

MICAE MEDI AEVA LES IV

*Fiatal történészek
dolgozatai
a középkori
Magyarországról
és Európáról*

2015

MICAE MEDIAEVALES IV.

*Fiatal történészek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

IV.

*Fiatal történészek dolgozatai a középkori
Magyarországról és Európáról*

SZERKESZTETTE
*Gál Judit, Kádas István,
Rózsa Márton, Tarján Eszter*

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Budapest
2015

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
8. kötet

Lektorálták: Bárány Attila, Csernus Sándor, Csikány Tamás, Draskóczy István,
Körmendi Tamás, Molnár Péter, Nagy Balázs, Rácz György, Rokay Péter,
Solymosi László, Szovák Kornél, Thoroczkay Gábor

Sorozatszerkesztő
Draskóczy István, Körmendi Tamás, Nagy Balázs

A kiadványt tervezte
Kiss Béla

A kötet megjelenésére az ELTE-BTK Hallgatói Önkormányzat
Tudományszervezési és Kutatási Pályázat, valamint a Magyar Lajos Alapítvány
támogatásával került sor.

A tanulmányok szerzői © Bácsatyai Dániel, Benei Bernadett, Csermelyi József,
Gál Judit, Haraszi Szabó Péter, Juhász Csaba, Kádas István, Kálmán Dániel,
Kanyó Ferenc, Kranzieritz Károly, Kuffart Hajnalka, Maléth Ágnes, Novák Ádám,
Rózsa Márton, Boris Stojkovski, Tarján Eszter

A kötet szerkesztői © Gál Judit, Kádas István, Rózsa Márton, Tarján Eszter

ISBN 978-963-284-597-5
ISSN 2062-2198

Nyomta és kötötte a Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Kovács Jánosné

Tartalomjegyzék

DRASKÓCZY ISTVÁN – KÖRMENDI TAMÁS – NAGY BALÁZS	
<i>Előszó</i>	9
<i>Rövidítésjegyzék</i>	11
BÁCSATYAI DÁNIEL	
<i>Basilea ab Hunis expugnata. A 11. századi reichenai történeti hagyomány és a kalandozó magyarok emlékezete</i>	15
BENEI BERNADETT	
<i>Egyes igeneves szerkezetek használata a magyar krónika 11–12. századi szövegegységeiben</i>	33
CSERMELYI JÓZSEF	
<i>Német zsoldosvezérek, magyar remeték</i>	43
GÁL JUDIT	
<i>Az Árpád-házi királyok és hercegek ünnepélyes bevonulásai a dalmáciai városokba</i>	59
HARASZTI SZABÓ PÉTER	
<i>A prágai egyetem 14. századi hallgatói és a királyi udvar kapcsolatrendszere</i>	77
JUHÁSZ CSABA	
<i>A felszabadító oklevelek arengái</i>	93
KÁDAS ISTVÁN	
<i>Megyei emberek az északkelet-magyarországi megyei oklevelekben</i>	107
KÁLMÁN DÁNIEL	
<i>A naturális ábrázolás megjelenése a magyarországi heraldikában a középkori címereslevelek tükrében (1398–1526)</i>	123

KANYÓ FERENC	
<i>A késő középkori Óbuda város magisztrátusa 1526-ig</i>	133
KRANZIERITZ KÁROLY	
<i>A Nikápolyhoz vezető út.</i>	
<i>A keresztes hadak útvonalai a Magyar Királyság területén</i>	157
KUFFART HAJNALKA	
<i>Az esztergomi Hippolit-kódexek könyvelési rendszere:</i>	
<i>az itáliai kettős könyvelés egy sajátos formája magyar földön.</i>	
<i>Megjegyzések Piero Pincharo de Parma főkönyvi struktúrájához.....</i>	175
MALÉTH ÁGNES	
<i>I. Károly külpolitikája a német trónharcok tükrében (1314–1325).....</i>	187
NOVÁK ÁDÁM	
<i>Egy kutatási program első eredményeinek bemutatása</i>	
<i>– Sokpecsétes oklevelek 1439 és 1457 között.....</i>	199
RÓZSA MÁRTON	
<i>Thessalonikéi arisztokraták a 12. század első évtizedeiben.</i>	
<i>Eudokia hozománya és a Burtzés testvérek öröksége</i>	213
BORIS STOJKOVSKI	
<i>A szerb–magyar viszonyok 1321-ig</i>	
<i>középkori szerb elbeszélő források tükrében</i>	229
TARJÁN ESZTER	
<i>Három 13. századi címertekercs harántpólyáinak vizsgálata</i>	241
<i>Köszönetnyilvánítás</i>	253
<i>A szerzőkről.....</i>	255

Table of Contents

ISTVÁN DRASKÓCZY – TAMÁS KÖRMENDI – BALÁZS NAGY

Foreword..... 9

List of Abbreviations 11

DÁNIEL BÁCSATYAI

*Basilea ab Hunis expugnata. The Eleventh-Century Historiography
at Reichenau and the Memory of the Hungarian Incursions*..... 15

BERNADETT BENEI

*Participle Constructions in the Hungarian Chronicle
from the Eleventh and the Twelfth Centuries*..... 33

JÓZSEF CSERMELYI

German Mercenary-leaders, Hungarian Hermits 43

JUDIT GÁL

*Hungarian Royal and Princely Entries
in the Dalmatian Towns during the Árpáadian Era*..... 59

PÉTER HARASZTI SZABÓ

*The Students of the University of Prague in the Fourteenth Century
and their Relationship with the Royal Court of Hungary*..... 77

CSABA JUHÁSZ

Arengas in Charters of Liberation 93

ISTVÁN KÁDAS

*The „Homines Provinciae” in the Counties
of the Medieval North-eastern Hungary*..... 107

DÁNIEL KÁLMÁN

*Natural Representation in Hungarian Heraldry
in the Light of Medieval Grants-of-Arms (1398–1526)*..... 123

FERENC KANYÓ	
<i>The Magistrates of Late Medieval Óbuda (1301–1526)</i>	133
KÁROLY KRANZIERITZ	
<i>The Road to Nicopolis:</i>	
<i>The Crusaders' Routes in the Kingdom of Hungary</i>	157
HAJNALKA KUFFART	
<i>The Accountkeeping System of the Hippolit-codices in Esztergom:</i>	
<i>an Unusual Form of the Italian Double-Entry Bookkeeping in Hungary.</i>	
<i>Some Notes on the Structure of Piero Pincharo de Parma's Books</i>	175
ÁGNES MALÉTH	
<i>The Foreign Policy of Charles I of Hungary</i>	
<i>in Context of the Struggles for the German Throne (1314–1325)</i>	187
ÁDÁM NOVÁK	
<i>The First Results of a Research Project:</i>	
<i>Poly Sigillic Diplomas between 1439 and 1457</i>	199
MÁRTON RÓZSA	
<i>The Aristocrats of Thessalonike in the First Decades of Twelfth Century:</i>	
<i>Eudokia's Dowry and the Patrimony of the Bourtzai</i>	213
BORIS STOJKOVSKI	
<i>The Relationship between Hungary and Serbia until 1321</i>	
<i>in the Medieval Narrative Sources of Serbia</i>	229
ESZTER TARJÁN	
<i>The Bends of Three Thirteenth-Century Rolls of Arms</i>	241
<i>Acknowledgements</i>	253
<i>Notes on Contributors</i>	259

Előszó

Az ELTE Több doktori iskolájában is lehetőség van arra, hogy a doktoranduszok középkori témát dolgozzanak fel disszertációjukban. 2008-ban az irodalomtudomány, nyelvészet, filológia, művészettörténet, illetve a történettudomány területén dolgozó doktori hallgatók közös konferencián számoltak be kutatásaikról. Ugyan a különböző tudományterületeken folyó vizsgálódások, módszerek megismerése igen hasznosnak bizonyult, és az alkalom megismertette egymással, közelebb hozta egymáshoz a középkor művelőit, ám az is világos lett, hogy szükség van olyan rendezvényekre, amelyek csak egy-egy diszciplína kutatói ismertetik eredményeiket. Így került sor 2010-ben az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának a keretében a különböző programok középkorral foglalkozó doktoranduszainak első konferenciájára. A rendezvény sikeres lett, hagyományt teremtett, hisz azóta minden évben májusban vagy júniusban megtartjuk konferenciánkat. 2015-ben kerül sor a hatodik ilyen típusú rendezvényre. A szervezést három, hagyományosan jó kapcsolatokat ápoló műhely, a Középkori Magyar Történeti, a Történelem Segéd tudományai és a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori Program vállalta magára.

Mivel a konferenciasorozat kezdeteitől a nyitottságra törekedtünk, hamar felmerült, hogy jó lenne, ha az ország különböző középkorász történeti műhelyeiből is eljönnek doktoranduszok, doktorjelöltek és előadást tartanának, hogy mind jobban megismerhessék a jövőendő tudósai egymást és megvitassák egymás eredményeit. Így 2012 óta nem csupán az ELTE doktoranduszai, doktorjelöltjei vesznek részt a rendezvényen. A nyitó és záró előadást hagyományosan egy-egy neves középkorkutató tartja. Ezeken a rendezvényeken mindig igyekeztünk alkalmat találni a középkorral foglalkozó újabb művek bemutatására, különösen, ha azok egyetemünkhöz, doktori iskolánkhoz kötődnek. A fentebbi elveket a továbbiakban is meg szeretnénk tartani.

Már 2010-ben felmerült, hogy a közlésre érdemes előadásokat könyvben kellene publikálni. Ebben az esztendőben jött ki a nyomdából a *Középkori mozaik* című tanulmánygyűjtemény Nagy Balázs szerkesztésében, amelyben már olvasni lehetett néhány előadás szövegét. Az egyik doktori hallgatótól, Somogyi Szilviától származik a következő évben megindult sorozat, a *Micae mediaevales* elnevezése. E kötetekben az azévi konferencia előadásainak szerkesztett, lektorált szövegét találja meg az érdeklődő. Elmondhatjuk, hogy a megjelent tanulmányoknak hála ma már az egész magyar nyelvterületen jól ismerik ezt a fiatal kiadványsorozatot. Az olvasó immáron a sorozat negyedik kötetét tarthatja kezében, amely a 2014. évi doktoranduszkonferencia előadásainak jó részét tartalmazza.

A most megjelent mű ugyan formátumát, címlapját tekintve változatlan, ám megújult a szerkesztői gárda. Egy-egy szerkesztő személye ugyan változott, ám Péterfi Bence és Vadas András az első pillanattól kezdve dolgoztak a kiadványsorozaton. Most helyükre újak léptek, Tarján Eszter és Kádas István személyében. Gál Judit képviseli a folytonosságot, hisz ő már az előző, harmadik kötet megszerkesztésében is részt vett. Önként adódott, hogy ők hárman vegyék át a szerkesztési munkákat, ugyanis ők voltak azok, akik a tavalyi, sorrendben ötödik konferenciát megszervezték. Szerkesztőként csatlakozott hozzájuk Rózsa Márton is, aki szintén előadott a konferencián.

A konferencia előadóinak többsége a rendező ELTE-ről került ki, de más hazai egyetemek (Debreceni Egyetem, Közép-európai Egyetem, Nemzeti Közszerkeleti Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem) doktoranduszai és doktorjelöltjei is előadást tartottak. Külön öröm volt, hogy az újvidéki egyetemről is volt előadónk, Rokay Péter professzor tanítványa, a magyarul kitűnően beszélő Boris Stojkovski személyében. A konferencia során változatos témákkal ismerkedhettek meg az érdeklődők.

Az egyes szekciók vezetését a Debreceni Egyetem, a Közép-európai Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem, a Szegedi Tudományegyetem és természetesen az ELTE oktatói vállalták. A nyitó és a záró előadásra 2014-ben a krakkói Stanislaw Sroka professzort és Marosi Ernő akadémikust kértük fel. Stanislaw Sroka a középkori krakkói egyetem magyar tanáiról beszélt, míg Marosi Ernő az óbudai prépostság Árpád-kori szobrászati emlékeinek összefüggéseit elemezte. Köszönettel tartozunk a budapesti Lengyel Intézetnek és igazgatónőjének, Katarzyna Sitkonak, hisz ő segített, hogy Sroka professzort Budapestre hívhassuk. 2014-ben összesen négy könyvet mutattunk be a konferencián. Így Madas Edit méltatta a kiváló tudós tanár, Bollók János összegyűjtött tanulmányait közreadó kötetet (*Philologia nostra*), Klaniczay Gábor és Vadas András pedig Jean-Claude Schmitt *A zsidó Hermann megtérése* című művét ismertette. Bubnó Hedvig vállalkozott hajdani doktoranduszunk, Urbán Máté 2013-ban megjelent doktori értekezésének (*Világon kívüli hely a világ közepén*) az ismertetésére. Az ELTE történelem mesterszak középkori szakirányán folyó munkát reprezentálja a *Magister historiae* című kötet, amely graduális hallgatóink 2012–2013. évi konferenciáinak előadásait adta közre. Ezt a kiadványt Molnár Péter ismertette.

A tavalyi konferencia sokszínűségét reprezentálja jelen kiadvány is, amely a szerzők lektorált és szerkesztett tanulmányait tartalmazza. Bár az előadók egy része nem formálta tanulmányát előadását vagy másutt jelentette meg írását, így is vaskos kötetet vehet kézbe az olvasó, amit a dolgozatokban található tudományos eredmények okán jó szívvel ajánlhatunk minden érdeklődőnek.

Draskóczy István, Körmendi Tamás, Nagy Balázs

Rövidítésjegyzék

- ÁMTF Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Budapest, 1963–1998.
- AO Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Budapest, 1878–1920.
- AOKL Kristó Gyula et al. (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387*. I–XXXI. Budapest–Szeged, 1990–2014.
- BTOE Gárdonyi Albert – Kumorovitz L. Bernát (szerk.): *Budapest történetének okleveles emlékei*. I–III. Budapest, 1936–1987.
- CD Georgius Fejér (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae, 1829–1844.
- CDC Tadeus Smičiklas (ed.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–XVII. Zagrab, 1904–1984.
- CEMRA Anthony Richard Wagner: *Catalogue of English Mediaeval Rolls of Arms*. Oxford, 1950. (Aspilogia 1.)
- Csánki Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest, 1890–1913. Reprint: Budapest, 1985. (Fekete Nagy Antal: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. kötet, Trencsén vármegye*. Budapest, 1941.)
- DHA Georgius Györffy (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et actae ad historiam Hungariae pertinentiam (ab anno 1000 usque ad annum 1196)*. I. Budapestini, 1992.
- DF MNL OL, U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL	MNL OL, Q szekció, Diplomatikai Levéltár
Docheiariou	Nicolas Oikonomidès (éd.): <i>Actes de Docheiariou</i> . Paris, 1984. (Archives de l'Athos 13.)
Engel: Arch	Engel Pál: <i>Magyarország világi archontológiája 1301–1457</i> . I–II. Budapest, 1996.
Engel: Gen	Engel Pál: <i>Középkori magyar genealógia</i> . Budapest, 2001. CD-ROM.
Házi	Házi Jenő (szerk.): <i>Sopron szabad királyi város története</i> . I. rész 1–7., II. rész 1–6. Sopron, 1921–1943.
Historia Salonitana	Thomae archidiaconi Spalatensis: <i>Historia Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum</i> . Archdeacon Thomas of Split: <i>History of the Bishops of Salona and Split</i> . (Ed. Damir Karbić – Mirjana Mtijević-Sokol – James Ross Sweeney.) Budapest, 2006. (Central European Medieval Texts 4.)
HO	Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dező (szerk.): <i>Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius</i> . I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.
KMC I.	Körmendi Tamás (szerk.): <i>Középkori magyar címereslevelek I. (1439–1503)</i> . Budapest, 2013.
KMTL	Kristó Gyula (főszerk.): <i>Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)</i> . Budapest, 1994.
MGH	Georg Heinrich Petz et. al. (ed.): <i>Monumenta Germaniae Historica</i> . Hannoverae, 1826–2014.
MNL	Magyar Nemzeti Levéltár
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
MTA	Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)
PL	Jacques Paul Migne (ed.): <i>Patrologiae cursus completus. Series Latina</i> . I–CCXXI. Lutetiae Parisiorum, 1844–1865.

- RA Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica.* I–II. Budapest, 1923–1987.
- Sopron okl. Nagy Imre (szerk.): *Sopron vármegye története. Oklevéltár.* I–II. Sopron, 1889–1891.
- SRH Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Budapestini, 1937–1938. Reprint: Szóvák Kornél – Veszprémy László (szerk.) Budapest, 1999.
- UGDS Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller – Gustav Gündisch – Herta Gündisch – Konrad Gündisch – Gernot Nussbacher (Hrsg.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* I–VII. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991.
- Zala okl. Nagy Imre – Véghelyi Dezső – Nagy Gyula (szerk.): *Zala vármegye története. Oklevéltár.* I–II. Budapest, 1890.
- Zichy Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Krammerer Ernő – Dőry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo.* I–XII. Pest–Budapest, 1871–1931.
- ZsO Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Neumann Tibor (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár.* I–XII. Budapest, 1951–2013. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.)

Basilea ab Hunis expugnata:
a 11. századi reichenai történeti hagyomány
és a kalandozó magyarok emlékezete

A LIG AKAD KORSZAKA történelmünknek, amelyre – akár kortársak voltak, akár nem – a világ írástudóinak figyelme olyan mértékben összpontosult volna, mint a 10. századi magyar kalandozásokra. Jellemző az eseménysor jelentőségére a magyarokról tudósító középkori szerzők szemében, hogy a Gombos Ferenc Albin által a teljesség igényével gyűjtött Árpád-korra vonatkozó külföldi kútfők egyötöde tartalmaz valamilyen híradást a kalandozó hadjáratokról. E zsákmányszerző európai kalandok épp annyira befolyásolták a magyarság arculatát, mint az újabb időkben az 1848-as és az 1956-os forradalmak, ám azoknál jóval hosszabb ideig meghatározták a rólunk kialakult képet – talán azért, mert a kedvezőtlen sztereotípiák szívósabbak a kedvezőeknél. A 10. századi magyar hadjáratok a középkori Európa közös történeti emlékezetének részévé váltak, ám az eltelt évszázadok során az egyszerűsödés és egységesülés, valamint a hun-hagyománnyal való összefonódás folyamata megfosztotta őket eredeti kontextusuktól.

Nemcsak az utókor „magyar-hagyományainak” szétszálazása okozhat nehézséget, magával az eredeti kontextussal kapcsolatos ismereteink is ellentmondásosnak bizonyulhatnak. A magyar történettudomány – néhány kivétellel természetesen – az elmúlt évtizedekben mintha visszariadt volna attól, hogy a nagy tekintélyű történetíró-generációk által összeállított kronológiai vázat a források tanulmányozása után ellenőrzésnek vesse alá, de legalábbis szembesítse és megmagyarázza az elődök eltérő eredményeit.¹ Nem egyszer találhatunk ugyanis olyan időrendre vonatkozó megállapításokat, amelyek a kútfők közvetlen fényében megkérdőjelezhetők.

Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy a középkori irodalmi hagyomány rabló magyarokat (és hunokat) említő elbeszélései valós történeti talapzatra épülnek-e, leg-

¹ Ilyen – a kivételek közé tartozó – írás látott napvilágot legutóbb Veszprémy László tollából ld. Veszprémy László: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. *Hadtörténeti Közlemények*, 127 (2014) 77–90. Önálló forráskutatáson alapul, és ezért kiemelkedik a honi szakirodalomból Németh Andrásnak a Dado-levélhez fűzött kommentárja ld. Németh András: A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: Róna-Tas András (szerk.): *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Budapest, 2001. 113–161.

először a *mikor volt? hol volt? volt-e egyáltalán?* kérdéseket kell újra feltennünk, és ezt a modern forráskritikai irodalom felhasználásával kell megtennünk. Az alábbi dolgozatban a 11. századi reichenai történetírás kalandozókra vonatkozó értesüléseiről lesz szó, amelyek az évszázadok során hun-hagyománnyá formálódtak: a 902. éviről, amely a buchai monostor késő-középkori alapítástörténetének magjává vált, valamint a 917. éviről, amely a kalandozók által állítólag lerombolt püspöki székhelyről, Baselről tudósít.

A reichenai történeti hagyomány

A korai németországi krónikák kutatásának egyik leginkább vitatott, máig újabb és újabb megoldási kísérletekre ösztönző területe a 11. századi reichenai történetírás, amelynek képviselői prizmaként gyűjtötték össze a svábföldi évkönyvirodalom híreit, hogy azokat Michelsbergi Frutolf történeti művén keresztül a nagy középkori világkrónikákba közvetítsék. A reichenai hagyományban megőrződött néhány kalandozókra vonatkozó híradás, ám nem tudjuk biztosan, hogy melyik információt vezethetjük vissza hiteles értesülésekre, elenyészett évkönyvek vagy más történeti munkák kortárs adataira, és melyik mögött áll mendemonda, szóbeli híresztelés. Nem teljesen világos a reichenai források egymáshoz fűződő kapcsolata sem, noha – amint ki fog derülni – a 10. századi magyar történelem első két évtizede szempontjából ennek a viszonyrendszernek is kiemelkedő jelentősége van.

A legtöbb fejtejtésre két történeti mű, Hermann von Reichenau (1013–1054) krónikája (*Chronicon de sex aetatibus mundi*, a továbbiakban H)² és az úgynevezett Sváb Világkrónika (*Chronicon Suevicum Universale*, a továbbiakban C)³ kapcsolatának kérdése adott okot a reichenai kútfők kutatóinak. A két munka viszonyának tisztázása azért is fontos, mivel a későbbi történetírás – így a reichenai hagyományt Frutolf felé közvetítő *Chronicon Wirzburgense* – nem Hermann bővebb szövegét, hanem a Sváb Világkrónika rövidebb híreit vette át. Első pillantásra nyilvánvaló, hogy a *Chronicon Suevicum Universale* jelentős része Hermann világkrónikájának kivonata; ám a C az inkarnációs évekkel párhuzamosan a császárok uralkodási éveit is számon tartja – nem kevés zavart okozva ezzel a későbbi másolóknak – és a korai történetre vonatkozóan Eusebius, Orosius, Aquitániai Prosper és Beda Venerabilis műveinek részleteit is tartalmazza, amelyek hiányoznak a H-ből.

Wilhelm Wattenbach feltételezése szerint az *epitomator* egy Sankt Gallen-i szerzetes volt, ám a német filológus nem adott magyarázatot arra, hogy az általa *Epitome*

² MGH SS V. 74–133. A forrásról összefoglalóan ld. Wilhelm Wattenbach – Robert Holtzmann – Franz-Josef Schmale: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier. I. Der Zeitalter des Ottonischen Staates (900–1050)*. Köln–Graz, 1967. (továbbiakban: *Deutschlands Geschichtsquellen*) 232–238.

³ MGH SS XIII. 63–72. A forrásról összefoglalóan ld. *Deutschlands Geschichtsquellen* 229–232.

*Sangallensis*nek nevezett C-ben mit keresnek a kései ókorra vonatkozó többletek.⁴ Harry Bresslau a két forrás közötti eltérések, különösen pedig a csak C-ben olvasható korai keresztény történetíróktól származó idézetek miatt elvetette, hogy a C H kivonata lenne, és egy elveszett kútfő, az általa *Sváb Biroldami Évkönyv*nek nevezett történeti mű egymástól független, közös használatát valószínűsítette.⁵ A közös forrás elméletét azonban Christian Volkmar⁶ és Julius Reinhard Dietrich is elutasította. Utóbbi szerint a C szerzője maga Hermann von Reichenau volt, aki ezt a munkát előzetes vázlatnak szánta híres világkrónikájához.⁷ Ezt az álláspontot ismételte meg Franz-Josef Schmale is.⁸ Arno Duch óvatos véleménye szerint csupán annyi állapítható meg, hogy a C önálló, régi források alapján megírt történeti munka, amely nem Sankt Gallen-ből, hanem Reichenauból származik, és szerzője aligha lehetett Hermann.⁹ Ian Stuart Robinson 1980-ban felelevenítette az *epitome* teóriáját, ám ő immár nem Sankt Gallen-ben, hanem Reichenauban kereste a kivonatolót, és a kézirati hagyomány alapos vizsgálata után meg is találta Hermann tanítványának, Bertoldnak a személyében, akiről korábban csak annyi volt ismert, hogy folytatta mestere munkáját.¹⁰ Bertold lehetett az, aki a császárok uralkodási éveit is feltüntette, és ő fűzhette a Hermann von Reichenau krónikájából készített kivonathoz Orosius, Eusebius és Beda munkáit. A C tehát valójában a H kivonata, és nem önálló munka. Ennek nagy jelentősége van a magyar vonatkozású hírek értékelésében.¹¹

⁴ Wilhelm Wattenbach: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts* II. Berlin 1858. 239.

⁵ Bresslau több tanulmányt is szentelt a kérdésnek: Harry Bresslau: Beiträge zur Kritik deutscher Geschichtsquellen des 11. Jahrhunderts, III: Hermann von Reichenau und die sog. Epitome Sangallensis. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 2 (1876) 566–576.; Uő: Hermann von Reichenau, Bernold, und die Schwäbische Weltchronik. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 8 (1882) 188–190.; Uő: Beiträge zur Kritik deutscher Geschichtsquellen des 11. Jahrhunderts. Neue Folge, I: Hermann von Reichenau und das Chronicon Suevicum universale. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 27 (1902) 127–175.

⁶ Christian Volkmar: Die Chroniken Hermanns, Bernolds und die Epitome Sangallensis in den ersten fünf Jahrhunderten. *Forschungen zur deutschen Geschichte*, 24 (1884) 226–231. Idézi Ian Stuart Robinson: Die Chronik Hermanns von Reichenau und die Reichenauer Kaiserchronik. *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters*, 36 (1980) 86.

⁷ Julius Reinhard Dietrich: *Die Geschichtsquellen des Klosters Reichenau bis zur Mitte des elften Jahrhunderts*. Giessen, 1897. Idézi Robinson, S.: Die Chronik Hermanns i. m. 86.

⁸ Franz-Josef Schmale: Die Reichenauer Weltchronistik. In: Helmut Maurer (Hrsg.): *Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge zur Geschichte und Kultur des Inselklosters*. Sigmaringen, 1974. 151–155.

⁹ Arno Duch: Das Geschichtswerk Hermanns von Reichenau in seiner Überlieferung. In: Hans Oesch (Hrsg.): *Berno und Hermann von Reichenau als Musiktheoretiker*. Publikationen der Schweizerischen Musikforschenden Gesellschaft. Serie II. Vol. 9. Bern, 1961. 184–203.

¹⁰ Robinson, S.: Die Chronik Hermanns i. m. 84–136.

¹¹ A krónikák leszármazásának fent bemutatott valószínű irányát kiválóan szemlélteti Györffy György érvelése. Hermann 902. évi híre szerint a magyarok Morvaföldre mentek és vereséget szenvedtek. A C – azaz helyesebben Bertold kivonata – a hírt *Ungarii a Maruis occiduntur*ként rövidíti le, amely egy félreértésből fakadóan a Würzburgi Krónikában – és nyomában a középkori krónikairodalom nagy részében – *amarius occiduntur* formában jelent meg. Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés és

A testi hibája miatt *contractus*nak, vagyis bénának nevezett Hermann, aki segítség nélkül székeből is képtelen volt felkelni, kora egyik legműveltebb, legsokoldalúbb klerikusa, és legvonzóbb tanáregyénisége volt.¹² Előkelő család sarja: édesapja, Wolferad altshauseni gróf révén rokonságban állt Augsburg híres püspökével, Szent Ulrichhal is. A reichenai monostorba 1020-ban lépett be, ahol 1043-ban pappá szentelték. A kolostori iskolában a *quadrivium* oktatását bízták rá: saját korában elsősorban zenei, matematikai és csillagászati művei révén ismerték. Zenei jártasságának gyümölcsei a nevéhez fűződő himnuszok, szekvenciák és antifónák, míg történeti művét, a *Chronicon de sex aetatibus mundi* talán csillagászati érdeklődésének köszönhetjük. E krónika az első valódi *chronographia* – vagyis Krisztus születésétől számított évekhez rendelt hírekből felépülő történeti mű – német földön, amelynek összeállításakor szerzője azt a nem éppen könnyű célt tűzte ki maga elé, hogy a Karoling- és Ottó-kori történetírók tudósításait összehangolja a korszak évkönyveivel, valamint a pápák és császárok hivatali éveivel.¹³

A korai történetre vonatkozóan Szent Jeromos és folytatóinak műveiből merített, a Róma bukása utáni időkre vonatkozó forrásai közül a legfontosabb Aquitániai Prosper, a *Fredégár-krónika*, Tours-i Gergely, Paulus Diaconus, valamint a *Liber Pontificalis*. Hermann írására még az előző évszázadok történet szemlélete jellemző, így az antik *imperium* és a Karoling Birodalom között nem lát folytonosságot, mint Freisingi Ottó egy évszázaddal később; a római császárok uralkodási éveit 375-től nem tartja említésre méltónak, míg a frank uralkodókat csak 714-től kezdi számon tartani, így Rudolf Buchner szerint aligha vitás, hogy Kis Pipin utódait nem *continuato*rnak, hanem a keresztény birodalom *renovator*ának tekinti.¹⁴ A világkrónika műfajának egyik megteremtőjeként sikerrel felelt meg a kihívásnak, hogy egyensúlyt teremtsen az univerzális szemlélet, valamint a rendelkezésére álló néptörténeti munkák (Tours-i Gergely, Paulus Diaconus) partikuláris látásmódja között.¹⁵ 714-től kezdve egészen 901-ig szinte szóról-szóra az *Annales Fuldenses*t követi, amelyet csak alkalmanként színesít reichenai, konstanzi vagy Sankt Gallen-i eredetű hírekkel. Itt már egyértelműen a Frank Birodalom, annak is leginkább a keleti fele áll érdeklődése középpontjában. Ezután a legszorosabb rokonságban a *Reichenai Évkönyv*vel (*Annales Augienses*) áll.

Hermann általában nem nyilvánít véleményt, jobbra kommentár nélkül, hűen veszi át forrásait, így a 10. századra vonatkozó tudósításainak többsége évkönyvszerűen rövid. Az itt-ott felbukkanó bővebb hírek jellemzően helyi eredetű, szóbeli forrásra visz-

a kalandozások. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1977. 134–135. 57. l.j. Máshol Hermann krónikája Madarász Henrik 933. évi magyarok felett aratott győzelmének helyszínéként a szorbok országát (*Soraborum provintia*) jelöli meg, az *epitomator*nál és leszármazóinál pedig egységesen *Syrbíát* olvashatunk.

¹² Deutschlands Geschichtsquellen 233–234.

¹³ Franz-Josef Schmale: Hermann von Reichenau. In: *Verfasserlexikon* III¹. 1981. 1082–1084.

¹⁴ Rudolf Buchner: Geschichtsbild und Reichsbegriff Hermanns von Reichenau. *Archiv für Kulturgeschichte*, 42 (1960) No. 1. 39–40.

¹⁵ Uo. 47–48.

szavezethető önálló értesülések. Hermann később, az 1040 és 1054 közötti eseményeket elbeszélő saját feljegyzéseiben – amelyek a Szent István halála utáni magyar trónharcok legfontosabb forrásai közé tartoznak – sem elmélkedik az általa előadottak okain, következményein és összefüggésein; szenvtelen előadása csak akkor kap személyes és bensőséges színt, amikor családjára tereli a szót.¹⁶

A reichenai történetíró magyar kalandozókra vonatkozó önálló hírei épp ott bukkannak fel, ahol az általa hűen követett *Annales Fuldenses* véget ér (901). Joggal támadhat az az érzésünk, hogy itt valójában a *Fuldai Évkönyv* niederaltaichi szerkesztésének szerves folytatásáról, egy elszakított szöveg tartás nélkül maradt szabad szálairól van szó. Ami a 900. év eseményeit illeti, Hermann elbeszélése az *Annales Fuldenses* tömörített változata. A 901. év történései azonban csonkán, az előadás befejezetlenül áll előttünk a korábbi kútfőben; csak annyit tudunk meg, hogy *Ungari australem partem regni illorum Caruntanum devastando invaserunt*.¹⁷ Hermann sokkal jobban értesült, és a karintiai vállalkozás kimenetelét is ismeri:

901. *Ungarii Carentanum petentes, commissa pugna victi caesique fugerunt. Eodem anno Moymarus dux Marahensis et Isanricus Noricus comes, qui ad ipsum transfugerat, cum Ludowico rege pacificati sunt*.¹⁸

Hermann kivonatolójától (C) már azt is megtudjuk, hogy a karintiai vereségre szombaton,¹⁹ az áttételesen C-ből merítő Frutolf krónikájából pedig azt olvashatjuk, hogy húsvét idején, Nagyszombaton került sor,²⁰ márpedig az *Annales Fuldenses* éppen 901 húsvétján szakad félbe. A reichenai iskolamesternek és kivonatolójának talán a *Fuldai Évkönyv* egy teljesebb verziója állt rendelkezésére? Akárhonnan is származik a fenti hír, II. Mojmír és Isanricus bajor gróf csak itt olvasható kibékülése a kiskorú IV. Lajos királlyal alighanem valóban régi forrásra vezethető vissza. Akárcsak a magyarokra vonatkozó következő, 902. évi hír:

902. *Ungarii Marahenses petunt, pugnaque victi terga verterunt*.²¹

Miután a morvák 900-ban békét kötöttek a bajorokkal, és a következő évben a német király környezetével is megbékéltek Regensburgban, valószínűleg eredményesen álltak ellen a közös ellenségnek, a magyaroknak 902-ben. Hermann beszámolójának annál is inkább hitelt tulajdoníthatunk, mivel az *Annales Alamannici* monzai kódexének (AAm)

¹⁶ Deutschlands Geschichtsquellen 236–237.

¹⁷ „A magyarok előzőnlőtték az ő [ti. a bajorok] országuk keleti részét Karantánia pusztításával.” – MGH Script. rer. Germ. VII. 135.

¹⁸ „A magyarok Karantániába menve harcba bocsátkoztak, és legyőzve, levágva megfutottak. Ugyanebben az évben Mojmír, a morvák fejedelme, és Isanrich noricum gróf, aki korábban hozzá menekült, kibékeltek Lajos királlyal.” – MGH SS V. 111.

¹⁹ MGH SS XIII. 66.

²⁰ MGH SS VI. 174.

²¹ „A magyarok Moráviába mentek, és csatában legyőzve megfutamodtak.” – MGH SS V. 111.

902. évi híre, amely – homlokegyenest ellentmondva a reichenai hagyománynak – a morvák fölött aratott magyar győzelemről szól, valójában inkább 905-re helyezhető. A monzai kódex 902. évi tudósítása ugyanis olyan környezetben maradt fenn, amely kétségtelenség teszi a dátum hitelességét:

902. *Ipse Hludouuicus a Perengario rege et Bauguaoriis in Uerona captus et cecatus / et bellum in Maraha cum Ungaris et patria vincta.*²²

III. Lajos itáliai király megvakítására, amelyet a morvák elleni magyar hadjárat után említ a másoló, valójában 905-ben került sor.²³ Ugyanígy hibás az AAm híradása az I. Konrád király apjának halálával végződő fritzlari csatáról, amelyet az annalista a bajor–magyar háborúval együtt 903-ra helyez, ám valójában 906-ban történt. Ha a magyar hadjáratokról szóló két hír, valamint a Lajos megvakításra és a fritzlari csatára vonatkozó tudósítások azonos forrásból származnak, akkor joggal vehető fel, hogy a morvák elleni sikeres támadásra 905-ben, a bajor háborúra pedig 906-ban került sor.

Nem lehetetlen azonban, hogy a híreket két forrásból kompilálta az AAm összeállítója, a reichenai hagyományban ugyanis a morva hadjárat 902-nél, a fritzlari csata pedig helyesen 906-nál tűnik fel (III. Lajos megvakítása és a bajor hadjárat sajnos nem szerepelnek).²⁴ Csakhogy a reichenai krónikás hagyomány szerint 902-ben a morvák győzték le a rájuk támadó magyarokat. Az a körülmény azonban, hogy az AAm 902. évi hírei közül a más hiteles forrásból is ismert megvakítás valójában 905-ben történt, véleményem szerint azt valószínűsíti, hogy a morvák alávetésére is 905-ben került sor. A források tehát megengedik, hogy két morvaországi hadjáratról is számoljunk: 902-ben előbb sikerült visszaverni a magyarokat, ám 905-ben a kalandozók már sikerrel, és ez a győzelem nyithatta meg az utat a 906. évi szászországi kalandozás előtt. A 906 körül író Regino prümi apát a 905. évi hadjáratra is gondolhattott, amikor Szvatopluk 894. évi halála kapcsán Morvaország későbbi sorsát előadta.²⁵

²² „Berengár király és a bajorok Veronában elfogták Lajost és megvakították. Csata Moráviában a magyarokkal és a haza legyőzte.” – Walter Lendi (Hrsg.): *Untersuchungen zur frühalemannischen Annalistik: Die Murbacher Annalen*. Scriptorium Friburgense 1. Freiburg, 1971. 186.

²³ Ld. például Regino híradását az esetről: MGH Script. rer. Germ. L. 150.

²⁴ Hermann: „902. Ungarii Marahenses petunt, pugnaque victi terga verterunt.” „906. Adalpertus nobilis et bellicosus de Babenberg Francus, commissa cum aemulo suo Counrado pugna, victeumque cum multis aliis peremit.” – MGH SS V. 111. Sváb Világkrónika: „902. Ungarii a Maruis occiduntur.” „906. Pugna inter Adalbertum et Chönradam committitur, in qua Chönradam occiditur.” – MGH SS XIII. 66.

²⁵ „Circa haec etiam tempora Zuendibolch rex Marahensium Sclavorum, vir inter suos prudentissimus et ingenio callidissimus, diem clausit extremum; cuius regnum filii eius pauco tempore infeliciter tenuerunt, Ungaris omnia usque ad solum depopulantibus.” – MGH Script. rer. Germ. L. 143. A morva fejedelemség bukásának időpontjára vonatkozó különböző nézetekről ld. Senga Toru: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok*, 117 (1983) 307. 2. lj. Nem meglepő, hogy a szlovák és cseh kutatók elfogadják a reichenai történeti irodalom híradását a 902. évi magyar vereségről, és Morávia bukását 906 környékére teszik – adósak maradtak azonban annak magyarázatával, hogy az AAm miért állítja éppen az ellenkezőjét annak, amit Hermann.

Buchau

Figyelmet érdemel Hermann másik ez évi híre is:

902. *Ipsa anno Beringer, Reginolf, et Gerhard, nobiles germani fratres, filii Atonis comitis et Adellindae, non longe a Bouchaugiensi coenobio virginum, in pago Alamanniae Erichgewe, a matre per ipsum tempus studiose in honorem sancti Cornelii et sancti Cipriani martyrum constructo, cum sororem virginem nuptum tradere molientes clam inde abducerent, ab inimicis circumventi et occisi sunt, et a matre sua apud ipsum coenobium sepulti. Ubi etiam ipsa, postquam Hierosolimam aliaque sancta loca causa orationis adiit et rediit, divinis intenta serviciis et animarum inhians lucris, feliciter hanc vitam finiens, condita est, ipsa filia virgine, aequivoca sua, abbatisa inibi constituta.*²⁶

Ez a tudósítás csak részben vezethető vissza évkönyves forrásra. Berengár, Reginolf és Gerhard erőszakos halálának előadása mögött inkább szóbeli értesülésre gyanakodhatunk, annál is inkább, mivel a titokzatos ellenség által megölt három testvér rokonságban állt Hermann von Reichenau családjával, Veringen-Altshausen grófiaival. A történetíró a családi legendáriumból is ismerhette a történetet.²⁷ A história tulajdonképpen nem más, mint a buchaui kolostor legrégebbi ismert alapítástörténete; hagiográfiai motívumok helyett azonban balladába illő cselekmény áll előttünk, amely természetesen nem mentes az erkölcsi tanulságtól, ám szűkszavúsága miatt nem sok támpontot kínál az értelmezéshez. A fiúk azután lelik halálukat, miután felkerekedtek, hogy leánytestvérüket titkon elrabolják vagy megszöktessék az édesanyjuk, Adelinda által alapított buchaui egyházból, hogy férjhez adhassák. A csetepatéban levágott testvérek végül maguk is a Federsee partján álló kolostorba kerülnek, mivel Buchauban temeti el őket édesanyjuk, aki hamarosan szentföldi zarándoklatra indul; leányát évek múltán Buchau apátnőjévé választják. Hogy milyen ellenség végzett a három testvér-

²⁶ „Abban az évben a nemes fivérek, Berengár, Reginolf és Gerhard, Atto gróf és Adelinda fiai, hogy férjhez adják leánytestvérüket, el akarták rabolni a buchaui apáca kolostorból, amely a svábföldi Erichgauban található, s amelyet édesanyjuk abban az időben alapított buzgón Szent Kornél és Szent Ciprián mártírok tiszteletére. Nem messze a kolostortól az ellenség körülvette és megölte őket. Édesanyjuk a fivéreket abban a kolostorban temette el, majd pedig, miután eljutott Jeruzsálembe és más szent helyekre, hogy ott imádkozzon és visszatér, a buchaui kolostorban a lelkek javát óhajtva Isten szolgálatára törekedett, és szerencsésen bevégezve életét, azon a helyen eltemették. Vele azonos nevű szűz leányát ugyanott apátnővé választották.” – MGH SS V. 111.

²⁷ Bernhard Theil: *Das (freiweltliche) Damenstift Buchau am Federsee*. Germania Sacra, N. F. 32. Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz. Das Bistum Konstanz 4. Berlin–New York, 1994. 48. A tragikus sorsú családról 10. századi kútfők is beszámolnak: a laikus testvérek neveit is megőrző reichenau Verbrüderungsbuch tanúsága szerint az elhunyt fivéreknek még három fiútestvére volt: Kerhelm, Ratolt és Werinhere ld. MGH Libri Mem. N. S. I. 7. Az Annales Alamannici zürichi kódexének ötödik írnoka, aki egyaránt ránk örökölt reichenau és Sankt Gallen-i eredetű híreket, a legelső, aki lakonikusan megjegyzi, hogy 903-ban „Reginhard, Perinker et Kerhard germani tres occiduntur”. Az édesanya és férje, Atto comes létezése is igazolható nekrológiumok segítségével, és feltételezhető, hogy az utóbbi a Reichenauhoz közel eső Eritgau grófia volt ld. Theil, B.: *Das (freiweltliche) Damenstift Buchau* i. m. 48.

rel, arról Hermann hallgat: talán a híradás első felében szereplő magyarok, de még inkább egy svábföldi belviszály áldozatai lettek.²⁸ Csekély a valószínűsége annak, hogy a magyarok ilyen korán eljutottak Svábföldre; ám a kalandozók IV. Ekkehart *Casus Sancti Gallijának* tanúsága szerint 926-ban valóban járhattak Buchau környékén.²⁹ A reichenauai Hermann egy valamiben valószínűleg tévedett: az alapító aligha lehetett a 902-ben vagy 903-ban megölt fiúk édesanyja, a kolostor létezését ugyanis már 857-ben eredetiben fennmaradt oklevél igazolja.³⁰

Az alapítástörténet a késő középkorban bukkan fel újra, ám nem a buchauai, hanem a kempteni bencés kolostor történeti hagyományában. Az elbeszélés továbbra is Buchauról szól, de a 11. századtól lényegesen eltérő formában áll előttünk. Johannes Birk, a kempteni apátságba visszavonult egykori császári jegyző mindent elkövetett, hogy kolostora eredetét Nagy Károly és családtagjai személyéhez kösse; 1494-ben befejezett műve, a *Tractatus de monasterio Campidonensi et eius multiplicibus privilegiis* verses formában, igen részletesen adja elő a császár és felesége, Hildegard családi viszonyait és az általuk alapított Kempten eredettörténetét.³¹ Birk kitüntetett figyelmet szentel Buchau alapítójának, Adelindának, aki egy évszázaddal korábban, immár Hildegard lánytestvéreként tűnik fel. Itt is olvasható a Hermanntól ismert történet, ám a *Tractatus* szerint fiaival együtt édesapjuk, Atto is elesik a csatában, amelyre egy Buchau közelében fekvő völgyben (Planckental) kerül sor.³² A szerző egy másik, kiadatlan művében (*Historia Karoli Magni et de fundatione monasterii in Campidonia*) szintén találkozhatunk az alapítástörténettel.³³

²⁸ Uo. 52.

²⁹ A magyarok Sankt Gallen-i kalandja idején Buchauban tartózkodott Szent Ulrich augsburgi püspök leánytestvére, akinek élete IV. Ekkehard szerint vesélyben forgott: „Ungri autem a se recedentibus, cum Puochouvam illos, ubi soror ipsa erat, partesque nostras, ubi Wiboradam matrem sciebat, invadere velle conperisset, orasse fertur: Domine, miseram istam adhuc impunitam mihi dona, ut gladio non pereat.” – Hans F. Haefele (ed., transl.): *Ekkehardi IV. Casus Sancti Galli – Ekkehard IV.: St. Galler Klostergeschichte*. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 10. Darmstadt, 1991³. 132.

³⁰ Theil, B.: *Das (freiweltliche) Damenstift Buchau* i. m. 44.

³¹ Peter Johaneck: Birk, Johannes. In: *Verfasserlexikon* I^o. 1978. 870–875.

³² „Caput XI. De sorore beatae Hiltigardis, scilicet de Adalinde. Gatto Comes magnae laudis et soror beatae Hiltigardis. Dicta Adalindis, priorisque uxor Comitis / Roma multa egerat, nam coenobia fundaverat. / Unum sit Bucho, in quo moniales pono. / Alto genere nobiles, et earum in vita laudabiles. / Comes autem praedictus, ibidemest sepultus. / Cum duobus filiis, quos et natura Adalindis / Genuit hic vere, requiescat ergo in pace. / Si scire nomina gliscis, hoc in sequenti notabis. / Beingeri cum Regnoldo, sic eos nomine scribo, / Eorum cum Patre, Planckental in valle / In bello grandi, simul erant interfecti. / Haec vallis sita, non procul a Bucho locata. / Nam extrahis, et summopere intelligis. / Non solum Hiltigardem, sed eius etiam sororem, / Ad divinum habuisse cultum, permagnum appetitum. / Una cum eorum Genoloya, ac nobilitate tota. / Ut Nationis locus, ad oculum ducet continuus. / Quem vobis nomino, Endech in Bavaria signo. / Nam ita nunc ponitur, ut Sanctus mons dicitur.” – Michael Kuen: *Collectio Scriptorum Rerum Historico-Monastico-Ecclesiasticarum Variorum Religiosorum Ordinum* II. Ulm, 1756. 173.

³³ Theil, B.: *Das (freiweltliche) Damenstift Buchau* i. m. 46.

1494-ben talán már létezett az alapítás legendájának az a teljesebb formája, amelyből Birk munkái is meríthettek. A teljes késő középkori legenda azonban sajnos csak 16. századi forrásokból ismert. Ezek közé a kései kútfők közé tartozik Kaspar Brusch (1518–1559) munkája, a *Monasteriorum Germaniae praecipuorum*, amely 1551-ben jelent meg nyomtatásban.³⁴ A Brusch által megőrzött szövegből egy igazi tudákos história bontakozik ki, amelynek elemei a legkülönbébb középkori elbeszélésekből származnak. A Roland-ének szaracén királya, Marsilius, Birk *Tractatus*ában spanyol királyként jelenik meg, és az ő udvarában nevelkedik Nagy Károly. A Bruschnál olvasható szövegben Marsilius már sváb király, aki Pippin frank uralkodó oldalán a langobárdok ellen harcol. Marsilius magához veszi az elesett ellenség, Russo egyik fiát, Bononiust, és a sajátjaként neveli fel. Bononius a Federsee partján épít magának várat, és unokája, Otho (Atto) rokonságba kerül Nagy Károllyal is, amikor elveszi sógornőjét, Adelindát. Otho és három fia a hunok ellen Biberachnál vívott csatában életüket veszti. A szomorú esemény helyszínét ezután *Vallis Planctusként*, népnyelven *Planchina vallisként* emlegetik. Adelinda hozzátartozói emlékére megalapítja a buchaui kolostort, amelynek első apát-nője lesz, az utókor pedig szentként tiszteli. 1548-ban Brusch maga is meglátogatta a kolostort Adelinda ünnepnapján (augusztus 28.), az elbeszélés tehát valószínűleg egyenesen Buchauból származik.³⁵

A legendaképződés két szélső állomása áll előttünk: négy évszázad leforgása alatt a nőtestvérükért Buchauba érkező szerencsétlenül járt testvérek halála egy fiktív, hunok ellen viselt nagy Karoling-kori háború keretébe ágyazódott, aligha függetlenül attól, hogy Hermann a fivérek végét egy magyar kalandozó hadjárat után beszéli el. A kései hagyomány azonban annyiban mindenképpen helytálló, hogy a kolostort a Karoling időkben alapították. Hansmartin Decker-Hauff szerint az intézményt valójában létrehozó 8. századi Adelinda egy bizonyos Hildebrand spoletói *dux* leánya volt, aki a Karolingok egy jól ismert hívéhez, Warin sváb herceghez ment feleségül. A Hermann által említett második Adelinda így legfeljebb csak a kolostor újjáalapítója lehetett.³⁶

Basel

Hermann von Reichenau következő magyarokra vonatkozó önálló információja a 917. évi eseményekhez kapcsolódik. A 11. századi reichenauai szerző a 10. századi *Annales Augienses*ből származó eseménysorba, a magyarok svábföldi, elzászi és lotaringiai hadjáratába, Basel lerombolását is belefűzi:

³⁴ Caspar Bruschius: *Germaniae Praecipuorum*. Ingolstadt, 1551. f 17^v. Ld. http://books.google.de/books?id=7tpUAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (Letöltés ideje: 2014. július 10.) Brusch szövegét idézi az AA SS Aug VI. 492.

³⁵ Bruschius, C.: *Monasterium* i. m. 18^v.

³⁶ Hansmartin Decker-Hauff: Die Ottonen und Schwaben. *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte*, 14 (1955) 360–363. Idézi Theil, B.: *Das (freiweltliche) Damenstift Buchau* i. m. 49.

917. *Ungarii, pervasa, ut ceperant, Alamannia, Basileam urbem destruunt, indeque Alsacia vastata, Lotharii regnum, multa mala facientes, invadunt. Erchanger, qui ducatum Alamanniae invaserat, cum fratre Berhtoldo regi Counrado rebellantes, eique tandem ad deditionem spe pactionis venientes, ipso iubente apud villam Aldingam decollantur* 12. Kal. Febr.³⁷

Rejtélyes, hogy miért csupán egyetlen évszázaddal a város állítólagos pusztulása után bukkan fel először Basel romlásának híre, és az esemény miért nem vert akkora hullámokat, mint a kalandozók 924. évi paviai dúlása. Természetesen nem tagadható, hogy Pavia, az itáliai királyok székhelye, jelentőségben messze felülmúlta a rajnai várost, ám mégis meglepő, hogy egy püspöki székhely elpusztításáról nem maradtak fenn kortárs tudósítások. Az is magyarázatot igényel, hogy a baseli történeti hagyományban miért csak a Hermanntól származó szüksésvú hír maradt fenn, és a magyar-hagyomány miért nem kelt önálló életre a városi emlékezetben.

Legelőbb lássuk a katasztrófa forrásait. A magyar történeti irodalomban Gina Fasoli és Vajay Szabolcs nyomán szinte minden összefoglaló munkában az az állítás olvasható, hogy a 917. évi dúlás január 21-én érte el Basel városát.³⁸ A dátum forrása egy bizonyos *Würzburgi Évkönyv*, amely így tudósít: 918. *Basilea ab Ungariis destruitur* 12. Kal. Februarii.³⁹ Máris gyanút foghatunk, hiszen Hermann híradásában ugyanez a dátum szerepel, csakhogy ott nem a magyarok baseli jelenlétére, hanem Erchanger és Bertold sváb hercegek lefejezésének idejére utal. Mit tudunk a *Würzburgi Évkönyvről*, mennyire bízhatunk meg tudósításában? Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a kútfőt már régóta nem ezen a néven emlegeti a szakirodalom. Az MGH-beli kiadásban még valóban *würzburgiként* hivatkoztak rá, de azóta kiderült, hogy a mű nem itt készült. Híreinek elsöprő többsége azonban a *Chronicon Wirzburgenséből*, egy 11. századi végi világkrónikából származik, amelynek szerzője a reichenauai történeti hagyományt – a C közvetítésével – a bajorországi Bambergbe ültette át. Így lett a *Chronicon Wirzburgense* bambergi Frutolf világkrónikájának – és ezáltal a középkori német krónikaírásnak – egyik legfontosabb forrása. Ezzel szemben a 19. század első felében *würzburginak* nevezett év-

³⁷ „Átkelve Svábföldön a magyarok elpusztították Bázelt, hogy a vidéket birtokba vehessék, majd Elzász feldúlása után előzőnlötték Lotár országát, sok kárt okozva. Erchanger, aki a Sváb Hercegséget elfoglalta, testvérével, Bertolddal együtt fellázadt Konrád király ellen, és miután a megegyezés reményében megadták magukat, a király parancsára január 21-én Aldingenben fejüket vették.” – MGH SS V. 112.

³⁸ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. Időrendi áttekintés. Budapest, 1941⁷; Gina Fasoli: *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*. Biblioteca Storica Sansoni 11. Firenze, 1945. 72.; Szabolcs de Vajay: *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933)*. Mainz, 1968. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 4.) 57.; Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 245.; Györffy György: *Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig*. In: Székely György (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I*. Magyarország története tíz kötetben. Budapest, 1984. 662.; Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000. 38. (História Könyvtár. Monográfiák 12.)

³⁹ MGH SS II. 241.

könyvet – többletei és a kézirati hagyománya alapján – egyértelműen a mainzi Szent Albanus kolostorban írták, így a művet 1857 óta *Annales Sancti Albani Moguntini* néven tartják számon.⁴⁰ 9. századi kódexe (Párizs, BnF lat. 4860) őrizte meg a híres 10. századi *Reichenauai Évkönyvet* (*Annales Augienses*) is, az itt vizsgált mainzi kútfő azonban 12. századi kéz műve.

Basel lerombolása dátumának esetében a szövegromlás egyértelműen végigkövethető, ha egy pillantást vetünk a reichenauai források leszármazására: Hermann bőbeszédű leírása (H) a magyarok lotaringiai támadásáról, Basel pusztulásáról, majd Erchanger és Bertold hercegek lefejezéséről Bertold von Reichenau kivonatában (C) két tömondat-tá egyszerűsödött, amelyeket csak a január 21-ei dátum választott el egymástól, és ezt vette át szó szerint a *Würzburgi Krónika*.⁴¹ A mainzi Szent Albanus kolostor évkönyve nyilvánvalóan félreértette, hogy melyik eseményre vonatkozik az időpont. A január 21-i dátumot tehát számúzni kell a kronológiákból.

Nem csak Hermann krónikájában és leszármazóiban történik utalás Basel lerombolására: a reichenauai szerzővel egy időben működhetett az a moyenmoutier-i szerzetes, aki megírta a Vogézekben található kolostor alapítója, Szent Hidulf harmadik életrajzát (*Vita tertia sancti Hidulphi*, BHL 3947) és különálló munkában foglalkozott az apátság későbbi sorsával is (*Liber de Hidulphi successoribus*, BHL 3949).⁴² A század közepe táján keletkezett művekről alig tudunk valami bizonyosat, azonban elképzelhető, hogy a szerző Humbertus de Silva Candida, Moyenmoutier egykori szerzetese, IX. Leó pápa közeli munkatársa.⁴³ A kútfő részletesen megemlékezik a magyarok egy felső-lotaringiai hadjárataráról és az általuk veszélyeztetett egyházakról, Moyenmoutier-ről és a közeli senones-i, saint-dié-i és étivali kolostorokról.

A *Liber* úgy tudósít, hogy Basel lerombolására Ottó moyenmoutier-i laikus apát idején került sor, noha 917-ben ezt a hivatalt még apja, Richwin verduni gróf töltötte be: *Huic successit Riquwinus secundus, tercius Otto, quo superstitute civitas Basilea ab Hunis expugnata atque aequata est solo*.⁴⁴ Mivel Hermann mellett egyedül a *Liber* számol be a hírről, kézenfekvőnek tűnik feltenni a kérdést: hol élhetett Basel pusztulásának ha-

⁴⁰ Georg Waitz: Die Annales Sancti Albani. *Nachrichten der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol.-hist. Klasse*, (1857) 55–58.

⁴¹ „Erchanger dux et Berhtolfus germani fratres decollantur 12. Kal. Febr. Basilea ab Ungariis destruitur.” – MGH SS VI. 28.

⁴² PL CXXXVIII. 203–220.

⁴³ Christian Pfister: Les légendes de saint Dié et de saint Hidulfe. *Annales de l'Est*, 3 (1889) 538. Feltételezését nem osztja mindenki ld. Neithard Bulst: Untersuchungen zu den Klosterreformen Wilhelms von Dijon (962–1031). *Pariser Historische Studien*, 11 (1973) 103. 129. l.j. Egy elmélet szerint a baseli pusztításra is utaló második mű, a *Liber* több szakaszban íródott: az 1014-ig tartó alapszöveg talán egy Valcandus nevű szerzetes munkája, ezt dolgozhatta át Humbertus 1043 után. Ld. Monique Goullet: Les saints de diocèse de Toul (SHG VI). Martin Heinzelmann (Hrsg.): *Beihefte der Francia*, 52 (L'hagiographie du haut Moyen Âge en Gaule du Nord. Manuscrits, textes et centres de production. 2001) 80.

⁴⁴ PL CXXXVIII. 209.

gyománya a 11. század első felében? Egymástól független értesülésekről van szó, vagy hatással voltak egymásra a szerzők? Moyenmoutier és Reichenau esetleges 11. századi kapcsolataira nem találtam meggyőző bizonyítékokat,⁴⁵ és a két munka, Hermann krónikája és a *Liber de Hidulphi successoribus* között sem fedeztem fel jelentős összefüggést. Egy egybeesés azért figyelemreméltó: mind Hermann, mind a *Liber* szerzője *gens Pannonica* megnevezéssel utal a magyarokra. Az utóbbi ugyanis a második ízben immár nem a *hun*, hanem az általa szemmel láthatóan a *Huni* szinonimájának tekintett pannon nép néven említi a Moyenmoutier-t fenyegető magyarokat. A klaszszicizáló név a század derekán volt divatos, ezzel az elnevezéssel illeti a magyarokat a reichenau forrásokból merítő Wipo, II. Konrád, majd III. Henrik svábföldi származású udvari káplánja és történetírója is.⁴⁶ Talán felvethető, hogy a *Liber*ben felbukkanó név és a baseli pusztítás híre egyaránt a reichenau hagyományból szivárgott be a moyenmoutier-i munkába.

A város lerombolásának híre éppen akkor bukkan fel, amikor Basel nagy jelentőségre tesz szert a Birodalmon belül: a 11. század elején. A püspöki székhely 911-ben került Burgundia fennhatósága alá, és egészen 1006-ig ott is maradt, amikor III. Rudolf burgundi király – Adalbero püspökkel egyetértésben – a határmenti várost unokaöccsének, II. Henrik császárnak adományozta.⁴⁷ Nikolaus Gerung Blauenstein 1475-ben befejezett művéből, a régi, ám elveszett forrásokat feldolgozó 15. századi *Chronica episcoporum Basileensium*ból tudjuk, hogy a császár szíven viselte a püspöki székesegyház, a *Münster* újjáépítését, amely 1019-ben fejeződött be, és amelynek október 11-i felszentelésén maga is jelen volt; a bőkezű uralkodó számos ereklét is adományozott a figyelmével kitüntetett templomnak.⁴⁸ A Hermann által feljegyzett rombolást éppen

⁴⁵ IX. Leó pápa, Moyenmoutier egykori szerzetese 1049 novemberében járt Reichenauban, ahol több oltárt szentelt fel, többek között Mindenszentek és Szent Adalbert tiszteletére. Nem valószínű azonban, hogy az információcserére a pápai látogatás alkalmával került volna sor. Az eseményről Hermann von Reichenau tudósít (MGH SS V. 129.) és az úgynevezett *Dedicatio ecclesiae Sancti Adalberti Augiensis* (MGH SS XXX. 2. 775.).

⁴⁶ MGH SS XI. 268.

⁴⁷ Erről Thietmar von Merseburg tudósít ld. MGH Script. rer. Germ. N. S. IX. 432–433. A dátumot az einsiedelni kolostor évkönyvéből ismerjük ld. MGH Script. rer. Germ. LXXVIII. 273.

⁴⁸ „Adelberus episcopus, tempore pape Benedicti IX., et sub imperatore Sancto Heinrico II. et Sancta Kunegunde, eius coniuge, quo tempore, anno videlicet Domini 1019, 5. idus Octobris, indictione 2, ecclesia Basiliensis, per prescriptum Sanctum Heinricum restaurata et preciosis reliquiis et ornamentis dotata, per dictum Adelberum episcopum est dedicata, ipso imperatore astante..., ipsi episcopo et imperatore astantibus, et conbenedicentibus reverendis patribus et dominis Popone archiepiscopo Treverensi, Wernario episcopo Argentiniensi, Ruodaro Constanciensi episcopo, Hugone Genovensii, Hugone Lausanensi, Erico episcopo atque imperialis capelle custode. Sunt autem in ipso summo altari reliquie impositae et incluse, quas predictus imperator Heinricus magna devocione donavit...” – Wilhelm Vischer – August Bernoulli – Paul Burckhardt (Hrsg.): *Basler Chroniken*. I–VIII. Leipzig–Basel, 1872–1945. (továbbiakban: *Basler Chroniken*) VII. 112–113. II. Henrik már 1004-ben kiváltságot adományozott a baseli püspököknek: az elzászi Hartwald erdejének vadászszákmányát Adalberónak és utódainak tartotta fenn ld. MGH DD H II. 100–101. No. 80.

száz évvel követte az újjáépítés. Elképzelhető, hogy a magyarok tehetők felelőssé a *Münster* állapotának leromlásáért, azonban a pusztítás régészeti úton egyáltalán nem megragadható, mivel a 9. századi székesegyház kiásott alapjai nem őrizték meg tűzvész nyomait.⁴⁹ Véleményem szerint az sem lehetetlen, hogy a *teljes* pusztítás híre a 11. századi szerzők képzeletének terméke csupán; visszavetítés, amelyet az újjáépülő katedrális látványa inspirált a korszak szellemével összhangban: a hitetlen barbárok által egykor földig rombolt város most megújultan emelkedett fel a jámbor császár közreműködésével. Mindez persze nem azt jelenti, hogy a magyarok nem járhattak Baselben, és nem hagyhattak maradandó nyomot a helyiek emlékezetében. Az a kései megjelenéshez képest rendkívül túlzó hagyomány azonban, amely Hermann von Reichenau krónikájában (*Basileam urbem destruunt*) és a Moyenmoutier-i kolostori krónikában (*Basilea ... aequata est solo*) megjelenik, talán jobban tükrözi a 11. század elképzeléseit a múlttól, mint magát a valóságot.

A reichenauai magyarok baseli kalandjának bizonyítékeként emlegetnek egy titokzatos szarkofágot, amely egykor a *Münster* kriptájában állt, ma pedig a kerengőben található. A szarkofág valaha egy Rudolf nevű püspök végső nyughelye volt, aki a sír felirata szerint a pogányoktól lelte halálát egy július 20-i napon:

RVDO[LF]VS EP(ISCOPV)S / A PAGANIS OCCISUS / XIII [K(A)L(ENDAS)]
AVGVSTI.⁵⁰

A felirat keletkezését Hermann értesülése alapján nem sokkal 917 utánra helyezik, ám Carl Pfaff és Wilfried Kettler a 9. század vége és a 10. század közepe közt eltelt időszakból számos epigráfiai párhuzamot sorol fel.⁵¹ Nagyon szerények az ismereteink a 9–10. századi Baselre vonatkozóan, de tudunk egy korai püspöklistáról, amely a 18. században tűnt fel, ám valószínűleg a 11. században írták. A kézirat sajnos elveszett, a lista szövegét azonban ismerjük Martène kiadásából, a *Thesaurus Anecdotorum* harmadik kötetéből.⁵² A feljegyzés a 8. század elejétől 1072-ig követi nyomon a baseli püspököket, azonban kronológiája meglehetősen bizonytalan, mivel a hivatali időkről csak a püspökökkel egy időben pontifikáló pápák nevei adnak tájékoztatást. A listán egyetlen Rudolf nevű személy szerepel, ám a mellette megnevezett pápa II. Adorján, aki 867 és 872 között ült Szent Péter trónján. Rudolfot egy bizonyos Iring követi, aki a lista

⁴⁹ Mechtild Schulze–Dörflamm: Ungarneinfälle in die Schweiz im Spiegel archäologischer Funde. *Helvetica Archaeologica*, 41 (2010) 17. 1854-ben a baseli székesegyház közelében előkerült egy kincslelet, amelynek öt érmeje IV. (Gyermek) Lajos, egy pedig III. (Együgyű) Károly dénárjai közül való. Hogy a kincset a magyarok elől rejtették volna el, mint Schulze–Dörflamm feltételezi, aligha lehet bizonyítani. Ld. Uo. 20.

⁵⁰ Carl Pfaff – Wilfried Kettler (Hrsg.): *Corpus inscriptionum medii aevi Helvetiae III. Die Inschriften der Kantone Aargau, Basel-Stadt, Basel-Land, Ber und Solothurn bis 1300*. Freiburg, 1992. 46. No. 12. idézi Veszprémy L.: Itt a magyar i. m. 87.

⁵¹ Pfaff, C. – Kettler, W.: *Corpus inscriptionum* i. m. 46–47.

⁵² Edmond Martène – Ursin Durand (ed.): *Thesaurus novus anecdotorum III*. Lutetiae Parisiorum 1717. col. 1385. Innen került az MGH kiadásába ld. MGH SS XIII. 373–374.

tanúsága szerint I. Marinus pápa (882–884) kortársa volt. Iringet megbízható kortárs forrásból, a 895. évi treburi zsinat aktáiból is ismerjük;⁵³ ekkor tehát még biztosan hivatalban volt. Ezután a lista teljesen összezavarodik: általában jól ismeri a püspökök neveit, ám sorrendjüket felcseréli. Ez a bizonytalanság egészen a székesegyházat újrászentelő Adalbero püspökig tart. A püspöklistán Iring után következő Landeolus, Annalista Saxo tanúsága szerint, jelen volt, amikor 961. szentestéjén Regensburgban felemelték Szent Móríc és vértanútársai ereklyéit,⁵⁴ míg Wichardus baseli püspökségéről a 948. évi engilheimi zsinat határozataiból értesülünk.⁵⁵ 913 és 933 között egy Richwin nevű püspök volt a szomszédos egyházmegye, a strassbourg-i püspökség élén;⁵⁶ nem lehetetlen, hogy egy ideig igényt tartott a Burgundiai Királyság fennhatósága alá került Basel püspöki székére.

917 környékén sem a kortárs püspöklistán, sem más forrásokban nem találkozunk Rudolf névvel. Az einsiedelni kolostor 16. századi másolatban fennmaradt, csak részben kiadott *Liber Vitae*a szerint egy bizonyos Adalbero baseli püspök – rokona, az einsiedelni alapító Benno (†940) buzdítására – a kolostornak adományozta az elzászi Sierenzet.⁵⁷ Egy másik későközépkori eredetű nekrológium szerint a szóban forgó I. Adalbero május 15-én hunyt el,⁵⁸ amely feltűnően közel esik II. Adalbero halálának dátumához (május 12.), amelyet a Sankt Gallen-i halottaskönyv tartott fenn.⁵⁹ Akár létezett egy 10. század eleji Adalbero püspök, akár a 11. század eleji nagyhírű baseli püspök alakja vetítődött vissza az einsiedelni kolostor alapításának korába, Rudolf nevű püspökről mindenesetre egyetlen szót sem hallunk.

⁵³ MGH Capit. II. 246.

⁵⁴ MGH SS XXXVII. 194.

⁵⁵ MGH Conc. VI.1. 140.

⁵⁶ Basler Chroniken VII. 157.

⁵⁷ Az Aegidius Tschudi által későközépkori forrásokból összeállított *Liber Vitae* hírei valójában a kolostor javára tett adományok okleveleinek kivonatai. A májusban elhunytak között sorolják fel Adalberót: „Adalbero episcopus Basiliensis dedit Siernce, secundum adhortationem Bennonis fratris nostri.” – Georg von Wyss: Über die Antiquitates Monasterii Einsidlensis und den Liber Heremi des Aegidius Tschudi. *Jahrbuch für schweizerische Geschichte*, 10 (1885) 347.; „Anno Domini 915. Adelbero episcopus Basiliensis dedit ad Meginreati Cellam adhortatione Bennonis ibidem heremitae consanguinei sui, Sierenze.” – Einsiedeln, Klosterarchiv, Aegidius Tschudi, Liber Heremi: http://www.klosterarchiv.ch/e-archiv_archivalien_detail.php?signatur=KAE,%20A.CB.2&start=44 (Letöltés ideje: 2014. július 10.) A.CB.2, f. 35. – Zavarba ejtő, hogy pár sorral később arról értesülünk, hogy ugyanezt a birtokot I. Ottó menyé, Liudolf sváb herceg felesége is Einsiedelnnek ajándékozta ld. Wyss, G.: Über die Antiquitates i. m. 348.

⁵⁸ Excerpta ex necrologio Einsidlensi, recentiori quidem, sed ex vetustis documentis collecto an. 1664 et renovato An. 1695. In: Marquard Herrgott: *Genealogia Diplomatica Augustae Gentis Habsburgicae*. III. Wien, 1737. 834. No. 948.

⁵⁹ MGH Necd. I. 473.

Baseli püspöklista	Más források által említett püspökök
Ruodolfus sub Adriano II (867–872)	
Iringus sub Marino papa (882–884)	Iringus (895)
Landeolus sub Adriano papa III (884–885)	Landeolus (961)
Ricuinus sub Stephano VI (885–891)	
Wichardus	Wichardus (948)
Adalbero	Adalbero (915)
Adalbero	Adalbero (999–1025)

A szarkofág felíratára alapozta véleményét August Bernoulli, aki szerint 917-ben egy II. Rudolf nevű személy állt a baseli egyházmegye élén, és a sírfeliratnak megfelelően a magyarok baseli dülását július 20-ra tette.⁶⁰ Nem tagadta azonban azt sem, hogy más megoldás is lehetséges. A *Reichenau* *Nekrológium* bizonyosan 912 előtt írt nevei között fennmaradt egy Rudolf nevű baseli püspök halálának dátuma: július 29.⁶¹ Véleményem szerint nem szabad kizárni, hogy a két közeli, ám eltérő dátum, a szarkofág július 20-ája és a nekrológium 29-éje ugyanarra az eseményre vonatkozik; elképzelhető, hogy a halottaskönyvbe nem a halál beálltát, hanem a temetés időpontját jegyezték fel. Ebben az esetben az egykor a baseli szarkofágban nyugvó püspök a más forrásból is ismert 9. századi Rudolffal lenne azonos.

A középkor folyamán Rudolf halálát Baselben nem a teljesen feledésbe merült 917. évi hírhez kötötték. Blauenstein már említett püspökkronikája Rudolf esetében a sírfeliratot idézi, a püspök halálát pedig 956-ra helyezi, vagyis szerinte az augsburgi csatában esett a pogányok áldozatául.⁶² Más a püspök meggyilkolását nem a magyaroknak, sokkal inkább a normannoknak tulajdonította. Konrad Schnitt, a konstanzi eredetű, ám Baselben letelepedő neves fametsző és történetbúvár, több művében is említi e korai Rudolf püspököt. 1534-ben fejezte be a baseli püspökök címereit bemutató *Wappentafel*jét, amelyben Rudolf halálát Arnulf császár normann- és morva-ellenes háborúival hozza összefüggésbe, és Worms környékére helyezi.⁶³ Négy évvel későbbi világkrónikájának bővebb híradása már jobban rávilágít arra, hogy hogyan került egymás mellé Worms városa és Rudolf hősi halála: *Anno 891 hat der Kisser Arnolffus Carolomanni son die Merher und Nortmaner by Wurms erschlagen,*

⁶⁰ August Bernoulli: Zum ältesten Verzeichnis der Basler Bischöfe. *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 3 (1904) 59–64.

⁶¹ MGH Necr. I. 473.

⁶² Basler Chroniken VII. 112.

⁶³ „Rudolphus ein bischoff zu Basel hat geregeirt under dem keyser Karly dem anderen genant Calvus und under dem Karolo dem dritten genant Crassus, und under dem bapst Martino, circa annum 882 jar. Disser bischoff ist von den Heiden erschlagen zu Worms, als Arnolphus wider die Merher und Nortmaner zoch.” – Uo. 321.

*in wellicher schlacht der ertzbischoff von Mentz, Sunderolt genant, erschlagen wart, deszgleichen der bischoff von Basel genannt Rudolffus.*⁶⁴

A fenti tudósításban több hír keveredik: Regino tanúsága szerint 891. június 26-án a németalföldi Geule folyónál a vikingek valóban nagy győzelmet arattak és több előkelővel együtt megölték Sunderolt mainzi érseket is.⁶⁵ A csata helyszíne a 11. századi krónikásnál, Marianus Scottusnál immár Worms.⁶⁶ Arnulf ugyanez év végén, november 1-jén megálljt parancsolt a normannoknak, és az ő személyéhez kötődnek a morvák elleni háborúk is. Alighanem a középkori krónikás-hagyományból összeollózott kései kombinációról van tehát szó, amelyet Rudolf sírfelirata ihletett. Ettől függetlenül a korai püspöklistán szereplő egyetlen Rudolfnak számtalan alkalma lehetett, hogy a pogányok áldozatává váljon mielőtt a listán őt követő Iring, a 9. század végéről (895) egyedül okleveles forrással igazolható püspök hivatalba lépett. Távolról sem szükségszerű tehát egy II. Rudolfot feltételeznünk, aki 917-ben vált a magyarok áldozatává.

Aligha kétséges, hogy a magyar támadás 11. században felbukkanó, és az idő múlásával terebélyesedő hagyománya termékenyítette meg a késői korok szerzőinek fantáziáját, amikor a város régmúltját az 5. századi hun fenyegetéssel kapcsolták össze. A 14. században összeállított *Nagyobb Baseli Évkönyvből* ugyan hiányzik a magyarok által a városra mért 917. évi csapás, ám szerepel benne Basel hunoktól történő elpusztítása a 260. évnél: *Anno 260 wart Basel zerstort durch Hunusz; was ein gesamlet volck, verbranten und zerstorten, was sy funden.*⁶⁷ Blauenstein püspökrónikája szintén a hunokat teszi felelőssé, hogy a város első legendás püspöke, Pantalus és a püspöklistán megjelenő első történeti személy, Walaus közötti öt évszázad (238–743) eseményei feledésbe merültek. Azonban az idősíkok összeecsúsznak, és a szerző hamarosan már azt fájlalja, hogy a hunok által feldúlt baseli székesegyház egészen II. Henrik császár idejéig romosan állt.⁶⁸ A krónika azt is valószínűsíti, hogy a baseli kanonokok egy időre Grandval kolostorában leltek menedéket, mivel a grandvali stallumok száma megegyezik a baseliékével. Ez az észrevétel akár helytálló is lehet, tehát valóban lehetséges, hogy a 917-ben felbolydult egyházmegye kanonokai Grandvalba menekültek; ám a kanonoki helyek számának egyezését magyarázhatja az is, hogy III. Rudolf burgundi király Moutier-Grandval kolostorát 999-ben a

⁶⁴ Uo. 321. 8. lj.

⁶⁵ MGH Script. rer. Germ. L. 137.

⁶⁶ MGH SS V. 552.

⁶⁷ Basler Chroniken VI. 245.

⁶⁸ „Nomina vero episcoporum Basiliensium, si quis istis temporibus fuerunt, non sunt cognita, nec inveniuntur scripta, et forsitan non fuerunt. Quia gentes Hunorum, ritum gentilium sectantes et Christianos persequentes, protunc quasi totam Almaniam et notanter civitates Reni devastarunt, possiderunt et dominabantur in illis, sic quod ecclesia Basiliensis erat funditus diruta usque ad tempus sancti Heinrici imperatoris, et latitabat in Grandivalle. In cuius signum usque in hodiernum diem numerantur et sunt ibidem 24 prebendae canonicales, sicut in ista Basiliensi ecclesia.” – Basler Chroniken VII. 110.

baseli székesegyháznak ajándékozta.⁶⁹ Blauenstein azt is hozzáteszi, hogy a hunok feldúlták a Rajna-menti sváb városokat.⁷⁰ Schnitt világkrónikája már meg is nevezi ezeket (Basel, Augsburg, Strasbourg, Worms, Köln), ám ő a hun hadjáratot 454-re helyezi.⁷¹

Szerepet kapott a magyar és hun hagyománnyal rendelkező Basel az évszázadokon keresztül formálódó Orsolya-legendában is. Már Siegbert de Gembloux világkrónikájában olvashatjuk, hogy Orsolya Kölnből Baselen keresztül jutott Rómába.⁷² Valószínűleg ez a hír szolgáltatta az alapot Szent Pantalus alakjának megformálásához, aki a 13. század végi *Legenda Aurea*-ban, majd a 15. századi baseli breviáriumokban a város püspökeként tűnik fel.⁷³ Pantalus püspök Baselben csatlakozott a pápához tartó zarándok szüzekhez, és velük együtt szenvedett vértanúságot a hunok által ostromlott Kölnbe való visszatérésükkor. Ez az esemény – amelyet a hagiográfiai művek a 238. évhez kötnek – vált a késő középkori baseli történeti munkák origópontjává. Basel hun-hagyománya Kézai Simon figyelmét sem kerülte el, *gestája* szerint ugyanis a hunok a város mellett győzték le Zsigmond burgundi király csapatait.⁷⁴

A 11. századi reichenai történetírás hidat jelent a korai svábföldi évkönyvirodalom és a késő-középkori németföldi világkrónikák között, és megőrzött néhány olyan hírt is a 10. század első évtizedeiből, amely máshol nem olvasható. Mivel az *Annales Alamannici* monzai kódexének (AAM) 902-nél olvasható híre a magyarok morvaországi győzelméről a tudósítás környezete alapján alighanem 905-re vonatkozik, ezért igaznak fogadhatjuk el Hermann von Reichenau krónikájának és leszármazóinak a 902. évre vonatkozó értesülését, amely szerint a kalandozók vereséget szenvedtek a morváktól.

A következőkben láthattuk, hogy a korai, magyarokra vonatkozó híradások – eredeti kontextusuktól megfosztva – hogyan formálódtak hun-hagyománnyá, és hogyan váltak egy monostor és egy város önazonosságnak alkotóelemeivé. Láthattuk, hogy a hűgük megszöktetésére készülő, majd egy csetepatéban elhunyt fivérek drámai története, amely részben évkönyves, részben alighanem szóbeli forrásokból talált utat Hermann von Reichenau krónikájának 902. évi híradásába, hogyan ötvöződött a hunok elleni háborúval és Nagy Károly személyével. A Hermannál a buchaui kolostor alapítástörténeteként szereplő elbeszélés – jogosan vagy sem – legelőször egy magyar betörés kontextusába kerülhetett, hogy aztán későközépkori szerzők tollán a kolostoralapítás a középkori emlékezet számára univerzálisabb jelentőségű szereplőkhöz: a hunokhoz és Nagy Károlyhoz tapadjon.

⁶⁹ Joseph Trouillat (éd.): *Monuments de l'Histoire de l'Ancien Évêché de Bale*. I. Porrentruy, 1852. 139. No. 85.

⁷⁰ Basler Chroniken VII. 110.

⁷¹ Basler Chroniken VI. 277.

⁷² MGH SS VI. 310.

⁷³ Trouillat, J.: *Monuments* i. m. 14–16. No. 8.

⁷⁴ SRH I. 153.

Ami Basel lerombolását illeti, bizonyos hogy a magyar kronológiákban szereplő január 21-i dátum a Hermann krónikájára visszavezethető *Annales Sancti Albani Moguntini*ban olvasható félreértésén alapszik. Hermann híradása azonban több kérdést is felvet, hiszen 10. századi forrás egyáltalán nem tudósít a püspöki székhely pusztulásáról, amelyet az egykori székesegyház régészeti vizsgálatai sem igazolnak, és amely a későbbi baseli historiográfiából is hiányzik. A pogányok által megölt Rudolf püspök halála sem szükségszerűen írandó a magyarok számlájára. A Hermann által lejegyzett némileg túlzó magyar-hagyomány valós történeti alapját mindenesetre alátámasztja Basel kiterjedt hun-hagyománya, amely a középkor évszázadai során újabb és újabb színekkel gazdagodott.

Egyes igeneves szerkezetek használata a magyar krónika 11–12. századi szövegegységeiben

KRISTÓ GYULA 1994-BEN fogalmazta meg azt a tézisé, miszerint a 14. századi krónikakompozíció 997 és 1152 közötti eseményeket elbeszélő része a 13. század elején, egy újabb átszerkesztést követően, egységes megfogalmazást és szövegezést nyert.¹ A szegedi professzor a krónika szövegének Anonymus *Gesta Hungarorum*ával való összehasonlítása után vonta le megállapítását, miután tíz témában talált hasonlóságot a két textus között. Végül lexikai és frazeológiai vizsgálatai során arra jutott, hogy Anonymus kortársaként a 13. század elején, francia területen művelődött személy saját nézetei szerint egységesítette a már meglévő krónikaszöveget, azaz a 11. század utolsó harmadában keletkezett összesztát, és annak 12. századi különböző folytatásait. Ezzel a megállapítással megnyugtatóan nem sikerült lezárnia a krónikával és folytatásaival, valamint a szerzők számával kapcsolatos több mint száz éve zajló vitát. Kielégítő választ, ami adott esetben megerősíti, illetve megcáfolja Kristó tézisé, vélhetően a nyelvtani szerkezetek vizsgálata szolgáltat majd. A latin nyelvtani szerkezetek elemzését két főnévi igeneves szerkezettel, az *accusativus cum infinitivo*val és a *nominativus cum infinitivo*val kezdem. Mindkét szerkezet esetében meg kell vizsgálni, hogy a klasszikus latin nyelvben és a középkori latinban hogyan használták ezeket, mennyiben módosult használatuk az évszázadok során.

Az *accusativus cum infinitivo* és a *nominativus cum infinitivo* szerkezetek bemutatása

Mindenekelőtt azonban röviden ismertetem az *accusativus cum infinitivo*t és a *nominativus cum infinitivo*t. A latin nyelv alanyi vagy tárgyi mellékmondatok rövidítésére érzékelést, mondást, tudást, gondolást és szándékot kifejező igék után *infinitivusos* szerkezetet használ. Az *accusativus cum infinitivos* szerkezet három elemből áll: vezérigéből (*verbum regens*), ami a fent említett igék csoportjába sorolható, *accusativusból*, ami a mellékmondat alanyának felel meg, és *infinitivusból* áll, ami a mellékmondat állítmánya. A szerkezet

¹ Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Budapest, 1994.

magyarra mellékmondatl fordítható. Álljon itt egy jól ismert példa: *video patrem meum venire* (látom, hogy jön az apám), amiben a vezérigé a látást kifejező *video*, a mellékmondat alanya (*patrem meum*) *accusativus*-ban áll, a mellékmondat állítmánya (*venire*) pedig *infinitivus*-ban. Itt kell megjegyeznünk, hogy nem csak egyidejű cselekvést fejezhetünk ki ezzel a szerkezettel. Attól függően, hogy a mellékmondat cselekménye a vezérigé idejéhez képest előbb vagy később zajlott le, beszélhetünk elő-, illetve utóidejűségről. Ezeknek az időviszonyoknak a kifejezésére a latin nyelvnek különféle *infinitivus*-ai vannak, amelyek lehetnek aktívák vagy passzívák, akciójukat tekintve pedig *imperfectum*-ok, *perfectum*-ok vagy *instans*-ok.

A *nominativus cum infinitivo* személyes passzívumban álló, érzékelést, mondást, gondolást, szándékot kifejező igékkel fordulhat elő. Ilyenkor a vezérigé alanya és a *nominativus cum infinitivo*-val rövidített kijelentő alanyi mellékmondat alanya azonos, van kitett alany, ami valóban alanyesetben áll. Erre a szerkezetre példaként álljon itt a krónika vizsgált szövegrészből a következő: *qui uxorem de Ruthenia dicitur accepisse* (87.21).² Ebben az esetben a passzív *praesens imperfectum*-ban álló *dico* ige a vezérigénk (azt mondják), a mellékmondat alanya az alanyesetben álló *qui* (aki) vonatkozó névmás, a mellékmondat állítmánya pedig az *accepisse* (kapott), ami *infinitivus perfectus activi*. Jól megfigyelhető ebben az esetben a vezérigé és az *infinitivus* egymáshoz való időviszonya: „azt mondják: az Óorosz államból kapott feleséget”.

Középkori használatuk

A középlatin nyelvhasználat jellegzetes vonása,³ miszerint *accusativus cum infinitivo* helyett kötőszóval (*quod, quia, ut, quoniam, quomodo* és hasonlóak) bevezetett mellékmondatot alkalmaznak, már a császárkori latin nyelvben kimutatható. Az a tény, hogy a késő antikvitás korában az *accusativus cum infinitivo* veszített a kötőszóval bevezetett mellékmondatl szembeni jelentőségéből, a bibliai görög nyelv hatásával függ össze. A görög *οτι* kötőszónak okhatározói jelentése is volt, hasonlóan, mint a latin *quod*-nak és *quianak*. A kötőszóval bevezetett mellékmondat használata fokozatosan teret hódított, elsősorban a keresztény szerzők körében, mivel a bibliai szövegekben való előfordulásuk egyfajta tekintélyt kölcsönzött ezeknek. Ez a használat azonban nem szorította ki teljesen az *accusativus cum infinitiv*-ot.

A középkori auktorok, mivel nem léteztek szigorú nyelvtani szabályok, szabadon választhattak a kétféle megoldás közül. A használat eldöntésében fontos szerepet játszott, hogy milyen típusú szöveget akartak írni. Szent Ágoston például prédikációinak népies hangvételéhez az élőbeszédhez közelebb álló mellékmondati használatot választotta.

² SRH I. 344.

³ Peter Stotz: *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*. IV. Formenlehre. Syntax und Stilistik. München, 1998. 393–396.

Míg Tertullianus és Ciprián az *accusativus cum infinitiv*ot részesítették előnyben műveikben, kivételt csak a Bibliából vett idézetek esetén tettek. Számított a stílusideál is, de ez minden szerző esetében mást jelentett.

Kutatások kimutatták, hogy a 9–12. század közötti középkori latin nyelvű szövegekben háromszor-hétszer olyan gyakran használták az *accusativus cum infinitiv*ot, mint a kötőszóval bevezetett mellékmondatot. Egyes auktorok (például Reims-i Gerbert) a klasszikus nyelvhasználat iránti vonzalomból az *accusativus cum infinitiv*ot részesítették előnyben. A 12. században általánossá vált az a tendencia, hogy az *accusativus cum infinitiv*ot többre tartották, viszont ez inkább mintautánzásnak tekinthető, nem tudatos nyelvtani használatnak. A középkori szerzőknek nem volt könnyű dolguk, hiszen az antik grammatikusok nem kanonizálták ezt a szabályt, hasonlóan számos más nyelvtani előíráshoz. A 12. századot követően a használat aránya eltolódott a mellékmondatok javára, köszönhetően a skolasztikus gondolkodás gyakorlatiasabb nyelvhasználatának (*dicendum, quod; notandum, quod*). Így válhat fontos mutatóvá az *accusativus cum infinitiv*o szerkezet és mellékmondatok egymáshoz viszonyított használatának aránya egy szöveg keletkezése kérdésének tisztázásához, illetve azt is megmutatja, hogy egy szerző hogyan viszonyult az antik nyelvi normákhoz. Most azt vizsgáljuk meg, hogy milyen kötőszavakkal vezették be a mellékmondatokat.

Quod és eo quod

Az *accusativus cum infinitiv*o egyik alternatívája volt, mint láthattuk tehát, az érzékelést, mondást, szándékot kifejező igék után a *quod*dal bevezetett mellékmondat, amelyet a császárkorban használtak a leggyakrabban.⁴ Szent Ágoston és Szent Jeromos is a *quod*ot részesítették előnyben. Átmenetileg azonban megerősödött a *quia* használata, majd ismét a *quod* került előtérbe. Ez annak volt köszönhető, hogy a *quod* sokkal univerzálisabb jelentéssel bírt, sokkal hosszabb ideje volt jelen, illetve nem volt markáns karakterjegye. Az idők folyamán fokozatosan vált általános értékű kötőszóvá. A *quod*nak nem volt állandósult jelentése, sokszor pontosítottak rajta: *propterea quod* (mivel), *ob hoc quod* (emiatt, hogy), *eo quod* (mert).

Quia

Az érzékelést és szándékot kifejező igék után állhat, használata nem volt magas irodalmi értékű.⁵ Szent Ágoston például 23:1 arányban használta a *quod*ot a *quia*val szemben a *De Civitate Dei*ben, viszont a néphez közelebb álló beszédeiben ez az arány 2:5. A késő

⁴ Uo. 396–397.

⁵ Uo. 397–398.

latinban a *quia* használata gyakoribbá vált (Egeria *Itinerarium*a, *Vitae Patrum*, Szent Benedek regulája). A *quia* használata stílusmintáktól függött, ezen minták egyike a bibliai stílus utánzása. Bizonyos középkori szövegekben egyáltalán nem találkozhatunk vele. A késő középkorban általános tendencia volt, hogy a *quia* a skolasztikus tudósok szövegeiben nem fordult elő, a népies hangvételű narratív szövegekben viszont megjelent a *quod* mellett.

Quoniam

A császárkori latinban az okozati jelentést hordozó *quiaval* és *quoddal* azonos értékű.⁶ Szent Máté evangéliumának első fejezeteiben gyakran találkozhatunk *quoniammal* a *scire/videre/dicere* igék mellett. A középkorban, noha olykor alkalmazták a *quoniamot*, nem volt olyan gyakori, mint a *quod* és a *quia*, sőt vannak olyan latin szövegek, amelyekben egyáltalán nem fordul elő. Általában a szerzők azt a stilisztikai szempontot követték, hogy bibliai idézet estében meghagyták szövegeikben a *quoniamot*.

Ut, quomodo, qualiter

A késő antikvitás korában olykor az érzékelést és a szándékot kifejező igék után megjelent az *ut* kötőszó, és funkcióban osztozott a *quoddal*.⁷ Szemben a vulgáris *quoddal*, *quiaval*, az irodalmi *ut* hiperurbánus karakterrel rendelkezett, a műveltebb rétegek nyelvhasználatának jellemzője volt. Olyan igék után, amelyek a klasszikus szabályok szerint *accusativus cum infinitivoval* járnának, találkozunk *uttal* bevezetett mellékmondatokkal, például oklevelekben, valamint a kora középkori uralkodói levelekben.

A késő antik és a keresztény szövegekben alkalomadtán a *quomodo* is előfordult, mint kijelentő mellékmondatok bevezetője. A *quomodo* használata az indirekt kérdő mondatokból ered. Ezeknek a *Vetus Latinában*, azaz a Jeromos előtti bibliafordításban, jól képviselt a megjelenése. Egyébként úgy tűnik, hogy a középkorban a *quomodo* szerepe csökkent. A *qualiter* fokozatosan átvette az *ut* szerepét, nem csak az összehasonlító, hanem a célzatos *utra* vonatkozóan is. Érzékelést és mondást kifejező igékhez is hozzákapcsolódik. *Promulgatio*-formulákban gyakran megtalálható. Nem ritka a kora középkorban az „arról, hogy” jelentése.

Az eddigieket összefoglalva úgy tűnik, hogy a középkorban – bár elterjedt a kötőszavas mellékmondatok használata – teljesen mégsem tudta kiszorítani az *accusativus cum infinitivot*. Ahogy láthattuk, a 9–12. században keletkezett szövegek szerzői inkább a klasszikus szerkesztést preferálták, változást a skolasztikus gondolkodás hozott. A kö-

⁶ Uo. 398–399.

⁷ Uo. 399–401.

tőszavak közül a *quod* sokkal gyakrabban jelent meg a középkori szövegekben, mint a *quia*, egyetemes jelentésű kötőszóvá vált. Említést kell még tennünk arról, hogy már a késő antikvitásban, főképp a *Vetus Latina* hatására, a korai keresztény művekben gyakran jöttek létre kevert szerkezetek: kötőszavas mellékmondatok felvezetése *infiniuvsszal*, mellékmondatok betoldása. A többszörösen egymástól függő konstrukciók főleg a reneszánsz idején váltak népszerűvé.

Magyarországi középlatin szövegek vizsgálata

A magyarországi középlatin szövegek vizsgálatai közel hasonló eredményeket hoztak. Körmendi Tamás Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezetét elemezte. Az *accusativus cum infinitivo* szerkezetet a kijelentő alanyi és tárgyi mellékmondatokkal együtt tárgyalta. A Nagyobb legenda harmincegy *accusativus cum infinitivo* szerkezetet tartalmaz és a legendszerző csupán két esetben élt a mellékmondati szerkesztéssel. Ennek a két kijelentő tárgyi mellékmondatnak a kötőszava egyik esetben a *quod*, másik esetben pedig a *quoniam*.⁸ Ez egyértelműen azt mutatja, hogy a szerző saját korának gyakorlata helyett végig a klasszikus normákat tartotta szem előtt kijelentő tárgyi alárendeléseinek kialakításakor.⁹ Érdekes, és a 11. század latinságára nem jellemző jelenség, hogy a legenda szövege látványosan ragaszkodik a klasszikus nyelvtani előírásokhoz és idegenkedik a középkorias mellékmondati szerkesztéstől.¹⁰ A szöveg ugyanakkor nem tartalmaz *nominativus cum infinitiv*ot.¹¹

Somogyi Szilvia a 14. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatását (181–211. fejezet) vizsgálta. Az *accusativus cum infinitivo* valamivel gyakrabban használt nyelvtani szerkezet a tartalmilag elkülönülő 181–191. fejezetekben, mint a 192–211. fejezetekben. Az első tíz fejezetben nyolcszor fordul elő, minden alkalommal egyidejű formában. Jellegzetes, hogy több esetben *participium imperfectum activitól* függ a szerkezet,¹² ami érdekessé teszi a tényt, mivel az Árpád-kori krónikarészben is gyakran előforduló jelenségről van szó.

Egy esetben a *posse* képezi a szerkezet *infinitivus* részét, amihez egy véghatározóul szolgáló újabb *infinitivus* kapcsolódik (190. 482.: *videns se nichil posse proficere*).¹³ Az Anjou-kori folytatásban egyetlen alkalommal sem mutatható ki, hogy az író a mondat tömörítésére szolgáló szerkezetet mellékmondatl helyettesítette volna. Hasonlóképpen Szent István Nagyobb legendájához, ez a tény szintén azt bizonyítja, hogy a szerző hűsé-

⁸ Körmendi Tamás: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete. *Fons*, 10 (2003) 95.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 117.

¹¹ Uo. 87.

¹² Somogyi Szilvia: A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete: a budai minorita krónika latin nyelve. *Fons*, 8 (2011) 229.

¹³ Uo. 230.

ges volt a klasszikus grammatikai normákhoz. A *nominativus cum infinitiv*ról Somogyi Szilvia tanulmánya nem tesz említést.

Mészáros Ede a középkori magyar latinságról és Anonymusról írt értekezésében az *accusativus cum infinitivo*, illetve a kötőszavas mellékmondatok használatáról megállapította, hogy Anonymus sokszor használt az *accusativus cum infinitivo* helyett tárgyi mellékmondatot, amelyet *quod*, *quia* és *ut* kapcsolt a vezérigéhez.¹⁴ Ezzel szemben többször előfordult, hogy a kötőszót egyszerűen elhagyta a névtelen jegyző. Mészáros azon állításával, miszerint „ezt a mondatrövidítőt (tudniillik az *accusativus cum infinitiv*ot) különben már a vulgáris latin nyelv is halálra ítélte”,¹⁵ a fentebbiek ismeretében nem érthetünk egyet, hiszen láthattuk, hogy bár egy időben a kötőszóval indított tárgyi mellékmondatok száma megemelkedett, az *accusativus cum infinitivo* sohasem tűnt el, sőt középkori magyarországi latin szövegekben az eddigi vizsgálatok éppen az *accusativus cum infinitivo* fölényét mutatták ki.

Az Árpád-kori krónikarészben előforduló használatuk

A könnyebb áttekintés érdekében a 64–166. fejezeteket a következőféleképpen osztottam fel:

Szent István, Orseolo Péter és Aba Sámuel uralkodását elbeszélő fejezetek: 64–85.; I. András és I. Béla uralkodását elbeszélő fejezetek: 86–96.; Salamon, I. Géza és Szent László: 96–141.; Könyves Kálmán és II. István: 142–159.; Álmos-ági uralkodók (II. Béla és II. Géza): 160–166.

Rendszerezve az Árpád-kori krónikarészben előforduló *accusativus cum infinitivos* szerkezeteket, illetve az azt helyettesítő késő antik és középkori megoldásokat, mindegyik részről elmondható, hogy a klasszikus *accusativus cum infinitivo*-használat dominál bennük a kötőszóval bevezetett mellékmondatos szerkesztéssel szemben. Peter Stotz megállapítását figyelembe véve a 12. század vége, 13. század eleje lehet a szöveg keletkezésének időpontja, hiszen az akkori szövegekre, mint láthattuk, jellemző volt a klasszikus nyelvi normákhoz való ragaszkodás. Tehát hasonlóan Szent István nagyobb legendájához és a 14. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásához az Árpád-kori krónikarész szerzője, illetve szerzői (ez a kérdés még nem eldöntött) is inkább a klasszikus nyelvi normákhoz alkalmazkodtak. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy szép számmal megtalálhatók a vizsgált részben a mellékmondatos szerkesztések is. A kötőszavak közül a *quod* fordul elő a leggyakrabban (44 esetben), amit az *ut* kötőszó követ (35 alkalommal), végül a *quia* két esetben olvasható (mindkét előfordulása a Salamon és a hercegek viszályát, illetve Szent László uralkodását ismertető részben). Négy esetben

¹⁴ Mészáros Ede: A magyarországi közép-latinság főbb szabályai V. *Műhely*, (1939) 16.

¹⁵ Uo.

nem használt kötőszót a szerkesztéshez. Az Árpád-kori krónikarésszel kapcsolatban is elmondható, hogy a *quod* a leggyakrabban használt kötőszó.

Némileg árnyaltabb képet kapunk, ha külön-külön csoportosítjuk a szövegegység fejezeteit aszerint, hogy az *accusativus cum infinitivo* milyen használata figyelhető meg bennük. Így négyféle csoportot kaptunk. Az első csoportba azok a krónikafejezetek sorolhatók, amelyekre a klasszikus *accusativus cum infinitivo*-használat jellemző, második csoportba a csak középkori kötőszavas mellékmondatos szerkesztésű fejezetek kerültek, a harmadik csoportot az úgynevezett vegyes használatú fejezetek alkotják, végül találkozzhatunk olyan fejezetekkel is, amelyek egyáltalán nem tartalmazzák egyik szerkezetet sem, ezek alkotják a negyedik csoportot.

A fejezeteket tehát így csoportosítottuk:

Klasszikus használat	64.,66.,67.,70.,72., 85., 87., 94., 95., 100., 104., 108., 111., 116., 128., 130., 135., 137., 138., 143., 144., 146., 153., 157.
Középkori használat	71., 88., 91., 97., 98., 99. (Salamon és a hercegek Dezső püspök közvetítésével békét kötnek), 113., 115., 120., 122., 123., 124., 125., 126. (Mogyoródi csata, Szent László látomása, Géza megkoronázása), 134., 136., 139., 151.
Vegyes használat	69.,73., 74., 75., 76. (Aba Sámuel uralkodása, III. Henrik császár Aba ellen Magyarországra érkezik), 79., 80., 81., 82., 83. (Béla hercegről és fiairól, a Vata-fél pogányládás, Szent. Gellért mártíromsága), 90., 92., 93., 102., 103., 105., 109., 110., 114., 117.,119., 121., 129.,131., 133.,140., 148., 155., 156.,159., 161., 165., 166.
Nem tartalmaz <i>accusativus cum infinitiv</i> ot:	65., 68., 77., 78., 84., 89., 96., 101., 106., 107., 112., 118., 127., 132., 141., 142.,145., 147., 149., 150., 152., 154., 158., 160., 162., 163., 164. (II. Béla uralkodásának vége. II. Gézát megkoronázzák)

Az Árpád-kori krónikarész 24 fejezete a klasszikus szabályoknak megfelelően használja az *accusativus cum infinitiv*ot, 18 fejezet csak a kötőszavas mellékmondatos szerkesztést alkalmazza, míg 33 fejezetben mindkét megoldást megtalálhatjuk. 27 fejezet egyik változatot sem tartalmazza, ami körülbelül a fejezetek negyedét teszi ki.

A középső három egység mindegyikében megtalálható mindhárom típus, megközelítőleg egyforma arányban. Kivételt képez az első, Szent István, Orseolo Péter és Aba Sámuel uralkodását leíró egység, amiben csak egy középkori használatot előnyben részesítő fejezet található, illetve az utolsó, az Álmos-ági uralkodókat bemutató szakasz,

amiben nincs olyan fejezet, amelyre csak a klasszikus *accusativus cum infinitivo*-használat lenne a jellemző.

Látható, hogy vannak olyan egymást követő fejezetek, amelyek összefüggő egységeket alkotnak. Összefüggőnek tekinthetünk minden olyan legalább három egymást követő fejezetet, amelyben megegyezik az *accusativus cum infinitivo* használata, illetve nem használata. Így viszont bár összességében több klasszikus értelemben vett *accusativus cum infinitivo*-t találunk, mint mellékmondatokkal képzett szerkezetet, mégis azt tapasztalhatjuk, hogy a fent említett három fejezetből álló egységet sem. A szövegben van azonban négy olyan szakasz, amelyet két-két fejezet alkot. A vizsgált krónikarészben azonban szerepel kettő, tisztán középkori szerkesztésű, fentebbi kritériumoknak megfelelő összefüggő rész is. Mindkettő a Salamon és a hercegek viszálját, illetve Géza és Szent László uralkodását elbeszélő egységben (97–99. fejezetek, illetve 122–126. fejezetek) található. Ez Peter Stotz állítása alapján, miszerint a 12. század végét követően előretör a kötőszavas mellékmondat használata, azt bizonyítja, hogy Pauler Gyulának igaza lehet. Pauler Gyula szerint Szent László alakját a krónikában itt-ott a szentség csodás fénye övezi, ez a rész csak akkor keletkezhetett, amikor Szent Lászlót már szentnek tartották, azaz III. Béla uralkodása idején.¹⁶ Ez az idő pedig a 12. század vége, amikor már ismét megerősödött a kötőszavas mellékmondatos szerkesztés. Így megkockáztathatjuk, hogy ezek a fejezetek a 12. század végén, a 13. század elején kerültek a krónika szövegébe. Igaz, hogy „egymagában” áll, de a Szent László látomását leíró 120. fejezetre is a középkori használat a jellemző. Ezt a két egységet egy vegyes használatú fejezet (121.) köti össze, amire a *nominativus cum infinitivo* tárgyalásakor visszatérünk.

Visszakanyarodva a 97–99. fejezetekre, a 98. fejezetben szerepel az a Dezső püspök, akinek működése Csóka J. Lajos szerint feltűnően hasonlít a 13. században élt Dezső csanádi püspök szerepéhez, akinek megörökítéséhez a krónikás egy 1213-ból származó pannonhalmi oklevelet használhatott fel mintaként.¹⁷ Ennek 13. századi betoldás mivolta is elképzelhető a fejezetek csak kötőszavas mellékmondatos szerkesztése miatt. Itt említeném meg a Szovák Kornél által vizsgált 139. fejezetet is, amiben szintén csak középkori *accusativus cum infinitivo* használat figyelhető meg. Erről a fejezetről is elképzelhető, hogy későbbi, 13. század eleji betoldás,¹⁸ bár önmagában áll.

Jellegzetes és mindegyik részben előforduló jelenség, hogy a vezérigye pozíciójában *participium imperfectum activit* találunk (*Aba audiens Petrum ab Hungaris derelictum et ab Herrico ... susceptum 73.7–8.;¹⁹ cesar... videns... periculis se esse perplexum 90.11.;²⁰*

¹⁶ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Budapest, 1899. II. 610–611.

¹⁷ Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest, 1967. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) 528., 559., 554., 549–551., 544., 560.

¹⁸ Szovák Kornél: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. (A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái) *Századok*, 134 (2000) 115–145.

¹⁹ SRH I. 326.

²⁰ Uo. 349.

videntes agmina ducis fugere 117.19–20.;²¹ *dicens regem Hungarie esse hominem suum* 156. 2–3.;²² *credentes ipsum esse filium regis Colomani* 161. 5–6.²³), ami alapján akár egy szerzőről is beszélhetnénk.

Nominativus cum infinitivoból vagy azzal egyenértékű mellékmondati szerkesztéses megoldásból jóval kevesebbet, szám szerint tizenkettőt találunk az egész krónikarészben. A tizenkettőből tíz megfelel a klasszikus latin grammatika szabályainak, kettő *quoddal* bevezetett mellékmondat. Az első két egységben, azaz körülbelül a szövegegység első harmadában találhatjuk a *nominativus cum infinitivok* felét. A két *quoddal* szerkesztett mellékmondat a Salamon és a hercegek küzdelmeit leíró egységben található (*notatur, quod fides in mulieribus non sit* 103.6.;²⁴ *videtur michi, quod tu fidelis sis duci* 119. 4–5.²⁵), további két szabályos szerkezet szintén ebben az egységben, a 121. fejezetben. A Könyves Kálmánról és II. Istvánról valamint az Álmos-ági királyokról szóló részekben egy-egy található. Vezérigeként négy esetben a *videor*, háromban a *dicor*, kettőben a *fertur*, egy-egy esetben pedig a *noto* és a *iudico* passzív alakjai, illetve a *putor* fordulnak elő. A *nominativus cum infinitivo* szerkezetek vizsgálata során megállapíthatjuk, hogy a krónika szerzője két eset kivételével tartotta magát a klasszikus latin nyelvi normákhoz. Ezen szerkezetek alapján a szerzőséggel kapcsolatban nem sok mindent állapíthatunk meg, hiszen ez a szám nem szignifikáns. Ha azonban a szerkezetek eloszlását vesszük figyelembe, a szövegegység első harmada „hemzseg” a *nominativus cum infinitivotól* a többi részhez képest. Kockázatos lenne azt mondanunk, hogy az Árpád-kori krónikarész ez alapján több szerző műve lenne, tekintsük inkább egy korai megfogalmazás lenyomatának, ami beépült a ma ismert szövegegységbe.

Összegzés

Megállapíthatjuk, hogy a 14. századi krónikakompozíció 997–1152 közötti eseményeket elbeszélő része illeszkedik a magyarországi középfő-latin szövegeknek a Nagybibliai Szent István-legenda és az Anjou-kori krónikafolytatás által képviselt vonulatába. Az *accusativus cum infinitivo* szerkezetet és az azt helyettesítő kötőszavas mellékmondatos szöveghelyeket vizsgálva elmondhatjuk, hogy az Árpád-kori eseményeket leíró rész szerzője is a klasszikus *accusativus cum infinitivo* használatát részesítette előnyben, amennyiben a szám szerinti adatokat nézzük. A fejezetekben domináló megoldásokat vizsgálva azonban azt láthattuk, hogy ez a kép valamivel árnyaltabb, hiszen csak középkori szerkesztéssel megírt fejezetek hálózák be az említett szövegtörzset. Nincsenek élesen elválasztható tisztán klasszikus részek, ami alapján megállapíthatnánk, hogy a krónika mely része

²¹ Uo. 384.

²² Uo. 439–440.

²³ Uo. 448.

²⁴ Uo. 369.

²⁵ Uo. 387.

íródhatott korábban. Vannak viszont olyan markánsan középkori szakaszaink, amelyekről *accusativus cum infinitivo*-használat alapján azt mondhatjuk, hogy 12. század végén, 13. század elején keletkezett szakaszok. Amennyiben ez tényleg így van, igazolódni látszanak azok a feltevések, amelyek egy 12. század végi, 13. század eleji átszerkesztést sejtetnek (Pauler Gyula, Kristó Gyula, Csóka J. Lajos, Szovák Kornél). Ahogyan megfigyelhettük, 12. század végi, 13. század eleji átszerkesztőnk jellegzetességének tekinthető a minden egységben jelenlévő participiumi vezérlés. A *nominativus cum infinitivo* sokkal ritkábban használt szerkezet, így alacsonyabb száma miatt nem tekinthető szignifikánsnak. Mészemenő következtetéseket nem lehetett belőlük levonni.

Az *accusativus* és a *nominativus cum infinitivo* szerkezetek vizsgálata kimutatta tehát, hogy a 14. századi krónikakompozíció Árpád-kori része a 12. század végén, a 13. század elején egy újabb szerkesztésen esett át. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a fentebbi megállapításaink csak részeredménynek számítanak a kutatásban, ezen állítások alátámasztása vagy cáfolata teljes bizonyossággal csak további nyelvtani és stilisztikai vizsgálatok elvégzésével tehető meg.

Német zsoldosvezérek, magyar remeték*

TANULMÁNYOMBAN KÉT 15. századi, Nyugat-Magyarországra betelepült német származású zsoldosvezér, Andreas Baumkircher és Ulrich von Grafeneck kolostoralapításait kívánom megvizsgálni, röviden bemutatva a kolostorok történetét, az alapítások motivációit, a felmerült birtokjogi problémákat. Emellett szót kell ejtenem a sopronbánfalvi pálos kolostor és a Grafeneck-család kapcsolatáról, amelynek létezése eddig is ismert volt, de e kapcsolatot még nem tisztázták eléggé.

Szalónak

Andreas Baumkircher a következő tervvel készült a családi székhelyének szánt Szalónak kiépítésére: építeni akart egy kolostort Istennek, egy várost a világnak és egy várat az ördögnek. E sokszor idézett szállóige Gyöngyösi Gergely pálos rendfőnök történeti munkájában maradt ránk.¹ Ha mondott is ilyet Baumkircher, nyilvánvaló, hogy az épületeknek célja más volt: lakóhely, jövedelemforrás, de mindenekelőtt a reprezentáció. Születésekor családjá nem büszkélkedhetett sem előkelő származással, sem nagy hatalommal. Apjára, Wilhelmre ugyan már több tartományfejedelmi vár irányítását is rábízta, és birtokait is szépen gyarapította, de a család szerencséjének kovácsa mégis

* Bécsi kutatásaimat a Magyar Ösztöndíj Bizottság Collegium Hungaricum-ösztöndíja támogatta. Ugyanitt köszönöm meg Fazekas István levéltári delegátus úr és Johann Karall plébános úr segítségét, Fedeles Tamásnak és Lakatos Bálintnak pedig értékes megjegyzéseiket.

¹ Georgius Gyöngyösi: *Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremitaе*. (Ed. Franciscus L. Hervay.) Budapest, 1988. (továbbiakban: *Vitae fratrum*) 125. A pálos rendi történetírók Szalónak esetében olyannyira erre támaszkodtak, hogy más történeti adatot alig közölnek, még a rendház fennmaradt okleveleiből kinyerhetőeket sem. Andreas Eggerer: *Fragmen panis corvi proto-eremitici*. Viennae, 1663. 240. (Eggerer művét kivonatolta: Franciscus Orosz: *Synopsis annalium eremicoenobiticorum ff. eremitarum ordinis S. Pauli primi eremitaе*. Budaе, 1751. 382.) Benger Nicolaus: *Chronotaxis monasteriorum ordinis S. Pauli primi Eremitaе*. Kézirat, 1742. MNL OL E 153. Acta Paulinorum 120. d., Fasc. 627. No. 55. Kürcz Antal is Eggerer munkájára, illetve Orosz kivonatára támaszkodott, Kisbán Emil rendtörténete viszont már használ levéltári forrásokat. Kürcz Antal: *A magyarországi pálos-rend története*. I. Budapest, 1889. 125. Orosztól vette át azt a hibát, hogy Szalónakot Sopron megyébe helyezte, emellett hibásan fordította le Baumkircher építési programjának „ars poeticáját”. Kisbán Emil: *A magyar Pálosrend története*. I-II. Budapest, 1938. I. 128., 157.

az 1420–1422 körül született Andreas Baumkircher volt, aki a későbbi III. Frigyes császár híveként 1446-ban zálogjogon megszerezte Szalónakot, amelynek birtokában később V. László is megerősítette.² 1462 őszén végbevitt hóstettének – Prágába lovagolva segítséget kért György cseh királytól Frigyes részére, akit öccse, Albert herceg hívei körülfartak a bécsi várban – jutalmaképp pedig őt és leszármazottjait a császár beemelte a bárók (*Freiherren*) közé.³ Magyarországon is magas rangra emelkedett, pozsonyi ispánként (1455–1456, 1458–1467) az ország bárói közé számították.⁴ Kiszemelt rezidenciáján már 1450-től kezdve fontos építkezéseket folytatott, ami jelentős lendületet adott Szalónak fejlődésének.

A Szűz Máriának szentelt kolostor és a templom Szalónak szélén, a városfalakon kívül található, ahogy ez Baumgarten és Sopron esetében is megfigyelhető (Bánfalva).⁵ Az építkezések az 1460-as években kezdődtek el gótikus stílusban, de elhúzódott.⁶ A templom északi oldalához épített kolostor jelenleg rom, már csak a kápolna és a földszinti kerengő ismerhető fel. Az építőanyagot a közeli Tohony-patak (ma: Tauchen) völgyéből bányászták, de ideiglenes jelleggel fát is felhasználtak.⁷ Bár Gyöngyösi munkájában az 1475. évhez köti az építést, az alapításnak már jóval korábban végbe kellett mennie, hiszen Baumkircher 1471-ben meghalt. 1461-ben a pápa búcsút engedélyezett minden vezeklőnek, aki négy meghatározott Mária-ünnepen elzarándokol a kolostortemplomba, és annak építéséhez hozzájárul.⁸ A kolostor korai javairól nem áll rendelkezésünkre

² A krajnai Baumkirscherekéről: Roland Schäffer: Zur Genealogie der Baumkircher. In: Ulrike Döcker – Rudolf Kropf (Bearb.): *Andreas Baumkircher – Erben und Nachfolger*. Eisenstadt, 1992. 11–39. Andreas Baumkircher és III. Frigyes kapcsolatáról: Brigitte Haller-Reiffenstein: Kaiser Friedrich III. und Andreas Baumkircher. In: Rudolf Kropf – Wolfgang Meyer (Bearb.): *Andreas Baumkircher und seine Zeit*. Eisenstadt, 1983. 63–104. Szalónak elzalogosítása: DL 100 579., V. László jóváhagyása: DL 100 647.

³ [RI XIII] H. 18 n. 322. Regesta Imperii Online: http://www.regesta-imperii.de/id/1463-06-22_1_o_13_18_o_322_322 (Letöltés ideje: 2014. március 15.)

⁴ Engel: Arch I. 169. Ortway Tivadar: *Pozsony város története*. I–VII. Pozsony, 1892–1912. III. 166–167.

⁵ A belváros térképét az épületek korával ld. *Festschrift zur Stadterhebung der Stadtgemeinde Stadtschlaining*. Stadtschlaining, 1992. hátsó borítójának belső oldalán. A pálosok egykori temploma az egyetlen 15. századi épület a városfalakon kívül.

⁶ A keresztelomedence 1512-ben készült el a rajta szereplő évszám szerint. Adelheid Schmeller-Kitt (Bearb.): *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberwart*. Wien, 1974. (továbbiakban: Oberwart Kunsttopographie) 500., 508. Gerhard Seebach két középkori építési szakaszt különböztet meg, Gerhard Seebach: Studien zur spätmittelalterlichen Klosterbaukunst der Pauliner in Österreich. In: Julius Dirnbeck – Rudolf Kropf – Wolfgang Meyer (Hrsg.): *Der Orden der Pauliner OSPE*. Eisenstadt, 1984. 182–184.

⁷ Oberwart Kunsttopographie 511. Seebach, G.: Studien i. m. 182.

⁸ Augustinus Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Romae, 1859–1860. II. nr. DLIII. Ebben az időben a Baumkirscherek más kérvényeket is benyújtottak a pápához, többek között az újonnan épített, és szintén Szűz Mária tiszteletére felszentelt szalónaki várkápolna részére is. Repertorium Germanicum Online, RG VIII 00145.: <http://rg-online.dhi-roma.it/RG/8/145> (Letöltés ideje: 2014. május 7.) A fenti oklevél alapján Hans Peter Zelfel 1460-ra tette az alapítást. Hans Peter Zelfel: Die Paulinerklöster Schlaining und Baumgarten. In: Dirnbeck, J. – Kropf, R. – Meyer, W. (Hrsg.): *Der Orden* i. m. 116.

forrás, mindössze annyit lehet tudni, hogy Praisingban volt egy udvarházuk. 1493-ban az alapító fia, Georg, valamint unokái, Barbara Baumkircher, Caspar von Stubenberg és fivére, Balthasar⁹ három malmot ajándékoztak a pálosoknak Csatáron, a Tohony-patakon a kolostor mögött és a Pinkán az elhagyott óvári vár mellett. Kethelyen (ma: Neumarkt im Tauchental) egy halastavat, Praising birtokot és szőlőket (Klewbewl, Rohonc, a Vashegy, Óvár közelében, Allhau és Wolfau) kaptak. Emellett kötelezték magukat arra, hogy elzálogosítanak számukra egy falut, addig is évi száz forintos járadékot fizetnek a pálosoknak. Cserébe 12 papnak kellett Szalónakon élnie, közülük egynek a várban.¹⁰ Eszerint 1493-ig tartott, hogy a kolostor immár megfelelő gazdasági és anyagi háttérrel rendelkezzen.¹¹ 1501-ben Georg Baumkircher halálával a család krajnai-magyarországi ága fiágon kihalt. Szalónak a leányág kezébe került, Barbara Baumkircher és férjei birtokolták a várat.

1532-ben az oszmánok ostrom alá vették Szalónakot is. Mivel a templom és a kolostor a falakon kívül állt, a szerzeteseknek nem volt más választásuk, mint bemenekülni a várba.¹² Erről tanúskodik egy 1539. évi lajstrom a várba menekített, de a pálosok tulajdonát képző értékekről.¹³ Az ostrom után elkezdődhetett a károk helyrehozatala, erre utal, hogy az 1512-ben elkészült keresztelőmedence egyik oldalán a Puchheim-címer található, holott abban az időben még Veit von Fladnitz volt Barbara férje, és ezáltal Szalónak ura.¹⁴ Az 1539. évi urbárium elhagyottnak mondja a pálos birtokokat Kethelyen és Csatáron.¹⁵ Az a tény, hogy hét évvel a török támadás után is a várkápolnában őrizték a miseruhákat,

⁹ Caspar és Balthasar már az eredeti oklevélben is Baumkircherként van feltüntetve, de valójában Hans von Stubenberg és Martha Baumkircher gyermekeiről van szó. Roland Schäffer: *Zur Genealogie von Andreas Baumkircher*. In: Rudolf Kropf – Andreas Lehner (Hrsg.): *Andreas Baumkircher. Leben und Sterben im 15. Jahrhundert*. Eisenstadt, 2013. 24.

¹⁰ DL 20 025. Vö. Oberwart Kunsttopographie 511. hiányos listájával. Praisingot a korábbi kutatás (például az említett Kunsttopographie) Peresznyével azonosította, ám az oklevélben megjelölt szomszédos helynevek inkább Barátmajorra utalnak. Zelfel, H.: *Die Paulinerklöster i. m. 117. Peresznye a borsmonostori apátságé volt*. Csánki III. 623. Engel Pál (szerk.): *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. Budapest, 2001. Barátmajor először 1570-ben bukkan fel ezzel a névvel. Zimányi Vera: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI-XVII. században*. Budapest, 1968. 214.

¹¹ Hans Peter Zelfel: *Zu einigen Klöstern des heutigen Burgenlandes im Spätmittelalter mit besonderer Berücksichtigung der Paulinerklöster*. In: Döcker, U. – Kropf, R. (Bearb.): *Andreas Baumkircher i. m. 356–357*.

¹² Bariska István: *Kőszeg hadikrónikája*. Kézirat. MNL Vas Megyei Levéltár, Kőszegi Fiókleveletára 162/2009. 90.

¹³ Zelfel, H.: *Zu einigen Klöstern i. m. 357*. A leltár megfelelő részét Josef Rittsteuer közölte: Josef Rittsteuer: *Vom Paulinerkloster in Schlaining*. (Ein Kircheninventar aus dem Jahre 1539). *Burgenländische Heimatblätter*, 18 (1956) 173–177.

¹⁴ Oberwart Kunsttopographie 508–509. A Puchheim-címer ábrája: Johann Evangelist Kimbauer: *Niederösterreichischer Adel I. A-R. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch IV/4*. Nürnberg, 1909. 201. Tafel. Ezt a hipotézist megkérdőjelezi, hogy újabban Fladnitzhoz kötik a címet: Kropf, R. – Lehner, A. (Hrsg.): *Andreas Baumkircher i. m. 115*.

¹⁵ Zelfel, H.: *Die Paulinerklöster i. m. 118*. Zimányi csak a neumarkti halastónál jegyzi meg, hogy elhagyott. Zimányi V.: *A rohonc-szalónaki uradalom i. m. 157., 223*.

a liturgikus eszközöket, sőt még a kolostori levéltárat is,¹⁶ a pálosok létszámhiányára utal, adott esetben előfordulhatott, hogy rövid időre elhagyatottá vált a kolostor.¹⁷ 1544-re a Baumkircher-örökösöktől Batthyány Ferenc szerezte meg az uradalmat.¹⁸ A pálosok végső távozása a protestáns Batthyány Kristóf és fia, Boldizsár idejében következhetett be.¹⁹

Baumgarten

E Sopronhoz közeli faluban szintén egy „újjgazdag” zsoldosvezér, Baumkircher katonatársa, Ulrich von Grafeneck alapított pálos kolostort. Grafeneck 1415–1420 között születhetett, sváb kismemesi családban. Baumkircherhez hasonlóan ifjúkorában Habsburg Frigyes udvarába került, és urának 1446. évi nyugat-magyarországi hadjárata után 1447-ben adományként megkapta Baumgarten kis uradalmát, amely a névadó falun és az akkoriban még ott álló váron kívül két szomszédos falut és Siegendorfot foglalta magába.²⁰ Grafeneck tapasztalt zsoldosvezér volt, 1459–1463-ig soproni ispánként szolgálta a magyar trónt megszerezni igyekvő Frigyeset, aki 1465-ben beemelte a bárók közé. Baumkircher lefejezése után azonban az ausztriai rendi ellenzék tagjaként Mátyás királynál keresett, és talált oltalmat.²¹ Ennek köszönhetően Grafeneck hamarosan újabb magyarországi birtokokkal lett gazdagabb: Scharfeneckkel (1470)²² és Lánzsérral. Utóbbi várban keltezték 1475. május 21-én azt a német nyelvű oklevelet, amellyel Ulrich és fia, Wolfgang Isten dicsőségére, Szűz Mária tiszteletére, pálos kolostort alapítottak Baumgartenben. A kolostornak adott birtokok között felsorolták Baumgartent, egy schattendorfi malmot, egy ruszti és két meggyesi szőlőt, valamint három soproni házat

¹⁶ „ain scat mit gnad prieffen” – Rittsteuer, J.: Vom Paulinerkloster i. m. 173.

¹⁷ Hasonló esetre: Erdélyi Gabriella: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. Budapest, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 38.) 74.

¹⁸ Zimányi V.: *A rohonc-szalónaki uradalom* i. m. 13–16. Más szakirodalom szerint a Batthyányak csak 1574-re szereztek meg az uradalom teljes területét. Oberwart Kunsttopographie 478.

¹⁹ Pontos dátum nem maradt fenn. Michael Ferdinand Bothar szerint már 1540-ben elhagyták a kolostort, azonban ezt Rittsteuer cáfolta. Rittsteuer, J.: Vom Paulinerkloster i. m. 171–172. Zelfel 1569-re tette Boldizsár áttérését (Zelfel, H.: Zu einigen Klöstern i. m. 357.), valószínűleg azért, mert a Szalónakhoz közeli Kethelyen ebben az évben elküldte a katolikus plébánost, de ebből nem következik konkrét időpont. Koltai András: *Batthyány Ádám: Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. Győr, 2012. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 14.) 53.

²⁰ Brigitte Haller-Reiffenstein: Ulrich von Grafeneck und seine Nachkommen – Ein Parallelfall? In: Döcker, U. – Kropf, R. (Bearb.): *Andreas Baumkircher* i. m. 119. Az adománylevél: DL 14 057. Baumgarten uradalma: Engel P.: *Magyarország* i. m.

²¹ Fraknói Vilmos (szerk.): *Mátyás király levelei. Külügyi osztály*. I-II. Budapest, 1893-1895. I. 196. sz., Haller-Reiffenstein, B.: Ulrich von Grafeneck i. m. 131. Hivatali idejét ld.: Horváth Richárd: Sopron megye tisztségviselői a késő-középkorban (1458–1526). *Soproni Szemle*, 68 (2014) 79.

²² DF 258 603.

a hozzátartozó földekkel.²³ Az ugyanakkor kelt másik, latinul írt alapítólevél annyival bővebb a német nyelvűnél, hogy az alapítók kötelezettséget vállaltak a kolostor oltárfel-szereléssel való ellátására és a szerzetesek megoltalmazására, és pontosabban meghatá-rozták a soproni házak fekvését.²⁴ Továbbá előadták, hogy az alapítás Csupor Demeter győri püspök beleegyezésével történt. Az egyik belvárosi ház a Hátsókapu és az Orsolya tér 2.²⁵ között helyezkedett el: vagy az Orsolya tér 1.,²⁶ vagy a Hátsókapu utca 2.,²⁷ a má-sik a Szent György utca 17.²⁸ és 21.²⁹ közti.³⁰ A külvárosi ház a Szentlélek utca 1. vagy a 3.

²³ DL 18 300. Martin Meršić pünkösöd előtti vasárnapra (május 7.) keltezte az oklevelet (Martin Meršić: *Baumgarten im Burgenland*. Wien, 1963. 30. Ezt vette át Zelfel, H.: *Die Paulinerklöster* i. m. 120. illetve Karl Kaus: *Das Kloster von Baumgarten*. Baumgarten, 2002. 1.). A *Samstag* és a *Phingstag* között szakadás van, a betűszárak alapján kell rekonstruálni a szöveget. Az első betű kiugró szára utalhat m-re, n-re, v-re, vagy w-re is. Azonban a felette lévő sor „*unser*” u-ja alatt és n-je alatt is látható egy szár, az utóbbi minden bizonnyal d, a *dem*-ből. Ebből az következik, hogy az előtte álló szárnak az előljárószóhoz kell tartoznia, amely inkább utal *nach*-ra, mint *vor*-ra. Egy Bécsben fellelhető másolaton (Österreichisches Staatsarchiv Allgemeines Verwaltungsarchiv-Finanz- und Hofkammerarchiv Alte Hofkammer [továbbiakban: ÖStA AVA-FHKA AH] Hoffinanz Ungarn 18. Konv. 1569 Jänner, fol. 41.) is *nach* szerepel. Az évszámot a Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa. (Szerk. Rácz György.) Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2010.: <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2818300%29&a=list> (Letöltés ideje: 2015. április 20.) 1479-ként azonosította, de ennek ellentmondanak a hátoldalon található levéltári jelzetek, amelyek 1475-öt írnak, ezeket azonban önmagukban nem fogadhatjuk el, mert nem egykorúak az oklevéllel. A számjegyek között az utolsó azonban inkább tűnik o-nak, anélkül pedig nincs elég szár a 9-es számhoz, csak a nyolchoz. Ebben az esetben azonban az o-nak nincs funkciója. Valószínűsíthető tehát, hogy az ötös számjegy után a sorszámot jelző „mo” áll, bár ennek némileg ellentmond, hogy a quinto nem *mo*-ra végződik. Majorossy Judit átírása több helyen eltért Meršić olvasatától a keltezésnél, a *vor* helyett *nach*-ot adott, ugyanakkor 1479-re datálta az oklevelet, amelynek kibocsátására F. Romhányi Beatrix szerint a szerzetesek beiktatása miatt volt szükség. F. Romhányi Beatrix: Pálos kolostorok Sopron környékén. *Soproni Szemle*, 61 (2007) 246–254. Az átírás: 254.

²⁴ Az eredeti: DL 17 681., ugyanitt német fordítása is fennmaradt. Szintén található latin nyelvű másolat Bécsben: ÖStA AVA-FHKA AH Hoffinanz Ungarn 18. Konv. 1569 Jänner, fol. 39r–40r. A kettős oklevélkibocsátás hátterében az országhatárok bizonytalansága állhatott: a DL 18 300.-at ugyanis egy császári közjegyző is hitelesítette az alapítók pecsétjein és aláírásaikon kívül, míg a latin nyelvűt inkább a magyar hiteleshelyeknél lehetett használni. A magam részéről valószínűtlennek tartom, hogy a két Grafeneck a szerzetesek (akik valószínűleg magyar származásúak voltak) vagy a csornai konvent részére 1479-ben, megerősítés gyanánt német nyelvű oklevelet bocsátott volna ki, hiszen 1475-ben egy hosszabb latin nyelvűt is ki tudtak adni, amelyben, a német nyelvű és császári közjegyző által is hitelesített szövegtől eltérően megemlékeztek a győri püspök engedélyéről is.

²⁵ Dávid Ferenc – Goda Károly – Thirring Gusztáv: *Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1488–1939*. Sopron, 2008. 96. (továbbiakban: Soproni házak)

²⁶ 1488-tól Andreas Eberl-é. Soproni házak 93.

²⁷ 1481-től Mathias Schreiberé. Soproni házak 90. Mollay Károly ezzel azonosította. Mollay Károly: Sopron várostörténeti kutatásai. *Soproni Szemle*, 14 (1960) 331–336., 332. Régészetileg László Gyula és Holl Imre is támogatja az azonosítást. László Gyula: *Sopron – Caesar-ház*. [h.n.], 1983. 4. Holl Imre: Scarbantia-Sopron városfalai. *Soproni Szemle*, 51 (1997) 289–306., 292.

²⁸ Soproni házak 80.

²⁹ Soproni házak 85.

³⁰ 1481-ben Neihard suszteré. Soproni házak 83.

A források szerint azonban a pálosok sosem kapták meg ezeket az ingatlanokat, sőt a Hátsókapu utcai házat 1478. március 6-án Mátyás elvette Grafenecktől, mert elhanyagolt volt, és nem fizettek utána adót.³¹ A házak ügye már a pálosoknak történő eladományozáskor nagy vihart kavart, úgy tűnik, Grafeneck nem tisztázta a házak után járó városi adó sorsát, és félő volt, hogy azt végül senki sem fogja megfizetni.³² A zsoldosvezér és a város viszonyát ráadásul ekkortájt alaposan megmérgezte az egeredi pusztá hovatartozása feletti vita, amelybe később a pálosok is belekeveredtek.

Utóbbi akkor kezdődött, amikor Grafeneck adományt kapott Lánzsérra. 1473. február 18-án két soproni polgár a város nevében megtiltotta a zsoldosvezérnek Egered elfoglalását.³³ 1475 májusában Mátyás király parancsot adott a csornai konventnek, hogy iktassa be a várost, de ennek Grafeneck ellentmondott, ezért Szent Jakab nyolcadára (augusztus 1.) beidézték a feleket a személyes jelenlét bírósága elé.³⁴ Grafeneck érvelése szerint, amelyet a konventhez küldött szolgálja, Pulai Vid fejtett ki, a pusztá már régóta Lánzsérhoz tartozott.³⁵ Mátyás egy évvel később újra parancsot adott a beiktatásra, de azt a zsoldosvezér ismét megakadályozta.³⁶ Ősszel Mátyás arra kérte a feleket, hogy további értesítéséig függesszék fel a pert.³⁷ 1477. október 6-án a zsoldosvezér nem jelent meg a személyes jelenlét bírósága előtt.³⁸ A város papíron ismét nyert, de harmadszor sem tudták végrehajtani a beiktatást, ezért az ügy 1478 januárjában visszakerült a személyes jelenlét elé.³⁹ A hosszú pereskedést megelőzve Mátyás 1479. május 12-én megparancsolta bírúinak, hogy zárják azt le, Grafenecket pedig figyelmeztette, hogy ítélet-hirdetésre távolléte esetén is sor fog kerülni.⁴⁰ A bíróság előtt a város ügyvédje, Győri Pál bemutatta azokat az I. Károlytól és Egered régi uraitól, a Harkai család tagjaitól származó okleveleket, amelyek bizonyították Sopron Egeredhez való jogát. Grafeneck ügyvédei, Töttösi Szász Miklós és Gosztonyi Vencel egy királyi adománylevélre hivat-

³¹ Mátyás 1478. évi parancsa: Házi I/5. 427. sz. A pálosoknak adott egyik házzal való egyezéséhez: Jankó Ferenc et. al. (szerk.): *Magyar várostörténeti atlasz I. Sopron*. Sopron, 2010. A.3 tábla. A városi adóösszeírások szerint 1464-ben Grafeneck belvárosi házára, amelyben Michael Löffler lakott, nem vetettek ki adót (Házi II/4. 18. sz.), 1466-ban viszont már igen (Házi II/4. 23. sz.).

³² Már 1475. augusztus 10-én királyi intézkedés történt (Házi I/5. 390. sz.). A polgároknak főleg a 16. század elejétől komoly harcot kellett folytatniuk, hogy a beköltöző nemesek ne vigyék be kiváltságaikat a városba. Granasztói György: *A középkori magyar város*. [h.n.] 1980. 256.

³³ Sopron okl. II. 302. sz. Vö. Házi I/5. 361. sz.

³⁴ HO V. 224. sz. Vö. Házi I/5. 384. és 389. sz.

³⁵ Házi I/5. 388. sz.

³⁶ HO V. 227. sz. Vö. Házi I/5. 399. és 401. sz.

³⁷ Házi I/5. 404. sz.

³⁸ Házi I/5. 415. sz.

³⁹ HO V. 232. sz. Vö. Házi I/5. 421. sz. Utóbbi keltezése hibás, a konvent jelentése az oklevél fényképe (DF 203 867.) és a Hazai okmánytárban szereplő szövegkiadás szerint is a Mátyás által kibocsátott végrehajtó oklevél kelte (december 19.) utáni tizenhatodik napon („Datum sedecimo die diei executionis predictae anno supradicto”) kelt, azaz január 4-én. A beidézés időpontja volt január 12.

⁴⁰ HO II. 224. sz.; Házi I/5. 438. sz.

koztak, amelyet azonban bemutatni nem tudtak, ezért a pert Sopron nyerte.⁴¹ Az iktatás is megtörtént június 17-én.⁴² Grafeneck azonban még nem adta fel. Július 25-én Thomas Dresynger soproni polgár tiltakozott a város nevében, hogy a zsoldosvezér két soproni udvarházat, valamint egeredi szőlőket adott örökjogon a baumgarteni pálos kolostornak, így új pereskedés kezdődött.⁴³ Grafeneck nem jelent meg a bíróságon,⁴⁴ viszont kijárta Mátyásnál, hogy új adomány címén e pusztát, vagy legalábbis annak egy részét („quandam vineam similiter Egred vocatam”) megkaphassa.⁴⁵ A helyzet megváltozott, a király immár a városnak tiltotta meg, hogy az egeredi szőlőkben hatalmaskodjék.⁴⁶ Az adományozás ellen a város ügyvédje, Pinneyi Domonkos komolyan fellépett, több oklevélben tiltva el Mátyás királyt.⁴⁷ A tanács szintén a házak elfoglalásával vádolta Grafenecket, holott ennek nincs nyoma, hiszen tudomásunk szerint Mátyás csak egy házát vette el. A város elkezdte a felkészülést az újabb perre, Christoph Herb polgármester 1481. augusztus 20-án a győri káptalannal átíratott egy 1349-ben kelt határjárását.⁴⁸ Grafeneck beiktatása mégis ellentmondás nélkül zajlott le 1482 májusában, de csak azért, mert a szomszédok között Sopron városa nem képviseltette magát.⁴⁹ Amint ennek híre a városba jutott, a tanács azonnal tiltakozott a győri káptalan előtt.⁵⁰ A király, felismerve Grafeneck trükkjét az elrendelt vizsgálat eredményét meg sem várva azonnal írt a csornai konventhez, hogy szólítsák fel a zsoldosvezért Egered visszaadására.⁵¹ Érdekes, hogy bár az események kedvező fordulatot vettek a város számára, Pinneyi Domonkos

⁴¹ HO V. 234. sz. A tárgyalás május 19-én volt („vigessimus quintum diem festi beati Georgi martiris proxime preteriti”), a csornai konventnek szóló oklevelet június 3-án bocsátották ki („sedecimo die vigesimi quinti diei prenotati”). (Vö. Házi I/5. 440. sz.). HO V. 235. sz. Vö. Házi I/5. 441. sz. A pontos dátum meghatározása ez esetben vitatott, ugyanis az oklevél egy korábbi dátumra hivatkozik („duodecimo die termini prenotati”), ami azonban nem lehet a benne átirat oklevélé, ugyanis az megelőzi az iktatás szintén említett időpontját. Házi az iktatásról kapott jelentés keltezését veszi alapul, így július 2-ára keltezi (Házi I/5. 445. sz.), míg a Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa DF 203 891.-re vonatkozó adatai a szöveg elején előforduló Szent Jakab-napot vehették alapul a számításaikhoz, így juthattak az augusztus 29-i eredményhez. Magam részéről a Házi Jenő által megadott keltezést fogadom el, a szöveg elején a tárgyalás időpontjára vonatkozó Szent Jakab-nap tévedésből kerülhetett be Szent György napja helyett. Mivel a bírósági döntés eredményeképp végrehajtott beiktatás júniusban történt meg, a tárgyalásra semmiképp sem kerülhetett sor a július végi Szent Jakab-nap után.

⁴² Házi I/5. 442. sz.

⁴³ Sopron okl. II. 323. sz.; Házi I/5. 449. sz. Július 13-án zajlott le a pálosok beiktatása Baumgarten faluba (DL 18 218.). Ez szabályosan történt, a jelenlévő városvezetők sem tiltakoztak, de feltehetőleg ezután a pálosok (valószínűleg Grafeneck felbujtására és segítségével) meg akarták szerezni az egeredi szőlőket is.

⁴⁴ Házi I/5. 450. sz.

⁴⁵ Házi I/5. 460. sz.

⁴⁶ Házi I/5. 458. sz.

⁴⁷ Házi I/5. 460. sz.; Házi I/5. 461. sz.; Sopron okl. II. 327. sz. Több hiteleshelynél is tiltakoztak, hogy egyik se működjön közre a beiktatásnál, végül a csornai egy évvel később mégis megtette.

⁴⁸ Házi I/5. 463. sz., az átirat oklevél: Házi I/1. 155. sz.

⁴⁹ Házi I/6. 3. sz.

⁵⁰ Házi I/6. 4. sz.

⁵¹ HO V. 239. sz. Vö. Házi I/6. 5-6. sz.

ezután is tiltakozott Mátyás adományozása miatt.⁵² Grafeneck beláthatta, hogy egyelőre semmit nem tud tenni a város ellen. A következő évek okleveles anyagában nem találni pereskedéssel kapcsolatos iratokat, ami a tanács korábbi kitartását ismerve csak úgy lehetséges, hogy Grafeneck visszaadta Egeredet.

A két soproni ház közül, bár azokat törvényesen birtokolta, 1481-re a belvárosit biztos elvesztette. A zsoldosvezér szőlőiről és szántóiról rendelkezésre áll egy jegyzék, amelyet Sopron városa azután vett fel, miután III. Frigyes parancsára lefoglalták az V. László szolgálatába állt Ulrich javait, Baumgarten pedig megostromolták.⁵³ 1456. december 3-án a császár megparancsolta, hogy a soproniak adják vissza a Baumgartenből elfoglalt részeket.⁵⁴ Ugyanakkor a zsoldosvezér soproni birtokainak sorsáról csak annyit tudunk, hogy 1456. évi termés Sopron birtokába került.⁵⁵ Valószínű, hogy a császárral való kibékülésekor, vagy legkésőbb városkapitánysága kezdetén (1459. szeptember 20.)⁵⁶ ezeket is visszazakapta, mert a jegyzékben szereplő és a később a pálosoknak adott javak sok egyezést mutatnak (goldbergi, altenbergi és ruszti szőlők), másrészt ezek visszaszerzéséért sokat dolgoztak a 1532-ben Bécsújhelyre menekült bánfalvi pálosok. A meggyesi Goldbergen lévő szőlőket például Ferdinánd király olyan feltétellel adományozta Vadasfalvi Dávidnak, hogy tizedet kell fizetnie a pálosoknak.⁵⁷

A birtokviták ellenére a kolostor megindult a fejlődés útján. A szerzetesek beiktatását Baumgarten birtokába csak 1479. június 2-án parancsolta meg Mátyás a csornai konventnek, az ezt megelőző években kerülhetett sor a kolostor felépítésére.⁵⁸ A falutól körülbelül egy kilométerre, délnyugatra, az erdőben került sor az építkezésre, amelyhez zúzott követ

⁵² Házi I/6. 12. sz.

⁵³ Házi II/4. 3. sz. Meršić, M.: *Baumgarten* i. m. 27.

⁵⁴ Házi I/4. 172. sz. Ezt a parancsot Grafeneck december 14-én küldte el Sopronba. Házi I/4. 178. sz.

⁵⁵ Házi I/4. 218. sz.

⁵⁶ Házi I/4. 485. sz.

⁵⁷ Iratanyagukat lásd: MNL OL E 153. 116. d. Fasc. 594. Ferdinánd adománylevele: fol. 2. Vadasfalvi később feleségére, Katalinra hagyta (Uo.). A ruszti szőlőt a ruszti földművesek foglalták el (Fol. 16.). Annyit elértek, hogy birtokaik bérléséért Sopron évi 32 forintot fizetett. (Erről 1570-ből maradt fenn szerződés: Uo. 113. d. Fasc. 584. No. 4.), amelyet teljesített is (MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (továbbiakban: GyMSM SL). Lad. II. et B. Fasc. I. No. 12–15., 17. (E nyugták 1570 előtt keltek, tehát maga a gyakorlat már 1562-től jelen volt.). Sopron előtt rövid ideig szakácsi és vidi nemesek bérelték a birtokokat. Tóth Melinda (szerk.): *Documenta artis Paulinorum* 1–3. A magyar rendtartomány monostorai A–M/N–Sz/T–Zs. (továbbiakban: DAP) Kézirat. Budapest, 1975–1978. 3. füzet. 1266. sz. A lánzszerű uradalom birtokosai által elfoglalt Baumgarten miatt szintén szót emeltek: MNL OL E 153. 116. d. Fasc. 594. Fol. 22–28. illetve *Elenchus summarius archivi Alma Provinciae Hungaricae ordinis Sancti Pauli primi Eremitae*. Kézirat, 1750. MNL OL E 153. 126. kötet. 363–364. No. 5., 7., 9–11.-hez készített bejegyzések. Kiadva: DAP 3. 1379. sz. és DAP 1. 8. sz. Szintén a goldbergi szőlővel foglalkozik: MNL GyMSM SL Lad. II. et B. Fasc. I. No. 6.

⁵⁸ DL 18 218. A Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa tévesen a csornai konvent oklevelét keltezte június 2-ára. Az iktatás valójában csak július 13-án történt meg („in festo Beate Margarethae virginis”, vö. Meršić, M.: *Baumgarten* i. m. 36.), tehát a konvent oklevelét július 28-ára kell keltezni („Datum sedecimo die diei statucionis et introductionis prenotate, anno Domini supradicto”).

és téglát használtak. Az építőanyag egy részét az ekkoriban lebontott baumgarteni várból nyerhették.⁵⁹ Az alaprajzra erősen hatott a szalónaki kolostor épülete. A késő-gótikus épületből három rész maradt meg: az északi kápolna, a déli templom, köztük pedig a refektórium és a hálóterem. A kápolnát még a 14. században építették, a templom és a kolostor felépítése viszont már Grafeneckhez köthető.⁶⁰ 1486-ban az alapító kérésére Balázs győri helynök negyven napi búcsút adott minden vezeklőnek, öregnek vagy haldoklónak, aki bizonyos ünnepeken⁶¹ és az azokat követő nyolc napon felkeresi a kolostort, és támogatja a pálosokat a karbantartásban, részt vesz a meghatározott szertartásokon, vagy a kolostor javára végrendelkezik. Azok számára, akik a templom felszentelésének ünnepén, azaz az apostolfejedelmek ünnepéhez legközelebbi vasárnapon tesznek eleget a búcsú követelményeinek, Balázs püspök egyévi búcsút engedélyezett. Az oklevélből kitűnik, hogy sok volt a tennivaló az épület körül, mivel a lehetséges adományok között elsősorban a tárgyi javak, az építkezéshez, illetve a mindennapi élethez és a szertartásokhoz szükséges eszközök jelentek meg, ide számítva a díszítésre használt aranyat és ezüstöt is. Másrészt a búcsúünnepek, a főbb ünnepeken (nyolc) kívül elsősorban a templom védőszentjéhez (hat), valamint a pálos rendhez kötődő szentekhez (legalább négy) kapcsolódtak. Szent Wolfgang ünnepének búcsúnappá nyilvánításában valószínűleg a kolostor társalapítójára, az elhunyt ifjabb Grafeneckre emlékeztek.⁶² Egy évvel később Mihály esztergomi helynök engedélyezte, hogy a 40 napi búcsút az év minden napján elnyerhessék.⁶³ A fejlődésnek egy erdőtűz vetett véget 1493 elején.⁶⁴ A kolostorral együtt a falu is elveszett a rend számá-

⁵⁹ Adelheid Schmeller-Kitt (Bearb.): *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg*. Wien, 1993. (továbbiakban: Mattersburg Kunsttopographie) 103. Meršić, M.: *Baumgarten* i. m. 28. Zelfel, H.: *Die Paulinerklöster* i. m. 120.

⁶⁰ Kaus, K.: *Das Kloster* i. m. 6-8. Mattersburg Kunsttopographie 100–101. Meršić, M.: *Baumgarten* i. m. 30. Seebach, G.: *Studien* i. m. 188.

⁶¹ Karácsony, újév, vízkereszt, húsvét, áldozócsütörtök, pünkösd, Szentháromság vasárnapja, úrnapja, hat Mária-ünnep, valamint Remete Szent Pál, Szent Antal, Szent György, Keresztelő Szent János, Szent Jakab apostol, Szent Lőrinc, Szent István király, Szent Ágoston, Szent Mihály, Szent Katalin és Szent Wolfgang ünnepe, valamint mindenszentek. Az oklevélben említett Szent Katalint Zelfel Sziénai Szent Katalinnal azonosítja (Zelfel, H.: *Die Paulinerklöster* i. m. 121.), de valószínűbb, hogy Alexandriai Szent Katalinról van szó. Bár a szöveg nem jegyzi meg róla, hogy vértanú, mint Szent Lőrinc esetében, ugyanakkor előbbi csak 1461-ben avatták szentté, a naptárakban (például Szentpétery Imre: *Oklevéltani naptár*: <http://mek.oszk.hu/05400/05442/pdf/okleveltani.pdf> [letöltés ideje 2015. április 20.] c. művében) szereplő november 25-i Katalin-nap Alexandriai Szent Katalin ünnepe.

⁶² Bár kétségtelen, hogy Szent Wolfgangnak volt helyi tisztelete is. Szent Ulrik talán azért nem került be ekkor, mert Ulrich von Grafeneck még élt.

⁶³ DL 19 162. Az esztergomi helynök nem állított ki külön oklevelet, hanem az egy évvel korábbi *plicájára* írta az adománybővítést, illetve pecsétjét is utólag függesztették rá.

⁶⁴ Az égésnyomok ma is látszanak a templom északi részén, a kápolnát pedig jelentős károk érték. Mattersburg Kunsttopographie 102., 105. Benger Miklós tévesen a Ferdinánd és Szapolyai János közötti harcoknak tulajdonítja a kolostor pusztulását. Benger, N.: *Chronotaxis* i. m. 51. Az erdőtűz után Rupert Seinreith győri egyházmegyei pap, császári közjegyző jelenlétében vizsgálatot tartottak Nagymartonban. DL 19 979.

ra.⁶⁵ Grafeneck 1487-as halála után ugyanis egyrészt, mert csak kiskorú gyermekeket hagyott hátra, másrészt, mert Frigyes császár oldalán küzdve veszítette életét, Mátyás elvette a családjától Lánzsért, és a cseh származású Mrakse Jánosra és Péterre bízta.⁶⁶ Mrakse Péter a pálosok elköltözése után magáénak tekintette Baumgarten is (az egykori törpeuradalom maradéka ekkor már a lánzséri uradalom részét képezte), a Bánfalvára költözött szerzetesek ezért a királyhoz fordultak védelemért. II. Ulászló védelmébe vette őket, és július 19-én parancsot adott Ludwig Weitmühl soproni ispánnak, hogy a király nevében védje meg a szerzetesek birtokait.⁶⁷ A védelem hatékonyságában, legalábbis Baumgarten falu esetében okkal kételkedhetünk. Bár nincs róla sok forrás, de tudjuk, hogy 1522–1523-ban is a Lánzsért birtokló Weispriach-család kezében volt a falu, amely hosszú időre a lánzséri uradalom részévé vált.⁶⁸ Hosszú csend után 1525-ben szólnak ismét a források a baumgarteni pálosok birtokairól, amikor Grafeneck lánya, az özvegy Elisabeth von Topl a bánfalvi kolostornak adta azokat. Döntésének számos indoka volt, egyrészt fivérei halálával ő maradt a család utolsó élő tagja, ami együtt járt azzal, hogy gondoskodnia kellett apja alapításáról és rokonai lelki üdvéről. A kolostor helyreállítását azonban nem vállalhatta, ezért inkább annak „kegyuraként” átadott mindent a szomszédban lévő pálos rendháznak, cserébe azért, hogy imádkozzanak a megölt Ulrich von Grafeneck lelki üdvéért. Előbb 1525-ben a goldbergi és az altenpergi szőlőket adta oda, majd egy év múlva már minden 1475-ben Baumgartennek adott birtokot felsorolt.⁶⁹ Utóbbiak ekkor már csak papíron voltak a rend birtokában, de az igényeket nem adták fel. Nem szabad lebecsülni Elisabeth személyes vallásosságát sem, ugyanis szerzeteseknél kívánt örök nyugalomra térni, és végül a bécsi Szent Jakab templomba temetkezett 1543-ban.⁷⁰

Martin Meršić azonban felvetett egy új szempontot is, eszerint Elisabeth von Topl azért adta a baumgarteni kolostor javait Bánfalvának, mert az ottani pálos kolostort és templomot is apja építtette a rend számára.⁷¹ E hipotézis jórészt visszhangtalan maradt,⁷² a bánfalvi kolostoralapítást pedig továbbra is Sopronhoz köti a szakirodalom.⁷³ A tanulmány következő szakaszában ezért a bánfalvi kolostor alapítását vizsgálom meg.

⁶⁵ Meršić, M.: *Baumgarten* i. m. 37–38.

⁶⁶ Haller-Reiffenstein, B.: Ulrich von Grafeneck i. m. 146–147. 1491-ben már a testvérpár van birtokon belül. Házi I/6. 76. sz.

⁶⁷ DL 20 039.

⁶⁸ Házi I/7. 23. sz., II/6. 248. sz. A falu birtokosait 1493-tól ld. Meršić, M.: *Baumgarten* i. m. 13–21.

⁶⁹ DL 24 164, DL 24 297. Az oklevelek nem nevezik meg pontosan, hogy melyik megölt Grafeneckről van szó, de mivel csak apját említi meg, akivel ágyúlövés végzett, ezért elsősorban rá kell gondolnunk.

⁷⁰ Haller-Reiffenstein, B.: Ulrich von Grafeneck i. m. 150.

⁷¹ Meršić, M.: *Baumgarten* i. m. 17., 39.

⁷² Az egyik kivétel Mollay Károly könyvismertetője, ahol további kutatásokat javasol. Mollay Károly: [Mersic, Martin: *Baumgarten im Burgenland. Ein Beitrag zur Orts- und Kirchengeschichte des Burgenlandes*. Wien: Im Selbstverlag des Verfassers 1963. 8°, 136 lap] *Soproni Szemle*, 18 (1964) 285. A másik: Kaus, K.: *Das Kloster* i. m. 2.

⁷³ A legutóbbiak közül: Kubinyi András: Magyarország és a pálosok a XIV-XV. században. In.: Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Budapest, 2007. 45–46. F. Romhányi Beatrix (szerk.):

Bánfalva

E kolostor alapítását a szakirodalom a következőképpen foglalja össze: A Szent Wolfgang-kápolna építését egy köztiszteletben álló remete kezdte el talán 1441-ben a környékbeliak segítségével.⁷⁴ 1454-ben még nem álltak készen, de szerették volna felszenteltetni, ezt azonban Salánki Ágoston győri püspök nem engedte, ezért a soproniak III. Frigyesen keresztül a pápához fordultak, hogy engedélyezzen nekik egy hordozható oltárt. V. Miklós emellett megbízta a gurki püspököt, hogy tartson vizsgálatot, és amennyiben mindent rendben talál, adja meg az engedményeket és intézkedjék a későbbi felszentelés ügyében is. 1457-ben a város Öttingi János plébánosra bízta a kápolnát. Ezután megindult a polgárok részéről a kápolna számára történő végrendelek sorja. Az épület egészen a 16. század elejéig városi kegyuraság alatt állt, csupán 1520 körül vehették át a lelkigondozást a pálosok.⁷⁵ A remeterend letelepítésére Grafeneckék baumgarteni és III. Frigyes bécsújhelyi kolostoralapítása jelentett ösztönző erőt a városnak. 1481-ben IV. Sixtus pápa (illetve nunciusa, Prospero Caffarelli ascoli püspök) búcsúengedélyt adott a kápolnának. Ugyanebben az évben a soproniak levelet írtak Gergely pálos generálisnak, amelyben szerzeteseket kértek, hogy letelepedjenek a Szent Wolfgang kápolna mellett. A polgárok segítséget ígértek a rendház felépítéséhez, illetve egy udvarházat gyümölcsössel, három szőlővel és némi évjáradékot. A válasz kedvező volt, ezért a soproni tanács 1482-ben kelt oklevelével megalapította a bánfalvi pálos kolostort, nekik adva a fent említetteken kívül két erdős dombot és megfelelő mennyiségű épületfát. A soproniak folyamatosan juttattak a rendnek adományokat. Az első ismert perjel János volt. 1495-ben nagyarányú építkezések folytak, majd 1520 körül átvették az addig megosztott kápolnát a várostól. A bánfalvi kolostor a szultáni hadjáratok következtében néptelenedett el 1532-ben, és a rendtagok a bécsújhelyi rendházba menekültek.⁷⁶ Bár kísérletet tettek rá, hogy birtokaikat megmentsék,⁷⁷ de azok világi kézbe kerültek, majd a város bérelte

Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. CD-ROM. Budapest, 2007. Bánfalva; ill. Balázsik Tamás: A sopronbánfalvi karmelita kolostor kutatása. *Soproni Szemle*, 64 (2010) 153–154.

⁷⁴ Többen a pálos remeték közé sorolták, holott a forrásban ez nem szerepel. Kisbán E.: *A magyar Pálosrend* i. m. 129.

⁷⁵ Házi Jenő: *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron, 1939. 260–265.; Rozsonдай Károly – Sümeghy József: *Sopronbánfalva*. Sopron, 1937. 45., 48.; Varga József: *A sopronbánfalvai hegyi templom*. Sopron, 1938. 9–10.

⁷⁶ Házi J.: *Egyháztörténet* i. m. 264–267.; Méri Edina: *Sopronbánfalva–Műemlékek*. [h.n.] 1996. 9. A szerzetesek elmenekülését többen 1529-re teszik, a kolostorépület oszmánok általi pusztulását viszont 1532-re. Méri E.: *Sopronbánfalva* i. m. 1., 9.; Rozsonдай K. – Sümeghy J.: *Sopronbánfalva*. i. m.; Varga J.: *A sopronbánfalvai hegyi templom*. i. m. 11. Egy 17. század közepén keletkezett forrás szerint a középkori kolostornak nem volt zárt épülettömbje. Balázsik Tamás: *Sopronbánfalva, pálos majd karmelita kolostor*. *Műemlékvédelmi Szemle*, 13 (2003) No. 2. 143–145.

⁷⁷ 1533-ban Ferdinánd király a rendtagok kérésére a bécsújhelyi kolostornak adományozta a bánfalvi birtokait. Házi J.: *Egyháztörténet* i. m. 267.

azokat.⁷⁸ A tanács az elbirtokláskor annyi engedményt tett, hogy a továbbértékesítéskor egy ideig kikötötte, hogy a szerzetesek visszatérésekor vissza kell nekik adni javaikat, 1547-től azonban már ez a kikötés is elmaradt.⁷⁹

A pálosok végül az 1600-as évek elején szánták el magukat, hogy újra benépesítik elhagyott kolostorukat. 1614-ben kedvező választ kaptak Naprághy Demetertől, a győri püspökség adminisztrátorától. Ugyanebben az évben a városnak is bejelentették szándékukat, de a helyreállítás lassan haladt, amíg Nádasdy Ferenc az ügy mellé nem állt.⁸⁰ A visszatelepedést egyre súlyosabb birtokviták kísérték, amelyek miatt a város perre kényszerült, ezért Fodoróczy Péter kolostorgondnok a kolostor alapító oklevélét meghamisította, és a priorral egyetértésben erről 1653-ban hiteles másolatot kért a vasvári káptalantól. Ebbe a városi tanács betekintést kért és kapott, majd ünnepélyesen tiltakozott az abban foglaltak ellen. Érvelésük lényege a következő: 1482-ben nem ígérhettek a kolostornak száz talléros évjáradékot, mivel a tallér abban az időben még nem létezett. Valóban, a mai Csehországban található Jáchymov korabeli német nevérol (Sankt Joachimsthal) elnevezett pénzfajta csak a 16. század elején jelent meg.⁸¹ III. Ferdinánd 1656-ban parancsot adott az eredeti oklevél bemutatására, de ezt a pálosok nem tették meg. A vita a király halála után csak 1663-ban élesedett ki újra, amikor a vasvári káptalan Sopron kérésére újra megvizsgálta az oklevelet, amelyről a másolatot készítették, és azt nagyon gyanúsak találták. Ezzel szemben Berzeviczy Lajos prior kieszközölt I. Lipóttól egy parancslevelet, amely a vitás területeket pálos birtoknak ismerte el, a városra pedig 112 évi elmaradt évjáradék összegű kifizetését róta. A felháborodott városatyák természetesen nem akartak fizetni, végül 1666-ban megegyeztek abban, hogy a pálosok lemondanak a gyanús 1482-es oklevélre alapozott követeléseikről és új határjárást tartanak, cserébe néhány kisebb engedményért.⁸²

⁷⁸ Rozsondai K. – Sümeghy J.: *Sopronbánfalva*. i. m. 48–49. Vö. DAP 3. nr. 1266. és MNL GyMSM SL Lad. II. et B. Fasc. I. No. 12.; Bán János: *Sopron újkori egyháztörténete*. Sopron, 1939. 37–38.

⁷⁹ Bán J.: *Egyháztörténet* i. m. 9, 11.

⁸⁰ DAP. 3. nr. 1276.; Bán J.: *Egyháztörténet* i. m. 159–160.

⁸¹ Bán J.: *Egyháztörténet* i. m. 208–209. Bán János az alapítólevélben (Házi II/6. nr. 211.) szereplő *pecunia imperialist* azonosítja birodalmi tallérként, mivel a per során már erre a pénznemre hivatkoztak. DAP 3. 1294. sz.; MNL GyMSM SL Lad II. et B. Fasc. I. No. 39., 41. A tallér elődjének számító nagysúlyú ezüstérméket ugyan már az 1480-as években is vertek Tirolban, de ezek neve *guldirer* vagy *gulden groschen* volt, és értékük kezdetben megegyezett az aranyforintéval. Magyarországon ilyeneket II. Ulászló veretett először, de nem forgalmi céllal. A tallér név 1526-ban jelent meg, majd az 1540-es években birodalomszerte elterjedt. Magyarországon először 1552-ben verték Körmöcbányán. A birodalomban 1566-ban ismerték el véglegesen, és ekkor határozták meg a birodalmi tallér tisztasúlyát is. Sára János: *A Habsburg uralkodók kora és pénzverése Magyarországon 1526–1918*. Budapest, 1991. 24–25.; Konrad Schneider: Tallér. In: Michael North: *Pénztörténeti lexikon*. Budapest, 1998. 279.

⁸² Bán J.: *Egyháztörténet* i. m. 209–210. Ezzel szemben Kisbán Emil a pálosokat nevezte meg az ügy nyerteseiként, akikkel Sopron városa azért egyezett ki, mert belátták igazukat. Kisbán E.: *A magyar Pálosrend* i. m. I. 239. Ezt az erősen szubjektív véleményt Kisbán Benger Miklós rendtörténeti művéből vette át („Cumque Soproniensis jam se jure vincendos cernerent, alia sibi fistula canendum arbitrati, ad amicabilem compositionem descuderunt” Nicolaus Benger: *Annalium eremi-coenobiticorum ordinis*

E hamisítás miatt nem árt újra vizsgálat alá vetni, hogy tulajdonképpen milyen források bizonyítják a Sopron általi alapítást. A rendtörténeti munkák között nincs kortárs vagy közel kortárs híradás, mivel Gyöngyösi nem emlékezett meg Bánfalva alapításáról, míg utódai jóval későbbiek. Andreas Eggerer 1663-as rendtörténete szerint az egyik soproni vallásos testvérület adományozta a pálosoknak a Szent Wolfgang kápolnát egy udvarházzal, a szomszédos gyümölcsöskerttel, szőlőkkel és évjáradékkal.⁸³ Benger Miklós 1742-es munkája a soproni polgárok művének tekinti az alapítást, amelyet 1481-re keltezett. Orosz Ferenc páter 1751-ben megjelent kivonatos művében egyértelműen Sopron városát nevezi meg alapítónak, az időpontot illetően azonban egyetértett Bengerrel.⁸⁴

Okleveles forrásokból már több van, azonban ezek közül nagyon kevés az eredeti. Az említett 1481. január 10-én kelt levél, amelyet a soproni tanács a pálos rendfőnökhöz írt, 1637. évi átírásból maradt fenn. Adományként az évjáradék kivételével az szerepel, amiről később Eggerer is ír, adómentes udvarház gyümölcsöskerttel és három szőlő.⁸⁵ Ugyanebben az évben, május 14-én kelt Caffarelli legátus oklevele, amelyben pünkösdhétfőre, húsvétra, karácsonyra és Szt. Wolfgang ünnepére 40 napos búcsút engedélyezett azoknak, akik felkeresik a kolostort és áldoznak a fenntartására. A bűnbánó lelkek építőanyagokon kívül liturgikus eszközöket is adhattak tisztítóútzbeli tartózkodásuk lerövidítése érdekében.⁸⁶ Ez szintén csak másolatban maradt ránk. Ezt követi a már említett alapítólevél, amelyet 1482. július 15-ére kelteztek, de hitelességét számos körülmény gyanússá tette (például a datálás módja, illetve más oklevélről leszakított pecsét).⁸⁷ A rendház levéltárának legkorábbi eredetiben fennmaradt oklevele 1483. január 10-én kelt. Ebben Nagylucsei Orbán győri püspök megerősíti a monostoralapítást, és tulajdonképpen választ is ad kérdésünkre. Elképzeltetetlennek tartom ugyanis, hogy Grafeneck kolostoralapítási szándéka esetén Sopron városának közvetítésével fordult volna a püspökhöz, de még ha ez így is történt volna,

fratrum eremitarum S. Pauli Primi Eremitae II. Ponium, 1743. 66–67.), amely mellőzi a per pálosok számára kedvezőtlen fordulatait. Állítása nem fogadható el, mert Bán állításait bőséges, levéltári anyagra való hivatkozással támasztja alá, emellett ő maga sem szimpatizál a protestánsokkal, mégis az evangélikus városvezetésnek ad igazat e perben.

⁸³ „Succedit annus genitae veritatis octuagesimus primus supra quadringentesimum millesimum, pietate civium Soproniensium memora[n]dus, qui in gremio Orthodoxae Matris, constituti, salutis suae ac gloriae Dei propagandae memores Ordini Proto-Eremitico Capellani S. Wolfgangi Patrocinio insignatam, cum curia perpetuo jure libero, ac vicino pomario, vineis item censibus & redditibus annuis eo fine inscripserunt, ut Fratres ibidem collocandi (...)” – Eggerer, A.: *Fragmen panis* i. m. 248.

⁸⁴ „Bondorff S. Wolffgangi seu Wondorff (...) supra Sopronium fundatum a civibus Soproniensibus 1481 (...)” – Benger, N.: *Chronotaxis* i. m. 38. „Mon. S. Wolffgangi de Wondorff supra Sopronium, à Libera, Regiaquē Civitate Soproniensi An. 1481. fundatum.” – Orosz, F.: *Synopsis annalium* i. m. 382. Érdekes, hogy mindketten Eggerer munkájára hivatkoztak, ennek ellenére Benger *civiseket*, Orosz pedig magát a *civitast* tartja alapítónak.

⁸⁵ DAP 3. 1265. sz. Ennek egy 1757. évi másolatát adta ki Házi Jenő. Házi II/6. 208. sz. Vö. DAP 3. 1272. sz.

⁸⁶ DAP 3. 1272. sz.

⁸⁷ MNL GyMSM SL Lad II. et B. Fasc. I. No. 40. Az oklevél szövegét ennek ellenére a kutatás az évjáradékra vonatkozó három szó („centum scilicet imperialibus”) kivételével hitelesnek fogadja el. Házi II/6. 258–259.

egészen biztos, hogy a válaszlevélben az ő nevét is megemlítik.⁸⁸ A másik fő bizonyíték ugyan 1557-ből származik, de abban az iratban maga a soproni polgármester tiltakozik a szomszédság és a kegyuraság jogán harmadmagával a pozsonyi káptalan előtt a pálos rendfőnök és szerzetestársai ellen, akik a kolostor birtokait el akarták adni.⁸⁹

Pár szóval érdemes kitérni a kolostor pusztulására, amelynek pontos idejéről korabeli források nem maradtak ránk. Tény, hogy 1532. augusztus 31-én Szulejmán szultán serege elfoglalta Sopront.⁹⁰ A városlakóknak (hát még a falaktól messzebb lakó szerzeteseknek) viszont már 1529-ben is tartaniuk kellett az ostromtól, mert védelmi célokból lerombolták a városfalak közelében lévő magas épületek többségét.⁹¹ Egy későbbi kérvényükben a bécsújhelyi pálosok arról írtak, hogy a törökök 1529-ben felégették a baumgarteni monostort, amelyből ezután a szerzetesek elköltöztek. Ez azt feltételezi, hogy 1526 után néhány évre a bánfalvi pálosok felélesztették a baumgarteni rendházat, amelyet személy szerint valószínűtlennek tartok, már csak amiatt is, mert Sopron környéke ebben az időszakban magánháborútól sújtott terület volt, amelynek egyik résztvevője a láncséri uradalmat birtokló (és ezáltal magát Baumgartent is kézben tartó) Weispriach-család volt, akik nem túrték volna, hogy a pálosok visszatelepedjenek, és elszakítsák tőlük Baumgartent.⁹² Bánfalva – a kolostortemplom 18. századi naplója szerint – 1529-ben eshetett az ellenséges tüzek martalékául.⁹³ Ezzel szemben a 16. század közepe soproni hagyomány 1532-re tette a kolostor pusztulását.⁹⁴

Nagy valószínűséggel kijelenthető tehát, hogy a bánfalvi kolostor alapítását helyesen tulajdonította az eddigi kutatás Sopron városának. Ezt ugyanis korabeli okleveles adatok is megerősítik. Az elbeszélő forrásokban hol *cives Sopronienses*nek, hol pedig *civitas Soproniensis*nek tulajdonított alapítás kettősségének feloldása a következőképp lehetséges (ha feltételezzük, hogy szándékos különbségtétel történt): az alapítás szándékát jámbor polgárok egy csoportja fogalmazta meg, akiknek sikerült megnyerni ehhez a városvezetést. Hogy kötődhet mégis Ulrich von Grafeneck Bánfalvához? Meršić fő érve Elisabeth von Topl oklevelének következő szövegrésze, amely a bánfalvi pálos konventre vonat-

⁸⁸ „Illam presentationem quam prudentes et circumspecti viri magister civium ac iudex et iurati cives civitatis Soproniensis super capella Sancti Wolfgangi prope Wanndarff sita ac super fundatione eiusdem capelle in monasterium et solitam cohabitationem religiosorum fratrum heremitarum ordinis Sancti Pauli primi heremite mediante suis litteris humilium instantia coram nobis fecerunt.” – DL 18 750.

⁸⁹ MNL GyMSM SL Lad. II. et B. Fasc. II. No. 48.

⁹⁰ Szulejmán naplói. In: Thúry József (ford.): *Török történetírók*. I-II. Budapest, 1893. I. 356.; Hirnik Lőrinc lékai szervitor szeptember 4-én kelt levele urának, Nádasdy Tamásnak. In: Bariska István (szerk.): *Köszeg ostromának emlékezete*. (Ford. Érszegi Géza.) Budapest, 1982. 46.

⁹¹ Kovács József László: *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526-1616)*. Sopron-Eisenstadt, 1995. 38. (Magyar ford.: 105.)

⁹² MNL OL E 153. 116. d. Fasc. 594. Fol. 16. A magánháborúra: Csermelyi József: Weispriachné háborúja. *Történelmi Szemle*, 55 (2013) 471–489.

⁹³ Csak a szentély vésztele át a török pusztítást. DAP 3. 1400. sz. Kisbán Emil szintén 1529-re tette a kolostor pusztulását. Kisbán E: *A magyar Pálosrend i. m. I. 172.*

⁹⁴ „Ubi olim monasterium fratrum Heremitarum ad Sanctum Wolfgangum nominatum erat, id tandem per obsidionem Geunzegiensium a Turcis factam exustum, demolitum, et desertum factum esse.” – MNL GyMSM SL Lad II. et B. Fasc. II. No. 45.

kozik: „amely templomot említett atyámuram segítségével felszentelték Isten tiszteletére és a rend számára.”⁹⁵ Ez alapján gyaníthatóan inkább a templom építésében nyújthatott segítséget Grafeneck, a szöveg később is elválasztja a kettőt: „a bánfalvi templomot és kolostort.”⁹⁶ Eggerer értesülései is ezt erősítik, miszerint a Szent Wolfgang kolostorhoz hozzásatolt templomot Grafeneck építtette.⁹⁷ Mivel az építkezés hosszú időt vett igénybe, nem állhatott mögötte végig a zsoldosvezér támogatása, de az bizonyosnak látszik, hogy jelentősen támogatta.⁹⁸

Fel kell tenni azt a kérdést is, hogy Grafeneck miért döntött így, miközben nem sokkal korábban alapította a baumgarteni kolostort. A háttérben fia, Wolfgang halála állhatott, aki valamikor 1477 és 1483 között távozott az élők sorából.⁹⁹ A bánfalvi pálos templom védőszentje ugyanúgy Szent Wolfgang volt, mint a fiúé, apját ez sarkalhatta arra, hogy hozzájáruljon az építkezésekhez.

A zsoldosvezérek motivációja

Ha a kolostoralapítások mögötti okokat keressük, Baumgarten esetében maga az alapítólevél siet segítségünkre. Ebben az alapítók elárulják, hogy saját maguk, illetve őseik, leszármazottaik, illetve barátaik üdvösségére és földi jólétének érdekében hozták meg ezt az áldozatot, mégpedig barátaik tanácsára. Ebből a szakirodalom azt a következtetést vont le, hogy a Mátyás pártjára nemrég átállt Grafeneck így kívánt kedvére tenni a pálos rendet közismerten kedvelő uralkodónak.¹⁰⁰

Baumkircher esetében nem élhetünk olyan könnyen a fenti magyarázattal, ugyanis a pálos kolostor koncepciója akkor született meg a fejében, amikor még a császár hívének számított. Ennek ellenére nem zárható ki, hogy Mátyás kedvében is akart járni. Amikor 1446-ban megszerezte Szalónakot, akkor sem elégedett meg Frigyes záloglevelével, hanem arra törekedett, hogy magyar jog szerint is megkérdőjelezhetetlenné váljon az uradalomhoz való joga, ezért vásárolta azt meg korábbi birtokosaiktól, a Tompekektől, és ezért szerzett e tranzakcióra királyi beleegyezést V. Lászlótól. Emellett, kapcsolódva a rezidenciaépítési programhoz, Szalónak és a Baumkircherek fényét tovább emelhetette egy „házi kolostor”,

⁹⁵ „welches gotzhaws auch durch bemellten mein herrnn vnd vater zw lob got vnd dem Orden geweiht” – DL 24 164.

⁹⁶ „gotshaws und Closter Stiff zw Waindorff”

⁹⁷ „Ecclesia illi annexo, à Domino Udalrico Barone à Graveneg erecta.” – Eggerer, A.: *Fragmen panis* i. m. 250.

⁹⁸ Állagmegóvásra és a szükséges átalakításokra a templom esetében 1502-1509 között 349 font 1 *solidus* 21 dénár összeget költöttek. Ez az összeg három forrásból folyt be: birtokeladás, a termelt bor értékesítése és adományok. A szőlőművelés ebben az időben nyereséges volt. Házi J.: *Egyháztörténet* i. m. 262-263. A templom- és kolostorépítés fő munkálatainak idején is több forrásból jöhettek a bevételek (és az építőanyag), ezért gyanítható, hogy nem csupán Grafeneck adományából fizették ezeket a kiadásokat. Sopron is ígéretet tett, hogy segítik az építkezést. DAP 3. 1265. sz.

⁹⁹ Haller-Reiffenstein, B.: Ulrich von Grafeneck i. m. 147.

¹⁰⁰ Kaus, K.: *Das Kloster* i. m. 4. A rend és az uralkodó kapcsolatára közel kortárs forrás: Vitae fratrum 122–125.

amely temetkezőhelyül is szolgálhatott az elhunyt családtagoknak.¹⁰¹ Szalónak kiépítésére minden bizonnyal hatással voltak III. Frigyes bécsújhelyi építkezései.¹⁰² Másrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vallásosságot, hiszen egy katona élete és üdvössége állandó veszélyben forgott, lelki közbenjárókra volt szüksége.¹⁰³ Miért választotta a pálosokat? A 15. század közepén már érezte hatását a *devotio moderna*, e remeterend pedig (a koldulórendek mellett) ekkoriban nagyon népszerűnek számított Magyarországon.¹⁰⁴ Ennél pontosabb állítást jelenleg nem fogalmazhatunk meg. Baumkircher pozsonyi ispánként minden bizonnyal ismerte a máriavölgyi pálos kolostort (a pozsonyi polgárok kedvelt búcsújáró helyét),¹⁰⁵ de a pozsonyi ferences kolostort is. A Cillei szolgálatában töltött idő szintén nem nyújt biztos támpontot, bár a Cillei-család birtokai körül több pálos kolostor is működött.

Összegzésként elmondható, hogy a pálos rend népszerűsége és a magyarországi birtokok megtartásának igénye motiválta a Baumkircher és Grafeneck család tagjait, hogy őket telepítse le birtokaira. Ulrich von Grafeneck emellett jelentős mértékben támogatta a bánfalvi Szent Wolfgang kápolna újjáépítését, bár az ottani kolostor a soproni polgárok kezdeményezése révén jött létre. A szalónaki és baumgarteni kolostor esetben fordulópontnak bizonyult az alapító família kihalása: védelem nélkül maradva utóbbiak az első nagyobb katasztrófa hatására elhagyták a kolostorukat. Szalónakon a Baumkircher-örökösök védelme alatt még egy ideig kitartottak, túléltek az 1532. évi oszmán támadást, de a Batthyányak érkezése, és felekezetváltása rövid idő múlva az ottani rendházat is elhagyattá tette.

¹⁰¹ Egyes épületrészek (például a fakarzat) vizsgálata alapján Seebach úgy véli, hogy elsősorban reprezentációs célok mozgatták a *donatort*. Seebach, G.: Studien i. m. 184–186. A kortársak közül szintén pálos kolostor alapításával (1483) növelte vázsonyi rezidenciájának fényét Kinizsi Pál.

¹⁰² Zelfel, H.: Zu einigen Klöstern i. m. 355.

¹⁰³ A korszak főúri vallásosságához bővebben: Fedeles Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája. *Századok*, 145 (2011) 377–418. Grafenecket különösképpen motiválhatta az engesztelésben, hogy III. Frigyes követelésére 1474-ben a pápai legátus kiközösítette. Haller-Reiffenstein, B.: Ulrich von Grafeneck i. m. 141.

¹⁰⁴ A pálosok népszerűségét növelte, hogy a 15. század elején a lelkigondozás felé fordultak, jótévedőiket pedig lelki javakban (felvétel a konfraternitásba, illetve temetkezés a kolostorban) részesíthették. Kubinyi A.: Magyarország és a pálosok i. m. 44., 47–48. Az alsó-ausztriai Ranna (ma: Unterranna) pálos kolostora (1414) az alapító Neidegg-család temetkezőhelyeként is szolgált. Elmar L. Kuhn: A pálosok osztrák rendtartománya. In: Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Budapest, 2007. 75.; F. Romhányi B.: *Kolostorok* i. m. Szerzetesrendek a középkori Magyarországon. Pálos rendi kolostorok a középkori Magyarországon c. térkép.

¹⁰⁵ F. Romhányi B.: *Kolostorok* i. m. Máriavölgy: Majorossy Judit: Egy város a „regionális” kapcsolati térben. *Korall*, 13 (2012) 192–194.

GÁL JUDIT

Az Árpád-házi királyok és hercegek ünnepélyes bevonulásai a dalmáciai városokba

J ELEN TANULMÁNY CÉLJA az Árpád-házi magyar királyok és szlavón hercegek dalmáciai látogatásainak és a dalmáciai városokba történt ünnepélyes bevonulásainak vizsgálata. A kutatás a királyi és hercegi jelenléthez kapcsolódó rituálékra koncentrálna, amelyek a királyi udvar és a dalmáciai városok kapcsolattartásában kulcsszerepet tölthettek be. A tanulmányban elsőként a középkori ünnepélyes bevonulások általános bemutatására térek ki, majd ezt követően a királyi és hercegi látogatásokat elemzem, azok időpontjait és jellemzőit mutatom be. A tanulmány második fele a 12–13. század során történt királyi és hercegi ünnepélyes bevonulások szerkezetével, hátterével és rituáléival foglalkozik. Az elemzés célja az, hogy rávilágítson a bevonulások szerepére, azok szerkezetének a változásaira, valamint a dalmáciai városi társadalommal való viszonyára.

A középkori ünnepélyes bevonulások

A középkori ünnepélyes bevonulások, vagyis az *adventusok* hagyománya az ókori Római Birodalomig vezethető vissza, és a Mediterráneum nyugati, valamint keleti felén is ismertek voltak.¹ Az ókori római *triumphus* a győztes *imperator*t ünnepelte, míg a kereszténység térnyerésével ez a rituálé új jelentéstartalmat kapott.² A győztes ünneplése egyfajta Istennek szóló hálaadássá is vált. A későantikvitásban az ünnepélyes bevonulások hagyománya a birodalom felbomlása után is tovább élt az értelmiségi elit körében. A középkori *adventusoknak*, aszerint, hogy kik álltak a bevonulás középpontjában, három típusát különböztethetjük meg. Az első típusba az uralkodók bevonulásai tartoznak.³

¹ Sabine MacCormack: Change and Continuity in Late Antiquity: The Ceremony of “Adventus”. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 21 (1972) No. 4. 721–752.

² Jonathan Shepherd: Adventus, Arrivistes and Rites of Rulership in Byzantium and France in the Tenth and the Eleventh Century. In: Alexander Beihammer – Stavroula Constantinou – Maria Parani (ed.): *Court Ceremonies and Rituals of Power in Byzantium and the Medieval Mediterranean. Comparative Perspectives*. Leiden–Boston, 2013. 337–371.

³ Shepherd, J.: Adventus i. m. 350–355.

A második típust az ereklék ünnepélyes fogadása,⁴ míg a harmadik csoportot az egyházfők ünnepélyes *adventus*a jelentette.⁵ Az uralkodói *adventus*ok közül a koraközépkorban a császári ünnepélyes bevonulások voltak a legismertebbek, amelyek az egykori birodalom nyugati felén, elsősorban a Szász-dinasztia (919–1024) korában a császári szokások fontos részévé váltak.⁶

A koraközépkortól a 12. századig a Bizánci Birodalom fővárosában, valamint a provinciák főbb városaiban egyaránt tartottak ünnepélyes bevonulásokat.⁷ Az itteni ünnepélyes bevonulások kapcsán különbséget kell tenni úgynevezett teljes *triumphus*ok között, amelyek során a császárok győztes hadjáratból visszatérve bemutatták a foglyokat és a zsákmányt, illetve az uralkodói *adventus*ok között, amelyek a hosszabb távollétből visszatérő uralkodó üdvözlésére szolgáltak.⁸ A bizánci császárok körében az *adventus*-ceremoniák a 950-es és 970-es évek között éltek virágkorukat, ekkor – elsősorban belpolitikai céllal – több ünnepélyes bevonulást tartottak a birodalom fővárosában, mint az azt követő másfél évszázadban összesen. A Mediterráneum keleti felének sajátos szokásai az egykori Római Birodalom nyugati felére is kifejtették a hatásukat, elsősorban a nyugati elit, köztük Bizáncban látogatást tett uralkodók, személyes tapasztalatain keresztül.⁹

Az uralkodói ünnepélyes bevonulások általában két főbb szakaszból álltak: a városiak kivonulása és az uralkodó köszöntése jelentette a folyamat első felét, míg az uralkodó bevonulása a városba volt az *adventus*ok befejező része.¹⁰ Ernst Kantorowicz két *adventus*-típust különböztetett meg azok szimbolikus jelentése alapján. Az első csoportba azokat az *adventus*okat sorolta, amelyek során az uralkodó a Jeruzsálemben virágvasárnap bevonuló Krisztust szimbolizálja, míg a második csoportba azokat a bevonulásokat tette, amelyek során az uralkodó a Megváltó előhírnökét, Keresztelő Szent Jánost imitálta.¹¹

⁴ Kenneth G. Holum – Gary Vikan: The Trier Ivory, Adventus Ceremonial, and the Relics of St. Stephen. *Dumbarton Oaks Papers*, 33 (1979) 113–135.; Nikolaus Gussone: Adventus-Zeremoniell und Translation von Reliquien: Victricius von Rouen, De laude sanctorum. *Frühmittelalterliche Studien*, 10 (1976) 125–133.

⁵ Maureen C. Miller: The Florentine Bishop's Ritual Entry and the Origins of the Medieval Episcopal Adventus. *Revue D'Histoire Ecclésiastique*, 98 (2010) 5–28.

⁶ David A. Warner: Ritual and Memory in the Ottonian Reich: The Ceremony of Adventus. *Speculum*, 76 (2001) 255–283.

⁷ Jarosław Dudek: Emperor Otto III's „Advent” at Gniezno in March 1000 as Evidence of the Presence of the Byzantine Ceremonials at the First Piasts' Court? *Byzantinoslavica*, 63 (2005) 117–131.

⁸ Cyril Mango: The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate. *Dumbarton Oaks Papers*, 54 (2005) 173–188.

⁹ Shepherd, J.: Adventus i. m. 366–367.

¹⁰ Lawrence M. Bryant: The Medieval Entry Ceremony at Paris. In: János Bak (ed.): *Coronations: medieval and early modern monarchic ritual*. Berkeley, 1990. 88–118.

¹¹ Ernst H. Kantorowicz: The King's Advent: and the Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina. *The Art Bulletin*, 26 (1944) 207–231.

A magyar királyi és hercegi látogatások Dalmáciában

Mivel Dalmácia igen nagyfokú autonómiát élvezett a Magyar Királyságon belül, és megőrizte különállását többek között az államigazgatás, igazságszolgáltatás, illetve az egyház-szervezet területén is,¹² így a magyar királyi udvar és Dalmácia kapcsolattartásában a királyi és hercegi látogatások igen fontos szerepet tölthettek be. A magyar fennhatóság alatt álló dalmáciai területeken az uralkodói jelenlétről forrásaink, különösen a 12. századra vonatkozóan igen szűkszavúak. Szerencsésebb esetben a korabeli dokumentumok tájékoztatnak az uralkodó személyes jelenlétéről, kíséretéről és egyes intézkedéseiről, azonban a látogatások menetéről és az azt kísérő eseményekről részletes leírást igen ritkán találhatunk. Az esetek többségében viszont csak közvetett forrásokra támaszkodhatunk annak megállapításában, hogy az adott uralkodó Dalmáciába látogatott-e. A látogatások beazonosítására igen értékes forráscsoport a 12. század első kétharmadában keletkezett városprivilegiumok, amelyek királyi szóbeli eskük írásba foglalt változatai voltak. Györffy György módszereit követve, az alapján állapítottam meg, hogy az adott évben kiadott városprivilegium személyes eskütételre és jelenlétre utal-e, illetve az eskütétel formulái mellett az adott oklevél tartalmazott-e a tanúnévsorban *laudo et confirmo* formulát.

Magyarország és Dalmácia közös történelmének a kezdete Könyves Kálmánhoz köthető, akit 1102-ben Tengerfehérvárott Horvátország és Dalmácia királyává koronáztak.¹³ A koronázás ellenére a tenger melléki területeket a Kálmán által uralt Tengerfehérvár és feltehetően ennek környéke kivételével Velence tartotta az uralma alatt 1097 és 1103 között.¹⁴ A dalmáciai városokat, püspöki és érseki székhelyeket a magyar uralkodó 1105-ben hódította meg. Ekkor kerültek Kálmán uralma alá Spalató, Trau, Zára, Arbe és a Kvarner-öböl szigetei is. A király hadjárata során Zarába, Trauba és Spalatóba is ünnepélyesen bevonult, miután azok meghódoltak előtte.¹⁵ Ebben az évben az uralkodót a királyi sereggel együtt magyarországi előkelők is nagy számban elkísérhették, ám források híján közülük senkit sem tudunk pontosan beazonosítani. Kálmán 1108-ban újra Dalmáciába látogatott, amelyről a Trau városának adott privilegium is tanúskodik.¹⁶ Ezt követően három évvel, 1111-ben Kálmán újra személyesen jelent meg Dalmáciában. Ebben az évben bevonult Zarába, miután a város előtt gyűlést tartott és megesküdött a dalmáciai városok szabadságának megtartására.¹⁷ Az útra és a zárai gyűlésre az esztergomi és kalocsai érsekek, a pécsi, veszprémi, győri, várai és váci püspökök, a nádor, számos ispán, világi és egyházi előkelő elkísérte az uralkodót.¹⁸

¹² Zsoldos Attila: Egész Szlavónia bánja. In: Neumann Tibor (szerk.): *Analecta Mediaevalia I.* Budapest, 2001. 269–271.

¹³ DHA 328–329.

¹⁴ Makk Ferenc: *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century.* Budapest, 1988. 12.

¹⁵ Györffy György: A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához. *Történelmi Szemle*, 10 (1967) 49.

¹⁶ DHA 354–357.

¹⁷ RA 45.

¹⁸ CDC II 24.

Könyves Kálmán halálát követően, 1116-ban Dalmácia újra velencei uralom alá került.¹⁹ II. István 1124–1125 között egy rövid időre visszaszerezte a közép-dalmáciai területeket, míg Zára és a Kvarner-öböl szigetei velencei fennhatóság alatt maradtak. 1124 júliusában a magyar király megerősítette Spalato és Trau kiváltságait.²⁰ Az uralkodó személyes jelenlétében egyrészt a privilégium formai jegyei,²¹ másrészt a 14. századi krónikakompozíció arra vonatkozó közlése miatt nem kételkedhetünk.²² II. Géza (1142–1163) uralkodása idején két esetben feltételezhetjük, hogy a király Dalmáciába látogatott, és az ott helyben, élőszóban elhangzott esküjét foglalták írásba a fennmaradt királyi privilégiumok. A király első látogatása 1142 körül történhetett, amelyről a magyar uralkodó Spalatónak adott kiváltságlevele tanúskodik.²³ A második látogatásra 1151-ben kerülhetett sor. Ennek a látogatásnak az azonosítása első látásra problémásnak tűnhet, hiszen az ebben az évben kiadott traui privilégiumot a széles szakmai közönség legkorábbi változataiban Iohannes Lucius és Daniele Farlati töredékes közléseiből ismerhette.²⁴ Mivel az oklevél eredetije elveszett és másolatai sem maradtak fenn, így a modern forráskiadványok is az ő nyomtatott munkáikat vették figyelembe az adománylevél kiadásakor. A töredékes oklevelet közlő munkán kívül Luciusnak létezik egy, olyan kéziratos hagyatéka is, amely a kutatók figyelmét eddig elkerülte.²⁵ Amíg Lucius nyomtatásban megjelent munkáiban gyakran csak megemlítette, részleteiben közölte vagy tartalmilag összefoglalta az okleveleket, addig kézirataiban teljes szövegükben összegyűjtötte a korában rendelkezésre álló középkori iratokat. Ez a helyzet a vitatott 1151. évi oklevéllel, és más, korábban csak említésből ismert 12. századi királyi privilégiumokkal is.²⁶ Az oklevél, Lucius kézirataiban őrzött teljes szövege is *laudo et confirmo* formulát tartalmaz a tanúnévsorban, így feltételezhető, hogy királyi látogatás során hangozhatott el az esküszöveg.²⁷

II. Géza uralmát követően valószínű, hogy III. István is eljuthatott Dalmáciába 1166–1167 körül, amikor ideiglenesen visszafoglalta Bizáncból a Tengerfehérvár és Sebenico körüli területeket.²⁸ Miután a magyar kézen lévő dalmáciai területek 1167-ben Bizánc birtokába kerültek, azokat csak Manuel császár halálát követően, III. Bélának si-

¹⁹ Makk F.: *The Árpáds* i. m. 18–19.

²⁰ DHA 415–416.

²¹ Györffy Gy.: *Városprivilégiumok* i. m. 51.

²² SRH I 434.

²³ Az oklevélben szereplő *confirmatio*, ahogy azt Györffy György is kimutatta, az oklevél írásba foglalására és nem magára a szóbeli esküre vonatkozhatott. RA 69.

²⁴ RA 79., Iohannes Lucius: *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amstelaedami, 1666. 272–274.; Daniele Farlati: *Illirici sacry tomus quartus*. Venetiis, 1769. 330.

²⁵ Arhiv HAZU, Ostavština Ivana Lučića-Luciusa, Lucius-XII, 1–33.; Nadbiskupski arhiv u Splitu, Rukopisna građa Ivana Lučića, MS 528., 531–542. – ser. B.

²⁶ A Lucius-kéziratban fennmaradt III. Béla 1180. évi spalatói privilégiumáról néhány részlet, valamint az ő 1182. évi és Imre 1197. évi traui privilégiumának teljes szövege is.

²⁷ Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12/11, fol. 4–6.

²⁸ RA 113. (Kétes hitelű oklevél); Makk F.: *The Árpáds* i. m. 100.

került visszafoglalnia: előbb 1180 körül Spalatót, majd 1181 körül Zárát is a fennhatósága alá hajtotta.²⁹ Arra azonban, hogy a király személyesen is ellátogatott volna Dalmáciába sem közvetlenül, sem közvetve nem utalnak a forrásaink. A király elveszettnek hitt, ám Lucius kézírataiban megtalálható trau privilegiuma,³⁰ hasonlóan Imre 1197. évi trau kiváltságleveléhez,³¹ a korábbi, úgynevezett Trau-típusú oklevelekkel nagyfokú hasonlóságot mutat, ám azok már nem szóbeli esküt őriztek meg. A fenti két oklevél a korábbiaktól eltérően arengát is tartalmaz, és hiányoznak belőlük *laudo et confirmo* formulát magában foglaló tanúnévsorok, amelyek helyét a méltóságsorok vették át.

III. Béla halálát követően fiai, a trónt öröklő Imre és András herceg között 1197-ben hosszan tartó viszály tört ki.³² Miután András a szlavóniai Macskínál (Mački) legyőzte a király seregeit magához ragadta a horvát–dalmát hercegi címet és vele együtt Dalmáciát, Horvátországot, valamint Hum egy részét.³³ A herceg 1197 és 1204 között két alkalommal járt Dalmáciában: először 1198-ban, majd 1200 körül, amikor hosszabb ideig tartózkodott a Tengeremelléken.³⁴ Koronázása után II. Andrásnak egy dalmáciai útja ismeretes, mégpedig amikor 1217-ben keresztes hadjáratához kapcsolódóan népes kíséretével és seregével Spalatóba látogatott.³⁵ II. András uralkodása alatt került sor Kálmán herceg 1226. évi látogatására. Kálmán, aki korábban halicsi király volt, közvetlenül azután utazott Dalmáciába, hogy horvát–dalmát herceg lett.³⁶

IV. Béla uralkodása során több alkalommal is eljutott a Tengeremellékre, Győrffy György véleménye szerint 1242-ben, 1245-ben, 1248-ban és 1251-ben.³⁷ IV. Béla első dalmáciai útját legkevésbé sem lehet a hagyományos királyi látogatások közé sorolni, hiszen a tatárjárás idején menekülve előbb Spalatóba, majd innen Trauba jutott el az uralkodó.³⁸ 1245-ben újra Dalmáciában tartózkodott a király, és beavatkozott a spalatói érsek és a *comes* megválasztásába is.³⁹ Mindkét látogatás számos korabeli forrás által dokumentált, így a király jelenlétéhez kétség sem férhet. Más a helyzet azonban, ha megvizsgáljuk

²⁹ Makk F.: *The Árpáds* i. m. 115–116.

³⁰ Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12/11, fol. 6–8.

³¹ Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12/11, fol. 24–25.

³² Szabados György: Imre és András. *Századok*, 133 (1999) 85–111.

³³ CDC II 296–297.

³⁴ CDC II 293–294., 296–297., 297., 308–309., 309., 357.

³⁵ *Historia Salonitana* 160.

³⁶ Kálmán hercegről bővebben ld. Ivan Basić: O pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve u XIII. stoljeću, *Pro tempore*, 3 (2006) 25–43.; Győrffy György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. *Levél-tári Közlemények*, 41 (1970) 234.; Danko Dujmović – Vjekoslav Jukić: The „Koloman Renaissance” in North Western Croatia – An Unfinished Project. *Starohrvatska prosvjeta*, 37 (2010) 171–182.; Vladimir P. Goss: Bishop Stjepan and Herceg Koloman and the Beginning of the Gothic in Croatia. *Hortus Artium Medievalium*, 13 (2007) 51–63.

³⁷ Győrffy Gy.: *Városprivilegiumok* i. m. 49.

³⁸ *Historia Salonitana* 288–294.; Bertényi Iván: Magyarország nemzetközi helyzete a tatárjárás után. In: E. Kovács Péter et al. (szerk.): *Unger Mátyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történelemszaktanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Eger, 1991. 15–18.

³⁹ *Historia Salonitana* 350.

az 1248 áprilisi, Győrffy György által feltételezett királyi látogatást. A király április 4-én Vaskánál (Vaška) kiállított oklevelében biztosította a trauiakat sérelmeik orvoslásáról, amely miatt István szlavón bánt küldte hozzájuk.⁴⁰ Győrffy emellett a dokumentum mellett azokat a királyi okleveleket tekintette a dalmáciai látogatás bizonyítékának, amelyek 1248 áprilisában Vaska mellett keltek.⁴¹ Több ellenérvet is fel lehet azonban sorakoztatni a feltételezett királyi látogatással szemben. Egyrészt az oklevél kiállításának helye, Vaska a Dráva mellett, közvetlenül a mai magyar–horvát határ horvát oldalán található. Mivel a király más oklevele nem utal arra, hogy IV. Béla tovább utazott volna Szlavóniában, a király tartózkodási helye önmagában bizonyíték arra, hogy a király innen Dalmáciába látogatott. Másrészt, ha IV. Béla azt tervezte, hogy Vaskából Dalmáciába utazik, akkor felesleges lett volna a trauiakat arról biztosítani, hogy a szlavón bánt küldi ügyeik kivizsgálására, hiszen arról személyes jelenléte esetén ő gondoskodott volna.

Tovább erősíti az uralkodói látogatás tényének tarthatatlanságát IV. Bélának az az Esztergomban 1248. október 17-én kiállított oklevele, amelyben a traui polgárokat biztosítja arról, hogy meghagyta István bánnak, hogy Sebenicóval szemben ne sértse a város érdekeit.⁴² Mivel az uralkodó követek által értesült a tavasz óta lezajlott eseményekről, így október végéig nem lehetett jelen Dalmáciában. Ráadásul, mivel a szlavón bánnak adta ki az igazságszolgáltatásra vonatkozó feladatot, kijelenthetjük, hogy az uralkodó ekkor sem tervezte, hogy a Tengeremlékre indul. Mindezek alapján Győrffy György 1248. évi uralkodó látogatással kapcsolatos nézetei nem tarthatók, az uralkodó ebben az évben nem látogatott el Dalmáciába. Eljutott viszont 1251-ben, amikor a Trau és Spalató között található Klobuki Szent Péter monostornál ütött táborn a királyi kísérettel, és tartott audienciát a területen.⁴³ Innen kiindulva az uralkodó hajón Spalatóba is ellátogatott, és ünnepélyesen bevonult a városba.⁴⁴ IV. Bélát követően a vizsgált korszak utolsó királyi családhoz kapcsolódó látogatása Mária királynéhoz és Béla szlavón herceghez kötődik, akit a terület hercegi címének elnyerését követően vitt édesanyja Dalmáciába szimbolikus első látogatására 1261 körül.⁴⁵

A magyar királyi és hercegi ünnepélyes bevonulások a dalmáciai városokban

A magyar uralkodók és szlavón (horvát–dalmát) hercegek ünnepélyes bevonulásainak a sorát Könyves Kálmán nyitotta meg 1105-ben. A magyar király ebben az évben azt követően, hogy kiegyezett a dalmáciai városok képviselőivel, ünnepélyesen bevonult Zará-

⁴⁰ RA 879.

⁴¹ RA 877–881.

⁴² RA 891.

⁴³ Historia Salonitana 364.; Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12/11, fol. 104–106.; Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12/11, fol. 106–108.

⁴⁴ Historia Salonitana 364–366.

⁴⁵ Historia Salonitana 366.

ba, Trauba, majd pedig Spalatóba.⁴⁶ Kálmán későbbi látogatásai során feltételezhetően tartott ünnepélyes bevonulásokat, ám ezekről a szűkös korabeli források hallgatnak. 1111 körül, amikor az uralkodó Zára előtt egy gyűlést tartott a magyar és helyi vezető réteg részvételével, az esküt követően a király valószínűleg bevonult Zarába. Könyves Kálmán bevonulásainak elemzéséhez először szükséges, hogy végigvegyük azokat a kútfőket, amelyek a magyar király dalmáciai *adventus*aíróról tudósítanak. A lajstromozást két kortárs forrással kell kezdenünk. A Szűz Mária monostor apátnőjéhez, Vekenegához köthető, 1105. évi oklevél a következőként számol be a magyar király zárai bevonulásáról:

*Urunk Jézus Krisztus megtestesülésének 1105. évében, a 13. indictióban, Könyves Kálmán Magyarország, Horvátország és Dalmácia király uralkodásának első évében dicsőősegesen bevonult Zarába*⁴⁷

Szintén ugyanebből az évből származik Kálmán király adománya a zárai Szűz Mária monostornak, amelynek emlékét, valamint a magyar király *adventus*ának a tényét a templomtornyon található egykorú felirat őrizte meg:⁴⁸

*Urunk Jézus Krisztus megtestesülésének 1105. évében. A győzelmet követően és a béke Istentől elnyert jutalma után, miután bevonult Zarába, Kálmán Magyarország, Horvátország és Dalmácia király, saját költségén építtette és emeltette Szűz Máriának ezt a tornyot.*⁴⁹

Könyves Kálmán 1105. évi dalmáciai tartózkodásáról, a városok elfoglalásáról és az ezt kísérő szimbolikus eseményekről két elbeszélő forrás, Treguan püspök, valamint Spalatói Tamás munkája részletesebben is beszámol. A Tamás főesperes szerint Spalató Crescentius érseket küldte közvetítőként a királyhoz, hogy a békéről tárgyaljanak, majd a kölcsönös megegyezést követően a város polgárai a társadalmi hierarchiát követve esküt tettek Kálmánnak, végül a király is felesküdt a dalmáciai város jogainak megtartására. Az esemény végén a király ünnepélyesen bevonult Spalatóba, majd így tett Zára és Trau esetében is:

Ezt követően az uralkodó bevonult a városba, a klérus valamint a nép igen nagy tisztelettel fogadta. Még azon a napon, azután, hogy a közösség igen bőkezűen gondoskodott

⁴⁶ Györffy Gy.: Városprivilegiumok i. m. 49.

⁴⁷ *Anno incarnationis domini nostri Jesu Christi M.C.V., indictione (X)III. regnante piissimo Colomagno Ungarie, Croatia et Dalmatie, primo anno quo triumphaliter Jaderam ingressus est.* Ld. CDC II. 15. (Saját fordítás).

⁴⁸ Ana Marinković: Constrvi et erigiivs sitrex Collomanus. The Royal Chapel of King Coloman in the Complex of St. Mary in Zadar. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 8 (2002) 37–64.

⁴⁹ ANNO INCAR[NATIONIS] . DOMINI . N[OST]ER . IE[S]V . CHR[IST]I . MIL[LESIMO] . C. V. POST VICTORIAM ET PACIS PRAEMIA . IADERAE INTROITUS . A DEO CONCESSA // PROPRIO SVMPTV . HANC TVRRI[M] S[AN]C[T]AE MARIAE . UNGARIAE . D[AL]MAT[IAE] . CHROA[TIAE] . CONTRVUI . ET ERIGI // IVSSIT REX COLLOMANNVS. Ld. Miroslav Marković: Dva natpisa iz Zadra. *Zbornik radova Srpske akademije nauke*, 36 (1953) 101. (Saját fordítás).

róla, és privilégiumokat fogalmazott meg majd foglalt írásba, elhagyta a várost. Ezután Trauba majd pedig Zarába ment. Ezek által a városok által hasonlóképpen fogadtatott és szabadságukról kiváltságleveleket adott ki.⁵⁰

Treguan traui püspök,⁵¹ Traui Szent János életéről szóló munkájában szintén hasonló eseményeket említ az ünnepélyes bevonulások előzményeként, hozzátéve, hogy az uralkodói bevonulást a horvát uralkodók által tett adományok és privilégiumok megerősítése is kísérte.

Ezt követően az uralkodó bevonult Trauba, az adományokat pedig, amelyeket ennek a helynek a székesegyháza a horvát királyoktól vagy a salonai hercegektől kiérdemelt, meggyarapította, a privilégiumokat pedig oltalmával megerősítette.⁵²

A fenti források mellett nem áll rendelkezésre olyan kortárs kútfő, amely egy bevonulás részleteivel foglalkozna, így azok útvonalát, a bevonulások során zajlott rituálét, a városi és királyi reprezentáció egyes elemeit utólag nem lehet rekonstruálni. Emellett azonban számos értékes információt őriztek meg a források az *adventusok* megelőző, azokat övező, valamint közvetlenül őket követő eseményekkel kapcsolatban. Zára, Trau és Spalató városaiba történő 1105. évi bevonulások kapcsán a források alapján hasonló eseménysort rekonstruálhatunk. Mivel a magyar uralkodó Dalmácia meghódoltatása, és a három legfontosabb dalmáciai város elfoglalásának céljával érkezett a területre így ez a hasonlóság a látogatás körülményeivel is magyarázható. A városok magyar uralom alá kerülése előtt nem történt katonai összecsapás, hanem közvetítő segítségével tárgyalt a magyar király a kényszerhelyzetbe került dalmáciai városokkal.⁵³ A városok előtt egyfajta gyűlés alakult ki, amelyet a kölcsönös eskütétel zárt le. A városi polgárok esküje sajnos nem maradt fenn, ám a fentebb tárgyalt királyi esküket a 12. századi városprivilégiumok megőrizték. Az esküt követően került sor a tényleges felvonulásra, amelyeknek pontos részletei nem ismertek. A felvonulást követően az uralkodó adományokat tett, és régi privilégiumokat erősített meg.

⁵⁰ *Tunc rex civitatem ingressus, valde honorifice a clero et populo susceptus est. Et ea die procuracione affluenter a comuni suscepta confectisque ac traditis emunitatis privilegiis, profectus est. Inde autem pertransiens venit Tragurium et deinde Iaderam. A quibus civitatibus simili exemplo susceptus fecit eis libertatis privilegium. Historia Salonitana 96. (Saját fordítás).*

⁵¹ Treguanról ld. Gál Judit: The Roles and Loyalties of the Bishops and Archbishops of Dalmatia (1102–1301). *Hungarian Historical Review*, 3 (2014) 471–493.

⁵² *Post haec rex ingressus Tragurium, dona, quae ecclesiae cathedralis illius loci a Croatiae regibus seu a Salonitanis principibus promeruerat, ampliavit et privilegiorum munimine roboravit.* Ld. Albinus Franciscus Gombos (ed.) *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I—III.* Budapestini, 1937–1938. III 2250.

⁵³ A magyar-horvát perszonálunió kezdeteiről ld. Font Márta: Megjegyzések a horvát-magyar perszonálunió középkori történetéhez. In: Hanák Péter (ed.): *Híd a századokfelett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Pécs, 1997. 11–25.

A magyar uralkodó 1105-öt követően 1108-ban és 1111-ben is Dalmáciába látogatott, utóbbi esetben a forrásaink közvetve utalnak arra, hogy bevonult Zára városába.⁵⁴ Ebben az esetben, eltérően a korábbi bevonulástól, Zára már a Magyar Királyság része volt, így a katonai nyomásgyakorlás és a városokkal való egyezkedés természetesen nem volt része a bevonulást megelőző eseményeknek. Ezzel szemben az uralkodó Zára falai előtt tartott gyűlést, ahol az új hatalmi viszonyokhoz kapcsolódó ügyeket rendezték: többek között a korábbi királyi földek és a városi kiváltságok kérdését. Ilyen gyűlésekre, ahogy Mladen Ančić rámutatott, minden valószínűség szerint Kálmán látogatásai során többször is sor kerülhetett.⁵⁵ Ebből az évből, a hamis arbei kiváltságlevél mellett, nem maradt fenn más forrás, amely Kálmán király dalmáciai tevékenységéről tudósítana.⁵⁶

Kálmán bevonulásainak az elemei mellett, hogy a Mediterráneumban ismert *adventus*-hagyományokba illeszkedtek, a királyi látogatás körülményeit is tükrözték. A magyar uralkodó bevonulásai szimbolikusan kifejezték a városok feletti hatalom átvételét. A bevonulásokat követő adományozás, ajándékozás a középkori társadalmi kapcsolatok kiépítésének egyik fontos eszköze volt.⁵⁷ Az ajándékozó lekötölte a megajándékozottat, akinek a nagylelkűséget viszonoznia kellett, jelen példát vizsgálva, hűséggel a király felé.⁵⁸ A terület elfoglalásának közelisége Kálmán dalmáciai látogatásainak a szerkezetét is befolyásolta. Az uralkodó és a dalmáciai városok viszonyának képlékenysége és az újonnan elfoglalt terület igazgatási kérdéseinek tisztázása, az új és a régi uralkodódinasztia jogi kontinuitásának kérdése olyan tényezők voltak, amelyek Kálmán uralkodását meghatározták Dalmáciában.⁵⁹ Az uralkodói bevonulások – de itt említhetjük meg az 1102. évi tengerfehérvári koronázást is – olyan lehetőséget teremtettek a magyar király számára, amelynek során akár többezres tömegeket is elérhetett.⁶⁰ A szabályos időközönként, háromévente tett látogatások a dalmáciai városok és a királyi udvar közötti kommunikációban fontos szerepet töltöttek be.⁶¹ A városok feletti hatalom szimbolikus kifejezése mellett lehetőséget teremtettek a személyes ügyek intézésére, a társadalmi kapcsolatok építésére, és a királyi hatalom megerősítésére, reprezentálására.

Kálmánt követően, noha van adatunk arról, hogy az utódai meglátogatták Dalmáciát, esküt tettek a városok szabadságának megtartására és adományokat tettek, források hiá-

⁵⁴ RA 45.

⁵⁵ Mladen Ančić: From the “Demigod” King to the First Ideas About a “National Kingdom”. In: Mladen Ančić – Jelena Borošak-Marijanović (ured.): *Kolomanov put*. Zagreb, 2002. 72.

⁵⁶ DHA 386–388.

⁵⁷ Ančić, M.: Demigod i. m. 71.

⁵⁸ Arnaud Jan Bisjteweld: The Medieval Gift as Agent of Social Bonding and Political Power: a Comparative Approach. In: Esther Cohen – Mayke de Jong (ed.): *Medieval Transformation: Texts, Power, and Gifts in Context*. Leiden, 2001. 146.

⁵⁹ Ančić, M.: Demigod i. m. 71–80.

⁶⁰ Ančić, M.: Demigod i. m. 80.

⁶¹ Dušan Zupka: Power of Rituals, and Rituals of Power: Religious and Secular Rituals in the Political Culture of Medieval Kingdom of Hungary. In: Roman Holec – Rastislav Koziak (ed.): *Historiography in Motion*. Bratislava, 2010. 34–37.

nyában csak erősen feltételezhetjük, hogy ezek a látogatások ünnepélyes bevonulásokat is magukban foglaltak. Miután Dalmáciát 1180-ban III. Béla visszafoglalta Bizánctól, a következő ismert ünnepélyes bevonulás András herceg nevéhez köthető, aki 1200 körül érkezett meg Trauba, ahol az elé járulók kérésére a Szent Vitális egyház körüli területet Trau városának adományozta.⁶² Az eseményről a Johannes Lucius kéziratos gyűjteményében teljes terjedelmében megőrzött Traunak adott kiváltságlevelével a herceg bevonulásáról így számol be:

*Dalmácia partjaihoz járultunk és Trau városába bevonultunk, ahol egyrészt a klérus, másrészt a nép által ünnepélyesen és örömmel fogadtattunk, és laudésekben dicsőségesen részesültünk.*⁶³

Az oklevélből továbbá az is kiderült, hogy a Dalmáciába érkező herceget a terület főpapjai is kísérték a városba és tartózkodtak András kíséretében. Az oklevél ugyan nem tesz említést arról, hogy név szerint kik voltak az őt kísérő dalmáciai főpapok, ám talán egy szintén 1200-ban kelt, a zárai Szent Chrisogonus monostornak tett adománylevelével közelebb vihet minket a kíséret beazonosításához. Az oklevél tanúsága szerint az adományozás során a herceg kíséretébe Bernát spalatói érsek, Miklós zárai választott érsek és György tinnini püspök tartoztak. Noha forrás hiányában biztosan nem állíthatjuk, hogy ez a három főpap Trauban is a király kíséretét alkotta, ám jelenlétüket erősen feltételezhetjük.

II. András traui bevonulását követően még egy alkalommal tájékoztatnak a forrásaink hozzá köthető *adventus*ról, mégpedig amikor 1217 augusztusában Spalatóba vonult be keresztes hadjáratára készülve. A vizsgált időszak *adventus*ai közül – az eseményeket szemtanúként megélő Spalatói Tamás elbeszélésének köszönhetően – ez a legrészletesebben ismertett esemény, amely a következőképpen zajlott le:

*Ünnepélyes menetben vonult ki a királyi felség elé az összes polgár, valamennyi idegen és seregének egész tömege, miközben hangosan laudéseket énekeltek neki. Ezután a klérus, selyem miseruhákat viselve karingjük fölött, keresztekkel és tömjéntartókkal felvonult a Pistura térig, és a királyi méltósághoz illő módon kántált. Az ünnepélyes gyülekezet menetének láttán a dicsőséges király leszállt a lováról, és az országos előkelőknek a kíséretében, két oldalról a püspökökkel körbevéve gyalog vonult egészen a Szent Domnius egyházig. Onnan pedig az ünnepi mise és az áldozás után elvonult a szállására. (...) Akkoriban a király nagy bőkezűséggel viseltetett a spalatói polgárok irányába, odáig ment, hogy magához hívta őket, hogy megkérdezze tőlük, hogy mit adományozzon a közösség javára.*⁶⁴

⁶² Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12/11, fol. 28–29.

⁶³ (...) *ad maritimas Dalmaciae partes accessissemus Traguriensem civitatem intravimus. Ubi [ab] una [parte] a clero, et universo populo cum honore et gaudio recepti, laudes ymnidicas honorabiliter recepimus.* L.d. Arhiv HAZU, LUCIUS XX-12/11, fol. 28–29. (Saját fordítás).

⁶⁴ *Exierunt autem processionaliter obviam domino regi universi cives, omnesque forenses totaque turba sui exercitus, laudes ei altis vocibus concrepantes. Deinde clerus omnis olosericis super comptas induti vestibus cum crucibus et thuribulis procedentes usque posturium, prout regie magnificentie dignum erat pariter, concinnebant.*

A magyar király bevonulása számos hasonlóságot mutat korábbi bevonulásával. Ebben az esetben is Dalmácia püspökei kísérték a herceget, ahol *laudes*ekkel köszöntötte a klérus és a polgárok, majd a bevonulást követően az uralkodó adományokat tett. II. András bevonulásának számos szimbolikus momentuma volt. A Spalatóhoz érkező király elé kivonult a város klérusa, valamint a világi lakosság, és megtörtént az uralkodó szimbolikus köszöntése, majd pedig az uralkodó számára megnyitották a város kapuit. A bevonulást kezdeti szakaszának rituáléi a király és az alattvalói közötti viszonyt tükrözték. A királyi bevonulás során az egyház szerepe kiemelkedő volt, maga a bevonulás pedig liturgikus jellegű eseménynek számított. A király lováról leszállva, gyalog közelítette meg a várost, akár egy zárándok,⁶⁵ az út során a püspökök kíséretében vonult fel a városba, ahol *laudes*ekkel kísérték és a klérus ünnepi díszben övezte a király útját. A bevonulás eseménysorozatának a vége pedig a Szent Domnius katedrálishoz vezetett, ahol ünnepi misét tartottak. A processziót követően az uralkodói audiencia során András adományokat tett, hasonlóan korábbi bevonulásához.

A korábbi kutatás figyelmét elkerülték Kálmán herceg 1226. évi látogatásának a körülményei, ám azokat jobban megvizsgálva, az eddig ismertetett bevonulásokon túl a 13. század első harmadában még egy hercegi *adventust* feltételezhetünk. Amikor Kálmán, II. András fia, Szlavónia hercege lett, első dalmáciai látogatása során Spalatóba is eljutott, amelyről Tamás főesperes a következőképpen írt:

*Ezután pedig Kálmán, András király fia, Szlavónia hercege, az országos előkelők kíséretében a tenger mellékre ment és nagy dicsőséggel fogadtatott a spalatóiak részéről.*⁶⁶

Az idézet utalása a herceg ünnepélyes fogadtatására még önmagában kevés lenne egy bevonulás feltételezéséhez, hiszen arra nem ad választ Spalatói Tamás, hogy ez a fogadtatás hol, hogyan és mikor zajlott le. A spalatói főesperes munkáján kívül azonban még egy fontos dokumentum tanúskodik Kálmán spalatói jelenlétéről és kiegészíti az elbeszélő forrás információit. A herceg 1226. augusztus 1-jén kelt oklevelében a traui püspökségnek adományozta a Drid nevű területet, amely Spalató és Trau között feküdt.⁶⁷ Az oklevél tanulsága szerint az adományozásra a spalatói érseki palotában került sor, és a herceg kíséretében tartózkodott Guncell spalatói érsek mellett a kéréssel a herceghez forduló

Ipsa vero illustris rex, viso processionis cetum solemnem, statim descendit de equo, magnaue suorum principum vallatus caterva, tenentibus eum hinc inde episcopis, qui convenerant, pedes usque ad ecclesiam sancti Domnii processit. Ubi celebrato missarum officio, et data oblatione super altare, ad hospitium secessit. (...) Tunc rex cepit magnam benignitatem erga Spalatenses cives ostendere, ita ut ipse ultro provocaret eos ad petendum a se, quod eis ad publicum cederet commodum. Ld. Historia Salonitana 160. (Saját fordítás).

⁶⁵ Vö. Dudek, J.: Emperor Otto III's „Advent” i. m.

⁶⁶ *Post hec vero Colomannus filius Andree regis, dux Sclavonie, cum magno principum comitatu ad mare descendit at a Spalatensibus multum honorifice susceptus est.* Historia Salonitana 196–198. (Saját fordítás).

⁶⁷ RA 438.; Az oklevél hitelességének kérdéséről ld. Mladen Ančić: Srednjovjekovno vladarsko vlastelinstvo Drid. Problemi vlasništva i organizacija u XIII st.. *Povijesni prilozi*, 19 (2000) 87–111.

Treguan trau, valamint Michus tinnini és Gergely scardonai püspök is. A 13. században a spalatói érseki palota a városfaltól keletre, a Diocletianus-palota délkeleti tornyánál helyezkedett el.⁶⁸ Mivel Spalatót Trau irányából közelíthette meg a herceg, nyilvánvaló hogy az érseki palotában csak akkor tarthatott audienciát, ha előtte a városon keresztül vonult. Mindezek alapján logikus következtetés, hogy a forrásban említett ünnepélyes fogadásra a városi bevonulás során került sor, amelyet követően az érseki palotában tartott audienciát a herceg. Az oklevél keltéből megállapítható hogy az *adventus*ra valamikor július végén kerülhetett sor. A várostopográfiai adatok mellett árulkodó tényező még az ünnepélyes bevonulásról, hogy a herceg adománytételkor számos dalmáciai főpap, és világi előkelő volt Kálmán környezetében, ahogy az András két *adventus*a kapcsán is látható volt.

A vizsgált korszak utolsó ismert királyi *adventus*a IV. Béla nevéhez köthető, aki Spalatóba vonult be. A reprezentatív eseményről Spalatói Tamás a következőképpen tudósított, korábban kiemelve, hogy az a király második látogatása során történt esemény volt:

*Ezután kihajózott és Spalató városának a kikötőjébe ment, és ott nagy pompával bevonult a városba, miközben a királyi méltóság jelvényeit viselte, a klérus és a nép nagy örömmel fogadta. Aznap éjszaka Duimus fia Miklós palotájában szállt meg, majd pedig a nagy számban elé járuló polgárokat szívélyesen fogadta és meghallgatta, és magát megközelíthetőnek és jóindulatúnak mutatta.*⁶⁹

IV. Béla háromszor látogathatott el Dalmáciába uralkodása során: 1242-ben, 1245-ben, valamint 1251-ben. Első látásra azt feltételezhetnénk, hogy ha Spalatói Tamás a király második látogatásáról beszél, akkor erre a bevonulásra logikusan 1245-ben kerülhetett sor. Vegyük azonban sorra azokat a körülményeket, amelyeket a főesperes felvázolt az uralkodói látogatás kapcsán. Tamás leírása szerint a király dalmáciai látogatása során Spalató és Trau között ütött táborn, ahol a Klobuki Szent Péter monostornál tartott audienciát, majd innen hajóval utazott Spalatóba és vonult be a városba a kikötő irányából. A forrásban említett Szent Péter egyháza a mai Kaštel Novi plébániatemplomának a helyén feküdt, közvetlenül a tengerparton. A forrás által leírt királyi látogatásról Iohannes Lucius már említett kéziratos gyűjteményében két kiadatlan dokumentum tanúskodik. Az 1256-ban illetve 1258-ban kelt iratok, olyan trau-i dokumentumok, amelyek helyi birtokügyekkel kapcsolatos tanúságtételeket tartalmaznak. Ezek a tanúságtételek IV. Béla ítélethozatalairól szólnak, amelyek során a király, Gutkeled nembeli István bán (1248–1259) társaságában, eléterjesztett birtokperekben döntött a Klobuki Szent Péter

⁶⁸ Katja Marasović – Tomislav Marasović: Naseljavanje Dioklecijanove palače. In: Miljenko Jurković – Ante Milošević (ured.): *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*. Zagreb, 2012. 106.

⁶⁹ *Tunc ascendens galeam venit ad portum civitatis Spalatensis ingressusque in eam cum multa ambitione, sicut rex regalia gerens insignia, magna cleri et populi exultatione susceptus est. Mansitque die illa et nocte in palatio Nicolai Duimi, cives vero ad ipsum frequenter accedentes valde benigne suscipiebantur et audiebantur ab ipso affabilem se ac serenum eis plurimum exhibendo.* Historia Salonitana 364–366. (Saját fordítás).

egyháznál. A két dokumentumból közvetlenül nem derül ki a döntéshozatal ideje, ám mivel István bán hivatalviselése alatt IV. Béla csak 1251-ben látogatott el Dalmáciába, így a Spalatói Tamás által leírt és a Lucius által megőrzött dokumentumokban ismertetett két esemény azonosítható, IV. Béla spalatói bevonulására 1251-ben került sor. Könnyen megmagyarázható ugyanakkor az a látszólagos ellentmondás, miszerint a bevonulás a király második látogatásakor történt, miközben 1251-ben IV. Béla harmadszor jutott el a Tengeremellékre, ha figyelembe vesszük, hogy Tamás főesperes munkájának a közép-pontjában Spalató állt. A városba pedig 1242-öt követően valóban másodszor jutott el a magyar uralkodó, 1245-ben ugyanis távolmaradt Spalatótól. A bevonulás különlegesnek számít a korábban ismertetett eseményekhez képest, hiszen az uralkodó a tengeren közleltette meg Spalatót.⁷⁰ Magáról a bevonulásról kevés információt közöl a forrás, ahogy a korábbi 13. századi példánál látható volt a polgárok és a klérus együtt köszöntötte az uralkodót, majd a bevonulást követően a király audienciát tartott a városban, ahol adományokat tett.

A magyar uralkodói és hercegi látogatások és bevonulások jellemzőinek összegzése

A királyi és hercegi látogatásoknak számos gyakorlati és szimbolikus funkciója volt a 12–13. században. Az ünnepélyes jelenlét, a királyi sereg és a legfontosabb országos tisztviselőkből álló kíséret vizuális bizonyítéka volt a királyi hatalomnak Dalmáciában.⁷¹ A királyi kíséret a vizsgált látogatásokkor a legmagasabb rangú magyar világi és egyházi előkelőkből állt össze, míg a helyi kíséret kapcsán fontos kiemelni, hogy az egyházi előkelők szerepe kiemelt volt a vizsgált időszak egészében.⁷² Utóbbi nemcsak a helyi társadalmi szerkezet sajátosságait fejezte ki, hanem egyfajta szakrális légkört teremtett a látogatások során, különösen az ünnepélyes bevonulásokkor. A látogatások gyakoriságát tekintve a források hiánya miatt nehéz messzemenő következtetéseket levonni, ám rendszeres, tervezett, meghatározott időközönként történt dalmáciai utakkal véleményem szerint nem lehet számolni a 12–13. század folyamán. Egyedül Könyves Kálmán esetében lehet kimutatni azt a szabályszerűséget, hogy háromévente Dalmáciába látogatott, ám utódai kapcsán ilyen jelenség nem figyelhető meg. Bár Győrffy György IV. Béla látogatásai kapcsán úgy vélte, hogy az uralkodó Kálmán minitáit követte, ám – ahogy az fentebb bizonyításra került, – a magyar uralkodó esetén

⁷⁰ Az uralkodó választását nem indokolták földrajzi kényszerítő tényezők, hiszen a Klobuki Szent Péter monostortól a középkorban is létező úton könnyen meg lehetett közelíteni Spalatót. Ld. Ivo Babić: *Prostor između Trogira i Splita*. Trogir, 1984. 77–93.

⁷¹ Vö. Teofilio F. Ruiz: *A King Travels: Festive Traditions in Late Medieval and Early Modern Spain*. New Jersey, 2012.

⁷² Mladen Ančić: *Image of Royal Authority in the Work of Thomas Archdeacon. Povijesni prilozi*, 22 (2002) 29–40.

három év csak az első és második látogatása során telt el. Valószínűsíthető tehát, hogy nem tért vissza a Kálmáni hagyományhoz.

Megfigyelhető azonban egy másik jelenség, amelyre a korábbi kutatások nem hívták fel a figyelmet. Ez pedig a szimbolikus jelentőségű első látogatásoknak az esete, ami azt jelentette, hogy a király vagy herceg a koronázás illetve a szlavón hercegi cím elnyerése után rövid idővel látogatást tett Dalmáciában, szimbolikusan is bemutatva a területnek a felette hatalommal bíró új személyt.⁷³ A 13. századi szlavón (horvát-dalmát) hercegeknél, a későbbi IV. Béla kivételével, kimutatható egy a hercegi cím megszerzése után rövid idővel bekövetkező dalmáciai utazás. Nyilvánvaló azonban az is, hogy András herceg személyes jelenlétét, a politikai viszonyok miatt nem sorolhatjuk a szimbolikus első látogatások közé. Kálmán 1226. évi és Béla herceg 1261. évi első és egyetlen ismert látogatása azonban ebbe a kategóriába tartozik. Az uralkodóknál ezt a jelenséget csak II. Géza 1142 körüli látogatásakor feltételezhetjük, ám fontos számításba venni, hogy a 12. század során a bel- és külpolitikai körülmények nem is tették volna lehetővé a hasonló reprezentatív események létrejöttét. Példának okáért II. Béla és III. Béla trónra kerülésekor Dalmácia nem volt magyar kézen, Imre pedig testvérével való viszálya miatt el sem juthatott volna Dalmáciába. A 13. század során a királyok trónra lépte után ilyen jelenség nem figyelhető meg.

Az uralkodói látogatások csúcspontjai az ünnepélyes bevonulások voltak. Nem egyszerűen csak politikai események voltak, hanem számos kulturális és reprezentatív funkcióval is bírtak.⁷⁴ A bevonulások a lehető legünnepélyesebb módon fejezték ki a királyság hierarchiáját, és a társadalom belső szerkezetét. Az uralkodói bevonulások az adott terület feletti új hatalom szimbolikus bevezetési és köszöntési voltak.⁷⁵ A megvizsgált magyar királyi és hercegi bevonulások kapcsán hasonló tendenciákat figyelhetünk meg. Könyves Kálmán bevonulásai előtt gyűléseket tartott, esküt tett a város privilégiumainak megtartására, majd ezeket írásba is foglalták. A 12. század első felében a királyi látogatások és ünnepélyes bevonulások szerves része volt Dalmáciában az uralkodói eskütétel. A középkori kánonjog kétféle esküt különböztetett meg. Egyrészt a *iuramentumot*, amely valamilyen jogi cselekményt jelentett, és megszegése bocsánatos bűnnek számított, valamint *sacramentumot*, amely ünnepélyesebb, szakrális cselekedet volt, és megszegése halálos bűn volt. Az eskük letétele, így maguknak az esküknek a szövege, a középkorban rituálékkal övezett cselekedet volt.⁷⁶ A Medierráneum –, amelyhez a dalmáciai város-

⁷³ James M. Murray: The Liturgy of the Count's Advent in Bruges : from Galbert to Van Eyck. In: Barbara A. Hanawalt – Kathryn L. Reyerson (ed.): *City and Spectacle in Medieval Europe*. Minneapolis, 1994. 140.

⁷⁴ Jesse D. Hurlbut: The Duke's First Entry: Burgundian Inauguration and Gift. In: Kathleen Ashley – Wim Hüsken (ed.): *Moving Subjects. Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*, Amsterdam, 2001. 155–156.

⁷⁵ Barbara A. Hanawalt – Kathryn L. Reyerson: Introduction. In: Uők (ed.): *City and Spectacle in Medieval Europe*. Minneapolis, 1994. XI.

⁷⁶ John Spurr: A Profane History of Early Modern Oaths. *Transactions of the Royal Historical Society*, 11 (2001) 57.

ok is tartoztak, – hagyományainak szerves része volt az *adventusok*hoz kötődő eskütétel. A francia királyok *adventusairól* már a 12. századtól kezdve fennmaradtak leírások. Ezeknek része volt a királyi eskü, amelyben az uralkodó a városi jogok megtartására tett ígéretet. A királyokhoz hasonlóan a polgárok is esküt tettek, hűségüket kifejezve a királynak. Az uralkodói eskütételére általában a városokban történt ünnepélyes bevonulás előtt, vagy annak végeztével került sor, és a város valamint a város egyházának privilégiumai kerültek ekkor megerősítésre.⁷⁷ Az *adventusok*hoz kötődő eskütételről az egész középkor folyamán számtalan példával találkozunk Franciaország, Flandria vagy akár Hispánia területéről is. Az uralkodói esküknek fontos szimbolikus szerepük volt a király és a hatalma alatt lévő város kapcsolatában: társadalmi kapcsolatteremtő erővel rendelkeztek ezek az események.⁷⁸

A magyar uralkodók dalmáciai látogatásai során az 1160-as évek végéig mutatható ki, hogy szóbeli esküt tettek a városi kiváltságok megtartására, majd ezeket az esküket foglalták írásba. Azt követően, hogy III. Béla visszafoglalta Dalmáciát Bizáncból, a város-privilégiumok szövege ugyan nagy hasonlóságot mutatott a korábbi privilégiumokkal, ám azok nem vezethetők vissza személyes eskütételre. Ez a helyzet III. Béla 1180. évi Spalatónak, illetve 1182. évi Traunak adott kiváltságlevelével, majd pedig Imre 1197. évi traui privilégiumával. A 12. századi ünnepélyes bevonulások előtti eskütétel a 13. során eltűnt a királyi és hercegi szokások közül. A 13. század során előzetes eskütétel helyett a városi privilégiumokat a bevonulást követő királyi audiencián erősítette meg írásban az uralkodó, amely az *adventus*-ceremóniák záróakkordjának is tekinthető esemény volt. András herceg dalmáciai bevonulása Trauba az első *adventus*, amelyről Dalmácia III. Béla által való visszaszerzése után tájékoztatnak a forrásaink. András privilégiuma arról tanúskodik, hogy a városi kiváltság megerősítésére a bevonulást követően került sor, amikor a herceg kegyet gyakorolt a város egyházának és polgárainak a kérésére. András királyként 1217-ben történt spalatói bevonulásáról tudósító Tamás főesperes szemtanúként élte meg az eseményeket. Részletes leírása nem tesz említést királyi esküről, ám arról igen, hogy a bevonulást követően a király adományokat tett a város részére. Szintén Spalatói Tamás leírásából ismerjük Kálmán herceg és IV. Béla spalatói bevonulásának leírását. Kálmán esetében ismert, hogy a herceg a bevonulást követően az érseki palotában tartózkodott, és ott tett adományokat. IV. Béla látogatása kapcsán a városba lépés előtti esküről nem számol be a forrás. Az uralkodó, hasonlóan a korábbi 13. századi példákhoz, a bevonulást követően erősített meg kiváltságokat és tett új adományokat.

A királyi és hercegi látogatások és bevonulások szerkezete, az uralkodók és a városok közötti szimbolikus kommunikáció az adott időszak politikai viszonyait tükrözte. Amikor Könyves Kálmán elfoglalta Dalmáciát, a terület feletti hatalomváltás okozta

⁷⁷ Murray, J.: The Liturgy i. m. 146.

⁷⁸ A magyar uralkodói eskükről ld. Nora Berend: Oath-taking in Hungary: a Window on Medieval Social Interaction. In: Piotr Górecki – Nancy Van Deusen (ed.): *Central and Eastern Europe in the Middle Ages: A Cultural History*. London, 2009. 42–49.; Rácz Lajos: Uralkodói eskük (Magyar Királyság és Erdélyi Fejedelemség). *Jogtörténeti Szemle*, 5 (1992) No. 2. 42–49.

feszültségek és a magyar uralom képlékenysége megmutatkozott a látogatások és a bevonulások részleteiben. Az uralkodó gyűléseket tartott, egyeztetett a városok lakóival, írásba foglalták a városi privilégiumokat, kölcsönös eskütelekre került sor és a látogatásokhoz bőkezű ajándékozás kapcsolódott. Az új hatalmi struktúra kialakulása során az uralkodói rituálék azt a célt szolgálhatták, hogy a városok feletti uralom minél hamarabb konszolidálódjon. Ez a folyamat nem egyoldalú volt, hiszen a városok lakói is esküt tettek hűségükről az uralkodónak, majd ezt követően megnyitották a kapukat, ezzel szimbolikusan is elismerve az új király felettük gyakorolt hatalmát,⁷⁹ a bevonulások a társadalmi hierarchia megerősítései voltak.⁸⁰ A bevonulásokat követő adománytételek során egyrészt az uralkodó igyekezett minél szélesebb támogatottságot nyerni, másrészt pedig a kapcsolatait építette a helyi társadalommal. A 13. század során az ünnepélyes bevonulások szerkezete átalakult. A bevonulások előtt nem tartottak gyűléseket, és előzetes eskütelekekről sincs már tudomásunk. Ezek a változások Dalmácia és a királyi udvar kapcsolatának az átalakulását tükrözték. A 13. század során ugyanis a magyar uralom jelenléte nem számított idegennek vagy újdonságnak a területen, ahogy az a 12. század elején még jellemző volt. Az alapvető viszonyok rendezése után a király részvételével zajló gyűlések eltűnhettek, nem váltak állandó intézménnyé, helyüket más hivatalok és fórumok vették át. Mivel királyi udvar és a dalmáciai városok közötti kapcsolat stabilá vált, így a bevonulások előtti eskütelek helyét és szerepét a privilégiumok bevonulást követő megerősítése vette át. A vizsgált időszak valamennyi *adventus*a kapcsán elmondható, hogy uralkodói adományozás zárta az eseménysorozatot, amely nem sajátos dalmáciai-magyar szokás volt, hanem számos európai uralkodói rituálé részét képezte a középkorban.⁸¹

A látogatások és ünnepélyes bevonulások lehetőséget adtak a magyar uralkodóknak és hercegeknek, hogy széles tömegekkel találkozzanak. Ezeken az eseményeken a szimbolikus kommunikáció eszközei és az uralkodói rituálék különösen fontos szerepet tölthettek be. Az uralkodói bevonulások azonban nem egyoldalú események voltak, a városok nem passzív szemlélőként vettek részt rajtuk. Az uralkodók és hercegek látogatása teret adott a társadalom önreprezentációjának és lehetőséget biztosított az egyháznak és a világi társadalomnak, hogy különböző adományokhoz, kiváltságokhoz jussanak. Mindemellett a bevonulások megszervezése a város és a királyi udvar együttműködését is megkövetelte. Az ünnepélyes bevonulások során a városi társadalom felépítése és a belső hatalmi struktúrák tükröződtek abban, ahogy a város a királyt vagy herceget fogadta. A források szerint a klérus és a polgárok együtt fogadták az uralkodót és a herceget, akit a terület püspökei kísérték be a városba. A városi társadalomban a vizsgált

⁷⁹ Dušan Zupka: Communication in a Town: Urban Rituals and Literacy in the Medieval Kingdom of Hungary. In: Anna Adamska (ed.): *Uses of the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy II*. Turnhout, 2014. 341–342.

⁸⁰ Hurlbut, J.: The Duke's First Entry i. m. 157–158.

⁸¹ Lawrence M. Bryant: *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony: Politics, Ritual, and Art in the Renaissance*. Genéve, 1986. 42.

időszakban az egyház töltötte be a vezető szerepet, nemcsak az egyházi, de a világi igazgatásban és diplomáciában is jelentős hatalommal bírták a dalmáciai városok püspökei és érsekei.⁸² Ez a helyzet a kommunális fejlődés felgyorsulásával változott meg az 1240-es évektől, végül a 13. század végére az egyház a legfejlettebb városokban kiszorult a világi hatalomból, a főpapválasztás pedig kizárólag egyházi ügy lett a korábbi közös döntéshozatal helyett.⁸³ A dalmáciai főpapok látogatásokkor illetve ünnepélyes bevonulásokkor betöltött kiemelkedő, a városok világi vezetését felülmúló szerepe híven tükrözte a korabeli társadalmi szerkezetet.

⁸² Ludwig Steindorff: *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*. Wien, 1984. 157–159.; Ivan Strohal: *Pravna povijest dalmatinskih gradova*. Zagreb, 1913. 305–310.

⁸³ Irena Benyovsky: *Trogirski trg u razvijenom srednjem vijeku*. *Povijesni prilozi*, 16 (1997) 12–14.; Grga Novak: *Povijest Splita*. Split, 1957. I. 373.

*A prágai egyetem 14. századi hallgatói és a királyi udvar kapcsolatrendszere**

A MAGYARORSZÁGI EGYETEMTÖRTÉNETI kutatásokban viszonylag mostoha sors jutott a IV. Károly német-római császár és cseh király által 1348-ban alapított prágai *studium generale* jelentőségének. A középkori prágai egyetem iránt Magyarországon kevesebben érdeklődtek,¹ a témát kutatók közül Székely György munkássága emelendő ki.² Prága vonatkozásában a kutatásokra rendkívüli mértékben rányomta a bélyegét a huszita mozgalom, az egyetem magyar hallgatóit is többnyire csak ebben a kontextusban vizsgálták. Nagyon érdekes ellenben, hogy a 14. századi Magyarország meghatározó személyei közül nem egy Prágában tanult. Jelen munka egy nagyobb kutatási program keretében készült. A program során arra törekedtem, hogy minél több prágai diákról összegyűjtsem az elérhető adatokat. Abban, hogy ki miért vállalta a külföldi egyetemjárást, számos tényező játszott szerepet. Dolgozatomban az eddig összegyűjtött adatok alapján az egyetem alapításától a 15. század kezdetéig kívánok kérdéseket felvetni, illetve módszertani lehetőségeket vázolni. Továbbá néhány példán keresztül szeretném megvizsgálni, hogy a királyi udvar befolyásolhatta-e a családok döntését abban, hogy egyik vagy másik családtag egyetemre kerüljön.

A Prágában tanult 14. századi magyarországi hallgatók száma, származási helye, társadalmi állása

A prágai egyetem történetével foglalkozó kutatóknak komoly forráshiánnyal kell megküzdeniük, szemben a szerencsésebb vidékek hasonló intézményeivel. Döntően a II. világháborús pusztítások következtében ugyanis az egyetem anyakönyveinek és egyéb iratainak jelentős része eltűnt, vagy megsemmisült. Teljes egészében hiányoznak a te-

* Készült az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoportja támogatásával. (213TKI738)

¹ Bartha István: *L'Université Charles de Prague et la Hongrie. Revue d'Histoire Comparée*, 26 (1948) 213–227.; Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. 23–25.

² Székely György: *A huszitizmus visszhangja Magyarország népeiben*. Budapest, 1954. Székely György: *A huszitizmus és a magyar nép. I-II. Századok*, 90 (1956) 331–367., 556–590.

ológiai és az orvosi karok matrikulái,³ míg a szabad művészeti és a jogi kar (1372-től különálló jogi egyetem) anyagai közül is csak egy-két évből vannak meg a matrikulák. Többnyire viszont csak a fokozatszerzésekről és a vizsgára bocsátott hallgatókról vannak adataink, és itt is döntően a *baccalaureusi* és *magisteri*, néhány esetben a *doctori* vagy *licentiatusi* fokozatról tesznek említést a források. Ez a körülmény már a vizsgálatok elején jelentősen szűkíti a kutatók mozgásterét. Mindezek ellenére fontos eredmények is születtek a két kevésbé ismert karra vonatkozóan. Ki kell emelni Karel Beránek⁴ vagy Frantisek Šmahel vizsgálatait, aki az orvosi karra 1409-ig járt ismert hallgatókra vonatkozó információkat gyűjtötte össze,⁵ míg 2001-ben Jaroslav Kadlec írta meg a teológiai kar történetét.⁶

Az 1348-ban alapított prágai egyetem célja a Cseh Királyság, másodsorban a birodalom oktatási szükségleteinek kielégítése volt. Emellett IV. Károly nem titkolt szándéka volt, hogy a Lengyel és a Magyar Királyság, továbbá Ausztria oktatási központjaként is funkcionáljon egyeteme.⁷ Ezt bizonyítja a nagyszámú külföldi diák jelenlétén túl az akadémiai nemzetek beosztása is: cseh, bajor, szász és lengyel nemzetre. Nem tudjuk meghatározni, hogy mikor kerültek Prágába először diákok Magyarországról. Az első, akiről biztosan tudhatjuk, hogy itt tanulhatott, az Pál fia Tamás, erdélyi kanonok volt, 1355-ben.⁸ Az ő neve azonban nem az egyetemi iratok között maradt fenn, hanem egy, a pápához címzett kérvényben. Ezt a kérvényt viszont közreadója, Henrik Denifle hibásan idézte, esetleg rosszul olvasta, és tévesen vette át ebből kifolyólag adatát Tonk Sándor is.⁹ Ugyanis Pál fia Tamás nem 1355-ben, hanem 1365-ben tanult Prágában.¹⁰ Denifle

³ Michal Svatoš: The Studium generale 1347/8–1419. In: Ivana Čornejová – Michal Svatoš – Petr Svobodný (ed.): *A History of Charles University*. Prague, 2001. 55.

⁴ Josef Adamec – Karel Beránek – Ludmilla Hlavačková – Jana Nosáková – Eva Rozsivalová (ed.): *Biografický Slovník Pražské Lékařské Fakulty 1348–1939*. I–II. Praha, 1988. Beránek a középkori részek kutatásaiért felelt.

⁵ František Šmahel: Magister und Studenten der Prager Medizinischen Fakultät bis zum Jahre 1409. In: František Šmahel (Hrsg.): *Die Prager Universität im Mittelalter. Gesammelte Aufsätze von Frantisek Smahel*. Leiden–Boston, 2006. 103–158.

⁶ Jaroslav Kadlec: The Theological Faculty. In: Čornejová, I. – Svatoš, M. – Svobodný, P. (ed.): *A History of Charles University* i. m. 123–148.

⁷ Michal Svatoš: Praha. In: Jos M. M. Hermans – Marc Nelissen (ed.): *Charters of Foundation and Early Documents of the Universities of the Coimbra Group*. Groningen, 1994. 32–33. Vö. Frantisek Kavka: Die Gründung der Universität in Prag und ihre Bedeutung für die Entwicklung der tschechischen Kultur In: Zofia Kozłowska-Budkowa et al. (éd.): *Les universités européennes du XIV. au XVIII. siècle. Aspects et problèmes (Actes du Colloque International à l'Occasion du VI. Centenaire de l'université Jagellone de Cracovie 6-8. Mai 1964)*. Genève, 1967. 30.; Josef Emler (ed.): *Fontes Rerum Bohemicarum*. I–VIII. Pragae, 1873–1932. IV. 518.

⁸ Tonk S.: Erdélyiek egyetemjárása i. m. 334.; R. R. Betts: The university of Prague: 1348. *Slavonic and East European Review*, 27 (1948) No. 68. 215.

⁹ Henrik Denifle: *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Berlin, 1885. 591. (Pál fia Tamás neve az 594. oldalon szerepel.)

¹⁰ Fredericus Jenšovský (ed.): *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia, sumptibus comitiorum regni Bohemiae ediderunt et recensendos historiae Bohemicae fontes delegati*. I–VII. Pragae, 1944. III. 354. Vö. Vladimír Rábík (ed.): *Monumenta Vaticana Slovaciae*. Tomus II. Volumen I. Trnava–Romae, 2009. 503.

ráadásul Pál fia Tamást összekeverte azzal az 1371-ben szereplő *Thomas Ungarussal* is, aki a Rohoncról való *Ethiopis* Tamással azonos.¹¹ *Thomas Ungarust* 1371-ben javasolták *baccalaureusi* vizsgára az *artes* karon, és a fokozatot még ugyanabban az évben meg is szerezte, míg IV. Károly Pál fia Tamást 1365-ben is *baccalaureusi* fokozatra érdemesként ajánlotta a pápa figyelmébe.

Az 1348/1365–1401 közötti időszakra vonatkozóan azt mondhatjuk, a korábbi kutatási eredmények alapján, hogy összesen 109, minden kétséget kizáróan magyarországi diák látogatta Prága egyetemét, míg további 53 személyről nem lehet biztosan eldönteni, hogy magyarországi származású volt-e. Természetesen előfordult, hogy egy-egy személy több fakultást is látogatott. A vizsgált diákok között erre feltehetően öt esetben van példa. *Nicolaus Bleyweger de Rivulo Dominarum*, *Nicolaus Ungarus*, *Petrus de Strigonia*, akinek az esetében három diák azonossága sem kizárt, *Bartholomeus Ungarus de Strigonia*, valamint *Johannes Wittich de Molenbach*¹² személyében. A 109 beiratkozásból 62 esetben van tudomásunk arról, hogy a vizsgát sikerrel teljesítette valaki, ami 56%-os arány. E téren széles spektrumban mozog a skála a *baccalaureatus*tól egészen a *doctori* fokozatig. Tudunk 40 *artium baccalaureus*ról, öt *licentiat* *artium*ról és tizenkettő *magister artiumi*, továbbá három jogi *baccalaureus*i és két jogi doktori (valószínűleg kánonjogból) fokozatról az 1401. évvel bezáróan. Érdekes közép-európai sajátosság, hogy a legnépszerűbb kar, szemben a „régii Európa” egyetemeivel nem a jogi kar, hanem az alapokat nyújtó szabad művészeti fakultás volt. Igaz ez a magyarokra is, ugyanis a hallgatók több, mint kétharmada ott tanult, míg egyharmaduk választotta a jogi kart. A magyarországi hallgatók a cseh akadémiai nemzetben foglaltak helyet, noha néhányan más nemzetekben is előfordultak. Ugyanakkor igazán meglepő, hogy a cseh nemzeten belül a magyar diákok aránya megegyezett a morva hallgatókéval (15-15%).¹³ Kapronczay Károly mindössze egy magyar hallgatóról tudott számot adni a prágai orvosi karon,¹⁴ míg a teológiai karról kilenc magyar hallgatóra vannak bizonytalan információink.¹⁵

¹¹ A bécsi egyetemen tanult *Thomas de Rechnitz* ugyanis valószínűleg azonos a Prágában 1371-ben feltűnt *Thomas Ungarussal*. Ugyanakkor *Henrik Denifle* szerint a Bécsben tanult számos *Thomas de Ungaria* közül egyik sem *Ethiopis* volt. *Henricus Denifle – Aemilius Chatelain* (ed.): *Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis. Liber Procuratorum Nationis Anglicae (Alemanniae) in Universitate Parisiensis* I. 1333–1406. Parisiis, 1894. (továbbiakban: *Auctarium Chartularii* I.) 839.

¹² Személyét azonban a prágai jogi egyetem prozopográfiájával foglalkozó kutatócsoport a Hanza régióhoz köti, ami nyilvánvaló tévedés. Projekt „Prosopografie Pražské Právnické Univerzity v letech 1372–1419”: http://www1.cuni.cz/~borovic/matrika/projekt_en/vysledky/cesi/cesi.htm (Letöltés ideje: 2014. november 9.).

¹³ Svatoš, M.: *The Studium Generale* i. m. 74.

¹⁴ Kapronczay Károly: Adatok a prágai egyetem magyar orvosi vonatkozásaihoz (1348–1850). *Orvostörténeti Közlemények*, 89–91 (1980) 223.; Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Budapest, 1892. 171.; *Johannes Nep. Gerzabek* (ed.): *Liber Decanorum Facultatis Philosophicae Universitatis Pragensis, ab anno 1367 usque ad annum 1585 E Codice membranaceo illius Aetatis nunc primum luce donatum*. Pragae, 1830. (továbbiakban: *Liber Decanorum*) 373. A neve viszont sem Šmahel idézett tanulmányában nem szerepel, sem pedig Karel Beránek vonatkozó adatbázisában. Adamec, J. et al.: *Biografický* i. m.

¹⁵ Uo. Két hallgató kapcsán lehet feltételezni teológiai tanulmányokat, ám csak egyikük tanult a 14. században: *Nicolaus de Czypcz* (1376), aki „ain guet ler von der mess” volt. *Liber decanorum* 172.

Peter Moraw megállapítása szerint az *artes* és a teológiai kar a „középréteg” művelődési helye volt, míg a tehetősebb nemesek elsősorban a jogi kart részesítették előnyben. Ez a középréteg volt az, ami éppen a legfontosabb posztok alatti pozíciókat foglalta el.¹⁶ Ezt az álláspontját teljesen nem tudjuk sem alátámasztani, sem cáfolni magyarországi szempontból, lévén a diákok társadalmi helyzetét igen kis részben, nagyjából egyharmad arányban sikerült eddig rekonstruálni. Annyit előzetesen el lehet mondani, hogy az ismert háttérű diákoknak közel a fele valóban a köznemesi rétegből került ki, akik pedig sok esetben megtalálták az utat a jelentősebbnek (olykor a legjelentősebbnek) mondható pozíciók felé. Az életpályák feltérképezésénél azonban számos akadály nehezíti egy-egy személy életútjának a megismerését.

Prága közelsége miatt a nyugati, északnyugati országrészből várnánk nagyobb számban hallgatókat a Magyar Királyságból. Azonosítható származási helyük alapján azonban azt mondhatjuk, hogy az ország szinte minden részéből kerültek magyar diákok Prágába. A felvidéki megyék jelentős részéből érkeztek hallgatók a cseh fővárosba, de éppúgy találunk győri, baranyai, vagy épp bihari és zarándi hallgatókat is. Kiugrónak mondható viszont az erdélyi (21) és az esztergomi (11) diákok száma. E tény mögött a prágai egyetem nagy hazai reputációját láthatjuk, de természetesen szem előtt kell tartanunk a másik három, ebben a régióban alapított egyetem (a bécsi, a krakkói és a pécsi) indulásának nehézségeit is.¹⁷

A Prágában tanult magyar diákok tehát nem alkottak saját akadémiai nemzetet, de számuk nem lehetett jelentéktelen.¹⁸ Ha elfogadjuk, hogy az egyetemen az 1350-es évek derekán indult meg ténylegesen az oktatás, akkor a magyar hallgatók igen korán megjelenhettek.¹⁹ Az ország szinte minden vidékéről kerültek ki diákok Prágába, mely az egyetem széleskörű ismertségére utalhat. Érdekes hozadéka lehet ennek a kutatásnak, hogy némely esetben a már ismert archontológiákat is sikerülhet kiegészíteni.²⁰ A diá-

Vö. Josef Triška (ed.): *Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity, 1348–1409*. (Repertorium Biographicum Universitatis Pragensis Praehussiticae, 1348–1409). Praha, 1981. 385. A másik hét hallgató személyét nehéz meghatározni.

¹⁶ Megfigyelései elsősorban a birodalomra vonatkoznak. Peter Moraw: *Carreers of graduates*. In: Peter Moraw (Hrsg.): *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitätsgeschichte*. Leiden–Boston, 2008. 411–412.

¹⁷ Székely György: A pécsi és óbudai egyetemalapítások helye a közép-európai egyetemalapítási hullámokban. In: Csizmadia Andor (szerk.): *A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből, 1367–1967. A pécsi egyetemtörténeti konferencia anyagából (1967. október 12.)*. Pécs, 1968. 117–129.

¹⁸ Hana Vaclavů és František Šmahel kutatásaiban még nagyszámú bizonytalan származású diákot találunk, ám az már most biztosan kijelenthető, hogy annál a biztosan magyar származású 68 diáknál több magyarországi hallgató tanult Prágában 1367/68–1398 között, mint amennyit Hana Vaclavů 1977-ben feltételezett. Hana Vaclavů: *Počet graduovaných a negraduovaných studentů na pražské artistické fakultě v letech 1367–1398. A jejich rozdělení podle původu do univerzitních národů*. *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 17 (1977) No. 1. 23.

¹⁹ Hastings Rashdall: *The Universities of Europe in the Middle Ages*. I–II. Oxford, 1895. 215. Vö. Svatoš, M.: *The studium generale* i. m. 34.

²⁰ Példaként lehet megemlíteni András kalocsai kanonokot 1376-ból, vagy Berzencei László váradi kanonokot 1381-ből, akinek családi nevére eddig semmi nem utalt a forrásokban. Johannes Spurny

kok társadalmi állásának kutatása azonban még nincs lezárva: a megadott nevekből ítélve számos polgári származású hallgató járhatott ide, de sok még a nyitott kérdés.

A hallgatók életpályájának megismerése

Ahogy azt korábban említettem, komoly problémák merülnek fel a hallgatói életpályamodellek felállítása során. Elsőként a névhasználatot kell megemlíteni az azonosítást megnehezítő tényezők közül. Az iratokban 19 diák egyszerűen *ungarus* jelzővel szerepel, esetleg a de Ungaria, de Pannonia névalakkal együtt. A második nehezítő tényező, hogy Magyarországon több azonos nevű település is létezett. Ilyen szempontból bonyolult a Toplicáról származó Mihály esete is, akinél nehéz eldönteni, hogy a szlavóniai Toplica (Topuszkó), vagy valamelyik hasonló nevű helységről származik-e Trencsén, Nógrád, Szepes, Sáros, Hunyad vagy Temes megyéből.²¹ Egy harmadik szempont is felmerül a névhasználati vizsgálatok során felbukkanó problémák között. Nem lehet biztosan tudni, hogy egy-egy személy valóban arról a településről származott-e, amely a forrásokban a neve mellett szerepel. Várad, Esztergom, Pécs, de olykor a megyenevek is sokszor egyházigazgatási központokat, és nem származási helyet jelöltek. Példának okáért a feljegyzésekben 1376-ban szereplő *Dionisius archidiaconus de Jauriensis*²² tudjuk, hogy azonos Hédervári Dénessel,²³ és származási helyének nem a család valamely birtokát adta meg, hanem azt az egyházmegyét, benne a főespereséget, ahol fontosabb javadalmat bírt. Az ő esetében ismerjük egyházi tisztségét, de elképzelhető, hogy nem minden diák adta meg ilyen akkurátusan az általa bírt javadalmat. Így talán már érthető, hogy miért nehéz a városi polgárok azonosítása is. További probléma, hogy azok a hallgatók sem mindig használták hazatértük után fokozatukat, akik sikeresen teljesítették a vizsgájukat.

(ed.): *Album seu Matricula Facultatis Juridicae Universitatis Pragensis ab anno Christi 1372 ad annum 1418 E Codice membranaceo illius Aetatis nunc primum luce donatum, plenoque nominum indice auctum: Codex diplomaticus Universitatis eiusdem: originem, incrementa, privilegia, iura, benefica...cui item personarum rerumque index, atque...imagines exhibentes subnecuntur.* Pragae, 1834. (továbbiakban: *Album seu Matricula*) 31., 35. Ugyanígy érdekes Nicolaus de Swecia esztergomi kanonok esete. A Swecia helynév önmagában is gyanús, esztergomi kanonokságával pedig nehéz összeegyeztetni. A kérdés megválaszolásában nagy segítségemre volt Josef Triška munkája, ahol többször szerepelnek de Swecia származású diákok, többnyire a szász nemzetben. Egyiküknél, Carolus de Swecia nevű hallgatónál szerepel egyházi tisztsége (uppsalai főesperes), valamint, hogy canonicus Strenginensis. Strenginensis a mai svéd Strängnäs városát takarja. A Strigoniensis tehát nagy valószínűséggel egy félreértés vagy félreolvasás eredménye lehet. Triška, J.: *Životopisný slovník i. m. 61. Vö. Uo. 26., 29.; Branislav Varsik: Slováci na pražskej universite do konca stredoveku.* Bratislavae, 1926. 23.

²¹ ZSO II. 1488., 922. sz. Csánki I. 268., 312., II. 67., V. 142., IV. 196.

²² *Album seu Matricula* 31.

²³ Radvánszky Béla – Závodszy Levente (szerk.): *Héderváry család Oklevéltára. I–II.* Budapest, 1909. I. 1., 64–65., 97.

Szerencsére azonban számos olyan tényező is akad, amelyek segítenek egy-egy személy azonosításakor. A legnyilvánvalóbb segítséget minden kétséget kizáróan az egyházi tisztség megadása nyújtja. Több olyan esetről is tudunk, amelyeknél a névhasználat miatt csekély esély kínálkozott az azonosításra, de az egyházi vagy világi tisztség megadása az egyetemi iratokban segített beazonosítani a kérdéses személyt. Erre jó példa *Emericus prepositus de Ungaria* 1367-ből.²⁴ Mivel ebben az évben nevezték ki kalocsai préposttá Cudar Imrét,²⁵ és egyelőre más Imre nevű prépostra mindeközéig nem bukkanok az érintett időszakból, így feltételezésem szerint róla lehet szó a prágai iratokban.

További segítséget jelent egy adott személy társadalmi állásának a meghatározásakor, hogy milyen titulusokat használtak vele kapcsolatban az egyetemi iratokban, például *nobilis*, *servus domini*, *baro*, *hospes*. A polgári és nemesi személyek szétválasztása szerencsés esetekben lehetséges. Prága esetében viszont ez a fajta segítség ritkán kínálkozik, ugyanis hét személynél a *dominus*,²⁶ míg egyetlen embernél a *baro* szerepel, és a *dominus* titulusú személyek nagy részénél is ismert az egyházi tisztség. Az egyetlen báró, *Fridericus de Scharfynek* 1378-ból²⁷ valószínűleg azonos a magát a magyarországi Sárfenékről nevező Scharfenecki Frigyesel, tudniillik Scharfenecket a család két évvel korábban kapta adományba I. Lajos királytól, így az azonosítás lehetséges.²⁸

Szintén nyújthat némi segítséget, ha tudjuk, hogy egy adott személy más egyetemet, vagy ugyanazon egyetem egy másik fakultását is látogatta, amennyiben például eltérő a névhasználat. Erre azonban eddig Prágában nem találtam példát. Ha fentebb a fokozathasználatra mint hátráltató tényezőre hivatkoztam, akkor meg kell említenem mint segítő is, ugyanis a fokozathasználatból visszafejtve olykor meg lehet határozni a személyazonosságot. A prágai szabad művészeti kar iratai szerint 1393-ban bocsátották *baccalaureusi* vizsgára *Georgius de Foro Caseorum*ot,²⁹ és vizsgáját *sub mag. Jo. de Mutha* le is tette. A hazai forrásokban és a szakirodalomban is sűrűn szerepel Késmárki György, szepesi kanonok, később titkos alkancellár és szepesi prépost. Amikor 1400-ban Lomnici Hermann aki maga is egykori prágai diák volt, lemondott szepesi kanonokságáról és tanulmányait Padovában folytatta,³⁰ IX. Bonifác Késmárkinak ítélte oda Lomnici javadalmát a káptalanban.³¹ Késmárki György 1400. november 9-én mint *baccalaureus*

²⁴ Liber Decanorum 134.

²⁵ Udvardy József: *A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban*. Budapest, 1992. 47–48.

²⁶ Liber Decanorum 207.; Album seu Matricula 31., 56., 38., 12.

²⁷ Album seu Matricula 65.

²⁸ Frigyes maga is *strenuus* milesként élt az udvarban, legalábbis 1404-ben e minőségében említik. DF 200 390.

²⁹ Liber Decanorum 288.

³⁰ Ipolyi Arnold – Fejérfarkas László – Fraknói Vilmos – Pór Antal – Ortvy Tivadar (ed.): *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungaria Illustrantia*. Series I. 1–6. Series II. 1–3. Budapestini, 1887–1909. (továbbiakban: Mon. Vat.) I/4. 249. Török Márta nem zárta ki a Berzevici családba tartozását, és így nemesi származását sem. Török Márta: *Az egyházi középréteg mobilitása a szepesi káptalanban*. (PhD disszertáció.) 2011. 175.

³¹ Uo.

artium szerepel ebben az iratban. A kibocsátó hely és a fokozat igen valószínűvé teszi a két személy azonosságát, már csak azért is, mert eddig nem lehetett tudni, hogy Késmárki hol szerezhette grádusát.³²

A névhasználat a korábban vázoltakkal ellentétben szintén nem csupán akadályozó tényezőként szerepelhet, amennyiben a gúny- és ragadványneveket vizsgáljuk. Prága esetében pl. *Johannes Malacz* említendő meg.³³ Mivel nevéből hiányzik a *de* prepozíció így abból kiindulva, hogy nem helynévről, hanem tulajdonnévről van szó, rövid kutatás után bukkantam rá az Aranyi családra, Engel Pál genealógiai tábláján pedig magára Jánosra is.³⁴

Ezek tehát azok a tényezők, amelyek a kutatást befolyásolják. Mindezek figyelembevételével általánosságban elmondható, hogy a vitán felül magyarországi származású diákoknak megközelítőleg egynegyedére vannak eddig biztos életrajzi adataink, vagy felvethető azonosítási lehetőségeink. A későbbi kutatás során remélhetőleg ez az arány változni fog.

A királyi udvar szerepe a külföldi peregrinációban

A magyar nemesség az Anjou-korban udvari nemesség volt, és ez megmagyarázza, hogy az egyetemet járt nemesek között miért voltak sokaknak udvari kapcsolatai. Az előzetes vizsgálatok alapján a Prágában tanult magyar nemesek között többeknek voltak udvari összeköttetései, például a Bécsben tanult nemesi származású hallgatókhoz viszonyítva, viszont kevesebbeknek, mint az Itáliában képzetteknek.³⁵ Mindez arra utal, hogy bizonyos tényezők kedveltebb célponttá tették a cseh fővárost ebben az időszakban, mint Bécset. A kérdésfelvetés és a probléma vizsgálata nem elhanyagolható, és távolról sem előzmények nélküli. Hans Jürgen Brandt szerint ugyanis az egyetemtörténeti vizsgálatok keretét az akadémiai társadalom és az udvarok, valamint a polgárság és az egyházi szféra személyi összefonódásának vizsgálata képezi.³⁶ Peter Moraw szerint pedig a Német-római Birodalomban a királyi tanácsosok nem egyénként, hanem egy kapcsolati háló részeként kezelendők.³⁷ Olyan kapcsolati háló

³² Bónis nem írt egyetemi tanulmányairól. Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971. 101., 114–120.; Török M.: *Az egyházi középréteg* i. m. 172.; C. Tóth Norbert: *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437*. Budapest, 2013. 83.

³³ Liber Decanorum 187., 203., 205.

³⁴ Engel: *Gen „Aranyi (Bencenci, Piskinci család)”* családfa.

³⁵ A bécsiek számát az húzhatja fel, hogy közöttük sok olyan is van, akik Prágából mentek tovább tanulni Bécsbe. A prágai nemesi származású diákoknak, akik udvari kapcsolatokkal is bírtak, Prága volt az első egyetemi állomásuk.

³⁶ Hans Jürgen Brandt: *Universität, Gesellschaft, Politik und Pfründen am Beispiel Konrad von Soltau*. In: Jacques Paquet – Jozef Ijswijn (éd.): *Les universités à la fin du moyen âge*. Louvain, 1978. 614.

³⁷ Peter Moraw: *Conseils princiers en Allemagne au 14eme et au 15eme siecle*. In: Moraw, P. (Hrsg.): *Gesammelte Beiträge* i. m. 548.

részei, amelybe a család és a szülőföld épp úgy beletartozott, mint azok, akikkel karrierjük vagy tanulmányaik alatt ismerkedtek meg.³⁸ Mint említettem, az eddig vizsgált életpályák alapján valószínűsíthető, hogy viszonylag magas volt a nemesi származásuk aránya az egyetemen. Az újdonság az eddig többnyire arisztokratikus jellegű közép-európai, de legalábbis a magyar egyetemjárást tekintve,³⁹ hogy a legtöbben közülük már köznemesi sorból származtak.⁴⁰ Ez a körülmény nem csupán a prágai egyetem színvonalának, hanem közelségének tudható be, hiszen viszonylag olcsón lehetett ide eljutni. Mivel a 14. század közepéig a Magyar Királysághoz legközelebbi egyetemek Itáliában és a Francia Királyságban voltak, így az útiköltségek, az utazás minden fátalma és veszélye, valamint a tanulmányok és a vizsgák díjai csak a legtehetősebb ifjaknak tették hozzáférhetővé a tudást.⁴¹ Ezért is volt nagy jelentőségű Prága, Bécs és Krakkó egyetemeinek a megalapítása. Azt is el lehet mondani, hogy az uralkodók számára is haszonnal jártak a közép-európai egyetemek, hiszen ezentúl válogathattak a nagyobb számú képzett egyházi és világi értelmiségi közül.⁴²

Az egyetemi tanulmányok költségei miatt is gyakran találkozunk a forrásokban és a szakirodalomban az uralkodók patronálási szerepével, és ez a magyar peregrináció kez-

³⁸ Ebbe a kapcsolati hálóbba illeszkedik bele pl. Budai János és Pöstyéni Tamás jól ismert kapcsolata, de az említett titkos kancellárok és alkancellárok kapcsolata és felemelkedése is. Kérdéses az 1409-ben Prágában tanult Csapi László példája *dominusa*, Pálóci Mátyus fia, Péter egyetemre küldésében, ahogy nem zárható ki, hogy a korábban feltehetően a Perényi famíliához tartozó Csapi prágai tanulmányaihoz is Perényi Imrénben látta az előképet. Csapi később Zsigmond tanácsosa és kísérfője lett. Liber Decanorum 406., 408. Vö. 1430. október 13. Regesta Imperii: http://www.regesta-imperii.de/id/1430-10-13_3_o_11_2_o_1941_7851, 1431. július 30. http://www.regesta-imperii.de/id/1431-07-30_3_o_11_2_o_2911_8769 1422. január 13. http://www.regesta-imperii.de/id/1422-01-13_1_o_11_1_o_5275_4707 (Letöltés ideje: 2014. november 9.); E. Kovács Péter: Emperor Sigismund's coronation in Rome. In: Péter E. Kovács – Kornél Szovák (ed.): *Infima Aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*. Budapest, 2009. 140., 142.

³⁹ Kezdetben a cseh peregrináció is döntően nemesi származású személyekből állt. Svatoš, M.: The studium generale. i. m. 26.

⁴⁰ Ugyanakkor többen felhívták már a figyelmet, arra, hogy a polgárság peregrinációja jelentősebb volt, mint azt korábban hittük. Vö. Rainer Christoph Schwinges: On recruitment in German Universities from the Fourteenth to Sixteenth Centuries. In: Rainer Christoph Schwinges (Hrsg.): *Studenten und Gelehrte: Studien zur Sozial und Kulturgeschichte deutscher Universitäten im Mittelalter*. Leiden, 2008. 40.; Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendje kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények*, 23. (1971) 58–78.

⁴¹ A bécsi egyetem diákjainak (*baccalaureus* és *magister*) kiadásait Tonk Sándor közli. Tonk S.: *Erdélyiek egyetemjárása* i. m. 115. Tonk szerint Bécs az egyik legolcsóbb egyetem volt a régióban, pl. Lipcséhez vagy Prágához viszonyítva. Šmahel szerint a szegény diákok 6-10, az átlag 14, míg a jobb módúak 24 vagy több garast fizettek a beiratkozás során. A státútumokban a beiratkozási díj valóban 6 garas volt, ám a matricula hiányában pontos adataink nincsenek. Ellenben a mindössze néhány évből megmaradt szász nemzet anyakönyve a jogi egyetemről azt mutatja, hogy a legtöbb diák 1-2 garast fizetett. Svatoš, M.: The studium generale. i. m. 55.; Liber decanorum I. 46–51.

⁴² Mályusz Elemér: Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 3 (1960) 176.

detein sem volt másként.⁴³ Hasonló gyakorlatot figyelhetünk meg Nagy Lajos uralkodása idején is, például 1345-ben a későbbi nyitrai püspök, majd kalocsai érsek, Szigeti István *magisteri* fokozata érdekében folyamodott Nagy Lajos és az anyakirályné VI. Kelemen pápához.⁴⁴ Nem sokkal később *Nicolaus Nicholai* nevű párizsi diák *baccalaureusi* fokozatáért járt közben a király és Erzsébet anyakirályné.⁴⁵ Az uralkodók e patrónusi szerepe tehát ismert, Prágával kapcsolatban azonban egyelőre ilyen jellegű egyértelmű kapcsolatot nem találtam az uralkodó és a diákok között. Mindazonáltal több tényező megfontolandó.

Az azonosított nemesi származású személyek közül feltűnően sokan kapcsolódtak az udvarhoz, többnyire rokoni szálakkal. Cudar Imrének – aki királyi káplánként is bejáratos volt az udvarba – valamennyi testvére az udvarban szolgált.⁴⁶ Kurcz Ágnes és Bónis György véleménye szerint a legidősebb testvér, Péter gondoskodhatott fivéreinek udvarba kerüléséről és taníttatásukról, aki nem mellesleg maga is udvari apródként kezdte 1343-ban, és 1352-ben még ugyanezt a feladatot látta el.⁴⁷

Hédervári Dénes apja, Hédervári III. Miklós királynéi ajtónállómester 1348-ban udvari lovag volt,⁴⁸ míg a Šubić családból származó és 1377-ben Prágában tanuló Miklósnak (*nepos comitis de Breberio*)⁴⁹ szintén az apja, György fia Pál 1380-ban királyi apród, majd 1393-ban udvari lovag lett.⁵⁰ 1379-ben bukkan fel a szabad művészeti kar anyagában a már említett *Johannes Malacz*, akinek apja, Aranyi Malac Miklós 1351-ben szerepelt királyi apródként.⁵¹ Mezölaki Zámbo Lőrinc pozsonyi prépost⁵² apja, Miklós 1361–64 között tűnik fel a királynéi udvartartás ifjaként, akárcsak nagybátyja, István.⁵³ Scharfenecki Frigyes apja, János 1376-ban volt az aula lovagja.⁵⁴

⁴³ Ismert pl. Elvinus esete, aki Boleszló váci püspök testvére volt, és III. Béla küldte Párizsba, hogy zenei tanulmányokat folytasson. Székely György: Magyar tanárok és hallgatók az európai egyetemeken az Árpád korban. *Levéltári Szemle*, 45 (1993) 5.

⁴⁴ Gábrriel Asztrik: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban*. Budapest, 1938. 9–10. (Különnyomat a *Philológia Közlöny* 1938. évi 4-9. füzetéből).

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Simon, Miklós és György 1352-ben, Mihály 1357-ben, míg István 1360-ban volt udvari apród. Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*. Budapest, 1988. 302.

⁴⁷ Kurcz Á.: *Lovagi kultúra* i. m. 301.

⁴⁸ Kurcz Á.: *Lovagi kultúra* i. m. 292.

⁴⁹ Album seu Matricula 32. Jelen állás szerint vagy ő, vagy Malac Miklós volt az első világi nemesként egyetemre kerülő és világi pályán is maradó személy a középkori magyar peregrináció történetében.

⁵⁰ Kurcz Á.: *Lovagi kultúra* i. m. 289., 303. A prágai jogi egyetem prozopográfiájával foglalkozó kutatócsoport szerint a Brebiri comes unokaöccse azonban francia származású volt. Projekt „Prosopografie Pražské Právnické Univerzity v Letech 1372–1419”: http://www1.cuni.cz/~borovic/matrika/projekt_en/vysledky/cesi/cesi.htm (Letöltés ideje: 2014. szeptember 16.)

⁵¹ Kurcz Á.: *Lovagi kultúra* i. m. 302.

⁵² Album seu Matricula 37-38.

⁵³ Kurcz Á.: *Lovagi kultúra* i. m. 303.; Engel: *Arch* II. 262. Még több adatot hoz: Zámbo Miklós pl. kassai és szomolnokai kamaraispán, óbudai várnagy, besztercei várnagy, főkincstartó.

⁵⁴ Engel: *Arch* II. 486.

Mégis talán a két leghíresebb személy közülük Perényi Imre és Beckői vagy ifjabb Stibor. Perényi 1384-ben tűnik fel Prágában, amikor *baccalaureusi* vizsgára bocsátották, ám fokozatát nem szerezte meg.⁵⁵ Ő, hasonlóan Scharfeneckihez már maga is tagja volt a királyi aulának. Amellett, hogy apja, Péter udvari lovag volt 1359-1387 között,⁵⁶ Perényi Imre hazatérte után 1388-ban feltűnt a királyi apródok sorában.⁵⁷ Az ifjabb Stibort, az erdélyi vajda fiát 1400-ban javasolták vizsgára Prágában, és a *baccalaureusi* fokozatot 1401-ben szerezte meg.⁵⁸ Apja, Stiborici Stibor 1388-ban udvari lovag,⁵⁹ és Zsigmond leg-hűségesebb embere volt. Mások azonban – adataink szerint – csak jóval tanulmányaik után kerültek kapcsolatba az udvarral. Ehhez a körhöz tartozik Alcsebi Miklós, Makrai Benedek és feltehetően Upori István, valamint más külföldi származásúak mellett a cseh Uski János is.

Makrai Benedek 1384-ben szerezte meg *baccalaureatus*-át az *artes* karon,⁶⁰ és 1387-ben lett *magister*.⁶¹ Ám a tanulás iránti vágy Bécsig,⁶² Párizsig⁶³ és Padováig vitte, ami későbbi életére is nagy hatással lett.⁶⁴ Az 1403-as felkelésben való részvétele és szabadulása után Zsigmond tanácsadója lett.⁶⁵

⁵⁵ Liber decanorum 222. Josef Triška ugyanakkor fokozatszerzéséről ír. Triška, J.: Životopisný slovník i. m. 98.

⁵⁶ Engel: Arch II. 190.

⁵⁷ Kurcz Á.: *Lovagi kultúra* i. m. 304. A rihnói ághoz tartozott az a Perényi Miklós fia Miklós, aki udvari lovag volt 1352-ben, később (1380–1382) pedig székely ispán lett. Kurcz Á.: *A lovagi kultúra* i. m. 292.; Engel: Arch II. 292.

⁵⁸ Liber decanorum 358., 365.

⁵⁹ Kurcz Á.: *Lovagi kultúra* i. m. 296.

⁶⁰ Liber Decanorum 225.

⁶¹ Liber Decanorum 250.

⁶² Benedictus de Macra de Hungaria néven 1385-ben. Paul Uiblein (Hrsg.): *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis. 1385-1416. Quellen zur Geschichte der Universität Wien. 2. Abteilung.* Graz–Wien–Köln, 1968. 5., 20–21., 23., 37., 41., 48., 54., 62., 63–67.

⁶³ Benedictus de Makra de Hongaria néven 1395-ben. Auctarium Chartularii I. 989.

⁶⁴ Skorka Renáta (szerk.): *Eberhard Windecke emlékiratai Zsigmond királyról és koráról.* Budapest, 2008. 30.; Gelcich József – Thallóczy Lajos (szerk.): *Raguza és Magyarország összeköttetései oklevéltára.* Budapest, 1887. 846. Egészen 1408-ig raboskodott, és szabadulásának körülményei egyetemi tanulmányaiig vezetnek vissza. A fentebb már említett Ethiopis Tamás, Thomas Ungarus néven 1371-ben tanult Prágában, majd Makrai tanulótársa lett Párizsban. Ethiopis a győri egyházmegye szülőtte volt, és 1408-ban a párizsi egyetem angol nemzetének *procurator*a lett. Auctarium Chartularii I. 839.; Auctarium Chartularii I. XXXV.; ZSO II. 6376. sz. Makrai már három éve raboskodott, amikor 1406. június 8-án Magyarországi Tamás kérésére a párizsi egyetem angol nemzete elhatározta, hogy az éppen Párizsba készül magyar követeknél közbenjár Makrai Benedek szabadon bocsátása érdekében. Azt is megtudjuk, hogy Magyarországi Tamás 1408. december 21-én Magyarországra utazik az egyetem megbízásából. Nem tudni, hogy Benedek mester pontosan mikor szabadult, de elképzelhető, hogy Tamás mester ebből a célból tett látogatást hazájában. Sajnos nem tudni azt sem, hogy kik voltak a tagjai annak a követségnek, mely 1406-ban Párizsban járt, de annyi bizonyos, hogy Ethiopis Tamás ismerte Makrait, és közbenjárása (noha elképzelhető, hogy csak személyes, magyarországi látogatása után) hatására szabadult ki Makrai. Nem zárható ki azonban, hogy a bocsátatot nyert Csáki István, vagy akár a Makraival Prágában egy iskolapadot koptató Perényi Imre titkos kancellár is közbenjárhatott érte. Auctarium Chartularii I. 928. 1406. június 8-án, mint amicus Benedicti de Makra szerepel. Auctarium Chartularii II. 839.

⁶⁵ Bónis Gy.: *A jogtudó értelmiség Magyarországon* i. m. 116–117.

1402-ben Zsigmond király kápolnaispánja lett a *baccalaureusi* fokozatot Prágában 1385-ben megszerző Alcsebi Miklós, Jakab fia.⁶⁶ 1418-ban már *artium magister*,⁶⁷ mely fokozatot nem tudni pontosan hol szerezte, bár nem lehet kizárni Bécsset, ahol Alcsebi szintén tanult.⁶⁸

Nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy Upori István is prágai diák volt, de vannak erre utaló jelek. IX. Bonifác pápa egy 1392. évi oklevele Uporit *magister in artibus*nak és kánonjogi tanulóknak nevezte.⁶⁹ Az időkorlátokat,⁷⁰ valamint a diákok neveit figyelembe véve három személy jöhet számításba. Ketten Bécsben tanultak (*Stephanus de Ungaria* 1377-ben,⁷¹ és egy ugyanilyen nevű diák 1383-ban⁷²), míg a harmadik, *Stephanus Ungarus* Prágában, 1379-ben.⁷³ Előbbi kettő esetében a jól megmaradt bécsi egyetemi anyagok nem tudósítanak fokozatszerzésről, ellenben Prágában *Stephanus Ungarust* 1379-ben bocsátották *baccalaureusi* vizsgára, és 1382-ben már *artium magister* Engelschalki Albert mester keze alatt.⁷⁴ A fokozathasználat tehát a *de Ungaria* nevű diákok közül felveti a lehetőségét annak, hogy Upori is Prágában szerezte grádusát. Mindez azonban nem zárja ki, hogy új információk előkerülése megkérdőjelezheti Upori és *Stephanus Ungarus* azonosítását a jövőben.⁷⁵ Természetesen nem prágai sajátosságról van szó, ugyanezt a

⁶⁶ Liber Decanorum 232–233.

⁶⁷ Lukcsics József (szerk.): *XV. századi pápák oklevelei*. I–II. Budapest, 1931–1938. I. 57.

⁶⁸ Willy Szaivert – Franz Gall – Kurt Mühlberger (Hrsg.): *Die Matrikel der Universität Wien*. I–VIII. Wien–Köln–Graz–Weimar, 1956–2014. (továbbiakban: *Die Matrikel der Universität*) I. 18. 1412. február 2-án Alcsebi, mint felhívízi gubernátor oklevelében hálát ad nővérének Katalinnak és sógorának, Istvánnak, amiért taníttatták őt. „...ab infantia sua educantes in diversis locis et partibus, quibus litterarum viget scientia, causa studii in eorum sumptibus et expensis fovissent et conservassent.” – ZSO III. 1677. sz. Sógora a Gatályi családból származott. Vö. Engel: *Gen „Gatályi” család*; Áldásy Antal: *Magyar címeres emlékek*. III. füzet. Budapest 1926. 27–28. Rokonsága a Zemplén megyei Gatályi családdal indokolhatja Gatályi László krakkói tanulmányait, és udvarba kerülését. 1421. szeptember 17-én, Perényi Péter országbíró oklevelében szerepel, mint királyi ember. ZSO VIII. 983. sz.

⁶⁹ Mon. Vat. I/3. 207–208.

⁷⁰ Tonk Sándor mind a Ba, mind az Ma képzésre 1,5–2 éves tanulói időt feltételez, de elismeri, hogy ennél tovább is tarthattak, és a beiratkozás körüli átlagéletkort, többek között Hajnal István nyomán, 13–16 év közöttire teszi. Vagyis 6–8 évvel számolhatunk, amennyiben 20–21 év körüli graduálást tekintjük átlagnak. Tonk viszont felhívja a figyelmet, hogy az erdélyi diákok esetében többnyire meglelt emberként kerültek egyetemre a diákok. A szűkebb értelemben vett Magyarország esetében ezt további kutatások fogják eldönteni. Tonk S.: *Erdélyiek egyetemjárása* i. m. 97–98.

⁷¹ Die Matrikel der Universität I. 6.

⁷² Die Matrikel der Universität I. 13.

⁷³ Liber Decanorum 190.

⁷⁴ Liber Decanorum 203–204.

⁷⁵ Tanulmányai az ő családjára is hatással voltak. Egyik leánytestvére, Ilona a Semsei családba házasodott, Semsei János abaúji földbirtokos felesége lett. Házasságukból több gyermek is született, köztük János, később pankotai főesperes. Róla viszont tudjuk, hogy Bécsben tanult Johannes de Zemsche archidiaconus de Pankotha in ecclesia Agriensi néven 1413-ban. Családja a megyei köznemesség felsőbb rétegéhez tartozott, érdemeiket pedig hadi szolgálatokkal gyarapították. E családban elsősorban a tanult, tehetős és nagy befolyású nagybáty, Upori püspök jöhet szóba, mint unokaöccse mecénása. Kádas

tendenciát megfigyelhetjük Bécsben és Itáliában is. Ami Prágát a sorból kiemeli, az az udvari kötődésű nemesi hallgatók Bécshez,⁷⁶ de akár Itáliához mérten is nagyobb száma a 14. században.⁷⁷

Az imént felsorolt személyek közül a legtehetősebb nemesek közé a Cudar, Hédervári és Brebir urai, a Šubić családok tartoztak, míg a többiek a feltörekvő, vagy már korábban is jómódúnak számító köznemességet gyarapították. Számukra a közép-európai egyetemek, és közülük is az első, a császárok székhelyén található, gazdasági szempontból is igen erős Prága az egyszerűbben megközelíthető egyetem típusát jelentette, amely anyagilag nem volt olyan megterhelő, mint Itália, viszont Bécsnél nívósabbnak számíthatott. A hallgatói névsorokat átfutva Párizshoz és Itáliához, de még a prágai egyetem más nemzeteihez viszonyítva is nagyon sok a polgári név a feltehető nemesi származásúakhoz képest. Aki tehát Itáliát nem engedhette meg magának, de anyagi szempontok miatt nem kényszerült rá az olcsóbb bécsi egyetemre, annak Prága a kézenfekvő választás a régióban. A krakkói egyetem tulajdonképpen a 15. század hajnaláig nem működött,⁷⁸ míg a bécsi egyetemet is újra kellett alapítania III. Albertnek 1383-ban, amely ráadásul csak 1384-ben kapott engedélyt teológiai kar felállítására.⁷⁹ Hozzájuk képest Prágában zavartalanul folyt az oktatás, dacára az olyan belső konfliktusoknak, mint a jogi kar önállósulása,⁸⁰ valamint a Károly Kollégium körül kitört vita, amely végül is a német hallgatók első távozásához vezetett a nem sokkal korábban alapított heidelbergi és kölni egyetemekre.⁸¹

A zavartalan oktatás, a jó nevű tanárok, a jó megközelíthetőség és a császárságban betöltött központi szerepe miatt tehát Prága népszerű volt az egyetemek között a 14. századi Közép-Európában. Magyar szempontból ez viszont elsősorban az alsóbb szintű (szabad művészeti) képzés esetén mutatkozott meg. Sokan megelégedtek a szabad művészeti *baccalaureus* vagy *magister* fokozattal, és kevesen léptek tovább. Mindösszesen harminc esetben feltételezhetjük, hogy egy hallgató más egyetemen is megfordult, ami

István: Középkori család- és birtoktörténet: A Semseiek. In: *Fons*, 20 (2013) 440.; Engel: *Arch* II. 212. Vö. Kádas I.: Középkori i. m. 445–448.

⁷⁶ Tüskés Anna szerint Bécsben az összes diáknak mindössze 7%-a volt nemes, ami az általa közreadott több mint 7200 diák esetében nem sok. Még akkor sem az, ha az időközben létrejött MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoportban Szögi László megrostálta Tüskés adatait, és közülük 6600 diák maradt 1365–1526 között. Prágában azonban csak az általam is vizsgált időszakban ez az arány 10% volt. Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*. Budapest, 2008. 10.

⁷⁷ Ez azonban csak az udvarhoz kötődő, és nem az ott (pl. a kancellárián) szolgáló személyek esetében igaz. A kutatás egy következő lépcsőfokában a magyar királyi udvar és az osztrák hercegi valamint a cseh királyi udvar összehasonlítása, és nem utolsósorban a lengyelek prágai tanulmányaival történő összevetése árnyalhatja a képet.

⁷⁸ 1397-ben alapította újra Hedvig királynő és Jagelló Ulászló. Rashdall, H: *The Universities* i. m. II. 283–284.

⁷⁹ Rashdall, H: *The Universities* i. m. II. 237–238.

⁸⁰ Jiří Kejř: The Prague Law Faculty and the Law University. In: Čornejová, I. – Svatoš, M. – Svobodný, P. (ed.): *A History of Charles University* i. m. 152–154.

⁸¹ Svatoš, M.: *The Studium generale* i. m. 78–79.

az esetek kicsivel több, mint a negyedét jelenti.⁸² Ez arra enged következtetni, hogy egyrészt az itáliai egyetemek még mindig túl drágának bizonyultak, másrészt hogy, a prágai egyetem a tanulmányok kezdetén volt elsősorban közkedvelt. A nyugaton népszerű képzett juristák minimális számban kerültek ki Prágából, és még kevesebben jutottak be az udvarba.⁸³ Mályusz Elemér mutatott rá, hogy Magyarországon az egyháziaknak sem volt szükségük különösebben magas képzettségre. IX. Bonifác pápa 1389-ben is csak azt írta elő egyik oklevelében, hogy a kanonokoknak elég tudniuk énekelni, olvasni valamint latinul beszélni és fogalmazni.⁸⁴ Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a prágai egyetem az egyik, de feltehetően nem a legjelentősebb oktatási intézmény volt a magyar értelmiség számára.

A királyi udvar azonban nem feltétlenül csak anyagi támogatást jelent, hanem akár kulturális mintaképet is. Evidencia számba megy az a kijelentés, hogy a magyar peregrináció döntően egyházi volt. A világi pozíciók eléréséhez Magyarországon nem – de nem egy olyan esetet ismerünk, amikor egyházi tisztségek elnyeréséhez sem – volt szükség semmilyen egyetemi végzettségre, mivel azt a megfelelő származás, a családi kötelek és az udvari kapcsolatok határozták meg. Mégis, miért érthette meg a tulajdonképpeni katonacsaládból való Perényi Imrének, vagy Malac Jánosnak, az ifjabb Stibornak de akár Makrai Benedeknek, világi személyeknek egyetemre menni?

A válasz igen sokrétű, és olykor személyenként is változó. A nemesség alsóbb rétegéhez tartozó személyeknek valószínűleg az uralkodó figyelmének a felkeltése és a jobb elhelyezkedés volt az oka, ami az egyetemre vezette őket. Ezt feltételezhetjük például Makrai Benedek esetében.⁸⁵ A Szentemágócs nemzetség Gacsalkéri családjából származott, apja Balázs. Egyik testvére, István baranyai alispán, míg másik fivére, Sebestyén sókamaraispán 1397-ben, és 1403-ban is e tisztség viselőjeként említik⁸⁶ – címzése szerint *litteratus* is –,⁸⁷ ami mutat némi kapcsolatot az udvarral. Ez a milió kedvezhetett Benedek taníttatásának. Az ő esetében tehát főleg személyes ambíciókról, valamint családi hatásról beszélhetünk, amely, bár kitérőekkel, de meghozta gyümölcsét.

⁸² Közülük a legtöbben a bécsi egyetemet választották második állomásul, míg a többiek Krakkó, Bologna, Padova és Párizs egyetemei között mozogtak. Egnél több további egyetemet csak négy hallgató látogatott (Kassai György, Makrai Benedek, Leó nagycsúri plébános és Zámbo Lőrinc). Közülük is kiemelkedett Makrai Benedek, aki három további egyetemet is látogatott Prága után.

⁸³ Megfontolandó ugyanakkor Bónis György felvetése a lengyelek jogi képzésével kapcsolatban. Szerinte ugyanis a lengyel fejlődésben nagyobb szerepe volt a politikusoknak a jogászokénál. Bónis György: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat –és Közép-Európában*. Budapest, 1972. 139. A lengyelek 14. századi peregrinációjával történő összehasonlítás ezért is vezethet a későbbiekben értékes eredményekre.

⁸⁴ Mályusz Elemér: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*. Budapest, 1958. 109–110.; Mon. Vat. I/3. 3.

⁸⁵ Bónis Gy.: *A jogtudó értelmiség Magyarországon* i. m. 116. Vö. Mályusz E.: *A konstanzi zsinat* i. m. 108–109.

⁸⁶ ZSO II. 2378–2380. sz.

⁸⁷ Engel: *Gen „Szentemágócs nem 6. tábla Gacsalkéri” családja*.

Perényi Imrénél már nehezebb meghatározni ezt az okot.⁸⁸ Érdekes, hogy noha a Perényiek a Drugeth család szolgálatából emelkedtek fel,⁸⁹ és döntően várnagyi, ispáni, esetleg udvari tisztségeket láttak el,⁹⁰ a korabeli katonacsalád egyetemre küldi egyik, még csak nem is egyházi pályára készülő tagját. Persze nem lehet kizárni, hogy Imrét erre a pályára szánták. Két fivére volt, Miklós és János, akik Nikápolynál estek el Zsigmond szolgálatában. Miklós Zsigmond megbízható hívének számított, és ő juttatta be két öccsét is az udvarba.⁹¹ Apja Péter, aki 1388 körül halt meg, vélhetően egyetemi tanulmányokkal szerette volna biztosítani Imre fia karrierjét is.⁹²

Az Aranyi család Hunyad megye jómódú nemesei közé tartozott. A család egyik első jelentősebb tagja, István 1333-ban hunyadi szolgabíró volt.⁹³ Fia, Miklós a királyi udvarba került, és 1351-ben udvari ifjú lett. Az ő fia volt János, akinek a nevét a prágai egyetem iratai tartalmazzák. Az *artes* fakultás irataiban szereplő Malac nevet valószínűleg apja ragadványneve után jegyeztette be sajátjaként Prágában. Az ő esetében vitán felüli, hogy a vidéki köznemes felemelkedési vágya állt az egyetemi tanulmányok háttérében. Hogy ez a későbbiekben mennyire hatott családjára, az attól függ, hogy Malac János mennyiben kötődik a később magasra törő Aranyi István királyi jogügyigazgatóhoz és családjához. Annyi biztos csak, hogy maga János hunyadi ispán lett a 14. század végére.⁹⁴

A figyelemfelkeltés, a jobb tisztségek, a gazdagabb javadalmak utáni vágy mellett felvethető egy további tényező, ami összefügghet az egyetemjárás és a királyi udvar eddigiekben taglalt kapcsolatával. Ez pedig a királyi udvar mentalitásának a hatása. A királyi udvar volt a gyűjtőhelye az ország legképzettebb tudósainak, mivel Nagy Lajos szerette magát képzett emberekkel körülvenni. Itt példaként említhető a külföldön csak a „magyar király legistájaként” emlegetett Bredenscheid János,⁹⁵ a sziléziai Jägerndorfi Pál,⁹⁶ vagy az a Verebélyi Péter, akiért Szigeti István járt közben a pápánál, és aki szintén Lajos király káplánja volt.⁹⁷ Nagy a jelentősége annak is, hogy éppen az 1360-as évek elején je-

⁸⁸ Tudjuk, hogy a család nyalábi ágában volt még egy Imre, akinek azonban 1378-ban már özvegyét említik. Tekintve, hogy Emericus de Perin 1384-ben tűnik fel a prágai egyetemen valószínűtlenné teszi, hogy a Perényi család nyalábi ágából, és nem a terebesi ágból való Imréről lenne szó. Engel: *Gen* „Perényi 1. tábla: nyalábi ág és 2. tábla: terebesi ág” családfák.

⁸⁹ Fügedi Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Budapest, 1986. 314.

⁹⁰ Engel: *Arch* II. 189–190.

⁹¹ Fügedi E.: *Ispánok* i. m. 314.

⁹² A később tekintélyes egyházi pályát befutó Szepesi János is még világi személyként lépett a padovai egyetem falai közé, amikor is még miles-ként említik. Amennyiben az 1379. január 17-én szereplő „d. Johannes miles, filius quondam (...) comes domini regis Hungariae”-vel azonosnak vesszük. Veress Endre: *Matricula et Acta Hungarorum in Universitate Patavina Studentium* (1264–1864). Budapest, 1915. 3.

⁹³ Engel: *Gen* „Aranyi (Bencenci, Piskinci család)” családfa.

⁹⁴ Engel: *Arch* I. 248.

⁹⁵ Bónis Gy.: *A jogtudó értelmiség Magyarországon* i. m. 36.

⁹⁶ Bónis Gy.: *A jogtudó értelmiség Magyarországon* i. m. 33.

⁹⁷ Megemlíthetők a királyi káplánok, így pl. Garai János kápolnaispán, királyi követ, vagy Alsáni Bálint, Szigeti István. Gábor A.: *Magyar diákok és tanárok* i. m. 11.; Körmeny Kinga: *Studentes extra Regnum* 1183–1543. Budapest, 2007. 177.

lent meg a királyi udvarban Bartolomeo Piacentini, padovai professzor, akit feltehetően Vilmos pécsi püspök hívott meg a Zarában folyó magyar–velencei béketárgyalásokról Magyarországra, és akit Nagy Lajos a tanácsosává is kinevezett.⁹⁸ Szintén fontos momentum a királyi könyvtár gyarapodása Lajos uralkodása idején.⁹⁹ Nem elhanyagolható szerepe lehetett az 1380-as években a Prágában tanuló magyar diákok kiugróan magas számára annak, hogy IV. Károly másodszülöttje, Zsigmond hosszas diplomáciai tárgyalások után a magyar királyi udvarba költözött 1379-ben. Az elkövetkező évtizedek potenciálisan is központi alakjának tekintett Zsigmond származásának (és a személyéhez fűzött érdekeknek) nem kis szerepe lehetett az udvari nemesek Prágába kerülésének. Ezek ismét érdekes például szolgálhattak az udvari nemesség számára, akik a hagyományos katonai-udvari szolgálat mellett egyik családtagjuk jövőjét az egyetemi tanulmányokkal is biztosabbnak érezhették.

Összegzés

Prága egyeteme a 14. század során jelentőségben még meghaladta Bécs és Krakó szerepét Közép-Európában, s magyar vonatkozásban is az egyik legfontosabb univerzitás volt ebben az időben. Szerepének a tisztázásában elsődleges fontosságú a hallgatók életpályájának kutatása és elemzése. Az ismert életpályákból kiderült, hogy a korszak több fontosabb személye Prágában végezte tanulmányait, s többeknek közülük szoros kapcsolatai voltak a királyi udvarral. A nemesek számára a jobb pozíciók megszerzése egy fontos cél lehetett. Peter Moraw szerint az egyetemi képzés (elsősorban azonban a fokozatszerzés) olyan lehetőséget jelentett, mint a társadalmi rang, a születés, a vagyon vagy a katonai szolgálat.¹⁰⁰ Azokkal ellentétben viszont értéke állandó volt egész Európában. Az tudott a legjobban érvényesülni, aki az egyetemi karrier, a származás, a szolgálat, katonai érdemek és egyéb erények közül minél többet tudott felmutatni. Mások számára viszont az udvar jelenthette azt az előképet, amely mentalitásával, kulturális sokszínűségével és pezsgésével egyetemi tanulmányokra sarkallhatta őket. Úgy tűnik tehát, hogy a felsőfokú tanulmányok folytatása egyszerre volt a figyelemfelkeltés eszköze, valamint hozzásegíthette az egyetemet végzetteket egy jobb, biztosabb megélhetést jelentő élethez. Mindazonáltal az udvar sem csak a művészetek terén lehetett példamutató, mentalitása a külföldi tanulmányok végzésén is tetten érhető.

⁹⁸ Fedeles Tamás: *Studium Generale Quinqueecclesiensis*. In: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József (szerk.): *A pécsi egyházmegye története*. I. Pécs, 2009. 557.

⁹⁹ Ahol a király mellett az érdeklődő nagyurak is olvasgathattak, amennyiben birtokában voltak e képességnek. Kurcz Á.: *Lovagi kultúra* i. m. 223.

¹⁰⁰ P. Moraw: *Carreers of graduates* i. m. 403.

A felszabadító oklevelek arengái

A NYUGATI MINTÁRA épülő Magyarország keresztény felfogását híven tükrözték a szolga-felszabadítások, azonban teljesen elfogadott volt maga a szolgaság intézménye is. A királyi törvényeket mégis jobban áthatotta a szabadság szelleme, amit nemcsak a felszabadítások mutatnak, hanem maguk a Szent István-i intelmek is.¹ A magyar királyok azt az elvet vallották, hogy minden ember természeténél fogva szabad. Ezt az állapotot az emberi önkény és erőszak rontotta meg.² Magyarországon a szolga-felszabadítások Szent István korában kezdődtek el, és egészen a 14. század derekáig tartottak. 1346-ból való az utolsó felszabadító oklevelünk.³ Ezt követően törvényes felszabadításról nem hallunk. Egyházi birtokon élő rabszolgák felszabadítására is akadt példa a kánonjogi szabályokkal ellentétben.⁴ Később már királyi rendelet tiltotta az ilyen jellegű felszabadításokat.⁵ A felszabadítás jelensége ezután hazánkban teljesen megszűnik.

Dolgozatomban a szolga-felszabadító oklevelek arengáit fogom elemezni. Azt vizsgálom, milyen forrásra vezethető vissza egy-egy arenga, milyen formulákból áll, milyen irodalmi alakzatok ismerhetők fel az arengákban. Elemzésem során a magyar hiteleshelyi kiadványok közül valamennyi oklevelet figyelembe vettem. Az arengás okleveleket keltezésük szerint időrendi sorrendben közlöm.

A legelső oklevél, amelyben szolga-felszabadításról esik szó, 1140 táján készült, azonban ez nem felszabadító oklevél.⁶ Ebben Márton ispán a feleségének szolgálkat adott, akiket feltételesan szabadított fel. Amennyiben felesége meghalna, vagy újból férjhez menne, szolgálói bárkinek szolgálhatnak. A felszabadítások korának korai szakaszában csak magánoklevelekben olvasunk felszabadításokról. A felszabadító földbirtokos vagy annak özvegye adományoz, alapítványt tesz, végrendelkezik. Ilyen esetekben sokszor fel

¹ „omnes homines unius sint condicionis” – Bollók János: Szent István Intelmei Imre herceghez. In: Farkas Olivér (szerk.): Szent István király Intelmei és Törvényei. Budapest, 2000. 27.

² Wenzel Gusztáv: Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest, 1887. 131.

³ DL 41 019.

⁴ Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*. Budapest, 1998. 153.

⁵ Solymosi László: Költözési illeték a 13–14. századi Magyarországon. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi Tanulmányok a 60. évet betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Budapest, 1994. 95.; Bolla Ilona: *A jogilag egységes i.m.* 191–192. 100–101. lj.

⁶ Fejérfpataky László: *A Gutkeled-Biblia. Magyar Könyvszemle*, 1 (1893) 17–18.

is szabadítanak, ezek az oklevelek azonban nem tekinthetők felszabadító okleveleknek. Felszabadító oklevél a 12. századból csak egy maradt fenn. III. Béla 1186-ban királyi oklevelében Hoda által tett felszabadítást erősíti meg.⁷ Az esetek többségében *ancillákat*, *servusokat* szabadítanak fel. A *libertinus*-felszabadítások száma elenyésző.⁸ A *libertinusok*, éppúgy, mint a *servusok*, a szolgálóállapotúak voltak, mégis jóval kedvezőbb állapotnak örvendenek. A részlegesen felszabadítottak egy csoportja szakrális feladatokat (harangozó, sekrestyés és a többi) látott el.⁹

Egyetlen olyan felszabadító oklevél maradt fenn, amely magánoklevél. Pot ispán oklevele az 1220-as évek táján íródott.¹⁰ Kiállítója a lébényi monostor volt. Bár hiteleshelyi kiadvány, mégis inkább magánoklevélnek tekinthető.¹¹ Az 1230-tól már csak káptalanok és konventek állítottak ki felszabadító oklevelet. A magyar hiteleshelyi működés eredményeként összesen 11 káptalani és 7 konventi felszabadító oklevél maradt fenn, számuk pontosan 66 darab. További forrásként megemlíthető a Várad Regestrum. Ez alapján 13 esetben találunk utalást felszabadító oklevélre.¹²

A felszabadító oklevelek száma a 13. század közepéig összesen 6 darab. A század közepétől ugrásszerűen megnő a számuk. A legtöbb oklevél az 1280-as évekből való.¹³ A felszabadítások tömegessé válásával egy időben a források egyre inkább egy új szolgáltató elem meglétét jelzik: a szabad státuszú jobbágy megjelenését. A 14. századra a szolgáltatás végleg lehanyaglott, a *servusok* száma a többi szolgáltatóhoz képest elenyésző lett.

⁷ DF 208 291. kiadása: Sarbak Gábor: A pannonthalmi Liber ruber. In: Takács Imre – Monostori Martina – Szovák Kornél (szerk.): *Mons Sacer 996–1196. Pannonthalma 1000 éve*. I–III. Pannonthalma, 1996. I. 401–421.

⁸ Összesen három esetben történik *libertinus* felszabadítás: DF 262 572.; DL 40 129. Kiadása: HO VIII. 179.; DF 236 132. kiadásai: Ferdinandus Knauz – Lodovicus Crescens Dedek – Gabriel Dreska – Geysa Érszegi – Andeas Hegedüs – Tiburcius Neumann – Cornelius Szovák – Stephanus Tringli (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–IV. Strigonii–Budapestini, 1874–1999. (továbbiakban: MES) II. 61.; CD V/2. 349.

⁹ Solymosi László: Szakrális rendeltetésű szolgálónépek az Árpád-korban. In: Érszegi Géza (szerk.): *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Tihany, 2007. 13–30.

¹⁰ DF 259 730. Kiadásai: HO VI. 7–8., Hans Wagner – Imtraut Lindeck-Pozza (Bearb.): *Urkundenbuch und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–II. Graz–Köln, 1955–1965. (továbbiakban: Urk. Burg.) I. 78.

¹¹ Mivel a monostor kegyura Pot ispán volt, aki egyben, mint felszabadító jogilag a monostorhoz tartozott, ezért nem tekinthető hiteleshelyi kiadványnak az oklevél. Solymosi László: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: Takács Imre – Monostori Martina – Szovák Kornél (szerk.): *Mons Sacer* i. m. 481–498.

¹² Mivel a Várad Regestrum alapján nem tudunk arengákat vizsgálni, ezért az oklevelek mellett nem tárgyaljuk a regesztákat.

¹³ Összesen 16 oklevél, amelynek nagy részét a pozsonyi, illetve az erdélyi káptalan adta ki.

Felszabadítás korai szakasza (12. század vége – 13. század eleje)

*A. Hoda magánoklevelének arengája (1186)*¹⁴

Hoda oklevelének arengája királyi erényeket tükröző arenga. A pápai oklevelekből jól ismert *iustus petentium desiderii* formulát használja.¹⁵ IX. Gergely, III. Ince és III. Honorius pápa okleveleinek arengáiban többször előfordul ugyanebben a formában.¹⁶ Ez a típus hazánkban először 1185-ben szerepel az egyik királyi oklevélben. A formula Európa szerte elterjedt, és ismert volt. A *ratio* helyett egy ismert toposz képe jelenik meg: az igazság mérlege Iustitia istennő attribútumaként. Általánosan ismert kifejezésről van szó, amelynek első nyomait irodalmi forrásokban találjuk meg. Első ilyen előfordulása Cassiodorus *Variarum* 1,8,1. művében található,¹⁷ valamint egy kései munkában Manegold *Liber ad Gebehardum* művében is olvasható.¹⁸ A szövegkörnyezet minden esetben ugyanaz. A király uralkodói erényét az igazság mérlegéhez hűen akkor gyakorolja a legjobban, amikor a hatalmasokkal szemben a szegényeket, védteleneket, kicsinyeket támogatja. Ugyanez a gondolat jelenik meg Hoda magánoklevelében. A toposz széles körű elterjedése elsősorban pápai, császári, majd királyi oklevelekben követhető nyomon, sőt egy sajátos változatával is találkozunk III. Orbán pápai egyik arengájában.¹⁹ A felszabadítás különösen érdekes esete, hogy Hodát a király halálos ágyán kereste fel. Hoda néhány szolgáját felszabadította, és kérte a királyt, hogy erősítse meg végrendeletét.

¹⁴ „Iustus petentium desideriiis facilem nos decet adhibere consensum, et vota, quibus aequitatis libra consentit, efficaci sunt prosecutione complenda.” – DF 208 291.; Sarbak G.: *A pannonthalmi Liber i.m.* 401–421.

¹⁵ Solymosi László: A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevéladásra a 13. század közepéig. In: Uő (szerk.): *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecséttani tanulmányok.* Budapest, 2006. 185–192.

¹⁶ „Iustus petentium desideriiis dignum est nos facilem praeberere assensum, et vota, quae a rationis tramite non discordant, effectu prosequente complere.” – CD IV/1. 38.; Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpád-kori új okmánytár.* I–XII. Pest–Budapest, 1860–1874. (továbbiakban: ÁÚO) VI/ 204.; CD. III/1. 293.

¹⁷ „Sic enim aequitatis libra servabitur, si auxilium largiamur imparibus et metum nostri pro parvulis insolentibus opponamus.” – Cassiodorus: *Variarum libri XII.* (cura et studio A. J. Fridh.) *De anima.* (cura et studio J. W. Halporn.) Turnhout, 1973. (Corpus Cristianorum Series Latina XCVI.) 19.

¹⁸ „Omnes debet gubernare, maiore gratia virtutum super ceteros debeat splendere, traditam sibi potestatem summo equitatis libramine studeat administrare.” – Manegold: *Liber ad Gebehardum.* In: Kuno Francke (ed.): *Monumenta Germaniae Historica.* Hannover, 1891. 333.

¹⁹ „Effectum iusta postulantibus indulgere, et vigor postulat aequitatis, et ordo exigit rationi” – ÁÚO VI. 150

B. A lébényi arenga (1229)²⁰

A lébényi arenga típusa úgynevezett *oblivio-memoria*,²¹ amely alapvetően a mulandóságról, és a fennmaradás problémájáról szól. A gondolat háttérében az antik világ bölcsessége rejtőzik, Hérakleitosz (544–484) híres mondásával: minden dolog változik.²² Cicero római bölcsele *De natura deorum* című művében erről így ír: *Minden dolog, amit látunk, a változó világból való, így minden anyagi test változik.*²³ A *corpus* helyett itt *fine clauditur* áll.²⁴ Az írói szándék világos: antik bölcséleti mondást keresztény gondolattal ötvözni.²⁵ Az arenga emelkedett stílusát jelzi az utolsó tagmondatban a többes szám használata *scripturae testimonio duximus commendandum*. A *scriptura* keresztény gondolatkörben egyértelműen utalás Isten Igéjére, amely végleges választ ad az elmúlás problémájára. Az említett kifejezés egy tizenöt évvel későbbi francia oklevél arengájában is ugyanígy szerepel.²⁶ Az oklevelet a Chartreuse-i bencés monostorban állították ki 1183-ban. További egyezéseket mutat egy a Molesmes-i bencés monostor javára átadott jogokat rögzítő oklevél arengájával.²⁷ Az arenga mondatát párhuzamos szerkezetek tagolják. A *quoniam*–*idcirco* páros kötőszó két részre osztja a mondatot. A kezdő és a záró tagmondatban ellentétes értelmű fogalmak állnak, mint a mulandóság és az örökkévalóság, továbbá a jelenre, illetve az utókorra vonatkozó szavak. Így épül fel az arenga khiasztikus szerkezete.²⁸ Az arenga nyelvtani szerkezete és szókincse külföldi, elsősorban francia okleveles hatást sejtet. Az arenga írásában egyértelműnek látszik az egyházi közvetítő közeg.

²⁰ „Quoniam omne, quod fine clauditur, mutabile est, et labente temporum curriculo memoria in posterum eradicatur; idcirco, quod in praesentiarum agitur, scripturae testimonio duximus commendandum.” – DF 259 708. Kiadásai: CD III/2. 486–487.; ÁÜO VI. 403–404.; Urk. Burg. I. 118.

²¹ Az *emlékezet-felejtés* típusú arenga az emberi emlékezet mulandóságát és az írás maradandóságát hangsúlyozza.

²² „Hérakleitosz előtt a legkifejezettebb szemlélteti a valóság belső életét: ami folytonos változás (*panta rei*).” – Bolberitz Pál – Hosszú Lajos: *Bölcsélettörténet*. Budapest, 2004. 22.

²³ „Mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur; omne igitur corpus mutabile est.” – Marcus Tullius Cicero: *De natura deorum libri tres*. (Ed. G. F. Schoemann.) Leipzig, 1850. 201.

²⁴ A *corpus* helyett a *fine clauditur* kifejezést valószínűleg az *eradicatur* – *agitur* rímpárok magyarázzák.

²⁵ „Ecce gloria mundi quali fine clauditur.” – Török József: A Pray kódex egy kevésbé ismert beszéde. *Magyar Könyvszemle*, 2 (1992) 159.

²⁶ „Ne rei gestae memoria tacita annorum revolutione pariat dispendium oblivionis, idcirco praesentis scripturae testimonio duximus commendandum.” – Louis Pierre de Hozier – Antoine Marie de Sérigny: *Armorial général de la France*. Paris, 3 (1738–1768) No. 39., 181.

²⁷ „Ne quod in praesentiarum agitur temporum vetustate vel malignorum perversitate in posterum deleatur.” – Ernest Petit: *Histoire des ducs de Bourgogne de la race capétienne, avec des documents inédits et des pièces justificatives*. Paris – Dijon, 2 (1885–1905) No. 677., 415.

²⁸ A *chiasmus* olyan költői szóalakzat, ahol két egymásután következő egynemű szókapcsolat közül az utóbbiban a szavak rendje ellentétre fordul. Révay Mór János (főszerk.): *Révay nagy lexikona: az ismeretek enciklopédiája*. I–XXI. Budapest, 1911–1935. IV. 440.

Az oklevélből megtudjuk, hogy Beke szerzetes szolgáját szabadítja fel, akit szüleitől örökölt, saját lelki üdvösségére. Bár ahogy fentebb látható volt, a kánonjog tiltja, hogy egy apát vagy szerzetes az egyház kárára rabszolgát szabadítson fel, azonban más példából is kitűnik, hogy mégis történtek ilyen esetek. A felszabadítást, mint kegyes cselekedetet a lelki üdvösség érdekében még a törvények ellenére is gyakorolták.²⁹

A felszabadítások érett szakasza (13. század közepe és vége)

A. A győri arenga (1250)³⁰

A győri káptalan által kiadott felszabadító oklevél az egyik leggazdagabb, különböző műfajokat egyesítő arengát tartalmazó kiadvány. Az egyházatyáktól vett idézeteket, bibliai parafrázist, és jogi szövegeket egyaránt tartalmaz. A szakirodalom az oklevél arengáját retorikai felépítése miatt predikációs arengának tartja, tartalmát tekintve inkább hibrid arengának mondható.³¹ Az arenga kezdő sora a *postquam genus humanum*-tól a *splendore veritatis alienum* kifejezésig bezárólag Nagy Szent Gergely homíliájából való szó szerinti idézet.³² A *dum suo ducitur arbitrio*-val kezdődően egy idézet következik Szent Bernáttól, amely a *casibus miserrimis* kifejezésig tart.³³ Az *involutam libertatem*mel kezdődően egy római jogi glossza következik,³⁴ amely egy bibliai parafrázissal zárul.³⁵ A *sapientibus et prudentibus*-tól kezdődően Gratianus Dekrétumából vett törvényszövegre ismerhetünk rá.³⁶

²⁹ AÚO I. 65.

³⁰ „Postquam genus humanum a gaudiis paradisi expulsum in istam peregrinationem praesentis vitae veniens, cor habens caecum et a splendore veritatis alienum, dum suo ducitur arbitrio et divino caret consilio, sed per infinita distrahitur et discurrit, et dum variis questionum nexibus se immergit, vanitas ipsum recipit, curiositas deducit, cupiditas allicit, voluptas seducit, torquet invidia, turbat iracundia, cruciat tristitia, sicque miserrimis casibus involutam libertatem, quam sibi genitrix natura contulerat, sanctione iuris gentium miserabiliter perdidit, et inseruit ad foveam, in sui perniciem incidit, quam paravit. Salubriter igitur a sapientibus et prudentibus est consultum, ut quos natura ab initio liberos protulit, et iure gentium servituti sunt subiecti, animi remittentis beneficio pristinae libertati reddantur.” – DF 207 019. Kiadása: AÚO II. 219.

³¹ Kurcz Ágnes: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 70 (1962) 323–354.

³² Sanctus Gregorius Magnus Romanus Pontifex: *Expositio super Cantica Cantorum*. Commentaire sur le Cantique des cantiques, introduction, traduction, notes, index par Rodrigue Bélanger, Sources Chrétiennes. Paris, 1984. 68.

³³ Bernardus Claraevallensis: *Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis*. PL CLXXXIV. 499.

³⁴ Valószínűleg Irnerius glosszájából való.

³⁵ Psalm 7,16.

³⁶ „Quum redemptor noster, totius conditor creaturae, ad hoc propitiatus humanam voluerit carnem assumere, ut divinitatis suae gratia dirupto, quo tenebamur captivi, vinculo servitutis, pristinae nos

Az arena főként morális és jogi szövegekből merít. Különlegessége, hogy megjelenik a természetjogi gondolat, miszerint természettől fogva mindenki szabadnak születik.³⁷ A szabadság elvesztése, mint jogi szankció, a *ius gentium* következménye,³⁸ de annak visszaállítását is a jog, nevezetesen a *ius civile* szabályozza.³⁹ A *ius gentium* és a *ius civile* egymást kiegészítő jogi fogalmak.⁴⁰

Csépán prépost közbenjárt szőlőművéséért,⁴¹ akit szintén Csépánnak hívtak, hogy szabadítsák fel a szolgaság alól a szőlőművését, aki gyerekkorától kezdve szolgálta őt. A győri káptalan teljesítette kérését. A hosszú, személyes kapcsolatra utal az arena bibliai utalása. A személyes kötődés a felszabadítás után is megmaradt. A felszabadítás feltétele az volt, hogy a káptalani étkezések alkalmával a nagyobb ünnepeken Csépánnak kellett felszolgálnia a bort és az ételeket.

B. titeli arena (1251)⁴²

A titeli oklevél arengája elsőként fogalmazza meg az egyenlő szabadság tényét a felszabadító oklevelek között. A szöveg jogi háttérében az Intitúciók, illetve a *Digesta* mondatai állnak.⁴³ Amint a győri, úgy a titeli arengában is a természetjog, és a civiljog szoros kapcsolatát emeli ki az arena írója.⁴⁴ A lezáró rész egy kánonjogi fogalmat vezet be,

restitutet libertati, salubriter agitur, si homines, quos ab initio natura liberos protulit, et jus gentium iugo substituit servitutis, in ea qua nati fuerant, manumittentis beneficio libertate reddantur.” – *Decretum Gratiani Part II. Causa 12. quaestio 68. canon 2. PL CLXXXVII. 924.*

³⁷ „A természetjog a XIII. század rabszolga felszabadító okleveleiben jelenik meg először.” – Bónis György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog.* Budapest, 1972. 62.

³⁸ A *ius gentium* valamennyi népnél érvényesülő jogot jelent. „Quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos peraeque custoditur, vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur.” – Gaius 1,1. Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei.* Budapest, 2003. 41–42. „Gaius a *ius gentium*-ot a *ius naturale*-vel azonosítja, midőn megállapítja, hogy annak alapja a *naturalis ratio*, s olyan jogként jellemzi, mint amellyel minden nép él.” Uo. 42.

³⁹ „Nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium est vocaturque ius civile, quasi ius proprium civitatis.” – Földi A. – Hamza G.: *A római jog* i.m. 38. *Sapientibus et prudentibus* az arengában a civiljogra utaló kifejezésként szerepelnek.

⁴⁰ A *ius civile* a görög filozófia által megfogalmazott *ius gentium* és a *ius naturale* párjaként szerepel. Földi A. – Hamza G.: *A római jog* i.m. 38.

⁴¹ „A *servus* és a *libertinus* közötti átmeneti réteg egyes tagjait némelykor szolgálatuknak megfelelő jelöléssel is illették (*vinitores, piscatores, servientes cum equis suis* stb.)” – Bolla I.: *A jogilag egységes* i.m. 125.

⁴² „Quamquam a Conditor generis humani omnes homines aequo libertatis privilegio sint gavisi, et pro iuris naturalis beneficio gaudere debeant; tamen secundum iuris civilis statuta diversi diversimode ad servitutes rediguntur, nonnullos etiam oblatio paterna conversos facit et subiectos servituti.” – DL 86 834. Kiadásai: ÁÜO VII. 332–333.; RA 1888., 1889.

⁴³ „Quod ad ius naturale attinet, omnes homines aequales sunt.” – Institutiones D. 50, 17, 32. Vö.: Institutiones D. 1, 2, 2.

⁴⁴ *Ius gentium* és *ius civilis* szinonim értelmű fogalmak. „Servi autem in dominium nostrum rediguntur aut iure civili aut gentium.” – D 1.5.5.1. Marcianus libro primo Institutionem.

a következtetés pedig az, hogy az atyai felajánlás senkit sem tesz megtértté, és nem is vet szolgaságra.⁴⁵ Az arenga értelmezése több problémát is felvet. A magyarázat nem a felszabadítást indokolja, hanem azt a tényt hangsúlyozza, hogy az *oblatio paterna* nem vezet szolgaságra. Milyen felajánlásról van tehát szó? Az oklevélből egyértelműen kiderül, hogy a felajánlott fiúból harangozó, azaz szakrális szolgálattevő lett, szabad állapotú emberből szolga. Atyai kérésre fölszabadítják, így a fiú visszanyeri eredeti szabadságát. Az arenga írója a felajánlást azonban más értelemben veszi. Pontosan úgy, ahogy a híres középkori Summában megtaláljuk. Az *oblatio paterna* valóban nem eredményez szolgaságot, mert a felajánlás azokra a gyermekekre vonatkozik, akiket szüleik szerzetesnek szánnak.⁴⁶ Az atyai felajánlás, amely szerzetesi életre vonatkozó felajánlás, egy szabad ember döntése, amely döntést a felajánlott félnek is meg kell erősítenie, vagy legalábbis nem szabad ellentmondania. Ezzel természetesen még nem veszíti el szabadságát.

Másrészt az értelmezést nehezíti, hogy római és kánonjogi tételek keverednek egymással. A *Conditore generis humani* a prédikációs arengákat gyakran bevezető kifejezéshez⁴⁷ egy római jogi tételt kapcsol.⁴⁸ Az arenga folytatásában ismét egy római jogi idézetet látunk. A Summából vett kánonjogi fogalom *oblatio paterna* magyarázata csak a konklúzióban szerepel. Nehezen érthető, hogy kánonjogi fogalommal indokol római jogi tételt, miközben a római jog egyáltalán nem ismeri az *oblatio* fogalmát. Harmadsorban az oklevéltípusok jegyei is keverednek. A *privilegio libertatis*, valamint a *statutum* fogalmak, mint jogi szakkifejezések, a privilegiális oklevelek mint szabadságlevelek jelölő nevei.⁴⁹ Szép tagolást eredményez a *quamquam-tamen* páros kötőszó, a klasszikus használattól eltérően a *quamquam* után *coniunctivusban*, a *tamen* után viszont szabályos módon *indicativusban* áll az ige a középkori latin nyelvtannak, és helyesírásnak megfelelően.⁵⁰ Elmondható, hogy nyelvtani és tartalmi szempontból is kérdéses arengát tartalmaz az 1251-es titeli oklevél. Az oklevélből kiderül, hogy Félix fiát felajánlja Szent Pál oltárán, hogy amíg az él, harangozói szolgálatot lásson el az egyházban. Később azonban megváltoznak a körülmények. Az apa látván fia tehetségét, meg akarja váltani fiát, és kéri a káptalantól, hogy szabadítsák föl. A fiút ki is váltja Bába föld ellenében.

⁴⁵ Az *oblatio paterna* atyai felajánlást jelent.

⁴⁶ „Paterna oblatio facit monachum certo modo: filium post annos discretionis oblatum a parentibus et non contradicentem facit monachum post annos oblacio paterna etsi expressim filius interrogatus introitum suum non ratificaverit quia ipso facto cum mora temporis tacite consentire.” – Henricus de Segusio cardinalis Hostiensis: *Summa Aurea*. Lugduni, 1537. Reprint: Torino, 1963. (továbbiakban: Summa) 1113.

⁴⁷ „Postquam genus humanum” – ÁÚO II. 219. „Protoplasto generis humani” – CD I. 259.

⁴⁸ „Omnes homines iure naturali inspecto gaudere debent privilegio libertatis.” – Idézi: William Jordan: *From servitude to freedom: Manumission in the Sénonais in the Thirteenth Century*. Philadelphia, 1986. 92.

⁴⁹ „A XIII. század szabadságlevelei statútumoknak mondják magukat” – Bónis Gy.: *Középkori jogunk* i.m. 77.

⁵⁰ *Quamquam – tamen* páros kötőszók után általában indicativus áll. Kovács Gyula – Nagy Ferenc – Péter Gyula: *Latin nyelvtan*. Budapest, 1973. 158.

Felszabadítás kései szakasza (14. század eleje és közepe)

*A. A leleszi arenga (1311. május 9.)*⁵¹

A leleszi oklevél arengája *oblivio-memoria* típusú arenga. Tartalma antik bölcsességet közvetít a múlandóságról.⁵² A Bibliától sem idegen az elmúlás gondolata, bár eltérő hangsúllyal, csak az öröklét távlatában nyer értelmet.⁵³ Az egyházatyák közül Szent Ágoston az *evanescent* és *intereunt*,⁵⁴ míg Salisburypi János angol érsek, teológus *Metalogicon* című művében az *evanescent* és *transeunt* igékkel használja az elmúlás metaforáját.⁵⁵ Különösen a prédikációk alkalmasak arra, hogy változatos formában szóljanak az elmúlásról. Hazánkkal szomszédos országokban is – mint Csehország, vagy Lengyelország⁵⁶ – szép számmal találhatunk írott forrásokat, amelyekkel összevethetjük a leleszi arengát. Egy 1286-ban írt lengyel oklevél arengája különösképpen is igazolja az összehasonlítást.⁵⁷ Az egyezés ezúttal is véletlenszerűnek mondható. Semmi sem igazolja ugyanis, hogy külföldi oklevél lett volna mintája a magyar oklevélnek. Az említett néhány példa csak töredéke valamennyi fellelhető párhuzamos helynek. Az olyan arengák, amelyek egy általános igazságot fogalmaznak meg, amint a leleszi arenga esetében is láthattuk, nem a forráshelyek fellelése a kutatás tárgya, hanem annak szemléltetése, hogy milyen változatos formákban terjedt el az adott gnóma az egyes irodalmi műfajokban. A leleszi oklevél tartalmából megtudjuk, hogy a leleszi konvent előtt Albert fia Gergely, Dobó egyik szolgájának leányát vette feleségül. Tőle négy lánya született. Gergely tehát megváltja a szolgaság igája alól feleségét, amiért Dobónak cserébe birtokrészt ad.

⁵¹ „Quum omnia presentia transeunt et futura evanescent, nisi omnia se studeant testimonio litterarum confirmare.” – DL 71 850. Kiadásai: HO VII. 364–365.; AO. I. 223–225.

⁵² „Nihil perpetuum, pauca diuturna sunt.” – Francois Didot: *Oeuvres completes de Sénèque le philosophe*. (Trad. – Publ. M. Nisard.) Paris, 1838. 85.

⁵³ „Homines transeunt, sed veritas Domini manet in aeternum.” – Psalm 66, 2.; Luc 21, 33.

⁵⁴ „Tamquam semitae in mari tam cito evanescent et intereunt.” – Sanctus Aurelius Augustinus: *Enarrationes in Psalmos I–L*. (ed. D. Eligius Dekkers O.S.B. – Iohannes Fraipont.) Turnholti, 1956. (Corpus Christianorum Series Latina. XXXVIII.) 56.

⁵⁵ „Quae cum tempore transeunt ut nunquam in eodem statu permaneant, sed ut fumus, evanescent” – Ioannes Saresberiensis: *Metalogicon*. (Ed. J.B. Hall.) Turnholti, 1991. (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis XCVIII.) 173. Kiemelve a *transeunt* és az *evanescent* igéket, amelyek ugyanabban az alakban, és sorrendben állnak, mint a leleszi arengában.

⁵⁶ Bezák Miklós: *A középkori magyar okleveles gyakorlat kapcsolatai a cseh és lengyel gyakorlattal*. Pécs, 1939. 3.

⁵⁷ „Quia facta hominum laudabilia transeunt et oblivionis interitu a memoriis vivencium miserabiliter evanescent, si scripturarum et testium testimonio non fuerint roborata” – Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski I. (Poznań, 1877) No. 562.

B. A pécsi arenga (1313. március 4.)⁵⁸

A pécsi arenga a kánonjogi arengák közé tartozik. A felszabadító oklevelek kánonjogi arengái közül időrendben az első. Szövege Gratianus Dekrétumából való, nem szó szerinti idézete, hanem annak rövid összefoglalása.⁵⁹ A *Dominus et Redemptor noster* kifejezés tagjai külön-külön megtalálhatóak két olyan arengában, amelyek ugyanezt a törvényszöveget idézik.⁶⁰ A két oklevelet az erdélyi káptalan adta ki. Az egyik 1339. december 2-i keltezésű, a másik két hónappal későbbi. Az előbbi arenga bevezetőjében *Dominus noster Iesus Christus* megfogalmazás áll, a későbbiben *Redemptor noster Iesus Christus*. Minden bizonynyal a Dekretálisnak több változata létezett egy időben.⁶¹ A pécsi arenga írója valószínűleg összedolgozta a két változatot. Egyedülálló módon az oklevélben szereplő felszabadított szolgálókat ugyan, de mégsem *servus*, hanem *famulus* névvel jelölt személy. Az oklevélből megtudjuk, hogy Dáma nemes úr cseh hadifoglyát a sági monostornak adta el, aki bizonyos idő múltán önmagát és fiát három márkáért megváltotta. Mivel a *libertinusok* ára egy-másfél márka volt,⁶² így valószínűleg ők is ebbe a kategóriába tartoztak. A hadifogoly kiváltását biblikus módon magyarázza. Jézus megváltó cselekedete abban áll, hogy az Ő megtestesülése által az ősi szabadság állapotára vezessen minden embert.

C. Az erdélyi arenga I. (1325. október 20.)⁶³

Az erdélyi arenga kezdő sora a már ismert természetjogi tételt fogalmazza meg az egyenlő szabadságról.⁶⁴ A középkorban a római jog tudósai szerint a szabadság elvesztése a *ius gentium* következménye. A koraközépkori felfogás még azt vallotta – az egyházatyák

⁵⁸ „Cum Dominus et Redemptor noster humanam carnem assumpsisset, ut dirupto, quo tenebamur, captivi iugo servitutis, proinde nos restitueret libertati.” – DL 1622. Kiadása: MES II. 674–675.

⁵⁹ „Cum conditor omnium creaturarum dominus noster Iesus Christus ad hoc propiciatus humanum voluerit carnem assumere ut sue divinitatis gratia dirupto quo tenebamur captivi vinculo pristinae nos restaurare libertati. Igitur salubriter agitur, si homines, quos natura liberos ab initio protulit et ius gentium iugo substituit servitutis manumittentis beneficio pristinae reddantur libertati.” – *Decretum Gratiani* I. m. 924.

⁶⁰ *Documente privind Istoria României*. Veacul XIII. C. Transilvania. I–II. 1951–1952. Veacul XIV. C. Transilvania. I–XI. 1953–1981. (továbbiakban: Doc. Trans) III. 603–604.; UGDS I. 503–504. (1340.febr. 8.).

⁶¹ Ld. a Dekretális szövegkritikai apparátusa. Sanctus Gregorius Magnus: *Registrum epistularum libri I–VII*. (Ed. Dag Norberg.) Turnholti, 1982. (Corpus Christianorum Series Latina. CXL.) 380. lj.

⁶² „A *libertinus* rendes és szokásos piaci ára 1 márkában volt megállapítva, bár ugyancsak hiteleshelyi adatok alapján ennél kisebb vagy nagyobb árról is van tudomásunk.” – CD IV/1. 77.; ÁUO IX. 224.; Gáspár M.: *A rabszolgáság megszűnése* i.m. 35.

⁶³ „Omnes homines ab exordio humanae procreationis libere nascebantur et in suo iure primitiva indefesse conservabantur, sed patre mandati ex adverso imminente multi suo iure primitivo existere defraudantur. Unde proprio iure convenit, nec obviat rationi, ut tales in sua iura primitiva redeuntes (***) se feriantur.” – Győrffy György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. *Századok*, 117 (1983) 1134.; Kézirattári jelzet: OSzKK Fol. Lat. 2219.

⁶⁴ „Iure enim naturali ab initio omnes homines liberi nascebantur.” – Iustinianus: *Institutiones*. Liber 1, Titulus 2, §2.

alapján –, hogy az ember Isten büntetése miatt vesztette el eredeti szabadságát.⁶⁵ A bűn következménye azonban nemcsak az emberre, de minden teremtet dologra kiterjedt. A bűn a törvényt is megrontotta. Az arenga biblikus kontextusba helyezi a természetjogi tételt, amelyet összeköt a tételes jogi ismeretekkel. A bűn által megrontott törvényeket a civiljog képes egyedül orvosolni. Római jogi szakkifejezésként szerepel a *ius primitivum* kifejezés, amely az egész arenga szövegét átszövi, és szemben áll a szerzett jogokkal.⁶⁶ Az arenga másik fontos jogi szakkifejezése a *ius proprium*, amely a civiljog alapja, minden nép saját jogát jelenti. Más felszabadító oklevelekben is láthattuk, hogy a természetjog és a civiljog közösen állítják a szabadság legfőbb értékét.⁶⁷ A *ius primitivum* kifejezés a természetjogra, a *ius propria* a civiljogra utaló kifejezések. Az arenga tartalmából világossá válik, hogy az egyház előjárói közbenjárnak a szegénysorban élő Nesthe asszony szabadságáért és gyermekeiért, akiket a káptalan fel is szabadított.

*D. pozsonyi arenga (1333. december 6.)*⁶⁸

A pozsonyi oklevél arengája közvetett módon nem utal a szolga-felszabadítás tényére. Az írás örök érvényét igazoló *oblivio-memoria* típusba arengák közé tartozik. Az arenga összetett mondatának első tagmondata egy német oklevél arengájának kezdő sorával egyezik meg, amelyet 1255-ben írtak, mely utóbbi talán innen kerülhetett át az *Acta Conciliorum et Epistolae Decretales* című joggyűjteménybe is.⁶⁹ Gyakori eset, hogy törvényszöveget egy arenga vezet be, amint az imént idézett Dekretális szövege is mutatja. Magyar oklevelek között nem találunk olyan példát, amely szó szerinti egyezést mutatna az arenga első felével.⁷⁰ A második tagmondattal – felépítését, és szókinsésként tekintve – egy 1275-ben írt svájci oklevél⁷¹ mutat feltűnő hasonlóságot.⁷² Hasonló módon említhetünk meg egy 1278-as stockholmi oklevelet, amely szintén nem tekinthető

⁶⁵ Bónis Gy.: *Középkori jogunk* i.m. 62.

⁶⁶ Összesen háromszor szerepel az arengában.

⁶⁷ A győri (DF 207 019.) és a titeli (DF 80 834.) oklevelek.

⁶⁸ „Memoria hominum dilabitur, si non fuerint acta in tempore stili patrocínio perhennata.” – DF 227 604. Kiadása: MES III. 232.

⁶⁹ „Quoniam memoriam hominum dilabitur cum tempore dilabente ne quis ex nostrarum constitutionem ignorantia velamen in posterum excusationes assumere in virtute sanctae obedientiae et sub poena excommunicationes districtae praecipimus...” – Theodor Joseph Lacomblet (Hrsg.): *Acta Urkundenbuch für die Geschichte des Niederheim oder des Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark und der Reichstifte Essen, Elten und Werden: Conciliorm Et Epistolae Decretales*. Düsseldorf, 1840. No. 414., 224.

⁷⁰ Hasonló megfogalmazású mondatok előfordulnak. „labilis est hominum memoria...” – ÁÚO VI. 43.

⁷¹ „Novercari solent rerum noticie processu temporis si ea que geruntur per scripture testimonium non fuerint perhennata.” – Ältesten und merkwürdigen Urkunden betreffend die Dominikanerinnen zu Schwyz 1275–1642. In: Joseph Schneller (Hrsg.): *Der Geschichtsfreund: Mitteilungen des Historischen Vereins Zentralschweiz*, 29 (1874) 288. (Schwyz, 1275. május 25.).

⁷² Közvetítő közeg nélkül az egyezés inkább a véletlen eredménye.

forrásnak, mégis egy közös formula meglétét sejteti.⁷³ A *stili patrocínio* kifejezésre okleveles gyakorlatból nem találunk példát. Minden bizonnyal elírás történt – a mondat értelmének megfelelően – *scripti patrocínio* helyett.⁷⁴ Az oklevél tartalmából megtudjuk, hogy egy Erzsébet nevezetű özvegyasszony férjétől megörökölt szolgálonót szabadít fel.

E. A veszprémi arenga (1336. május 14.)⁷⁵

Hasonlóan a pécsi arengához, itt is a már idézett Dekretális parafrázisával állunk szemben. Az első sora a közismert természetjogi tételt idézi az ember ősi, és egyenlő szabadságáról. A Dekretális második mondatában⁷⁶ felismerhetjük az arenga kezdő sorát néhány bővítménnyel kiegészítve.⁷⁷ Több más oklevél arengája is használja az idézetet szinte már közhelyszerűen.⁷⁸ Az egyszerűbb *ab initio* helyett a változatosabb *a primevo rerum exordio* áll. Vitéz János egyik beszédében is előfordul a kifejezés.⁷⁹ Az arenga folytatva a Dekretális szövegét a *salubriter agitur* helyett az erényarengákra jellemző kifejezést használ.⁸⁰ A Dekretális szövegének ilyen megváltoztatása mindenképpen írói szépérzékre vall. Ezt követően az arenga már teljesen átdolgozza a Dekretális. A *pristine restitui libertati* előrekerül, a *ius gentium* helyett *humana potentia* áll. Ez utóbbi kevésbé a semleges hatalom jelentésében, mint inkább az emberi túlkapas értelemben szerepel. Míg kezdetben az isteni büntetés, később az emberi jog, most az önkény indokolja a szabadság elvesztését. Az arenga végül a *iugo subiecit servitutis* szókapcsolattal zárul, amely már a Dekretálisból vett idézet. Az oklevél tartalma szerint Pál és Jakab, Örsi Miske fiai Erzsébet nevű gyermekkorú szolgájukat felszabadították. A kislány anyja, Katalin továbbra is szolgáskorban maradt, aki a továbbiakban Pálnál fog szolgálni.

⁷³ „Quoniam propter vite fragilis brevitatem hominumque labilem memoriam que rationabiliter acta sunt processu temporis frequenter in dubium revocantur, nisi in scriptis redacta litterarum vivacitate testimonio fuerint perhennata.” – Johann Gustav Liljegen (coll. et ed.): *Diplomatarum Svecianum*. I. Holmiae, 1829. 647. (Stockholm, 1278. június 25.)

⁷⁴ „presentis scripti patrocínio” – ÁUO XI. 267., ÁUO VI. 405. stb. Pápai és királyi oklevelekben ismert formula.

⁷⁵ „Cum a primaevio rerum exordio omnes liberos homines aequaliter prima parens protulerit, pium et humanum est, hos pristina restitui libertati, quos non natura, sed humana potentia iugo subiecit servitutis.” – Wenzel Gusztáv: Okmányi Kalászat. *Magyar Történelmi Tár*, 2 (1856) No. 11. 167–217.

⁷⁶ „salubriter agitur, si homines quos natura liberos ab initio protulit”.

⁷⁷ *Ab initio* helyett a *primaevio rerum exordio*, *natura* helyett *prima parens*, új elem az *aequaliter*.

⁷⁸ „dum ab antiquo rerum exordio libertatis omnium eadem fuerit conditio” „Cum ab exordio rerum humanae libertatis omnium una eademque fuerit conditio” – CD V/2.202.

⁷⁹ Vitéz János egyik beszédében is feltűnik a kifejezés: „Felicia nimis huius orientis tui regiminis elementa, que in *primevo* sortis sue *exordio* victoriae sacramentis initiata sunt” – Boronkai Iván: Vitéz János első követi beszédei. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 76 (1972) No. 2. 212–226.

⁸⁰ *Pium et humanum est* jelentése kegyes és emberi.

F. Az erdélyi arenga II. (1339. december 21.)⁸¹

A kánonjogi típusú arengák közül eddig azt láttuk, hogy valamennyi a Dekretális szövegére épül, szó szerint, vagy tartalmilag idézve annak szövegét. Az erdélyi arenga II. elsőként közli teljes terjedelmében a Dekretalist. Az oklevélből megtudjuk, hogy a felszabadító, balázstelki Benedek fiának, Pálnak özvegye, a Zekulnak nevezett Zsuzsanna Margaréta szolgálóját (---)caro és András fiaival együtt felszabadította.

G. Az erdélyi arenga III. (1340. február 8.)⁸²

Az erdélyi káptalan kétszer is kiadott felszabadító oklevelet két hónap eltéréssel 1339 decemberében, valamint 1340 februárjában. A két arenga néhány szó, illetve kifejezés eltéréssel megegyezik egymással. A pécsi arenga kapcsán említettük, hogy valószínűleg a gratianusi Dekretálisnak több változata létezethetett egyszerre. Ezt bizonyítaná a két erdélyi arenga eltérő változata is. A Dekretális szövege Nagy Szent Gergely 595 szeptemberében írt leveléből vett idézet.⁸³ Ebben azt fogalmazta meg, hogy irgalomból és kegyességből az egyház szolgáit szabadon lehet bocsátani. Az 1339-es oklevélből kiderül, hogy a felszabadítottak egy özvegy tulajdonába tartoztak. Az asszony halálos ágyán végrendekezett, elrendelvén, hogy amíg él, addig neki kötelesek szolgálni, azonban halála után felszabadulhatnak.

Összefoglalás

Az oklevelek vizsgálata alapján elmondható, hogy az oklevelek számának növekedésével egyenes arányban nő az arengák száma is. Ennek megfelelően a legtöbb arengás oklevelet a 14. század első felében találjuk. Mivel a felszabadító oklevelek csekély számban tartalmaznak arengákat, ezért azok alapján tendenciákról nem beszélhetünk. A tanulmányban elemzett tizenegy arengás oklevél alapján a következő megállapítások tehetők. Az első három oklevélből kiolvasható bizonyos személyes kötődés a felszabadító és szol-

⁸¹ „Quum conditor omnium creaturarum dominus noster Iesus Christus ad hoc propiciatus humanum voluerit carnem assumere ut sue divinitatis gratia dirupto quo tenebamur captivi vinculo pristine nos restaurare libertati. Igitur salubriter agitur, si homines, quos natura liberos ab initio protulit et ius gentium iugo substituit servitutis manumittentis beneficio pristine reddantur libertati.” – DF 244 647. Kiadása: Doc. Trans. III. 603–604.

⁸² „Cum Redemptor noster Iesus Christus totius conditor creaturae ad hoc propiciatus humanam voluerit carnem assumere, ut divinitatis suae gratia dirupto quo tenebantur captivi iugo servitutis pristinae nos restitueret libertati, salubriter igitur agitur, hi homines, quos ab initio natura liberos protulit et ius gentium iugo substituit servitutis, in ea qua nati fuerant, manumittentis beneficio libertati reddantur.” – DF 277 289. Kiadása: UGDS I. 503–504.

⁸³ Sanctus Gregorius Magnus: *Registrum epistularum libri I–VII.* (Ed. Dag Norberg.) Turnholti, 1982. (Corpus Christianorum Series Latina CXL.) 380.

ga, illetve szolgálattevő között, szemben a későbbi oklevelekkel. Az arengák egyéni szerkesztésmódja, gondolatvilága a 12. és 13. századi oklevelek alapján elevenséget, művészi hatást tükröznek, szemben a későbbi idők okleveleivel, ahol túlnyomó részt az elvont jogásznyelv lesz a meghatározó.

Kezdetben végrendeletek útján szabadítottak fel, amelyek közül egyetlen arengás oklevél maradt fenn, amely királyi megerősítést nyer. A másik oklevél egy magánoklevél. Egyik oklevél arengája sem magyarázza a felszabadítást. A 13. század közepétől válik általánossá – elsőként a győri arenga esetében láttuk –, hogy megjelenik a felszabadítás jogi magyarázata. Az uralkodó jogi irányzatot a kánonjog képviseli, a római jogi gondolkodás kevésbé érezteti hatását.⁸⁴ Az elemzésben láthattuk, hogy jogi törvényszövegek glosszákhöz, illetve biblikus, vagy patrisztikus szövegekhez kapcsolódnak.⁸⁵ Ennek magyarázata abban áll, hogy a középkori jogi szövegekben a biblikus-teológiai részek törvényt magyarázó szereppel is bírtak.⁸⁶

A tizenegy felszabadító arenga közül hat kánonjogi törvényt, kettő római jogi szöveget tartalmaz. A győri arenga római jogi fogalmakat is használ glosszájában. Három *oblivio-memoria* típusú arenga is gazdagítja a gyűjteményt, ezek azonban nem tipikus felszabadító arengák. Mondanivalójuk ugyanis nem utal közvetlenül a felszabadítás jogi tényére, pusztán az írásbeliség általános szükségességét hangoztatják. Az elemzett arengák közül kánonjogi arengákat püspöki székeskáptalanok, míg *oblivio-memoria* típusú arengákat egyet-egyét a pozsonyi társaskáptalan, a leleszi premontrei hiteleshely, és a bencés lébényi monostor írnokai írtak. Az egyetlen hibrid arengát⁸⁷ – amely szintén tartalmaz kánonjogi szöveget – a győri székeskáptalanban írtak. Látható tehát, hogy a székeskáptalanok írnokai széleskörű jogi ismerettel rendelkeztek, míg ugyanez a megállapítás a fentebb említett hiteleshelyek munkái alapján nem igazolható.⁸⁸

⁸⁴ Bónis Gy.: *Középkori jogunk i.m.* 77.

⁸⁵ A győri (DF 207 019.), titeli (DL 86 834.) és erdélyi arengákban (Györffy Gy.: Gyulafehérvár i. m. 1134.)

⁸⁶ „A klerikus, aki az egyházi törvénykönyvet forgatta, a középkor erkölcsi felfogását, mondhatnók gondolatrendszerét is közvetlen tanításból ismerhette.” – Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 2007. 289.

⁸⁷ DF 207 019.

⁸⁸ Különösen igaz ez a megállapítás Gyulafehérvárra, ahol kizárólag jogi (kánonjogi és római jogi) arengákat találunk felszabadító oklevelekben.

Megyei emberek az északkelet-magyarországi megyei oklevelekben*

A KÖZÉPKORI VÁRMEGYÉK működésének, tisztviselői karának feltárása a 2000-es évek egyik fontos kutatási iránya. Megyetörténetek, oklevéltárak illetve a kutatás alapjául szolgáló megyei archontológiák láttak napvilágot.¹ Ehhez a kutatási irányhoz kapcsolódva adtam közre a középkori Magyar Királyság öt északkeleti megyéjének (Abaúj, Gömör, Sáros, Torna, Zemplén) Zsigmond-kori szolgabírói archontológiáját.² Az adattár összeállítása során szembesültem a megyei emberek problémájával. Ők ugyanis a szolgabírokkal lényegében megegyező feladatot láttak el és többnyire ugyanabban a forrástípusban – a vármegyei hatósági oklevelekben – szerepelnek. Ezeknek a szakirodalom két nagy csoportját különbözteti meg, úgymint a nagybírói parancsra adott megyei relációkat, valamint a vármegye saját bírói működésével kapcsolatos iratokat.³

* Ezúton szeretném megköszönni témavezetőmnek, Draskóczy Istvánnak segítségét és hasznos tanácsait, valamint Körmendi Tamásnak és C. Tóth Norbertnek értékes észrevételeiket.

¹ 2012 nyaráig: Abaúj, Bereg, Gömör, Győr, Heves, Közép-Szolnok, Kraszna, Nyitra, Pest, Somogy, Szepes, Szabolcs, Szatmár, Tolna, Turóc, Ugocsa, Vas, Veszprém. A művek pontos jegyzéke: Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert: Pontot az „i-re”. A Magyarország világi archontológiája című program múltja, jelene és jövője. *Turul*, 86 (2013) 42–43. Ez a lista az elmúlt két évben tovább bővült. Pozsega megye: Uo. 48–50.; Krassó: Szaszko Elek: Adalékok Krassó megye középkori archontológiájához (1319–1439). *Turul*, 86 (2013) 60–65.; Sopron: Horváth Richárd: Sopron megye tisztviselői a késő középkorban (1458–1526). *Soproni Szemle*, 68 (2014) 74–87.; Temes: Zoltán Iusztin: The Noble Judges in Timiș County. (14th–15th Centuries). *Transylvanian Review*, 12 (2013) 253–264.; Zágráb: Suzana Miljan: *Plemićko društvo Zagrebačke županije za vladavine Žigmunda Luksemburškog (1387–1437.)* (PhD disszertáció.) Zagreb, 2015. Ezúton köszönöm Suzana Miljannak, hogy archontológiájának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

² Kádás István: Északkelet-Magyarország szolgabírói a Zsigmond-korban (Archontológia). In: Belucz Mónika – Gál Judit – Kádás István – Tarján Eszter (szerk.): *Magister Historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásai*ból. Budapest, 2014. 101–127. A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

³ Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.): *„Honoris causa”. Tanulmányok Engel Pál emlékére*. Piliscsaba–Budapest, 2008. (Analecta Mediaevalia III.) 501–502.

Gábor Gyula a Nagy Lajos kori megyei intézményről írt művében,⁴ Holub József pedig a középkori Zala megyét vizsgálva foglalkozott röviden a megyei emberekkel.⁵ Újabban C. Tóth Norbert járta körül a kérdést Szabolcs megyéről írt monográfiájában.⁶ Neumann Tibor Nyitra megye választott esküdtjei kapcsán, az intézmény egyik előzményeként írt róluk,⁷ Iusztin Zoltán pedig Temes megye szolgabíróinak vizsgálata során tért ki az *ex nobis* formulával kiküldött személyek problémájára.⁸

Saját kutatásom bázisát az általam vizsgált északkelet-magyarországi megyék képezik, időköre a Zsigmond-kor. Mivel azonban Engel Pál 1457-ig terjedő archontológiájában nem szerepelnek a szolgabírók és más kiküldöttek, saját kutatásomat is célszerű kibővítenem. Eredményeimet összevetettem az ország más régióinak megyéivel. Erre legjobb lehetőséget a szakirodalomban feldolgozott Zala és Szabolcs⁹ valamint azok a megyék jelentették, amelyeknek már megjelentették a hatósági okleveleit. Ilyen a Felső-Tiszavidék (Bereg, Ugocsa, Szatmár) vagy a nyugat-dunántúli Sopron és Győr illetve a dél-dunántúli Tolna.¹⁰

A megyei emberek megnevezése

Az első, korántsem egyértelmű kérdés, hogy milyen elnevezéssel említik a megyei embereket az oklevelek. Eddigi kutatásaim alapján három csoportot különböztethetünk meg. Az elsőbe azok tartoznak, akiket a megye embereiként, tanúságaiként említenek. A megyei ember feladatkör a királyi emberek mintájára alakult ki, úgy, hogy a megye külön *testimoniumot* küldött ki ad hoc megbízással.¹¹ Szerepük, hatáskörük megegyezett a királyi, nádori, báni emberekével,¹² ennek megfelelően megnevezésükre is leg-

⁴ Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. Budapest, 1908. 88.

⁵ Holub József: *Zala megye története a középkorban*. Pécs, 1929. 163–165.

⁶ C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza, 2008. 54–71.

⁷ Neumann Tibor: Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében. (Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása). *Századok*, 139 (2005) 268–270.

⁸ Iusztin, Z.: *The Noble Judges* i. m.

⁹ Holub J.: *Zala megye* i. m.; Zala okl.; C. Tóth N.: *Szabolcs megye* i. m.; C. Tóth Norbert (szerk.): *Szabolcs megye hatósági oklevelei II. (1387–1526)*. Budapest–Nyíregyháza, 2003. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 53.) (továbbiakban: Szabolcs).

¹⁰ Neumann Tibor (szerk.): *Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526)*. Nyíregyháza, 2006. (A Szabolcs-szatmár-beregi Szemle Füzetek 3.) (továbbiakban: Bereg); Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor (szerk.): *Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524)*. Nyíregyháza, 2010. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 53.) (továbbiakban: Szatmár); C. Tóth Norbert (szerk.): *Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526)*. Budapest, 2006. (továbbiakban: Ugocsa); Sopron okl.; Horváth Richárd (szerk.): *Győr megye hatóságának oklevelei. (1318–1525)*. Győr, 2005. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, Tanulmányok 1.) (továbbiakban: Győr); Szakály Ferenc (szerk.): *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. 1314–1525*. Szekszárd, 1998. (továbbiakban: Tolna).

¹¹ Holub J.: *Zala megye* i. m. 162.

¹² C. Tóth Norbert: Adatok a megyék és hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok*, 136 (2002) 358.

többször a *homo noster* kifejezést használták. Erre a Zsigmond-korból Gömör, Borsod és Sáros megye esetében találtam több példát.¹³ Gábor Gyula a *homo vicecomitis*, valamint a *testimonium provinciae* alakokat is említi.¹⁴ Előbbire Északkelet-Magyarországról Szepesből van példánk,¹⁵ míg Abaújban a *homo provinciae* alakot használták.¹⁶ Későbbi fejlemény az 1450-es évek okleveleiben előforduló *nobilis conprovincialis* kifejezés, amely a zempléni oklevelekben az *in persona comitis* formulával is kiegészülhetett.¹⁷ Hasonlóra már 1448-ban is akadt példa Zemplénben, amikor a vármegye Kiseszenyi Fodor István szolgabíró mellett *persona comitis* Vékei Gált is kiküldte.¹⁸ A *homo noster* kifejezést Temes és a Felső-Tiszavidék megyéi is gyakran alkalmazták,¹⁹ Sopronban viszont két esetben a szolgabíró megnevezésekor is feltüntetik, hogy a megye embere.²⁰ A *nostrum hominem videlicet XY iudicem nobilium* kifejezés használata Borsod megye okleveleiben is tetten érhető.²¹ Sopronhoz hasonlóan Borsodban is csupán elszórtan, a 15. század elején, az 1410-es évekig fordul elő, hogy a kiküldöttet egyaránt nevezik megyei embernek és szolgabírónak.

A második csoportba azokat a személyeket sorolom, ahol nincs külön formula erre a szerepkörre, és csupán onnan tudjuk, hogy megyei emberrel van dolgunk, hogy az adott személyt a megyei hatóság egy tagjának a pecsétjével küldték ki. A megyei em-

¹³ Sáros: Bagos Jakab 1425: DL 90 870., ZsO XII. 388.; Aranyasi Nagy Pál 1444: DF 228 678. Borsod: Vatai Töke Sebestyén 1457: DL 15 098. Gömörben a kiküldötteket az esetek túlnyomó többségében így említik, ld. Kádas I.: Északkelet i. m. 113–117.

¹⁴ Gábor Gy.: *A megyei intézmény* i. m. 88.

¹⁵ Aranyasi Nagy Pál 1451: DF 281 470.

¹⁶ Szebenyei Bakó András 1413: Kemény Lajos: Abauj és Torna vármegye története a honfoglalástól az 1648-ik évig. *Történelmi közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa múltjából*, 3 (1912) 147. Monaji László 1426: DL 43 683.

¹⁷ Abaúj: Szedleci Tamás „nobilis conprovincialis sigillum Georgii de Fay iudicis nobilium habendo” 1453.: DF 233 061.; Zemplén: Kamonyai Péter „in persona comitis nobilis conprovincialis” 1453: DL 31 643., 1455: „Johannes Bessene de Deregne in persona comitis et Stephanus de Gathal nobilis conprovincialis” DL 66 942.

¹⁸ DF 234 293. A kifejezés összecseng egy 1457-es Borsod megyei adattal, melyben Tokaji Kelemen szolgabíró és Vatai Töke Sebestyén megyei ember mellett kiküldték Vatai Lőkös Benedeket is, Berzevici Pohárnok István személyében (DL 15 098.). Ebben az esetben vármegyei relációval van dolgunk. A parancslévléből tudjuk, hogy V. László Borsod megyén kívül Berzevicit is megbízta a keresztúri pálosok panaszának kivizsgálására (Bándi Zsuzsanna: Észak-kelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei [regeszták]. *Borsodi Levéltári Évkönyv*, 5 [1985] 646–647. [A továbbiakban: Pálos regeszták]. Berzevici korábban, 1438-ban Borsod megye ispánja volt. Engel: *Arch* I. 646–647.). A zempléni példák viszont saját bírói működés során keletkezett, kisebb jelentőségű ügyek kapcsán kerülnek elő.

¹⁹ Temes: Iusztin, Z.: *The Noble Judges* i. m. 259–262. Bereg: Gerzsanyói Tamás 1413: Bereg 135. sz.; Daróci János fia Ferenc 1419: Uo. 153. sz.; Gecsei Péter és Benedek 1428: Uo. 163. sz. Ugocsa: Oroszi György fia Fábián 1406: Ugocsa 26. sz.; Békényi Lukács fia Péter 1425: Uo. 28. sz.; Fancsikai László 1456: Uo. 58. sz. Szatmár: Urai Tamás és Szalmadi György Szatmár 251. sz.; Tyukodi István 1412: Uo. 286. sz.; Tyukodi Bertalan fia Tamás 1433: Uo. 364. sz.

²⁰ Sopron okl. I. 404.; II. 25.

²¹ Tornaházi Pál: 1409. DL 89 675.; Korhi János 1410: DL 64 148.

berek ugyanis intézkedéseik során az egyik szolgabíró pecsétjével igazolták magukat.²² Az általam kutatott megyék közül Abaújban az volt az általános gyakorlat, hogy megnevezték azt a szolgabíró, akinek a pecsétjével eljárak.²³ Zemplénben egy adatunk van hasonlóra, igaz ez kissé zavaros. Egy 1448-as oklevélben ugyanis azt olvashatjuk, hogy Kiseszenyi Fodor István szolgabíró Lasztóci Ambrus szolgabíró pecsétjével járt el egy vizsgálat során.²⁴ Arról, hogy ha Fodor István is szolgabíró volt, miért vitte magával egy másik szolgabíró pecsétjét, nincs információ, lehetséges, hogy ez csupán a megyei kiadványok másolása során történt elírás. A Gömörből ismert nagyszámú megyei embernél viszont csak a *mediantibus sigillis nostris* kitétel szerepel. Igaz, itt legtöbbször a *homo noster* kifejezéssel együtt, utóbbi csak néhány korai oklevélben maradt el.²⁵ Valószínűleg gömöri hatásnak tudható be, hogy 1388-ban Borsod megye is három, pecséttel kiküldött megyei embert jelölt ki egy vizsgálat lefolytatására. Ez annál is inkább feltételezhető, ugyanis a vizsgálatot kérő Velezdi Kövér György, valamint Putnoki János fia László és Pető fia János megyei emberek egyaránt Gömör megyei nemesek voltak.²⁶ Későbbi adatok alapján úgy látszik, hogy ez a Gömörből kölcsönzött megoldás eltűnt a Borsod megyei gyakorlatból. Sárosból nincs adatunk hasonlóra, a megyéből ismert két *homo noster* nem a pecsétekkel, hanem magukkal a szolgabírókkal együtt járt el. A *mediante nostro sigillo* alak gyakran előfordul a Felső-Tiszavidék megyéinek esetében is,²⁷ míg a dunántúli Tolna megyében, Abaújhoz hasonlóan megnevezték a pecséttulajdonos szolgabíró.²⁸ Pecséttel eljáró kiküldötteket találunk Temesben is.²⁹ Előfordult néha, hogy sem a *homo noster* vagy hasonló tartalmú formula, sem a pecsét említése nem szerepel, mégis gondolhatunk megyei emberre. Erre szórványos példák leginkább idézés kapcsán fordulnak elő.³⁰

A legvitásabb kérdés a harmadik csoport, akik mint *unus ex nobis* lettek kiküldve. Ez a formula ugyanis a szolgabírókra is vonatkozhat, sőt sok esetben inkább rájuk gondolhatunk. A kifejezés bizonytalanságát jelzi, hogy a különböző oklevéltárak különféleképpen

²² Holub J.: *Zala megye* i. m. 163.; C. Tóth N.: *Szabolcs megye* i. m. 68.

²³ Kádas I.: Északkelet i. m. 110–112. Továbbá Lánci István Bölzsei Mihály pecsétjével 1448: DL 84 901.; Idrányfalvi János Lőrinc szolgabíró pecsétjével 1451: DF 232 974. Szedleci Tamás Fáji György pecsétjével 1453: DF 233 061.

²⁴ „unum iudicem nobilium ex nobis videlicet Stephanum Fodor de Kisezen cum sigillo Ambrosi iudicis de Lastocz” DF 234 293.

²⁵ DL 56 933.; DL 96 652.; DF 269 716.

²⁶ A harmadik megyei ember Balai Tamás volt: DL 7436.

²⁷ Pl.: Bereg: Kisobronyi Nagy Bereck 1415: Bereg 145. sz.; Gerzsanyói Tamás 1417: Uo. 150. sz. Ugocsa: Farkasfalvi Farkas István, Szirmai Szaniszló és Szirmai Kalech Simon 1440: Ugocsa 40. sz. Szatmár: Kispercei István 1420: Szatmár 315. sz.; Rohodi Török Mihály 1426: Uo. 341. sz.

²⁸ Pl.: Cikói Pál fia Péter Dorog István szolgabíró pecsétjével 1400–1401: Tolna 38., 42. sz.; Bakolcai Pál Dorogi Bálint pecsétjével 1410: Uo. 62. sz.; Gödör Antal Agyagos István pecsétjével 1420: Uo. 83. sz.; Béri László Agárdi Miklós pecsétjével 1447: Uo. 112. sz.

²⁹ Iusztin Z.: *The Noble Judge* i. m. 257., 261–262.

³⁰ Pl.: Borsod: Csabai Bálint 1418: DL 67 422.; Csehi Pál 1429: DL 89 895., DL 89 896.; Gömör: Visnyói Péter fia János 1399: DL 56 939.

fordították, szolgabírónak vagy megyei embernek ezt a kifejezést. Borsa Iván például mindig szolgabírónak oldotta fel a Zsigmondkori oklevéltárban, míg C. Tóth Norbert gyakran megyei embereknek. C. Tóth Norbert ugyanis Szabolcs megye esetében megfigyelte, hogy vannak kiküldöttek, akik bizonyosan nem azonosíthatók az adott év szolgabíráival, míg más esetben valóban a szolgabíró szerepel tisztsége feltüntetése nélkül, az *ex nobis* formulát követően.³¹ Sőt már Holub József is felfigyelt arra, hogy a nagybírói parancslevelek *unum vel duos ex vobis* formulája alatt is érthettek megyei kiküldöttet, így az nem csak a szolgabírókra vonatkozhat.³² Megjegyzendő, hogy a megyei hatósági oklevelekben említett szolgabírók legtöbbször az *unum ex nobis iudicibus* formulát követően szerepelnek. Iusztin Zoltán Temes megye szolgabírói kapcsán jutott arra a következtetésre, hogy az *ex nobis* formula esetében akkor gondolhatunk bizonyosan szolgabíróra, amikor több kiküldött közül csak egyre vagy kettőre vonatkoztatják a kifejezést.³³

Az Abaújból ismert néhány *unus ex nobis* a korábbi szakirodalom, mint Kemény Lajos valamint Novák Veronika a szolgabírók közé sorolta.³⁴ Ezt csupán Bölzei Jordán fia László megyei kiküldött esetében vehetjük biztosra, akit egy négy nappal korábbi oklevél valóban a szolgabírók között említ.³⁵ Hasonló példát találunk Zemplén megyében is, itt Kisrosvágyi Nemes László szerepel néhány hét eltéréssel egyszer szolgabíróként máskor csupán, mint *unus ex nobis*.³⁶ Abaúj, Zemplén és Borsod megyékben arra is akad példa, hogy egy-egy személy néhány hónap eltéréssel tűnik fel hol szolgabíróként hol *unus ex nobis*ként.³⁷ Ez azért is fontos, mert a szolgabírókat valószínűleg nem január 1-jén választották, sokkal inkább a kora újkori gyakorlatnak megfelelő Szent György napra gondolhatunk.³⁸ Különös, hogy mind Abaújban, mind Borsodban leginkább 1411–1418 között fordultak elő a csupán *unus ex nobis*ként kiküldött személyek, sőt ezen időszakban mindkét megye hatósági okleveleiben csak tisztség nélküli kiküldöttek szerepelnek.³⁹

Abaúj, Borsod és Zemplén megyékkel ellentétben Sárosból nem csak elszórt említésekkel van dolgunk, ugyanis ez a jelenség a korszak egészében megfigyelhető. Sár-

³¹ C. Tóth N.: *Szabolcs megye* i. m. 58.

³² Holub J.: *Zala megye* i. m. 163.

³³ Iusztin, Z.: *The Noble Judges* i. m. 258. Temesben később a „per nobis deputato” kifejezést használták. Uo. 260.

³⁴ Kemény L.: Abaúj és Torna i. m. 143–148.; Novák Veronika: Nyitra, Bars és Abaúj vármegyék tisztségviselői és oklevélkiadásuk 1526-ig. In: Henszel Ágota (szerk.): *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv XVI*. Nyíregyháza, 2003. 29–43.

³⁵ Szolgabíró: 1395. 07. 03. ZsO I. 4036. sz. *Unus ex nobis*: 1395. 07. 07. DL 63 705.

³⁶ Szolgabíró: 1436. 09. 05. DF 222 054. *Unus ex nobis*: 1436. 09. 30. DF 284 117.

³⁷ Abaúj: Cécei Miklós szolgabíró: 1412. 01. 20. DL 60 553. *Unus ex nobis*: 1411. 11. 04. DL 75 856. Zemplén: Kamonyai Kónya szolgabíró: 1409 08. 13. DL 85 584. *Unus ex nobis*: 1410. 02. 18. DL 66 860. Borsod: Bárci Benedek szolgabíró: 1406. 01. 21. DF 274 132. *Unus ex nobis*: 1405. 05. 28. DL 85 562.

³⁸ C. Tóth N.: *Szabolcs megye* i. m. 62–63.

³⁹ Abaúj: Kádas I.: Északkelet i. m. 110. Borsod: Ományi Mihály 1411: DF 220 568., 1414: DL 89 733. Bábai Péter 1417–1418: DL 10 528., DL 67 421. Megemlíthetjük azt a tényt is, hogy ekkor mindkét megye ispánja Pálóci Máté volt – Engel: *Arch* I. 96., 130.

ros megye saját bírói tevékenysége során keletkezett okleveleiben az *unum ex nobis de sede nostra iudiciaria* formulát találjuk. Összevetve ezeket a személyeket a bizonyosan *iudex nobilium*ként meghatározottakkal, úgy tűnik, hogy a megye többnyire a szolgabírókat küldte ki *unus ex nobis* megnevezéssel. Például 1425. június 4-én szolgabíróként kiküldött Ternyei Sztrázs László és Prócsi Balázs közül Ternyei egy ugyanarra a napra keltezett oklevélben már csak *unus ex nobis*, de mindketten tisztségük nélkül szerepelnek egy ugyanazon év novemberére keltezett vármegyei relációban is.⁴⁰ Egy 1426. áprilisi relációban Trocsányi Gergely szerepel kiküldöttként, míg az év júniusában szolgabíróként említik,⁴¹ sőt az 1427. évi összeírásban szereplő négy szolgabíró közül hármat, Salgói Lászlót, Szinyefői Jánost illetve Nádffői Jánost 1428 februárjában, mint *tres ex nobis de sede nostra iudicaria* találjuk.⁴² 1444-ben Trocsányi Tivadar szerepel néhány nap eltéréssel szolgabíróként majd csupán kiküldöttként,⁴³ két év múlva pedig Prócsi János és Delnei Pécz Miklós esetében tapasztalunk hasonlót.⁴⁴ A példák sorát folytathatnánk. Talán a legjelentősebb adatot 1439. április 27-ére keltezett oklevélnek köszönhetjük. Az egyik – egy *proclamata congregatio generalis*ről beszámoló jelentés⁴⁵ – Ternyei Mihályt és Salgói Lászlót a szolgabírók között sorolja fel, míg a másik – az ügyben végzett vizsgálatról szóló reláció⁴⁶ – tisztségük nélkül, kiküldöttként említi őket. Azt is megemlíthetjük, hogy a kikiáltott közgyűlésen említett mind a négy szolgabíró nevével találkozunk megyei kiküldöttként az 1438-as év folyamán is.⁴⁷ Az említett formulával kiküldött személyek neve mellett 1426-tól kezdve gyakran megjelenik *socium nostrum* kitétel is.⁴⁸ A *socius noster* kifejezés Gömör megye okleveleiben is gyakori, de csupán a szolgabírók neve mellett.⁴⁹

Ezek szerint Sáros megyében az *unum ex nobis* kitétel legtöbbször a szolgabírókra utalt, ám kérdés, hogy ez mennyire általánosítható? A Sárossal szomszédos Szepes megye okleveleiben ugyancsak az *unum ex nobis de sede nostra iudiciaria* formula terjedt el, de nem rendelkezünk elég forrással a szolgabírókkal való összevetéshez.⁵⁰

⁴⁰ Szolgabíró: 1425. jún. 4. ZsO XII. 604. sz. Unus ex nobis: ZsO XII. 605. sz. (DF 212 817.); 1425. nov. 12. ZsO XII. 1239. sz. (DF 271 764.).

⁴¹ Unus ex nobis: 1426. ápr. 18. DF 212 841. Szolgabíró: 1426. jún. 10. DF 212 843.

⁴² Szolgabíró: 1427. Engel Pál: *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből*. Budapest, 1989. 95–113. Unus ex nobis: 1428. febr. 23. DF 228 602.

⁴³ Szolgabíró: 1444. o6. 11. DF 228 675. Unus ex nobis: 1444. o6. 18. DF 228 678.

⁴⁴ Szolgabíró: 1446. o4. 27. DF 213 136., DF 228 689. Unus ex nobis: 1446. o4. o6. DF 228 688.

⁴⁵ DL 64 339.

⁴⁶ DF 228 655.

⁴⁷ Buclói Miklós és Ternyei Mihály: 1438. o7. 14. DL 64 327.; Olsavica Máté: 1438. o7. 28. DL 6439.; Salgói László: 1438. 12. 15. DF 228 647.

⁴⁸ Kádas I.: *Északkelet i. m.* 117–121.

⁴⁹ DL 76 028.; DL 98 355.; DL 76 033.; DL 89 807.; DL 11 259.; DL 89 874.; DL 11 828.; DL 11 835.; DL 11 836.; DF 265 348.; DL 25 777. Ellenben 1416-ban Szepes megye Göbölfalvi János homo nosterre is ekképpen utalt: DL 60 602.

⁵⁰ Pl.: DL 74 854.; DF 280 795.; DL 74 854.; DL 63 766.; DF 272 469.; DF 281 444.; DL 60 734.; DF 281 468.

Az említett kifejezés Sopron és Zala megye okleveleiben is megtalálható,⁵¹ de találunk tisztség nélkül kiküldött személyt Győrben is.⁵² Érdekes a Tolna megyei gyakorlat. A tolnai oklevelekben szereplő *unus ex nobis*okat Szakály Ferenc szolgabíróként azonosította. Ezt egyértelművé teszi, hogy amikor a vármegye az egyik szolgabíró pecsétjével küldött ki megyei embert, ez a formula (*cum sigillo XY unius ex nobis*) mindig a szolgabíróra utalt, míg a megyei ember meghatározására a *nobilis vir* szolgált.⁵³ Tolnában viszonylag korán, 1429-től kezdve, a megyei hatósági oklevelek intitulációiban is megnevezték a szolgabírókat. Ezekben az oklevelekben tetten érhető, hogy a megye *unus ex nobis*ként az egyik szolgabírót küldte ki egy-egy vizsgálatra.⁵⁴ Bodrog megyéből viszont 1471-ből ismerünk olyan esetet, amikor a *quattuor ex nobis* kiküldött személyek közül csupán egy volt szolgabíró.⁵⁵ Utolsóként Szatmár megyét említeném meg. Itt a 14. század végi oklevelekben meglehetősen sokszor fordul elő a *duos ex nobis* kitétel. Mivel egy éven belül több különböző személyre alkalmazták, sőt nem egyszer a formulát követően családtagokat küldtek ki egyszerre, kevésbé valószínű, hogy szolgabírókra használták. 1405-ben például Vitkai Lászlót és Jakabot *duos ex nobis*ként, de a vármegye pecsétjével küldték ki mint megyei embereket.⁵⁶ A 15. század első évtizedét követően viszont – úgy tűnik – letisztult a fogalomhasználat, a megyei embereket hatósági pecséttel, *homo noster* néven a saját hatáskörbe tartozó ügyekben küldték ki, míg a szolgabírók általában a nagybírói parancsra elrendelt vizsgálatoknál jártak el.⁵⁷

A megyei emberek eredete, társadalmi háttere

A szakirodalom szerint a megyei emberi funkciót a szolgabírói feladatok megszaporodása hívta életre.⁵⁸ Gömör megye okleveleiben az 1320-as évektől szerepelnek; eleinte általában egy személyt küldtek ki, majd az 1360-as évektől többeket.⁵⁹ Abaúj és Sáros megye esetében azonban elmondható, hogy bár 15. századi okleveleiben kevés a példa megyei emberekre, addig a 14. századi irataikban nagy számban fordulnak elő.

⁵¹ Sopron okl. I. 422. sz.; II. 5. sz.; II. 23. sz.; Zala okl. 185. sz.; 199. sz.

⁵² Győr 16.

⁵³ Pl.: Tolna 38. sz. (DL 78 391.); 42. sz. (DL 78 440.); 50. sz. (DL 78 580.); 58. sz. (DL 78 936.). Dorogi Bálint 1410. II. 11.: szolgabíró (DL 78 980.), 1410. 12. 28.: kiküldött (DL 9701.).

⁵⁴ Tolna 98. sz.; 99. sz.; 100. sz.; 109. sz.; 113. sz.; 119. sz.

⁵⁵ Iusztin, Z.: The Noble Judges i. m. 258. Zichy XI. 86.

⁵⁶ Szatmár 256. sz.

⁵⁷ Megyei emberek: Szatmár 282. sz.; 286. sz.; 296. sz.; 300. sz.; 311. sz.; 315. sz., 346. sz.; 387. sz. Szolgabírók: Uo. 280. sz.; 294. sz.; 306–307. sz., 313. sz.

⁵⁸ Gábor Gy.: A megyei intézmény i. m. 88.; Holub J.: Zala megye i. m. 162.

⁵⁹ Pl.: 1328: DL 56 835.; 1335: DL 2918.; 1340: DL 56 850.; 1361: Vályi István fia Miklós, Malai György fia András, Héti István DL 89 352.; 1362: Abafalvi György fia Miklós, Egyházmálai György fia András, Néhei Lőrinc fia István DL 89 355.

Abaújban több esetben egyszerre találunk *homo noster*nek és *testimonium provinciae*nak nevezett személyeket.⁶⁰ Különösen érdekes, hogy a *homo noster*ek többsége egyszerűsmind várnagyok (*maior castri*) voltak, míg Bölzsei Lőrincre és Chutere várjobbágyként utal a forrás. A bölzsei várjobbágy-rokonságból Lőrincen kívül többen is szerepelnek megyei emberként, ezért Zsoldos Attila szerint a bölzsei várjobbágyok *servitium*ként látták el a feladatot.⁶¹ A Bölzseieket később a szolgabírók között találjuk.⁶² Az utolsó várjobbágy *homo noster*t 1357-ből ismerjük.⁶³ Hasonló példák Pozsonyban, Nógrádban, Veszprémben is kimutathatóak, a kialakuló nemesi megyében a megyei emberi feladat sokszor a várjobbágyokra hárult, akik ezzel a feladattal beilleszkedtek a megyei igazgatásba.⁶⁴

Abaúj megye az 1320-as évektől a várjobbágyi megyei emberekkel együtt nemesi származású tanúságot (*testimonium provinciae*) is kiküldött. Ők eleinte a megye tehetősebb középbirtokosai közül kerültek ki.⁶⁵ Sáros megye 14. századi okleveleiben szintén több megyei embert találunk. Leggyakrabban a delnei nemesek és a Tekele nemzetség tagjai mutathatóak ki.⁶⁶ 1339-ben azonban olyan tekintélyes nemes szerepel *homo noster*ként, mint Aba nembeli Somosi Egyed, Péter korábbi újvári ispán fia.⁶⁷ Ugyancsak gondolhatunk tekintélyesebb származásra a gömöri oklevelek *magister*nek címzett megyei emberei esetében.⁶⁸ A királyi emberek kapcsán a 14. század elején szintén megfigyelhető a vagyonosabb nemesek feladatvállalása, a század második felétől azonban elmaradnak.⁶⁹ A megyei emberek ezen a téren is párhuzamot mutatnak. Valószínűleg a feladat presztízavesztésével magyarázható, hogy az 1370-es évektől mind Abaúj mind Sáros me-

⁶⁰ 1325: DL 2329.; 1326: DL 83 194.; 1330: DL 83 371.; 1332: DL 60 205.; 1335: DL 60 220.; 1342: DL 83 236.; 1346: DL 60 251.; 1348: DL 60 247.; 1357: DL 4687.

⁶¹ Zsoldos Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből.* Budapest, 1999. 166–167. Zsoldos Attila: *A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. Levéltári szemle*, 38 (1988) No. 5. 16.

⁶² Kádas I.: *Északkelet i. m.* 110–112.

⁶³ DL 4687.

⁶⁴ Zsoldos A.: *A szent király i. m.* 167.

⁶⁵ Pl. Petőc fia György (1325. DL 2329.) az Aba nemzetség Szalánci ágához tartozott, Perei Miklós fia Mikó (1330. DL 83 371.) és Fekete Miklós fia János (1332. DL 60 205.) Bárcaiak voltak. Engel: *Gen „Aba nem 13. Szalánci-ág 2. tábla: Sirokai, Fricsei, Hedri”*; „Bárcai” családfák.

⁶⁶ Delneiek: 1335: DL 40 698.; 1345: DL 57 318.; 1366: DL 41664.; 1367: DL 5530. A Tekele-nem: 1336: DF 251 691.; 1355: DL 39 824.; 1358: DF 268 447.; 1375: DL 41 981. Vö. Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Budapest, 1900–1901. 1304–1305.; Nógrády Árpád: *A Sávári Sósok 1285. évi hamis adománylevelei.* In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére.* Nyíregyháza, 2011. 285–286.; Ferdinand Uličň: *Dejiny osídlenia Šariša.* Košice, 1990. 60–61.; Engel: *Gen „Delnei (Sáros m.)”* családfa.

⁶⁷ „Egidium filium Petri de Somus unum ex nobilibus provincie (...) homines nostros” – DL 85 242. Vö. Engel: *Gen „Aba nem 12. Somosi 1. tábla”* családfa.

⁶⁸ Pl.: Pál fia Pál és Sándor fia János: DL 56 835., DL 56 847. Vö. Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében.* Budapest, 1998. 97.

⁶⁹ Engel Pál: *Királyi emberek Valkó megyében.* In: Uő: *Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok.* (Szerk. Csukovits Enikő.) Budapest, 2003. 590.

gyében inkább a szolgabírók kiküldésének gyakorlata került előtérbe.⁷⁰ Utóbbi esetben megyei sajátosságról beszélhetünk.⁷¹

A Zsigmond-kori kiküldöttek főként kisnemesek. Vagyonukhoz az 1427. évi kamarahaszna-összeírás ad támpontot.⁷² A Gömör megyéből ismert nagyszámú *homo noster* között többnyire nemesi falvakból származó egytelkeseket találunk.⁷³ Családjaik több esetben várjobbágy eredetűek, mint például a Melléteiek, Vályiak, Otrocsokiak vagy a Malaik.⁷⁴ Az abaúji megyei emberek általában az öt-tíz jobbágyportát birtokló kisnemesek közül kerültek ki, házasságokkal és szolgálatvállalással megalapozott kapcsolati hálójuk azonban megyebéli tekintélyről tanúskodik.⁷⁵ Később is találunk néhány vagyonosabb nemest. Talán legszembetűnőbb a Borsod megye által 1388-ban kiküldött gömöri Putnoki János fia László, de szintén a középbirtokosok közé sorolhatjuk a sárosi Bagos Jakab családját, a várjobbágyi eredetű Gyármán-rokonságot, valamint a zempléni Deregnőieket és Gatályiakat is.⁷⁶

A megyei emberek társadalmi háttere összevethető a szolgabírókéval.⁷⁷ Az abaúji Cécei Kónya Péter a szolgabíroságát követően, a gömöri Dapsai Ravasz András és Szentkirályi Bon Balázs valamint a borsodi Korhi János a hivatalviselését megelőzően tűnik fel ebben a feladatban.⁷⁸ Az említetteken kívül az abaúji Szendi és Mérai, a zempléni Kamonyai, a sárosi Delnei és Bagos, a borsodi Vatai és a gömöri Herényi, Kisfaludi, Malai, Mellétei, Naprágyi, Vályi családokból egyaránt került ki szolgabíró és megyei ember

⁷⁰ Abaújban 1372-t követően (DL 6032.) míg Sárosban 1378 után (DL 42 073., 42 074.) maradtak el a megyei emberek.

⁷¹ A 14. század elején „úri” nemzetségből származó kiküldöttekre Szabolcs és Szatmár megyében is akad példa (Szabolcs I. 102. sz., 104. sz., 183–184. sz.; Szatmár 113. sz.) itt azonban a későbbiekben is kimutatható a megyei emberek folyamatos működése, ahogyan Gömörben is. Vö. Engel Pál: Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. In: Uő.: *Honor, vár, ispánság* i. m. 603–612.

⁷² Engel P.: Kamarahaszna i. m.; Rémiás Tibor: Abaúj, Gömör és Torna vármegye Zsigmond-kori nemesi társadalmá az 1427. évi kamarahaszna-összeírás alapján. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*, 1989. 26–35.

⁷³ Kádas I.: Északkelet i. m. 113–117. Vö. Ila Bálint: *Gömör megye*. I–IV. Budapest, 1944–1976. 96.

⁷⁴ ÁMTF II. 524., 531., 556–557.; Ila B.: *Gömör megye* i. m. 88.

⁷⁵ Kádas István: Az Abaúj megyei szolgabírói társadalom a Zsigmond-korban. *Korall*, 57 (2014) 117–128.

⁷⁶ Engel: Gen „Rátót nem 6. tábla: Putnoki”; „Gyármán-rokonsága”; „Gatályi (Zemplén m.)”; „Deregnői (Zemplén m.)” családfák. A Gyármánokra ld. Kolosy István: A kálnási Kálnássy-család. *Turul*, 23 (1905) 157–167.

⁷⁷ Vö. István Tringli: Le contee in Ungheria nel periodo degli Angiò. In: Enikő Csukovits (ed.): *L’Ungheria angioina*. Roma, 2013. 162. 68. lj.

⁷⁸ Cécei Kónya Péter szolgabíró 1424–1427: ZsO XI. 1196–1197. sz., DF 232901., DL 105561. Megyei ember 1430: DL 83 652. Dapsai Ravasz András megyei ember 1391: DL 56 933. Szolgabíró 1410: Borsa Iván (szerk.): *Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára 1232–1525. A Hanvay család levéltára 1216–1525*. Budapest, 1993. (továbbiakban Dancs illetve Hanvay) Hanvay 168. sz. Szentkirályi Bon Balázs megyei ember 1400: ZsO II. 34. sz. Szolgabíró 1404–1405: DL 89645., DL 89652.; Korhi János megyei ember 1407: Pálos regeszták 625. Szolgabíró: DL 64 148.

is.⁷⁹ A korábbi feladatviselés megalapozhatta a lokális tekintélyt. Sőt, több megyei ember családjából alispánok származtak.⁸⁰ Hasonló hivatali pályákat és családi karriereket találunk Szabolcsban,⁸¹ és a szomszédos Szatmárban is több olyan megyei embert ismerünk, akiknek rokonsága alispánt adott megyéjének.⁸² Veszprémben a 15. század második feléből ismerünk több hasonló családot.⁸³ Tolnában ezzel szemben a szolgabírókat és megyei embereket az alispánok rétegtől elválasztó merev határvonal figyelhető meg.⁸⁴

A megyei emberek feladatvégzése

A megyei emberek feladatköre nehezen különíthető el a szolgabírókétól. A különféle vizsgálatok lefolytatására, helyszíni tanúkihallgatásra a vármegye szolgabírót vagy megyei embert is küldhetett, akik a *sedriára* visszatérve beszámoltak az *inquisitio* eredményéről.⁸⁵ A megyei emberek feladatai közé tartozott továbbá az eltiltások kivizsgálása, előttük tettek esküt, ők idéztek perbe, valamint a szolgabírókhoz hasonlóan őket is megtaláljuk jobbágyköltözési ügyekben.⁸⁶ Szabolcsban a vizsgálatok lefolytatására, vagy jobbágyköltözések ügyében egyaránt találunk szolgabírót és megyei embert, a megyebéli nemesek idézésére viszont szinte kizárólag megyei embert küldtek ki.⁸⁷

Az abaúji megyei embereket egyaránt kiküldték jobbágyköltözési ügyekben, perbehívásra illetve eltiltásra vagy vizsgálatok lefolytatására.⁸⁸ Az is szembetűnő, hogy az abaúji idézéseket többnyire megyei emberek végezték, bár jóval kisebb arányban a szolgabírók-

⁷⁹ Kádas I.: Északkelet i. m. 110–117. Vatai Tőke Sebestyén megyei ember 1457: Pálos regeszták 646–647.; Vatai Forgács Pál szolgabíró 1407: Uo. 625.; Vatai Tamás szolgabíró 1429: DL 12 159.; Vatai Potros Miklós szolgabíró 1447–1456: DL 70 239., DL 89 987., DL 70 248.

⁸⁰ Abaúj: Szendi; Gömör: Putnoki, Kisfaludi, Szentkirályi Bon, Vályi; Sáros: Bagos; Zemplén: Kamonyai, Gatályi, Deregyői – Havassy Péter: Gömör vármegye fő- és alispánjai. In: Mészáros Kálmán (szerk.): *Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*. Budapest, 2002.; Engel: Arch I. 130–131., 173., 198., 209., 220.

⁸¹ C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye* i. m. 69–71.

⁸² Pl.: Pátyodi Balázs megyei ember: Szatmár 232. sz., Pátyodi János unus ex nobis: Uo. 262. sz., Pátyodi István alispán: Uo.: 30.; Zsarolyáni Gál fia György és Márton fia György megyei emberek: Uo. 387–388. sz., Zsarolyáni Pál fia Imre alispán: Uo. 32.; Gencsi Péter megyei ember: Uo. 282. sz., Gencsi Lőrinc alispán: Uo. 32. Fülöpösi Péter fia Lőrinc unus ex nobis 1389: Uo. 228. sz., Fülöpösi Lőrinc fia László alispán (1406): Uo. 31.

⁸³ Csatáriak, Kormlaiak, Korontáliak – Horváth Richárd: Veszprém megye tisztviselői a későközépkorban (1458–1526.) *Fons*, 7 (2000) 252–266.

⁸⁴ Szakály Ferenc: Tolna vármegye középkori szolgabírái (Esettanulmány). *Történelmi Szemle*, 39 (1997) 418.

⁸⁵ Tringli, I.: *Le contee* i. m. 166.

⁸⁶ Holub J.: *Zala megye* i. m. 162–163.

⁸⁷ C. Tóth N.: *Szabolcs megye* i. m. 68.

⁸⁸ Jobbágyügy: ZsO VII. 2301. sz. Eltiltás: DL 83 639.; DL 89 924. Idézés: DL 43 683.; DL 60 748.; DL 64 330.; DF 233 061. Vizsgálat végzése: DL 83 652.; DL 60 760.; DL 84 901.; DF 232 974.

nál is megtaláljuk ezt a feladatot.⁸⁹ Sáros és Zemplén megye hatósági okleveleiben kevesebb megyei ember szerepel ebben az időszakban, ők eltiltások és vizsgálatok végzésekor bukkantak fel.⁹⁰ Meg kell említenünk azt is, hogy bár Abaúj és Zemplén megyékből többnyire relációk maradtak fenn, a biztosan azonosítható megyei emberek csak a saját hatáskörben hozott oklevelekben szerepelnek. Ugyanez igaz Sáros megyére is.⁹¹ Persze az ilyen iratokban találunk szolgabírókat is, leginkább vizsgálatokra kiküldve, de eltiltások és jobbágysággal kapcsolatos ügyekben is szerepelnek.⁹²

A Gömör megyei gyakorlat teljesen eltért a többi általam vizsgált megyétől. A megyében ugyanis a legtöbb feladatra megyei embereket jelöltek ki. Egyaránt ők jártak el az idézések, az eltiltások vagy a vizsgálatok kapcsán. A vizsgálatokat főként saját hatáskörben rendelték el, de ritkán a nagybírói parancsra adott relációban is szerepelnek megyei emberek. 1406-ban például Kisfaludi Kelemen fia Benedeket, míg 1414-ben Tornaaljai Jakab fia Miklóst küldte ki Gömör nagybírói kérésre.⁹³ Ellenben fontos megjegyezni, hogy a kiküldöttként ismert Gömör megyei szolgabírók kizárólag fontosabb ügyekben, a nagybírók által elrendelt tanúkihallgatások kapcsán fordulnak elő.⁹⁴ Az említett 1414. évi eset során például Tornaaljai jelentése után a nagyobb bizonyosság kedvéért Csoltói István megyei ember és Málai János szolgabíró újabb vizsgálatot tartott.⁹⁵ Az idézéseket és kisebb vizsgálatokat csakis a megyei emberek végezték. Az, hogy a megyei emberek inkább a saját bírói működéssel kapcsolatos iratokban, míg a szolgabírók a relációkban fordulnak elő, Szatmárban a 15. század első évtizedétől figyelhető meg, de például Bereg és Zala megyei emberei is a saját működéssel kapcsolatos oklevelekben szerepelnek.⁹⁶ Gömörhöz hasonlóan Tolna és Ugocsa megyékben szintén akad példa arra, hogy a nagybírók által elrendelt vizsgálatoknál is *homo noster* járt el, igaz őket mindig a vármegyei hatóság pecsétjével említik.⁹⁷

Neumann Tibor Nyitra megye esetében írt a szolgabíró mellé delegált megyei emberekről, akiknek a feladata csupán a szolgabíró által végzett vizsgálat eredményéről való tanúskodás volt.⁹⁸ Zala és Pozsony megyék szintén általában szolgabírót és megyei embert is kiküldtek.⁹⁹ Erre a gyakorlatra a 14. század első feléből Temesben is találunk

⁸⁹ DF 282 871.; DF 233 043.

⁹⁰ Sáros: Bagos Jakab: ZsO XII. 388. sz., Aranyasi Nagy Pál: DF 228 678.; Zemplén: Vékei Gál: DF 234 293., Kamonyai Péter: DL 31 643., Deregyői Besenyő János és Gatályi István: DL 66 942.

⁹¹ ZsO XII. 388. sz.; DF 228 678.

⁹² Pl.: Vizsgálatok végzése: DF 232 901., DL 16 141., DL 64 318., DF 264 049., Nagy Gyula (szerk.): *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I–II. Budapest, 1887–1889. (továbbiakban: Sztáray) I. 509., DL 31 379., DL 10 718.; Eltiltás: DL 75 434.; Jobbágyság: Sztáray II. 106., ZsO III. 2707. sz.

⁹³ Pl.: ZsO II. 5114. sz., Dancs 103. sz.

⁹⁴ Kádas I.: Északkelet i. m. 112–113.

⁹⁵ Dancs 103. sz.

⁹⁶ Bereg 121. sz., 135. sz., 145. sz., 147. sz., 150. sz., 153. sz., 154. sz., 163. sz.; Zala okl. 188. sz., 239. sz., 269. sz.

⁹⁷ Tolna 42. sz., 58. sz.; Ugocsa 40. sz.

⁹⁸ Neumann T.: *Választott nemesi esküdtek* i. m. 268.

⁹⁹ Zala: Holub J.: *Zala megye* i. m. 163.; Pozsony: C. Tóth N.: *Megyek és hiteleshelyek* i. m. 358.

példát,¹⁰⁰ míg ugyanakkor Nógrádban a szolgabíró mellé egy várjobbágyot delegáltak megyei emberként,¹⁰¹ Abaújban pedig a várjobbágy és a tekintélyesebb *testimonium provinciae* járt el együtt. A Dunántúl hét megyéjében (Baranya, Győr, Pozsony, Somogy, Sopron, Vasvár és Zala) az a gyakorlat is megfigyelhető, hogy a kiküldött szolgabíró vagy megyei ember mellé a vármegye egy hiteleshely tanúbizonyságát is felkérte.¹⁰² Sőt ezekben a megyékben általában három-négy, de akár hat-hét megyei embert is kijelöltek, a királyi emberek mintájára.¹⁰³

A borsodi Korhi János megyei ember 1406-ban Vatai Forgács Pál szolgabírót és a ládi Szűz Mária kolostor perjelét, míg Vatai Tőke Sebestyén 1457-ben Tokaji Kelemen szolgabírót és Berzevici Pohárnok István emberét kísérte el.¹⁰⁴ Sárosban Bagos Jakab 1425-ben Prócsi Balázs szolgabíróval járt el, míg Aranyasi Nagy Pál 1444-ben három *iudex nobilium* társa volt.¹⁰⁵ A zempléni Kamonyai Pétert 1453-ban rokona, Kamonyai János szolgabíró mellett találjuk. 1455-ben Gatályi István és Deregyői Besenyő János kísérték el Kamonyait,¹⁰⁶ Vékei Gált pedig Kiseszenyi Fodor István társaként említik.¹⁰⁷ Zemplénben ez a megoldás csupán 1448-at követően jelent meg, előtte szinte minden ügyben egyetlen szolgabíró járt el. Abaúj az 1370-es évektől szintén egy-egy szolgabírót küldött ki a feladatok végrehajtására, majd 1420-tól kezdve jelentek meg a kevésbé fontos ügyekben a megyei emberek. Utóbbiak már egyedül intézkedtek, csak a szolgabíró pecsétjét vitték magukkal, legyen szó idézésről, vagy tanúvallomásokról.¹⁰⁸ Sáros megye 1373-tól általában szolgabírókat küldött ki, ám ezek egyszerre többen, ketten vagy hárman jártak el.¹⁰⁹

A legkarakteresebb a Gömör megyében megfigyelt gyakorlat. Gömörben a megyei emberek széleskörű szerepvállalása volt jellemző, a perbeidézésekre, az eltiltásokra egy-egy, míg a vizsgálatok lefolytatására kettő vagy inkább három megyei embert küldtek ki, hatósági pecséttel.¹¹⁰ A gömöri gyakorlat egy esetben, a 14. század végén Borsodban is megfigyelhető, 1388-ban Velezdi Kövér György kérésére három megyei embert rendelt ki a vármegye.¹¹¹ Egyszerre több megyei ember kiküldésére akad példa

¹⁰⁰ Iusztin Z.: The Noble Judges i. m. 257., 259.

¹⁰¹ Zsoldos A.: *A szent király* i. m. 167.

¹⁰² C. Tóth N.: Megyék és hiteleshelyek i. m. 351–364.

¹⁰³ Uo. 358.

¹⁰⁴ Pálos regeszták 625., 646–647.

¹⁰⁵ ZsO XII. 388. sz.; DF 228 678.

¹⁰⁶ DL 31 643., DL 66 942.

¹⁰⁷ DF 234 293.

¹⁰⁸ Kádas I.: Északkelet i. m. 110–112.

¹⁰⁹ Uo. 117–121.

¹¹⁰ Pl.: Idézés: DL 89 544., DL 89 564., DL 96 700., ZsO II. 6267. sz., ZsO V. 1775. sz., DL 89 969.; Eltiltás: DL 89 567., ZsO II. 6778. sz., DF 268 545.; Vizsgálat végzése: Hanvay 152. sz., DL 89 616., ZsO II. 34. sz., ZsO II. 1886. sz., ZsO IV. 1615. sz., ZsO IX. 908. sz., DL 89 911., DF 269 822.

¹¹¹ DL 7436.

Szatmár és Ugocsa megyéknél is,¹¹² míg Bereg és Sopron esetében az a Sáros megyéhez hasonló gyakorlat figyelhető meg, hogy sokszor két szolgabíró járt el együtt.¹¹³ Győr és Tolna megyékben viszont Abaújhoz hasonlóan a vizsgált időszakban általában egyetlen személyt küldtek ki, legtöbbször szolgabírót, vagy az ő pecsétjével eljáró megyei embert.¹¹⁴

A megyei emberek kiválasztása

Nehéz meghatározni, hogy mi alapján választották ki az önállóan – csupán a pecséttel – vagy valamely szolgabíró társaként eljáró megyei embereket. Több esetben fordult elő, hogy a kiküldött személyek között rokoni kapcsolat tételezhető fel. Szó esett már a Kamonyai János szolgabírót elkísérő Kamonyai Péterről. Gömör megyében különösen gyakran fordult elő, hogy azonos „vezetéknevű” személyeket küldött ki a vármegye. 1400-ban három oklevél is említ kiküldötteket. A legkorábbiakban Héti Gergely, Héti Márk fia István és Héti Tamás nevét olvashatjuk.¹¹⁵ Néhány nappal később Szentkirályi Simon fia Egyedet és Szentkirályi Bon Balázst küldték ki együtt.¹¹⁶ Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kuriális nemesek esetében egy településről számos azonos előnevet viselő, de különálló család származhatott.¹¹⁷ Az ugyancsak 1400-ból származó harmadik oklevélben szereplő Pető fia Demeter, Pető fia Bertalan és Pető fia Péter már valószínűleg egy atyafisághoz tartoztak.¹¹⁸ Az 1415-ben együtt kiküldött Malai István fia László és Benedek pedig fivérek lehettek.¹¹⁹ A Malaiak, Hétiak, Tibaháziak közül később is küldött ki egyszerre több rokont, vagy legalábbis azonos településről származót a vármegye.¹²⁰ Szepesben az 1417-ben Göbölfalvi János társaként kiküldött Kázmérfalvi György fia János és Miklós testvérek voltak.¹²¹ Szatmárban szintén gyakori volt, hogy családtagokat küldtek ki megyei emberként. 1426-ban például Tunyogi Imrét és a fiát, Andrást jelölték ki egy eltiltásra, míg 1448-ban két Zsarolyáni volt a kijelölt *homo noster*.¹²² Valószínű az is, hogy az 1401-ben *duos ex nobis*ként kiküldött két Vitkai illetve két Szalmadi közül az egyik, vagy inkább mind-

¹¹² Szatmár 232. sz., 251. sz., 256. sz., 344. sz., 387. sz.; Ugocsa. 40. sz.

¹¹³ Bereg 114. sz., 133. sz.; Sopron okl. II. 41. sz., II. 152. sz.

¹¹⁴ Győr 17. sz., 19. sz.; Tolna 50. sz., 55. sz., 62. sz., 98. sz.

¹¹⁵ DL 89 616.

¹¹⁶ ZsO II. 34. sz.

¹¹⁷ Ila B.: *Gömör megye i. m. I. 96.*; Tringli István: *Pest megye a késő középkorban*. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I. 2. rész. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest, 2001. 135.

¹¹⁸ ZsO II. 601. sz.

¹¹⁹ ZsO V. 542. sz.

¹²⁰ ZsO VIII. 269. sz.; DL 11 874.; DL 89 911.

¹²¹ DL 63 762. Kázmérfalvi Miklósról 1414-ben a megye korábbi szolgabírójaként utalnak: ZsO IV. 2606. sz.

¹²² Szatmár 344. sz., 387. sz.

kettő megyei ember volt.¹²³ Ugocsában 1440-ben Szirmai Szaniszlót és Szirmai Kalech Simont küldték ki együtt,¹²⁴ de Zalából is van arra adat, hogy a szolgabíró egy rokona kísérte el megyei emberként.¹²⁵

A királyi emberekhez hasonlóan a megyei emberek kiválasztása során is közrejátszott a helyismeret, vagy a kérdéses ügyben érintett személlyel való rokonság.¹²⁶ Abaúj megye 1433-ban Szendi Gotthárd és Demeter kérésére Szendi Ernye fia Jakabot küldte ki, hogy tiltsa el Mérái Pető Fülöpöt és Lászlót a felperesek szendi birtokrészétől.¹²⁷ Gotthárd és Demeter valamint Ernye fia Jakab egyaránt Alszendről származott, családjaikat birtokközösség és valamilyen, közelebbről meg nem határozható rokonság is összekötötte.¹²⁸ 1427-ben Mérái Tamás fia István Papi Péter és rokonai kérésére tiltotta el Gagyí Lászlót.¹²⁹ Papi Péterről tudjuk, hogy felesége Orsolya, Mérái Tamás lánya, István megyei ember nővére volt.¹³⁰ 1455-ben Zemplén megye a szolgabíró mellett Deregyői Besenyő Jánost és Gatályi Istvánt küldte ki a Butkaiak panaszának kivizsgálására. Deregyői felesége Butkai lány volt.¹³¹ Hasonló példákat Gömör megyéből is találunk. 1398-ban például Vályi János fiaival szemben Várkonyi Jakab fia Andrást Várkonyi János fia Péter idézte perbe,¹³² 1375-ben pedig Hangonyi Beke fia Kelemen és Hangonyi Gergely fia Tamás perének kivizsgálására küldte ki a megye Hangonyi Máté fia Lászlót.¹³³ 1416-ban pedig Velezdi Kövér Györgyöt Szentkirályi László fia Ferenc ellen Szentkirályi László fia Benedek citálta.¹³⁴

A Gömör megyei oklevelek nagy része családi oklevéltárakban maradt fenn, ezek jelentős része a Putnokiak pereivel foglalkozik. A kérésükre elrendelt vizsgálatokra kirendelt megyei emberek között gyakran találunk a birtokaikhoz közeli falvakból származó személyeket, elsősorban Hétről és Szentkirályról, de Lócról és Naprágyról is.¹³⁵ A Bartók

¹²³ Szatmár 240. sz., 246. sz.

¹²⁴ Ugocsa. 40. sz.

¹²⁵ Holub J.: *Zala megye* i. m. 163. 117. lj.

¹²⁶ Engel P.: Királyi emberek i. m. 585–586.; C. Tóth N.: Megyék és hiteleshelyek i. m. 359., Neumann Tibor: *A Vízköz kisnemesi társadalma a középkorban. Századok*, 136 (2002) 439.

¹²⁷ DL 89 924.

¹²⁸ Csoma József: *Abaúj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa, 1897. 545–546.; DL 43 862.; Engel: *Arch* I. 173., DF 232 922., DL 90 014.

¹²⁹ DL 83 639.

¹³⁰ DL 83 682.

¹³¹ A Gatályiak is rokonságban álltak Besenyő Jánossal – Engel: *Gen „Deregyői (Zemplén m.)” családja*.

¹³² DL 96 700.

¹³³ Hanvay 113. A Hangonyi egy kiterjedt Gömör megyei családnak számított, az említett személyek között távoli rokonság állt csupán fent – Engel: *Gen „Hangonyi 1. tábla egyházashangonyi ág” családja*.

¹³⁴ ZsO V. 1775. Szentkirályi László fia Ferenc testvéreként csak Bereket említik források (DL 8435., DL 10 573.), de nem zárhatjuk ki a névelírás lehetőségét sem.

¹³⁵ Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. CD-ROM. (Térinformatika: Kollányi László – Sallay Ágnes.) Budapest, 2002.; DL 89 567., DL 89 616., ZsO II. 34. sz., ZsO II. 5082. sz., ZsO II. 6267. sz., DL 89 674., DL 89 915., DL 89 911., DL 89 969.

gedei várnagy kérésére 1414-ben elrendelt vizsgálatot a Gedéhez közeli településekről származó Kisfaludi Korlát Miklós és Bellényi Benedek vizsgálta.¹³⁶ A Gömör várától északra birtokos Csoltói István és Lekenyei Forgács Miklós kérésére elrendelt vizsgálatokra szintén ebből a térségből kerültek ki megyei emberek.¹³⁷ Az, hogy Gömör megye törekedett a vizsgálatokhoz, idézésekhez helyismerettel rendelkező szomszédos birtokost kijelölni, érthető. Ezt 1414-ben Tornaaljai Jakab fia Miklós megyei ember kiküldése idején meg is fogalmazták, hisz Szuhaő határainak megállapítása során Tornaaljai mint a birtok határosa kérdezte ki szomszédjait.¹³⁸ Persze előfordult, hogy a kijelölt megyei emberek között akadt távolabbi birtokos is, például a Putnokiak ügyeiben is találunk ablonci, otrocsoki vagy mellétei nemeseket.¹³⁹ A zempléni és borsodi megyei emberek gyakran szintén a peres fél, vagy az érintett birtok szomszédjai illetve határosai voltak.¹⁴⁰ A Velezdi György kérésére elrendelt vizsgálatnál szintén a helyismeret miatt rendelkezett ki Borsod megye gömöri birtokosokat is.¹⁴¹

Az érintettel rokon vagy legalábbis az ügyben érintett település szomszédságában lakó megyei emberek kiküldése a Felső-Tiszavidéken és Dunántúlon sem ritka. Bereg Kisdobronyi János kérdésére küldte ki Kisdobronyi Nagy Berecket, míg egy Daróc birtok miatti perben Daróci János fia Ferenc lett a megyei ember.¹⁴² Ugocsában 1406-ban Oroszi birtok ügyét Oroszi György fia Fábián vizsgálta ki, míg például 1457-ben a bökényiek és a csepeiek kérésére két Sásvári tartott vizsgálatot.¹⁴³ Zalában Apáti Vitális megyei embert Apáti Sandrinus ügyében találjuk, míg 1417-ben a Besenyőiek és Bucsaik egerszegi polgárok elleni panaszára a közeli Ebergényi Pál fia Péter megyei embert küldték.¹⁴⁴ Tolnában Gödör Antal kérését 1418-ban Gödör János szolgabíró és a közelben birtokos Kéthelyi János vizsgálta.¹⁴⁵

Összegzés

Elemzésem alátámasztja C. Tóth Norbertnek korábban Szatmár, Szabolcs, Bereg, Ugo- csa és Ung megyék működésének vizsgálata során tett megfigyelését, miszerint még az egymással azonos régióba tartozó megyék esetében sem lehet általánosítani az egy-egy

¹³⁶ ZsO IV. 1615. sz.

¹³⁷ ZsO V. 542. sz., ZsO VII. 1581. sz., Hanvay 178. sz.

¹³⁸ „Nicolaum filius Jacobi de Thornaya conmetaneum predictae possessionis Zwhafew hominem nostrum.” – ZsO IV. 2818. sz.

¹³⁹ ZsO II. 7698. sz.; ZsO IX. 908. sz.; DL 89 911.

¹⁴⁰ Zemplén: DF 234 293., DL 31 643., DL 66 942.; Borsod: DL 7436., Pálos regeszták 625., 646–647.

¹⁴¹ DL 7436.

¹⁴² Bereg 145. sz., 153. sz.

¹⁴³ Ugocsa 26. sz., 59. sz.

¹⁴⁴ Zala okl. 188. sz., DL 43369. A Bucsaikra ld. Tarján Eszter: Miksinci Dragisics-címereslevél, 1503. In: KMC I. 91–92.

¹⁴⁵ Tolna 38. sz., 42. sz., 58. sz., 81. sz., 83. sz., 117. sz.

megye működéséről alkotott képünket.¹⁴⁶ A megyei emberek nem mindegyik megyében mutathatóak ki, ahol igen, ott a szolgabírók tehermentesítésében vállaltak szerepet. A feladatkör valószínűleg a királyi emberek mintájára jött létre, egyes megyékben eleinte várjobbágyok látták el. A 14. század elején néhány tehetősebb nemes is megtalálható ilyen minőségben, később viszont főként a kisenemesség köréből verbuválódtak. Ez azonban nem jelentette a megfelelő társadalmi háttér és lokális tekintély hiányát, több megyei ember rokonságában nemcsak szolgabírót, hanem alispánt is találunk.

Északkelet-Magyarországon a megyei embereket leginkább a kevésbé fontos feladatokra küldték ki, illetve a kisebb, saját bírói hatáskör alá tartozó vizsgálatokat végezték el. A nagybírói parancsra elrendelt vizsgálatokra ezzel szemben szolgabírót küldtek ki. A megyei emberek általában egy szolgabíró társaságában vagy annak pecsétjével folytatták le a vizsgálatokat, avagy, mint Gömörben, egyszerre több megyei ember járt el a hatóság pecsétjével. Ez a körülmény a vitás *ex nobis* formula feloldásában segítségünkre lehet: a vármegyei relációkban, pecsét említése nélkül szereplő személyek esetében valószínűsíthető, hogy inkább szolgabírókról van szó. Persze, az egyes megyék sajátos viszonyai korántsem hagyhatók figyelmen kívül. Az egyszerre eljáró megyei emberek gyakran rokonságban álltak egymással vagy az egyik szolgabíróval. Máskor viszont a vizsgálatot kérő féllel mutatható ki rokonság. Mindemellett persze a „megye” számított a kiküldöttek helyismeretére is.

¹⁴⁶ C. Tóth Norbert: A nemesi megye a középkori Magyarországon. Öt megye példája. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 45 (2010) 409.

KÁLMÁN DÁNIEL

*A naturális ábrázolás megjelenése
a magyarországi heraldikában a középkori
címereslevelek tükrében
(1398–1526)*

A NAPJAINKBAN ÚJRA fellendülő heraldikai kutatás egyik kiemelt témakörét a címereslevelek (*litterae armales*) alkotják. Teljes joggal, hiszen az uralkodói címeradományozások valóban a magyarországi, azon belül is a középkori heraldika egyik legfontosabb forráscsoportját képezik. A középkori Magyarországból nem maradtak fenn címereskönyvek vagy egyéb színes heraldikai források, a 14. századtól Európa-szerte, így Magyarországon is meginduló címeradományok¹ tehát más, monokróm címertani emlékekkel (például pecsétek, sírkövek) szemben a mázhasználat egyedüli forrásaiként szolgálnak. Az alábbiakban a címereslevelek heraldikai szempontú vizsgálatán belül is három, egymással összefüggő kérdéskört szeretnénk érinteni. Elsőként a mesteralakok, illetve a lebegő címerképek előfordulásáról, majd az úgynevezett heraldikai „természetes szín” alkalmazásáról és ennek jelentőségéről, végül pedig a naturális ábrázolásmód megjelenéséről és ezek esetleges értelmezéséről.

A kutatás során kizárólag a magyar uralkodó által magyar alattvaló részére adományozott címereket vizsgáltam, sem a külföldi uralkodók által magyar, sem pedig a magyar uralkodó által külföldi kedvezményezett részére tett címeradományokkal nem foglalkoztam. Ennek fő oka az, hogy ezek a címereslevelek speciálisan kapcsolódnak a magyar heraldikai hagyományhoz. Míg diplomatikailag egyértelmű a kapcsolat, heraldikailag ez már közel sem magától értetődő, tehát mindez a hazai anyaggal együtt tárgyalva téves következtetésekre vezethetne. Külföldi címernyerők esetében például joggal feltételezhető, hogy az általuk kapott címerkompozíciók sokkal inkább gyökereznek származási helyük címertani tradíciójában – általános tendenciaként ugyanis megfigyelhető, hogy ezek a címerek sokkal inkább tartják magukat a heraldika klasszikus szabályaihoz, mint a magyarországi címerek.

Magyarázatra szorul a címben szereplő időtartam is. Természetesen már az Anjou-uralkodók idejéből tudomásunk van címeradományokról, ezek azonban teljes címer

¹ Áttekintését ld. Fejérpataky László: A XIV. századi czimer-adomány. *Turul*, 19 (1901) 97–104.

helyett inkább sisakdísz-adományok, vagy csak a címerkompozíció egyes elemeire vonatkoznak. Így tanácsosabbnak tűnik 1398-nál, a legelső Zsigmond-kori címereslevél kelténél meghúzni a vizsgálat alsó időhatárát, amelytől kezdve a címeradományok mondhatni tömegessé váltak.

Fontos megjegyezni, hogy a korábbi címertani szakirodalom döntő részben egy-egy címereslevél, vagy egy kisebb címereslevél-csoport ismertetésére szorítkozott, a teljes anyag részletes vizsgálatára eddig még nem került sor. Egy teljes körű, minden részletre kiterjedő elemzésre jelen dolgozat sem vállalkozhat, a fent említett néhány szempont áttekintésével azonban hozzá kíván járulni egy nagyobb elemzés előmozdításához. Heraldikai szakíróink közül egyedül Rugonfalvi Kiss István szentelt a témának egy nagyobb lélegzetű, három részes dolgozatot, amely 1903-ban jelent meg a *Turul* hasábjain, majd egy évvel később önálló kiadvány formájában is napvilágot látott.² Radocsay Dénes ugyan több, kétségekkívül fontos tanulmányában foglalkozott átfogó jelleggel a középkori magyar címereslevelekkel,³ ezekben azonban elsősorban művészettörténeti, nem pedig címertani szempontból vizsgálta a kérdéses anyagot. Rugonfalvi munkája pedig immár több mint száz éve jelent meg, érdemes tehát újból megvizsgálni a kérdéskört.

Mesteralakok és címerképek

A középkori magyar heraldika kapcsán tett egyik, már-már közhelyszerű megállapítás, hogy a magyar heraldikai ízlés nem kedvelte sem a mesteralakokat, sem pedig az úgynevezett „lebegő” alakokat (legyen az mesteralak, vagy címerkép), és utóbbiakat igyekezett mindenáron „természetessé” tenni valamivel.⁴ Így lett például a lebegő kardból egy kardot tartó levágott kar, vagy a kígyóból egy csőrében kígyót tartó madár:⁵ ez utóbbi egyúttal a korábbi főalak mellékalakká válásával is járt.⁶

² R[ugonfalvi] Kiss István: Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar czimerekben. *Turul*, 21 (1903) 49–56.; *Turul*, 21 (1903) 119–125. és *Turul*, 21 (1903) 162–171. Önálló kiadványban: Budapest, 1904. Dolgozatomban az utóbbi oldalszámaira hivatkozom.

³ Radocsay Dénes: Gótikus magyar címereslevelek. *Művészettörténeti Értesítő*, 6 (1957) 271–294.; D[énes] Radocsay: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5 (1958) 317–358.; D[énes] Radocsay: Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings in Hungary I. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11 (1966) 241–264.; D[énes] Radocsay: Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings in Hungary II. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 12 (1966) 71–92.

⁴ Áldásy Antal: *Címertan*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. (*Historia Incognita*. III.: Zsebkönyvek 3.) [eredetileg megjelent: Budapest, 1923. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 6.)] 72.; Bertényi Iván: *Magyar címertan*. Budapest, 2003. 34.; R[ugonfalvi] Kiss I.: *Természetes ábrázolás* i. m. 8.; Szabolcs de Vajay: Jalons pour l'étude de l'héraldique: l'héraldique hongroise. *Archivum heraldicum*, 78 (1964) No. 1. 6–9.

⁵ Például az 1415. január 26-án, Konstanz-ban kelt Somkerek-i armális címerében, ld. Áldásy Antal – Fejérpataky László (szerk.): *Monumenta Hungariae Heraldica*. Magyar czimeres emlékek. I–III. Budapest, 1901–1902, 1926. (továbbiakban: MHH) I. 37–38.

⁶ Uo. 38.

A címeresleveleken ránk maradt címereket megvizsgálva az arányokat illetően természetesen nem merülhet fel kérdés: a mérleg egyértelműen a címerképek javára billen, ezekből jóval több van, mint mesteralakokból. Ennek ellenére a fenti magyarázat meglehetősen egyoldalúnak és leegyszerűsítőnek tűnik, hiszen, mint azt az előfordulások mutatják, a mesteralakok nem voltak teljesen ismeretlenek a hazai középkori heraldikában. Nem túl jól kivehetően ugyan, de fekete pályát találunk a Szirmai-címer (1417)⁷ ezüst pajzstalpában, kék mezőben arany ék szerepel a Dabi-címerben (1430),⁸ valamint vörös mezőben ezüst balharántpólya a bodfalvi Bod-armálisban (1460).⁹ Meghatározhatatlan mázú a Sakcinski-címerben¹⁰ szereplő harántpólya. Ezüsttel és feketével sakkozott pályát láthatunk a Zuhodoli-címerben (1516),¹¹ vörös mezőben arany pályát Kanizsai Dorottya címerének (1519)¹² pajzstalpában. Szintén vörös mezőben arany pályát találunk a Várkonyi-címer (1520)¹³ pajzstalpában, ezüst balharántpályát pedig a Petrec-címer (1523)¹⁴ bal oldali mezejében. Kétséges, hogy ide vonható-e a Balajti-címer (1517)¹⁵ arany pajzstalpában szereplő kék sáv. Megállapításom szerint a szóban forgó elem hullámpólya helyett inkább tűnik pataknak, így már a természetes ábrázolás témakörébe tartozik.

Hasonló megállapításra jutunk a lebegő alakok esetében is: ha arányaiban nem is kimagasló számban, de viszonylag gyakran találkozunk lebegő címerképekkel. Így megemlíthető a Raveni-címer (1421)¹⁶ sárkánya, a már említett Dabi-címerben le-

⁷ Konstanz, 1417. június 27.: DL 67 416. Kiadása: MHH I. 43–44. 6. sz.; Borovszky Samu – Varju Elemér: A Szirmai család címeres levele. *Turul*, 17 (1899) 71–72. Regesztás közlése: Áldásy Antal (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*. I–II. Budapest, 1904–1923. (A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. II.: Címereslevelek.) Reprint: Budapest, 2010. (a továbbiakban: MNM) I. 8–9. 12. sz.; ZsO VI. 610. sz.

⁸ Pozsony, 1430. január 9.: Lappang, vagy elveszett, a II. világháború előtt Máramaros vármegye levéltárában volt. Kiadása: MHH I. 59–62.; F[ejérpataky] L[ászló]: Zágrábi Dabi Mihály címere 1430-ból. *Turul*, 5 (1887) 106.

⁹ Buda, 1460. február 21.: DL 73 414. Kiadása: Meliőrisz Béla: A Bothfalvi Both család címere. *Turul*, 19 (1901) 38–41. Regesztás közlése: MNM VIII. 547. 3. sz.

¹⁰ Buda, 1490. október 27.: Hrvatski Državni Arhiv, Armales 3., fényképmásolata: DF 286 306. Kiadása: Ternovác Bálint: Saccii-címereslevél, 1490. In: KMC I. 73–75. A kedvezményezettek családneve helyesen, modern alakjában „Sakcinski”, ld. Ivo Vukcevič: Croaita 3: New Language, New Nationality, and New State. h. n., 2013. Köszönettel tartozom Gál Juditnak, az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Középkori magyar történelem Doktori Program doktoranduszának, hogy felhívta az adataira a figyelmemet.

¹¹ Buda, 1516. december 16.: DL 68 740. Regesztás közlése: MNM I. 449. 4. sz.

¹² Buda, 1519. június 25.: DL 24 773. Kiadása: Ghyczy Pál: Kanizsai Dorottya címereslevele 1519-ből. *Turul*, 46 (1932) 68–70.

¹³ Buda, 1520. június 15.: DL 23 408.

¹⁴ Wiener Neustadt(?), 1523. október 21.: DL 23 845.

¹⁵ Buda, 1517. június 24.: DL 50 249. Kiadása: Á[ldásy] A[ntal]: A Balajthy család címereslevele 1517-ből. *Turul*, 30 (1912) 171. Regesztás közlése: MNM II. 77. 85. sz.

¹⁶ Znojmo (Znaim), 1421. március 28.: Hrvatski Državni Arhiv, Armales 1., fényképmásolata: DF 286 304. Regesztás közlése: ZsO VIII. 339. sz. Köszönettel tartozom Gál Juditnak, hogy az oklevél színes fényképét rendelkezésemre bocsátotta.

begő fogak, a Bászai-címer (1434)¹⁷ lebegő ágaskodó egyszarvúja, a Csicseri-címer (1505)¹⁸ alsó, zöld mezejében lebegő kerék, vagy a Drágfi-címer (1507)¹⁹ lebegő arany nyila. Ugyancsak lebegő a Földesi-címer (1515)²⁰ egyszarvúja, közismertebb példaként pedig felhozható a Kanizsaiak lebegő szárnyas saslába.²¹ Továbbá a gersei Pető-címer (1507)²² négyelt címerpajzsának első mezejében növekvő, ágaskodó oroszlán, a második mezejében lebegő kacsza, a negyedik mezőben pedig lebegő sárkány szerepel. A harmadik mezőben felfelé forduló ezüst félhold felett két arany csillag található. Természetesen a félholdat vagy a csillagot – amelyek a középkori magyar heraldika gyakori címerképei – eleve problémás is lenne bármihez is „kötni”, már csak azért sem, mivel ezek a természetben is „lebegő” formában vannak jelen. A félholdat illetően ugyanakkor érdemes megemlíteni a Hontpázmány nemzetség Forgács-ágának címerhasználatát: a Forgácsok esetében jól adatolható ugyanis, hogy a 13. század legvégén²³ még főalakként szereplő növekvő holdsarló (a Hontpázmány nem közös címerképének egyik eleme)²⁴ a 15. század elejére már mellékalakká vált: Forgács (I.) Péter 1402-re datálható pecsétjén még sisakdíszként,²⁵ az 1440-es évekre viszont már pajzsba foglaltan,²⁶ főalakként egy növekvő koronás nőalak szerepel, amelynek halántékához (a szimmetria kedvéért) két oldalról egy-egy félhold illeszkedik.²⁷

Véleményem szerint tehát a fentiek jól tanúsítják, hogy, ha nem is nagy számban, de a középkori magyar heraldikában szemmel láthatólag előfordulnak mind mesteralakok, mind lebegő alakok (utóbbi esetben nagyrészt természetesen címerképekről van szó). Mindezt azért tartom fontosnak kihangsúlyozni, mert a korábbi szakirodalmi megállapítások között találjuk, hogy a középkori Magyarországon alkalmasint nem is ismerték a heraldika bevett szabályait.²⁸ A fenti példák mellett ennek egyértelműen ellentmondanak a hazai címeres anyagban található, a klasszikus heraldikai szabályrendszer szerint is

¹⁷ Bazel, 1434. április 20.: MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron város levéltára, DL 906., fényképmásolata: DF 202 553. Kiadása: MHH II. 47–48.; Schönherr Gyula: A Báznai család czimeres-levele 1434-ből. *Turul*, 15 (1897) 91–92.

¹⁸ Buda, 1505. november 15.: DL 32 062. Kiadása Simonkay Márton gondozásában megjelenés alatt áll a „Középkori magyar címereslevelek” (KMC) második kötetében.

¹⁹ Buda, 1507. március 28.: DL 108 128.

²⁰ Pozsony, 1515. június 28.: DL 71 824.

²¹ Körmendi Tamás: Az Osl nemzetség címerváltozásai a középkorban. *Turul*, 83 (2010) 7.

²² Buda, 1507. szeptember 2.: DL 86 051. Kiadása és fordítása: Szovák Kornél: Gersei Pethő János címerbővítő armálisa. *Turul*, 83 (2010) 100–103. Regesztás közlése: MNM II. 68–69. 73. sz.

²³ Ld. Hontpázmány nembeli (II.) Tamás ispáni pecsétjét: Körmendi Tamás: A Hontpázmány nemzetség címerváltozatai a középkorban. *Levéltári Közlemények*, 82 (2011) No. 2. 50. 5.2.1. sz.

²⁴ Uo. 28.

²⁵ Uo. 50. 5.3.1. sz.

²⁶ Ld. Forgács (IV.) János 1441–1446 közötti, illetve Forgács (V.) Miklós egyik fia pecsétjét (1443): Uo. 51–52. 5.4.1. sz. és 52. 5.5.1. sz.

²⁷ Uo. 22.

²⁸ Áldásy A.: *Címertan* i. m. 72.; R[ugonfalvi] Kiss I.: *Természetes ábrázolás* i. m. 8–9.

kifogástalan címerek, például a Hideghéti- (1411),²⁹ a Tamásfalvi- (1415),³⁰ vagy éppen a Szecsődi-címer (1419).³¹ Meglétük arra enged következtetni, hogy ismerniük kellett a klasszikus heraldikai szabályokat.

A természetes szín és a természetes ábrázolásmód

A „klasszikus” heraldikai mázak négy színt (vörös, fekete, zöld, kék) és két fémet (arany, ezüst) foglalnak magukban, egyéb mázak alkalmazását későbbi fejleménynek szokás tartani. Ehhez képest rögtön tárgyalt korszakunk elején másfajta (a szó természetes, és nem heraldikai értelmében vett) színekkel is találkozunk a címerleírásokban. A Csentevölgyi-armális³² egyébként meglehetősen zavaros címerleírása a címerben szereplő farkasfőrt „grisei coloris”-nak mondja, szürke szín a heraldikában viszont nem létezik, az ezüst színonimája általában a fehér. Még ennél is konkrétabb a Tétényi–Haraszi-armális leírása,³³ amely a címerben megfestett darut „coloris proprii” formában ábrázoltak írja le. Összevetve a sérült címerkép még látható részével és a sisakdísszel, valóban egy szürkés-fehér madarat láthatunk, fekete farktollakkal, amelynek feje búbja vörös, a csőre feletti rész pedig fekete.

Talán egyik legismertebb címereslevelünk az 1453. február 1-én kelt Hunyadi-armális. Az oklevél a természetes szín használatára is jó példával szolgál. A szembeötlően részletes, címermagyarázatot is magában foglaló címerleírás ugyanis a Hunyadi-család ősi címerét, a csőrében arany karikát tartó fekete hollót „[corvum] ... sub colore naturali depictum”-nak nevezi.³⁴

Az 1498-ban kelt Abrahamovics-címer³⁵ leírása a farkast szó szerint „naturali colore depictus”-nak nevezi, míg az 1503. évi miksinci Dragisics-armálisban³⁶ a címerpajzson ta-

²⁹ Pozsony, 1411. október 14., Zsigmond címeradománya Hideghéti Miklós fia Jakab részére. Az 1945-ben megsemmisült eredeti fényképmásolata: DL 95 026. Kiadása: MHH III. 13–15.; Fejérpataky László: A harmadik festett armális. *Turul*, 26 (1908) 25–26. Regesztás közlése: MNM II. 27. 9. sz.; ZsO III. 1056. sz.

³⁰ Konstanz, 1415. május 19.: DL 50 513. Regesztás közlése: MNM II. 30. 15. sz.; ZsO V. 645. sz.

³¹ Ulm, 1418. szeptember 11.: DL 38 100. Kiadása: MHH II. 31–32.; Nagy Imre: A Szecsődy család és 1418. évi címere. *Turul*, 11 (1893) 150. Regesztás közlése: ZsO VI. 2346. sz.

³² Újlak, 1398. október 16.: DL 50 509. Kiadása: Fejérpataky L.: A XIV. századi i. m. 103–104. Regesztás közlése: MNM I. 4. 4. sz.; BTOE III. 263. sz.; ZsO I. 5530. sz.

³³ Buda, 1405. április 15.: DL 64 122. Kiadása: Nyáry Albert: *A heraldika vezérfonala*. Budapest, 1886. 229., 2. l. Regesztás közlése: MNM I. 5. 5. sz.; ZsO II/1. 3798. sz.

³⁴ Pozsony, 1453. február 1.: DL 24 762. Kiadása: Sölch Miklós: Hunyadi Mátyás címeres levele, 1453. *Levéltári Szemle*, 56 (2006) 4. sz. melléklet. Az oklevél digitális felvételével és illusztrációkkal kiegészített változata megjelent a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára honlapjának „A hét dokumentuma” rovatában is: http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/hunyadi_janos_cimerbovites.html (Letöltés ideje: 2014. október 19.).

³⁵ Buda, 1498. szeptember 2.: Hrvatski Državni Arhiv JAZIU, 3430 A-I-3, fényképmásolata: DF 286 308. Kiadása: Mihálykó Ágnes: Szentmihályi Abrahamovics, 1493. In: KMC I. 77–79. 18. sz.

³⁶ Buda, 1503. november 11.: Arhiv Hrvatske Akademije, Diplomata Latina, 21118, fényképmásolata: DF 232 175. Kiadása: Tarján Eszter: Miksinci Dragisics-címereslevel, 1503. In: KMC I. 89–92.

lálható sisak az, ami természetes színű („galea suo colore depicta”). A szinte napra pontosan két évvel később, 1505-ben kiállított Csicseri-armálisban ismét egy „saját”, vagyis természetes színű („suo colore”) farkast találunk. Bár címerleírással nem rendelkezünk, de több másik címeradomány címerképe is sejtetni engedi a természetes szín alkalmazását, így a kispalugyai Boda- (1417)³⁷ vagy a Kölkedi-címer (1429)³⁸ barna őze, illetve saslába, valamint a Keszői- (1415),³⁹ a Suki- (1418)⁴⁰ vagy a Kistárkányi-címer (1434)⁴¹ szürke farkasa.

Világos tehát, hogy mindkét elnevezés a természetes szín önálló heraldikai mázként történő alkalmazására utal némileg burkoltan, vagy egészen nyilvánvalóan. Ennek jelentősége abban rejlik, hogy a természetes szín megjelenését – annak ellenére, hogy a Tétényi-Haraszti-armális darujának természetes színéről már Nyáry Albert is említést tett⁴² – mind a külföldi, mind a magyar heraldikai kutatás a mai napig a „papírheraldika” korára (vagyis a kora újkorra és az újkorra) datálja.⁴³

Ugyancsak kora újkori, 17. századi fejleménynek szokás tartani az úgynevezett „testszín” megjelenését,⁴⁴ amellyel a heraldika a címerben szereplő emberalakok természetes színét kívánja visszaadni. Jóllehet, a testszín esetében sajnos nem rendelkezünk szöveges bizonyítékkal (címerleírással), a természetes szín megjelenésének analógiájára – tudniillik, nem minden esetben találunk címerleírást – nagyon is valószínű, hogy a címerképeken előforduló emberalakok esetében a testszínnel, mint a természetes színű ábrázolások egyik alcsoportjával van dolgunk, aminek magyarázatát éppen a magyar heraldika

³⁷ Konstanz, 1417. szeptember 29.: DL 98 441. Kiadása: MNM II. 34., 19. sz. Regesztás közlése: ZsO VI. 964. sz.

³⁸ Pozsony, 1429. május 12.: DL 50 521. Kiadása: MHH II. 39–40.; Schönherr Gyula: A Kölkedi család címeres levele 1429-ből. *Turul*, 14 (1896) 36–37. Regesztás közlése: MNM II. 41–42. 30. sz.

³⁹ Konstanz, 1415. április 12. Eredetije lappang, vagy elveszett, 1905-ben Retsky Margit tulajdonában volt. Kiadása: MHH III. 19–20.; Reiszig Ede: A Keszői Jakab címerelevele. *Turul*, 23 (1905) 127. Regesztás közlése: ZsO V. 488. sz.

⁴⁰ Konstanz, 1418. március 29.: Arhiva Istorica a Filialei din Cluj a Academiei RR (Kolozsvár), Erdélyi Múzeum Egyesület egykori levéltára, Címereslevelek 1.; fényképmásolata: DF 254 917. Kiadása: Petrichevich Horváth Emil: A Suky-család címereslevele. *Turul*, 52 (1936) 69–70.; MNM II. 281. 477. sz. Regesztás közlése: ZsO VI. 1694. sz.

⁴¹ Pozsony, 1434. december 23.: DL 1300. Kiadása: MHH II. 49–50.; Áldásy Antal: Kistárkányi Dénes címere levele. *Turul*, 13 (1895) 162. [megjelent még: Áldásy A.: *Címertan* i. m. 130–134.]

⁴² Nyáry A.: *A heraldika* i. m. 231.

⁴³ Áldásy A.: *Címertan* i. m. 24.; Bertényi Iván: *Címertan*. In: Uő. (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 2006. (A történettudomány kézikönyve I.) 221.; Michel Pastoureaux: *Traité d'héraldique*. Paris, 1997³. 106. A francia heraldika is legfeljebb az címerképek apróbb részleteit (például az állatok nyelvét, vagy karmát) saját (leginkább vörösbarna) színükben ábrázoló *senois*-t ismerte a 14. század végétől (uo. 105–106.). Ez egyébként megközelítőleg megegyezik azzal, amire a hazai heraldikai terminológia a „fegyverzett” kifejezést használja, amelyet a francia a *senois*-tól függetlenül is ismer és használ (*armé*). Ld. Áldásy A.: *Címertan* i. m. 33. Ugyanakkor Ottfried Neubecker az elvileg antiheraldikus barna színt is az alapvető heraldikai mázak közé sorolja: Ottfried Neubecker: *Heraldik. Wappen – ihr Ursprung, Sinn und Wert*. Frankfurt am Main, 1977. 86. és Ottfried Neubecker: *Wappenkunde*. München, 2007. 56.

⁴⁴ Pastoureaux, M.: *Traité* i. m. 105.

naturálisabb ábrázolásmódja adja. Ilyen például az Előljáró- (1415),⁴⁵ a Betleni- (1431)⁴⁶ vagy a Herencsényi-címer (1432)⁴⁷ nőalakjai, valamint a Felsőbárcai- (1421)⁴⁸ és Dobriarmális⁴⁹ legény-, illetve a Csontos-,⁵⁰ a Mohorai-⁵¹ és a Kistárkányi-címeradomány férfialakjai.

A természetes színnel szemben a naturális ábrázolásmód, a természetességre való törekvés ismét egy olyan heraldikai sajátosság, amit a magyar címerek jellemzőjének szokás tartani. Kétségtávol ennek legszembeütőbb megnyilvánulásai a címerképekben megjelenő különféle véres jelenetek. Ilyen a Csentevölgyi-armális vérrel pettyezett nyíl-vesszője, vagy a Sye-címer (1418)⁵² vértől csöpögő kardot tartó karja. Gyakori a nyíllal átlőtt állatalak vagy testrész is, mint például a kristallóci Török-címer (1431) átlőtt torkú madara,⁵³ az Ábránfalviak nyíllal átlőtt medvéje (1431),⁵⁴ a Kölkediek nyíllal átlőtt levágott saslába, a Csapiak átlőtt fejű oroszlánja (1418)⁵⁵ és a Vay-család átlőtt fejű szarvasa (1418).⁵⁶ Különösen sűrűn fordul elő a farkas, mint címerkép, így a Keszői- vagy a Kistárkányi-címer karddal átszúrt, vérző farkasa vagy a fél bárányt tartó farkas a már említett Abrahamovics-címerben. Bárány helyett két libát tart a szájában a szintén em-

⁴⁵ Konstanz, 1415. március 10.: DL 94 142. Kiadása: Iványi Béla: Az Előljáró-család 1415. évi címereslevele. *Turul*, 57 (1943) 29. Regesztás közlése: ZsO V. 342. sz.

⁴⁶ Milánó, 1431. december 17.: DL 38 695. Kiadása: MHH III. 31–32.; s. n.: A Bethleni és Zbugyai család címeres levele 1431-ből. *Turul*, 20 (1902) 36–37.

⁴⁷ Piacenza, 1432. február 6.: DL 50 525. Kiadása: MNM II. 46–47. 38. sz.

⁴⁸ Mies, 1421. február 10. Eredetije kiadva Csehszlovákiának 1967-ben (30/1967. OLszám), fényképmásolata: DL 83 604. Kiadása: MHH I. 55–56.; Bárczay Oszkár: A Bárczay család leszármazása. *Turul*, 9 (1891) 86–87. Regesztás közlése: ZsO VIII. 86. sz.

⁴⁹ Feldkirch, 1431. október 20.: DL 70 450. Kiadása: MHH III. 29–30.; Áldásy Antal: A Dobry család címeres levele 1431-ből. *Turul*, 24 (1906) 78–79. [megjelent még: Áldásy A.: *Címertan* i. m. 163–167.] Regesztás közlése: MNM II. 45. 36. sz.

⁵⁰ Bázél, 1418. június 11.: DL 50 517. Kiadása: Nagy Iván: A Chontos család címere 1418-ból, és némi heraldikai észrevételek. *Turul*, 4 (1886) 162–163. Regesztás kiadása: MNM I. 10–11. 16. sz.; Nagy Imre: Petneházy-oklevelek. *Századok*, 9 (1875) 274–275.; ZsO VI. 2032. sz.

⁵¹ Strassburg, 1418. július 4.: DL 69 387. Kiadása: Kubinyi Ferencz: A Mohorai Vidffyek címeres-levele és nemzedékrendje (Első közlemény). *Turul*, 3 (1885) 1–2. Regesztás közlése: MNM II. 38–39. 25. sz.; ZsO VI. 2135. sz.

⁵² Regensburg, 1418. október 24. és november 9. között: MNL Vas Megyei Levéltára, DL 114., fényképmásolata: DF 261 635. (tévesen, az uralkodási év alapján 1432-re datálva). Regesztás közlése: ZsO VI. 2450. sz.

⁵³ Nürnberg, 1431. június 28.: DL 50 522. Kiadása: Nyáry Albert: Krisztalóczi Tarkasis Józsa címere. *Turul*, 2 (1884) 156–157. Regesztás közlése MNM I. 13. 21. sz.

⁵⁴ Nürnberg, 1431. április 5.: DL 13 509.

⁵⁵ Konstanz, 1418. március 19.: DL 98 825. Kiadása: Géresi Kálmán (s. a. r.): *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára* I–IV. Budapest, 1882–1897. II. 34–38. 15. sz. Regesztás közlése: MNM 35–37. 21. sz.; ZsO VI. 1660. sz.

⁵⁶ Konstanz, 1418. február 27.: DL 96 953. Kiadása: MHH I. 47–48.; Csoma József: Vay Ábrahám czimerlevele 1418-ból. *Turul*, 18 (1900) 49–50. Regesztás közlése: MNM I. 9–10. 14. sz.; ZsO VI. 1566. sz.

lített Balajti-címer farkasa, a devecseri Csoron-címerben (1523)⁵⁷ látható állat pedig épp egy szarvast marcangol. A természetességre való törekvés része az is, hogy gyakran találkozzunk komplett életképekkel a címereken,⁵⁸ amely egyébként teljesen idegen a nyugati heraldikai felfogástól. Az 1520. évi Bicskei-címerben⁵⁹ vadászjelenetet láthatunk (madárra lövés puskával), a Dobai-címerben (1519) pedig vadkanvadászat szerepel. Az egyik legismertebb talán a fegyver- és viselettörténeti szempontból is érdekes⁶⁰ Radák-armális (1514)⁶¹ címere, amelyben egy magyar vitéz puskájával éppen lelő egy török íjászt, akiből folyik a vér.

Címerszimbolika, címermagyarázatok

Mindezek után jogosan merül fel a kérdés, hogy találunk-e valamilyen korabeli utalást vagy magyarázatot a heraldikailag rendkívül szokatlan jelenetekre? Sajnos csak néhány címereslevél esetében áll rendelkezésünkre fogódzó a címermagyarázat képében, amikor az oklevél a címer leírásán túl meg is magyarázza az egyes elemek vagy a kompozíció egészének jelentését. A Csapi-címer nyíllal átlőtt szemű oroszlánja a fő címernyerő csatában szerzett hasonló jellegű sebesülésére utal. A Kölkedi-armális címerképe (nyíllal átlőtt, levágott sasláb) szintén egyértelműen a címernyerőket szimbolizálja, a további magyarázat azonban már némileg homályos: tudniillik amit az alázat és vitézség karmával megragadtak, állhatatosan megtartják, míg a nyíl az őket üldöző kísértést és szerencsétlenséget jelképezi, a címer kékszürke színéből pedig erőt nyerhetnek, valamint a sisakdíszként szereplő szárnyak segítségével kétszer akkora ragyogással törhetnek az erények még nagyobb gyakorlására.⁶² A már említett Hunyadi-armális szintén megmagyarázza a címerbővítés egyes elemeit: a fehér (ezüst) pajzsmező a nyílt őszinteség jelképe, amellyel Hunyadi kormányzóként az országot védelmezte, a vörös oroszlán a harcokban való vitézségét és vérontását, oroszlánként való küzdését szimbolizálja, míg a korona, amelyet az oroszlán a két mellső mancsában tart a korona javainak védelmezésére kíván utalni.

Különösen érdekes a már említett miksincsi Dragisics-címer, amelyben a címerleírás szerint egy tők felett harcoló koronás oroszlánt és vele szemben egy tűzokádó sárkányt

⁵⁷ Buda, 1523. május 4.: DL 50 253. Regesztás közlése: MNM II. 90–91. 102. sz.

⁵⁸ Csoma József: *A magyar heraldika korszakai*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. (Historia Incognita. I. Történettudomány 26.) [eredetileg megjelent: Budapest, 1913.] 50–51.

⁵⁹ Buda, 1520. július 13.: DL 72 296. Regesztás közlése: MNM II. 86. 97. sz.

⁶⁰ Bertényi I.: *Magyar címertan* i. m. 40.; Mikó Árpád: II. Lajos király címereslevelei. Egy speciális heraldikai reprezentációs forma művészettörténeti kérdései a késő Jagelló-korban Magyarországon. In: Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András (szerk.): *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Budapest, 2005. 73.

⁶¹ Buda, 1514. január 18.: DL 67 255. Regesztás közlése: MNM I. 26. 46. sz. Kiadása Tarján Eszter gondozásában megjelenés alatt áll a „Középkori magyar címereslevelek” (KMC) második kötetében.

⁶² Bertényi Iván: A kék és az arany heraldikai mázak megnevezése középkori latin nyelvű címeres leveleinkben. In: Uő.: *A címertan reneszánsza*. Tanulmányok. Budapest, 2010. 47.

látunk: az oroszlán a címernyerők elődeit jelképezi, akik saját szülőfalujukat, Bucsát (buća 'tök' horvátul) védelmezték a törököket szimbolizáló sárkány ellen.⁶³ Az 1514-es radoványi Kecser-címer⁶⁴ alsó, kék mezejében található nyíllal átlőtt szív a címernyerőt jelképezi, mert – így szól az oklevél – az ő szívét is a nyílhoz hasonlóan járja át a fejedelmekhez való hűség hevesége.

Ugyancsak 1514-ből származik a martonfalvi Cseh-család birtokmegegerősítő és egyúttal címer-, illetve nemességadományozó armálisa.⁶⁵ A megerősítésre az oklevél szerint azért volt szükség, mert a család erre vonatkozó, Csanádon őrzött iratai néhány hónappal korábban a Dózsa-féle parasztfelkelés eseményei során elpusztultak. A címerben egy vadkannal pusztá kézzel birokra kelő férfi látható, a vadkanból lándzsa áll ki. A jelenet az oklevél címerleírása szerint valós eseményt örökít meg: a címernyerő Cseh János ugyanis fegyverét eldobva, pusztá kézzel fogott le egy vadkant a horvát erdőkben, nehogy a váratlanul felbukkant állat urát, Geréb Mátyás horvát-szlavón bánt megtámadhassa.

A Révai-armális (1521)⁶⁶ szövege külön kiemelni, hogy a címerben lefestett három rózsaszálát tartó farkas „nincs értelem nélkül” („neque id tamen sine ratione”): a két bíborszínű rózsza a fő kedvezményezett két testvérét jelenti, akik vérük hullatásával védtek a hazát, míg az egy fehér színű növény a fő címernyerőre utal, akinek a kezét nem szennyezte vér. Legendásabb címermagyarázattal bír a Dessewffy-címer (1525)⁶⁷ levágott buzogányos karja, amelyet a címernyerők annak emlékére kapják, hogy ősük állítólag a tatárok elleni harcban elvesztette a jobb kezét.

A fenti példákban is jól kitűnik, hogy a címermagyarázatok mögött nem sejlik fel valamiféle egységes magyarázatrendszer, legfeljebb általánosságban (például az oroszlán, mint a bátorság jelképe). Mindezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mivel a régebbi heraldikai szakirodalom hajlamos volt a naturális ábrázolásmódot nemzetkarakterológiai okokkal, a „magyar néplélek” földhözragadt voltával magyarázni, vagy egyszerűen azzal, hogy Magyarországon képtelenek voltak felfogni a nyugat-európai gyökerű heraldika elvont szabályait.⁶⁸ Ezek az érvek ma már nyilvánvalóan megmosolyogtatóan hatnak, mindenesetre tény, hogy a magyarországi heraldikának e szokatlan jellegzetességére a mai napig nem született jobb megoldás. Véleményem szerint nem is biztos, hogy lehetséges rá egyértelmű magyarázatot találni.

⁶³ Tarján E.: Miksinci Dragisics i. m. 91.

⁶⁴ Buda, 1514. április 24.: DL 50 247. Regesztás közlése: MNM I. 27. 48. sz.

⁶⁵ Buda, 1514. november 30.: Arhiva Istorica a Filialei din Cluj a Academiei RR (Kolozsvár), Erdélyi Múzeum Egyesület levéltára, Címereslevelek 5., fényképmásolata: DF 254 921. Kiadása: MHH III. 65–68. Regesztás közlése: MNM I. 448–449. 3. sz.

⁶⁶ Buda, 1521. május 25.: Slovenský národný archív, Révai család központi levéltára, fasc. 1352., fényképmásolata: DF 280 500. Regesztás közlése: MNM II. 87–88. 98. sz.

⁶⁷ Buda, 1525. április 9.: DL 74 770. Regesztás közlése: MNM I. 31–32. 55. sz.

⁶⁸ R[ugonfalvi] Kiss I.: *Természetes ábrázolás* i. m. 8–9.

Konklúzió

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az a kijelentés, miszerint Magyarországon nem ismerték volna a heraldika szabályait, ebben a formában nem állja meg a helyét. A címereslevelek alapján a heraldikai szabályok egyértelmű ismeretére enged következtetni a mesteralakok és a lebegő címerképek használata. Az viszont tény, hogy sokkal gyakrabban tértek el ezektől a szabályoktól, arányaiban sokkal több heraldikailag hibás vagy legalábbis szokatlan címerképről van tudomásunk, és a természetes ábrázolásmód is gyakoribb a magyar címerképeken. A jelenség magyarázatára azonban véleményem szerint a nemzetkarakterológiai érvelés önmagában nem ad kielégítő magyarázatot, más megoldással (ha egyáltalán ilyesmi lehetséges) azonban egyelőre nem szolgálhatunk.

Mindezzel szemben viszont a középkori magyar heraldika vívmányaként tarthatjuk számon – talán éppen a naturalizmus iránti hajlam következményeképp – az eddig a „papírheraldika” korára adatolt természetes szín, és vele együtt a testszín rendkívül korai megjelenését, amelynek alátámasztására a természetes szín esetében írásos bizonyítékokkal (címerleírásokkal) is rendelkezünk. Jelenlegi ismereteink szerint ez nyugat-európai viszonylatban is egyedülálló jelenségnek minősül a címertan történetében.

A késő középkori Óbuda város magisztrátusa

1526-ig*

ÓBUDA VÁROS KÖZÉPKORI elitjének vizsgálata a relatív forrásbőség ellenére nem állt a fővárossal kapcsolatos történeti kutatások középpontjában. Ha mégis szóba került a téma, akkor is csak mintegy mellékesen foglalkoztak vele.¹ Fügedi Erik vizsgálata Óbudának a magyar városhierarchiában betöltött szerepére, valamint Óbuda „lecsúszásának” okaira terjedt ki. A városi elit kapcsán megelégedett a foglalkozásnevek valamint a polgárok származására utaló vezetéknévek összegyűjtésével, de csak kiragadott példákat hozott fel, részletesebb elemzésre nem vállalkozott.² Kubinyi András ugyan vizsgálta az óbudai városvezetést is Buda, Pest és Óbuda város összehasonlítása miatt, de a statisztikája alapját képező adatbázisát nem közölte, részletesebb elemzésre pedig elsősorban az 1404–1414 közötti időszak kapcsán vállalkozott. Fügedi Erik nyomán – különösen Ransanus tudósítására támaszkodva – az a felfogás terjedt el a szakirodalomban, hogy Óbuda hanyatló város volt, mivel fejlődését 1355-ben történt kettéosztása egyszerűen megfojtotta.³ Ransanus azonban az olasz városokkal összehasonlítva vélhette úgy, hogy Óbuda csaknem elhagyatott hely volt – a magyar városhierarchiában, Kubinyi András pontrendszere szerint is, jelentős mezővárosnak számított. Az eddigi összefoglalások másik fontos megállapítása, hogy Óbuda elsősorban ugródeszkaül szolgált azok számára, akik a környező településekről Óbudára költözve akartak mezővárosi polgárrá válni.

* Ezúton szeretném megköszönni Lakatos Bálintnak és Spekner Enikőnek az értékes észrevételeiket és tanácsaikat.

¹ Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 13 (1959) 38–39.; Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich László – Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története*. I–II. Budapest, 1973. II. 73–74., 85., 143–144.

² Fügedi E.: Topográfia i. m. 38–39.

³ „Azon Óbudán, amelyet ma szórványosan laknak, található az a bizonyos mesteri és művészi építményei miatt pompás bazilika, amely valóban méltó lenne arra, hogy ne azon a csaknem elhagyatott helyen, hanem valamely híres városban épült volna. Élén prépost címmel a magyar nemzetiségű, Mesternek mondott Ferenc áll, aki nemes erényekben, kiváltképp a műveltségben igen járatos, és ezért mind prózában, mint versírásban jeles tehetség. Nem szabad elhallgatnom, hogy ugyanott van a Szent Ferenc-rendi szüzek monostora, úgy vélem, hogy ennek nagyságát, pompás épületeit és a vallásos szertartásokhoz szükséges értékes dolgok szépségét kevés ugyanilyen rendi kolostor múlja fölül.” – Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. (Ford. Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet.) Budapest, 1999. 35.

Az óbudai elit vizsgálata azonban inkább arra enged következtetni, hogy Óbuda inkább a tipikus agglomerációs mezőváros szerepét tölthette be, így mindkét megállapítás árnyalható.

A városvezetés Árpád-kori előzményeit fennmaradt városprivilegium híján nem ismerjük. Egy 1243. évi oklevélben ugyanis a bíró kinevezését, valamint a polgárok által delegált esküdtek megerősítését IV. Béla a polgárok és a prépost közötti jogvitában az óbudai prépostnak ítélte oda.⁴ Még ha az oklevél eredetisége erősen kérdéses, többek között az anakronisztikus *cives de Weteri Buda* megnevezés miatt, az nem zárható ki, hogy az 1355. évi felosztás előtt a város vezető testülete csakugyan az oklevélben leírtak szerint működött.⁵ Egy rövid, 1205–1212 közötti időszakot leszámítva a város birtokosa a budai káptalan volt.⁶ Ebben az állapotban 1343-ban kezdődött változás, amikor I. Lajos király édesanyjának, Erzsébet királynénak adományozta Óbuda várát, ami vélhetően megváltoztatta az óbudai városvezetés szerepét is.⁷ 1349-ből ismerjük a város két esküdtjét, 1354-ben pedig két alkalommal is Bíró Györgynek nevezik egy ingatlantulajdonos szomszédját. Ez a „beszélő név” arra utalhat, hogy már ekkoriban is létezett városvezetés, noha 1355-ig Óbuda városa a káptalan birtokában volt.⁸ Az 1355. évi felosztás után Óbuda alapvetően két jogilag különálló városra tagolódott, a káptalani városrész szervezetéről és városvezetéséről azonban nem maradt fent elégséges adatunk. Forrásaink következetesen *civitasként* említik a királynéi és *oppidumként* a káptalani városrészt. Hogy utóbbinak mégis lehetett egyfajta szervezete, mutatja, hogy esküdtet ismerünk a felosztás utáni korból is, továbbá hivatkoznak a város szokásaira is.⁹

Óbuda királynéi városának pecsétje, amelyen egy fallal körülkerített tornyos épület felett a magyarországi Anjouk lilíomos címere, valamint idősebb Erzsébet királyné lengyel származására utaló, sasos címere is látható, jelzi, hogy a város az 1355. évi felosztás után kaphatta a pecsétjét, utalva az anyakirálynéra, mint birtokosra. A pecsét körirata: *Sigillum civitatis Veteri Budensis*. A felosztást követően az első városvezetői névsorokra egészen 1375-ig kell várnunk, de nem kizárt, hogy tanácsi névsorok megjelenése, és a pecsétadományozás közeli időpontokban, egymástól nem függetlenül történhetett. További adatok híján azonban ennél többet megállapítani a pecsét és a városszervezet kialakulásának kapcsolatáról nem lehet.

⁴ BTOE I. 39–40.

⁵ RA 747. sz. Egy 1295. évi és egy 1332. évi átirásból ismert; lehetséges, hogy az átirás korának megfelelő állapotot tükröz.

⁶ Kumorovitz L. Bernát: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 19 (1972) 7–38.; Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 18 (1971) 23–44.

⁷ AO IV. 297., AOKL XXVII. 13. sz., DL 3551.

⁸ A két esküdtre és Bíró Györgyre ld. DL 4057., DL 4435., DL 4436.

⁹ BTOE III/1. 362. sz., ZsO 2554. sz., DL 1430. „Demetrio opidano iurato oppidi Veterisbude” – Kubinyi A.: Budapest története i. m. 85. Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy az is lehetséges, hogy Demeter a királynéi városrésznek volt az esküdtje, mivel az őt említő forrás egy pápai oklevél. A pápai oklevelekben pedig a káptalani és a királynéi városrész közötti civitas–oppidum megkülönböztetést nem használják.

A szakirodalomban számos helyen felbukkan, hogy az 1343-as adomány után idősebb Erzsébet királyné udvarának központjaként működött volna Óbudát.¹⁰ Ennek azonban ellentmond, hogy Erzsébet első alkalommal 1365-ben keltezett Óbudáról oklevelet, és ezen kívül még 1369/70-ből ismerünk óbudai keltezésű okleveleket, összesen tíz darabot.¹¹ Összehasonlításuképpen az 1343–1380 közötti időszakból ötvenhat visegrádi és negyvennyolc budai oklevele maradt ránk. Ebből következően kijelenthetjük, hogy Erzsébet anyakirályné inkább szerette a királyi udvarban tartózkodni, mint a neki adományozott várban. Óbuda pedig, bár kétségtelenül fontos királynéi birtokká vált, nem lett állandó rezidenciája az anyakirálynénak.

A királynéi városrész bírójáról és esküdtjeiről lényegesen több adat maradt fenn. Bár az 1243. évi gyanús oklevél még hat esküdtet említ a bíró mellett, a legelső teljes városi tanácsot felsoroló 1378. évi oklevél szerint a városi tanács egyértelműen négy esküdtből és egy bíróból állt.¹² Ez a négy plusz egy főből álló szervezet szerepel végig a középkor folyamán. (Lakatos Bálint kutatásaiból tudjuk, hogy a négyfős az egyik szokásos tanácslétszám a középkori Magyar Királyság városi és mezővárosi testületeiben.)¹³ Bár léteznek esetek, amikor az oklevelek csak három esküdtet neveznek meg, de ezek kivételesnek tekinthetők, és valamilyen eljárástechnikai vagy személyi okra mehetnek vissza.¹⁴ A bíró és a városi tanács megválasztásával kapcsolatban sajnos nem maradtak fent adataink. Buda és Pest esetében a választás Szent György napján, április 24-én történt.¹⁵ Óbudán erre közvetlen adatunk nincs, de nagyon valószínű, hogy ugyanekkor történt. Erre utal két 1413. évi oklevél, melyek március 13-án, valamint május 8-án születtek, és két eltérő tanácsnévsor található bennük, illetve esetleg egy 1506. április 6-i és július 10-i két oklevél, amelyek közül az utóbbiban, a névsorban az egyik tanácsstag neve szintén megváltozott.¹⁶ A városnak összesen 35 oklevelét ismerjük.¹⁷ Ezek a legkülönbözőbb ügyekben születtek: ismerünk ítéletlevelet, iktatást, ingatlan adásvételt, permegszüntető határozatot.

¹⁰ Fügedi E.: Topográfia i. m. 38.; Kumorovitz L. B.: Buda (és Pest) i. m. 7–58. Vele szemben téves történeti konstrukcióval: Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Gerevich László (szerk.): *Budapest története I.* Budapest, 1973. 276–281., 312–314.; Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig.* Budapest, 1993. 103–111.

¹¹ Óbudai keltezésű oklevelek: 1365: DL 5402., DF 219 535.; 1369: DL 5669., DF 230 527., DL 5671., DL 5812., DL 5813.; 1370: DL 5853., DL 283 931., DL 8780., DL 66 174. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy ebben az időben a Buda és a Vetus Buda elnevezések még nem különültek el egymástól, így nem kizárt, hogy némelyik budai keltezésű oklevél keltezése mögött valójában szintén Óbuda rejtőzik.

¹² DL 6268.

¹³ Lakatos Bálint: Mezővárosi és falusi önkormányzati testületek Magyarországon a késő középkorban. *Századok*, 148 (2014) 515.

¹⁴ BTOE III/1. 359. sz.; DL 8878., DL 13 840., DL 13 841. – Lakatos B.: Mezővárosi i. m. 513–514.

¹⁵ Kubinyi A.: Budapest története i. m. 81–84.

¹⁶ DL 10 051., DL 10 069. valamint DL 21 549. és DL 21 584.

¹⁷ Lakatos Bálint Péter: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében.* (PhD disszertáció.) Budapest, 2010. 164–167. Lakatos Bálint 34 oklevelet sorol fel. Ezekén kívül még a DL 8878. számú oklevelet adta ki a város.

A város elitjének különböző oklevelekben felbukkanó tagjai közül nagyjából 110 személyt ismerünk. A bizonytalanságot az okozza, hogy egyes személyek azonosságát, illetve különbözőségét a források hiánya miatt teljes bizonyossággal nem lehet megállapítani. Az első teljesebb névsort csupán 1375-ből ismerjük; addig csak szórványos adataink vannak. Az első adatunk Bíró Györgyre vonatkozik, akinek a neve előfordul két 1354-ben keletkezett oklevélben.¹⁸ A *Georgii dicti Byrow* megjelölés beszélő név, feltételezhető, hogy György ez idő tájt valóban betöltötte a városbírói tisztséget.¹⁹ Valószínűleg őrála értesülünk 1377-ben, amikor özvegye Margit egy mészárszéket hagy az óbudai klarissza apácákra, egy évvel később pedig János nevű fiával együtt átengedi óbudai házát és két szőlőjüket felét Péternek. (Utóbbi egyébként 1387-ben esküdt volt a városi tanácsban.)²⁰ A 14. század végétől kezdve a városvezetésből egyre több személy neve bukkan fel. Az adathőség egészen 1453-ig tart; I. Mátyás uralkodása alatt viszont mindössze egyetlen tanácsnévsorral rendelkezünk, és csak 1490-től kezdve vannak ismét bővebb adatok. Az 1476. évi tanácsí névsorból Demeter Antal szerepel egy későbbi intulációban, míg a korábbi bírók és esküdtek közül nem fordul elő senki. Így ha a város szerepének változását akarjuk a városi tanács összetételén keresztül vizsgálni, a fennmaradt források szabta keretek között egy 1476 előtti és utáni időszakot kell elkülönítenünk.²¹

Az ismert száztfiz tanács tag közül huszonöten töltötték be a bírói tisztséget. Budán, a Budai Jogkönyv szerint a bírói tisztséget csak az tölthette be, aki előtte hat évig volt tanács tag.²² A fővároshoz hasonlóan azonban Óbudán sem igazolható, hogy következetesen betartották volna ezt a számot, bár Budai János – mielőtt 1411-ben bírónak választották volna – négy alkalommal töltötte be az esküdti tisztséget, és Tolvaj Dénes 1439-es bírói tisztsége előtt háromszor is volt a városi tanács tagja.²³ Fordított helyzet is előfordult, amikor egy volt bíró utóbb esküdt lett: az 1500-ban bíró Kapás Antal utóbb szerepel esküdtként is, és Márton szűcs is két alkalommal volt esküdt a bírói tisztségét követően.

Az 1476 előtt ismert hetvenhét személyből húszan töltötték be bírói tisztséget – amennyiben a György nevű bírók valójában ugyanazt a személyt takarják, úgy a szám tizenkilencre csökken – míg az utolsó ötven évben a harminchárom ismert személyből nyolcan. Számuk szintén eggyel kevesebb, amennyiben Gergely bíró a későbbi Futamot Gergely óbudai bírónal azonos. Ez az arány 25,97 százalék, illetve 24,42 százalék. Abban

¹⁸ DL 4435., DL 4436.

¹⁹ A Bíró előnév ebben az időben a korábbi hivatalviselésre utalhatott. Ld. Szabó István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Budapest, 1954. 10–11.; Gulyás László Szabolcs: *Középkori foglalkozásneveink forrásértékéről. Századok*, 142 (2008) 451–452.; Gulyás László Szabolcs: *Újabb adatok a középkori jobbágyi-mezővárosi személynévadás kérdéséhez. Névtani Értesítő*, 31 (2009) 55. Felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a korábbi tisztségviselésből fakadó név öröklődhet, erre alább a család esetében még kitérünk.

²⁰ DL 6442.; BTOE III/1. 37. sz.; DL 42 363.

²¹ DL 17 822., DL 19 620.

²² Kubinyi A.: *Budapest története* i. m. 85.

²³ Budai Jánosról: BTOE III/1. 194. sz., DL 8109.; BTOE III/1. 323. sz., DL 8652.; BTOE III/1. 323. sz., DL 5813.

az esetben, ha a bírói tisztséget betöltő személyek rendszeresen cserélődnek, a négy esküdtből és egy bíróból álló városvezetés 20 százalékos arányt adna. Óbudán tehát úgy tűnik, hogy a bírócserék a fennmaradt adatok tükrében a lehetségesnél valamivel ritkábbak voltak, tehát a város egyes bírái képesek voltak hosszabb ideig is megőrizni a posztjukat. Mindez a stabilitás jele.

Mind az 1476-ot megelőző, mind az azt követő városvezetésben előfordulnak figyelemreméltóan hosszú életpályák. Bíró György, akit 1354-ben említenek először, és 1377-ben vélhetően szintén őt említik, immár elhunytként, akár több évtizedig is betölthette a bírói tisztséget, feltételezhetően még a káptalan birtokában lévő városban lett bíró. Hosszú pályafutást tudhatott a magáénak Budai János, aki 1395–1418 között hat alkalommal esküdtként, két alkalommal pedig bíróként említenek meg az oklevelekben. 1411-es és 1413-as bíróságát követően 1418-ban újra esküdtként szerepel.²⁴ Sáfár György 1390-ben és 1401-ben is bíró volt, feltehetően azonosítható az 1395-ben említett Gewruk Saphar nevű személlyel.²⁵ Amennyiben foglalkozására utaló neve beszélő név volt, vélhetően azonos lehet azzal a Györggyel, akit a több alkalommal az óbudai apácák *officialis*ának, illetve bírójának neveznek. János fia Péter 1410 és 1429 között legalább négy alkalommal töltött be pozíciót a tanácsban.²⁶ Telki Domokos az 1420. évi esküdségét követően még 1434-ben is betöltötte a bírói tisztséget. A leghosszabb pályafutás mégis Márton szűcs nevéhez fűződik, aki 1420–1453 között ismereteink szerint hat alkalommal volt esküdt, egyszer pedig volt bíróként említik. Ugyan nem lehetetlen egy ilyen hosszú hivatalviselés, de az sem kizárt, hogy két külön személyről kell beszélnünk.²⁷ Futamot Gergely is számos alkalommal viselt hivatalt: 1493-ban már esküdt volt, és még 1521-ben is bíróként említik.²⁸

Bár e felsorolt polgárok között tizenöt-húsz éves pályafutás is akad, mégis ötvenhárom személyt mindösszesen egyszer említenek az óbudai városvezetés tagjaként. Ez pedig közel fele az oklevelekből ismert esküdteknek és bíróknak. Óbuda városának vezetői jól láthatóan alapvetően két csoportba sorolhatóak: az egyik csoportot a város vezető testületében huzamosabb ideig szerepet vállaló és oda újra és újra visszatérni képes bírók és esküdtek alkották, míg a másik csoportba azok tartoztak, akikről a városi tanácsban legfeljebb csak egyszer értesülünk.

Bár Kubinyi András utal arra, hogy Óbudán egyetlen egy család sem tett szert jelentősebb befolyásra, a forrásokból elvégezhető családrekonstrukciók alapján ezt határozottan mégsem jelenthetjük ki. Megfigyelhető azonban, hogy – akárcsak más városok-

²⁴ Budai Jánosról: BTOE III/1. 194. sz., DL 8109.; BTOE III/1. 323. sz., DL 8652.; BTOE III/1. 323. sz., DL 5813.; BTOE III/1. 515. sz., DL 9506.; BTOE III/1. 556. sz., DL 9736.; BTOE III/1. 617. sz., DL 10 029.; BTOE III/1. 627. sz., DL 10 051.; BTOE III/1. 630. sz., DL 10 069.; BTOE III/2. 720. sz., DL 10 680.

²⁵ BTOE III/1. 37. sz., DL 42 363.; DL 7612.; DL 3750.; BTOE III/1. 194. sz., DL 8109.; Uo. 323. sz., DL 8652.

²⁶ BTOE III/1. 540. sz., DL 9721.; BTOE III/2. 775. sz., DL 10 999.; BTOE III/2. 903. sz., DL 11 890.; BTOE III/2. 955. sz., DL 12 126.

²⁷ Első említése BTOE III/2. 775. sz., DL 10 999.; utolsó említései: DL 14 640., DL 14 641.

²⁸ Kubinyi A.: Budapest története i. m. 143. Kubinyi feltételezi, hogy Futamot Gergely 13-15 évig volt bíró.

ban – a helyi városi elit legfeljebb két-három generációt élt meg, azt követően a családok férfiágon kihaltak.

Az egyik legjelentősebb família a Győri család volt. Legelső ismert tagja Győri Pál 1377-ben háztulajdonos volt, az apáca kolostor közelében állt a háza.²⁹ Fia, Győri Mihály volt közülük a legfontosabb személy: három alkalommal említik bíróként, és kétszer volt esküdt.³⁰ Testvérével Győri Gergellyel együtt voltak az 1406. évi városi tanácsban, Mihály bíróként, Gergely esküdtként szerepelt. 1411-ben azonban már Gergely özvegyét, Katalint említi az oklevél, amikor Mihály, és testvére Margit, aki Somogyi János felesége, átengednek neki egy szőlőt élethosszig tartó használatra.³¹ Ennek oka az lehetett, hogy Gergely nem hagyott maga után örököst, és mivel a Győriekkel a későbbiekben a forrásokban nem találkozunk, vélhetően Mihálynak sem volt utódja, így a város életében család szereplése csak rövid volt. A család tagja lehetett az a Győri János is, akiről 1390-ben értesülünk, és aki többedmagával tanúként szerepelt más fontos polgárokkal együtt egy perben. Az ő apja Győri Péter volt, aki – a névadási szokásokat figyelembe véve – talán Győri Pál testvére lehetett, de okleveles adatokkal ezt nem tudjuk igazolni.³²

Korai eredetű család lehetett Bíró György, aki az 1350-es években tölthette be a bírói tisztséget, majd fia Bíró Péter 1378-ban esküdt lett. Tudunk másik fiáról, Jánosról, aki ismereteink szerint viszont nem volt tanácsstag. János fia Gergely diákok azonban négy tanácslistáról (1410, 1418, 1427, 1430) is esküdtként ismerjük.³³ Érdekes, hogy utóbbi két esküdti éve előtt, 1423-ban a budai káptalan egy oklevelében a saját jobbágyaként nevezi meg Gergelyt, ez azonban nem befolyásolta későbbi hivatalviselését a királynéi városban.³⁴ 1410-ben a család két tagja (Bíró Péter és Gergely diák) egyidejűleg volt a tanács tagja, hasonlóan a Győri család 1406-os tanácsban elfoglalt két helyéhez. Megjegyzendő, hogy 1410-ben Győri Mihály szintén tanácsstag volt.³⁵ Mindez arra utal, hogy a helyi elit egyes családjai képesek voltak a városvezetést huzamosabb ideig a kezükben tartani. Gergely fiáról, Jánosról már nem rendelkezünk olyan adatokkal, amely a városi tanácsban betöltött szerepére utalna. Hogy a Bíró család utóbb szintén kihalt, arra abból következtethetünk, hogy Gergely özvegye a klarissza apácákra hagyta szőlőjét és ingatlanát.³⁶ Érdemes visszatérni egy pillanatra a névtani fejtegetésekhez. Mind Szabó István, mind pedig Gulyás László Szabolcs munkáikban arra a következtetésre jutnak, hogy a Bíró név a család elődjének korábbi hivatalviselésére utalhat, de az adott személy hivatal-

²⁹ DL 6431.

³⁰ BTOE III/1. 323. sz., DL 8652.; BTOE III/1. 359. sz., DL 8878.; BTOE III/1. 323. sz., DL 5813.; BTOE III/1. 472. sz., DL 9284.; BTOE III/1. 540. sz., DL 9721.

³¹ BTOE III/1. 556. sz., DL 9736.

³² DL 3750., DL 7611., DL 7612.

³³ BTOE III/1. 540. sz., DL 9721.; BTOE III/2. 720. sz., DL 10 680.; BTOE III/2. 903. sz., DL 11 890.; BTOE. III/2. 980. sz., DL 10 124.

³⁴ BTOE III/2. 820. sz., DL 11 338.

³⁵ BTOE III/1. 540. sz., DL 9721.

³⁶ BTOE III/2. 1084. sz., DL 12 626.; BTOE III/2. 1213. 309. sz., DL 13 295.

viselésére nem feltétlenül.³⁷ Az óbudai Bíró családban György még viselte a Bíró nevet, a fiai és az unokái viszont már nem.

Szintén korai eredetű család volt Petermann óbudai bírójé, aki valamikor 1380 és 1390 között töltötte be az óbudai bírói tisztséget. Apja Kósa óbudai *hospes* volt, aki idősebb Erzsébet királynétól kapott egy malmot, amiért cserébe az óbudai várnak évi három köből búzát kellett rendelkezésére bocsátania.³⁸ Petermann még bírósága előtt szintén megkapta ezt az adományt, sőt, testvére és egyik lánya az óbudai apácák soraiba is felvételt nyert, ami kivételesnek tekinthető ebben az időszakban, mivel az apácalostorba felvételt nyert óbudai polgárok rokonairól alig tudunk.³⁹ Az említett malmot Petermann másik lánya, Klára örökölte, aki Jakab diákhoz, egykori esztergomi várnagyhoz ment feleségül, de az ő családjuk kevésbé szerencsésebben gazdálkodhatott, mert vagyonuk elemésződött, annak ellenére, hogy egy kirvai birtokot még sikerült megszerezniük.⁴⁰ Jakab a Kapi családdal pereskedett, majd feleségével kénytelenek voltak az említett malmot előbb zálogba bocsátani, később pedig végleg eladni a klarissza apácáknak.⁴¹ Petermann bíró két unokájáról, Jánosról és Lászlóról tudjuk, hogy Óbudán pereskedtek egy házért, de a város vezetésében a forrásaink szerint már nem vettek részt.⁴²

Az 1476 utáni időszak forrásaiból kevesebb család rekonstrukciójára nyílik lehetőség, és a közöttük fennálló rokoni viszonyok sem tisztázhatóak. A korszak familiái közül kiemelkedik az Óbudai Fekete család, akiket utóbb nemesként is említenek. Óbudai Fekete Imrét 1490-ben, Óbudai Fekete Pált pedig három évben (1500, 1511, 1512) említik esküdként. Érdekes, hogy Óbudai Fekete Imrének 1487-ben már Budán az Olasz utcában állt háza, és mégis az óbudai városi tanácsba sikerült bejutnia.⁴³ Óbudai Fekete Pál pedig 1525-ben fordul elő egy oklevélben, mikor más Pilis megyei nemesekkel együtt tanúskodott egy birtokiktatásnál.⁴⁴ Hasonló ügyben említik ugyanőt 1526. július 30-án, amikor

³⁷ Szabó I.: Bács, Bodrog i. m. 10–11.; Gulyás L. Sz.: Középkori foglalkozásneveink i. m. 451–452.; Gulyás L. Sz.: Újabb adatok i. m. 55. – Egy hasonló okleveles adat Erdélyből: DL 36 402. (Köszönöm Lakatos Bálintnak, hogy az adatra felhívta a figyelmemet).

³⁸ DL 5289., DL 6625.

³⁹ DL 6370., DL 6596., DL 6755., ill. DL 14 777. 1412-ből ismerjük az apácalostor személyi állományát, de olyan apácát, aki igazolhatóan egy óbudai familiából származik, nem lehet minden kétséget kizáróan felmutatni. BTOE III/1. 601. sz., DL 9927.

⁴⁰ Kubinyi A.: Budapest története i. m. 74. Vö. BTOE III/2.1041. sz., DL 12 508. – „Kirva” (Esztergom m.) ma Máriahalom (Komárom-Esztergom m.)

⁴¹ BTOE III/2. 775. sz., DL 10 999.; BTOE III/2. 978. sz., DL 12 317.; BTOE III/2. 980. sz., DL 10 124.; BTOE III/2. 981. sz., DL 12 323.; BTOE III/2. 982. sz., DL 12 325. A Kapi családdal folyó per oklevelei a teljesség igénye nélkül: DL 64 231., DL 64 232., DL 64 235., DL 64 240., DL 64 242., DL 64 251., DL 64 259., DL 64 273., DL 64 274., DL 64 278.

⁴² DF 250 794.

⁴³ Végh András: *Buda város középkori helyrajza*. I–II. Budapest, 2006–2008. I. 231., 283. II. 396–397. sz. 115. Óbudai Fekete Imre házszerezése Budán 1481–1487 között történhetett, 1481-ben ugyanis még Mátyás kőfaragót említik a szomszédjaként.

⁴⁴ Lukinich Imre (szerk.): *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*. I–II. Budapest, 1937–1939. II. 339–342.

a Podmaniczky család tagjait beiktatják Pilisborosjenő, Felkeszi, Hidegkút és Kisszántó birtokaiba, de ebben az oklevélben már említenek egy bizonyos Óbudai Fekete Györgyöt is.⁴⁵ 1529-ből pedig ismerünk egy Óbudai Fekete Dénesre vonatkozó adatot, de a családon belüli rokonsági viszonyokról egyéb forrás híján sajnos nem tudunk pontosabban mondani.⁴⁶

Futamot Gergely óbudai bíró családjáról szintén keveset tudhatunk meg. Futamot Pétert 1476-ban már említik óbudai háztulajdonosként, de ekként szerepel 1500-ban is.⁴⁷ Gergely bírón kívül a családhoz tartozik a hasonnevű Óbudai Futamot Gergely is, akit 1512–1521 között több alkalommal óbudai kanonokként említenek, ezt megelőzően pedig Bradács Lőrinc királyi kamarás familiárisa és jegyzője volt.⁴⁸ Mivel a későbbi bíró Futamot Gergely 1493-ban már esküdt volt, míg Pétert később ingatlantulajdonosként említik a források, ezért feltételezhetjük, hogy Péter talán a nagybátyja lehetett az óbudai bírónak, és a bíróságával egyidejűleg a budai kanonokságot viselő Óbudai Futamot Gergely pedig az unokatestvére, Péter fia.⁴⁹ Úgy tűnik, hogy az az általános megfigyelés, amely szerint egy család legfeljebb két-három generáció után kihalt, nyomon követhető az óbudai családok példáján keresztül is. Olyan családnévvel, amely mind az 1476 előtti, mind pedig az azt követő időszakban jelen van, nem találkozunk.

Érdekes lehet számunkra Óbudai Ferenc pályafutása, aki a 16. század elejének egyik „sztárügyvédje” volt, Bakócz Tamás valamint az Erdődyek számos ügyét képviselve, és utóbb nemesi címet kapott.⁵⁰ A Szalkai László által támogatott városvezetés és a káptalan harcában utóbbinak volt a jogi képviselője, mégis háborítatlanul birtokolt az óbudai piactéren lévő házában.⁵¹ Ennek ellenére áruzkodó tény, hogy óbudai városi tisztségviseléséről nem tudunk, valószínűleg maga sem ambicionálta a posztot, de könnyen lehetséges, hogy a vele ellenkező állásponton lévő óbudai polgárok sem engedték volna a városvezetésben befolyást szerezni. Óbudai tartózkodása minden bizonnyal csak ugródeszka volt a későbbi karrierjében.⁵²

⁴⁵ Uo. 381–384.

⁴⁶ Knauz Nándor: A budai káptalan regestái 1148–1649. *Magyar Történelmi Tár*, 12 (1863) (továbbiakban: Knauz MTT) 105.

⁴⁷ DL 17 822.; Sümeghy Dezső: Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye. I. rész: középkori oklevelek (1236–1526). Sopron, 1928. 165–168. (továbbiakban: Sümeghy: Sopron vm.)

⁴⁸ Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával)*. Budapest, 1994. (Társadalom-, és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) 310.

⁴⁹ Kubinyi András – Fügedi Erik: A budai káptalan jegyzőkönyve. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 5 (1967–1968) 21., 29. A szerzők szerint rokonok voltak, ám a rokonság fokát nem vizsgálták.

⁵⁰ Részletes családi kapcsolataira ld. Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények*, 37 (1966) No. 2. 270–271.

⁵¹ Sümeghy: Sopron vm. 165–168. – A ház mögötti telket királynéi adományként kapja meg 1503-ban: Uo. 111.

⁵² Óbudai Ferenc „ügyeit” ld. Kubinyi András: A Jagelló-kori értelmiség. In: Zombori István (szerk.): *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged, 1988. 16. 30. lj.

A város vezetésében helyet foglalók közül 22 személy visel a foglalkozására utaló nevet, vagy nevezik meg a foglalkozását. Közülük ketten viselnek a tisztségükre (Bíró) vagy a státuszukra utaló nevet (Polgár). A többség valamilyen mezőgazdasági tevékenységgel kapcsolatos tulajdonnevet viselt: a városvezetésben előfordul szabó, szűcs, patikus, mészáros, és a többi Egyetlen kivételt találhatunk, mégpedig Gemmifisor Gergelyt, aki drágakövekkel foglalkozhatott, és 1445-en, valamint 1449/50-ben volt esküdt.⁵³ Kivételt képeznek továbbá az oklevelekben *litteratus*nak nevezett deákok, akik szintén betöltöttek esküdti tisztségeket.⁵⁴ Óbudai László mester, aki 1406-ban a nádori iroda alkalmazottja volt Bónis György szerint, 1411-ben esküdt volt a városi tanácsban.⁵⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy a késői tanácsstagok között már nem említenek deák megnevezésűeket az oklevelek, annak ellenére, hogy Óbudáról egyébként több ilyen személyt is ismerünk, vagy mint óbudai származású személyt, vagy mint az Óbudán működő egyházi intézmények képviselőjét. A városon belül igen nagy befolyással bírt az Erzsébet anyakirályné által alapított klarissza apácakolostor, amely számos ingatlant szerzett meg. Sáfár György bíró, aki hosszú ideig töltötte be az óbudai bírói tiszteket, párhuzamosan volt a klarisszák udvarbírója is. Utána Gál familiáris következett, akit az apácák bírójaként neveznek meg az okleveles források.⁵⁶ Ő azonban már nem töltött be Óbudán semmilyen tisztséget a városszervezetben; utódai, Péntek Mátyás és Bíró János sem voltak tagjai a városi tanácsnak.⁵⁷

A legerősebb szervezettel Óbudán a mészárosok bírtak. Egyelőre a források híján véglegesen eldönthetetlen az a kérdés, hogy az óbudai mészárosoknak tényleg volt-e céhes szervezetük, vagy nem. Lederer Emma és Őrá hivatkozva Kubinyi András egyértelműen mészároscéhről beszélt.⁵⁸ Az ő nyomdokaikon haladva Benda Judit is céhként tekint az óbudai mészárosokra. Lakatos Bálint ellenben a centralitási pontok számításánál fennmaradt adatok híján nem tekintette céhes szervezetnek.⁵⁹ Az óbudai mészárosok előjáróinak egy részét ismerjük, és az is tény, hogy képesek voltak *universitasként* egysé-

⁵³ DL 13 840., DL 13 841., DL 14 258., DL 14 340.

⁵⁴ Megjegyeznénk, hogy Gulyás László Szabolcs műveltségjelzőnek tartja a '*litteratus*' megnevezést, mivel iparosok jelzőjeként szerepel (Gulyás L. Sz.: Középkori foglalkozásneveink i. m. 452.). Óbudán azonban erre nincs adatunk.

⁵⁵ Bónis György: *A jogtudó értelmiség Magyarországon*. Budapest, 1971. 204., 206.; ZsO II. 5110. sz.

⁵⁶ BTOE III/2. 875. sz. Tévesen óbudai bíróként megnevezve: ZsO XII. 817. sz. Gál a későbbiekben már csak *procurator*ként fordul elő a forrásokban: BTOE III/2. 1200. sz.

⁵⁷ Péntek Mátyást együtt sorolják fel az óbudai városi tanáccsal: DL 13 481. Mindkettejükre ld. DL 14 340., DL 14 451.

⁵⁸ Lederer Emma: A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. *Századok*, 62 (1928) 638–642.; Kubinyi A.: Budapest története i. m. 57. Fontos azonban megjegyezni, hogy ugyanebben a művében Kubinyi András máshol nem nevezi céhnek az óbudai mészárosmesterek szervezetét. Benda Judit: Marhakereskedelem és mészárszékek a késő-középkori Budán, Pesten, Óbudán. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Mordovin Maxim – Orosz Krisztina (szerk.): *„Mesterségek a középkori és kora újkori Magyarországon”*. Budapest, 2015. (Megjelenés alatt).

⁵⁹ Lakatos B. P.: *Hivatali írásbeliség* i. m. Adattár 163. A szerző nem szerepelteti a megfelelő centralitási kategóriában, szíves közlése szerint ugyanakkor egy ekkora jelentőségű településen szinte teljesen

gesen fellépni. Ugyanakkor egyetlen alkalommal sem nevezik céhnek őket, de ennek az is lehet az oka, hogy Óbuda város levéltára megsemmisült.

Érdekes azt is megvizsgálni, hogy az óbudai városvezetés tagjai vagy családjuk honnan költöztek be Óbudára. A 110 személy közül 29 esetben a családnév egy-egy településre, vagy megyére utal. Döntő többségében igazolható Kubinyi Andrásnak az a tétele, hogy zömmel a tágabb értelemben vett környező településekről (Megyer, Körtvélyes, Telki, Garancs⁶⁰, Keszölc, Tinnye, Szántó, Perbál, Nyék, Solymár) érkeztek lakosok, akiknek családjából utóbb az óbudai bírók és esküdtek kikerültek.⁶¹ Ez a csoport alkotja a városvezetésbe bekerülők több mint egyharmadát.⁶² Jelentős számban szerepelnek dél-dunántúli eredetű famíliák tagjai is, összesen hatan, de az eredményeket torzíthatja, hogy közülük négyen Somogyiak, akik akár egy családból is származhattak. Érdemes megjegyezni, hogy Igal és Tinnye az óbudai apácák birtoka volt, az innen származó családok vélhetően emiatt választották Óbudát. Kubinyi Andrással szemben azonban meg kell állapítanunk, hogy bár az óbudai polgárságban valóban nincsenek jelentős létszámban azok, akik valamely szabad királyi városból költöztek be Óbudára, és inkább a mezővárosi beköltözés a jellemzőbb, például Gyöngyösről, ugyanakkor Pécs, Győr, Székesfehérvár, Buda és Vác már nem felelnek meg ennek a kritériumnak, pedig az innen származó esküdtek több mint egynegyedét tették ki az ismert származású tanácsstagoknak.⁶³ Még fontosabb megállapítás az, hogy abban az esetben, ha fordítva végezzük el a vizsgálatot, azaz, azokat az óbudai polgárokat vesszük számba, akik a nevük alapján valamely másik városiasabb jellegű településről származtak, akkor azt láthatjuk, hogy már a 15. század elejétől kezdve valamennyien bekerülnek esküdtként vagy bíróként a városi tanácsba. Egyetlen kivételtől tudunk, Váci Mihályról, akit 1490-ben említenek egy oklevélben.⁶⁴ Vélhetően az lehet az oka ennek, hogy a más városokból beköltözők eleve kiterjedtebb társadalmi és vagyoni háttérrel rendelkeztek, mint azok, akik a környező vagy a dél-dunántúli falvakat hagyták ott, így könnyebben bekerülhettek a városvezetésbe.

Forrásaink az óbudai elit gazdasági ereje, részben a megosztott város, részben pedig a közeli Buda elszívó hatása, a pest-budai városkonglomerátum egyetlen gazdasági térségként való működése miatt nem terjedt túl a városon és közvetlen hatókörén. Tagjainak

biztos, hogy működött mészáros céh, csak éppen a konkrét forrásadat híján a céhek kategóriájában nem adható rá pont.

⁶⁰ Garancs falu a mai Pilisvörösvár határában áll, ld. Gerevich László (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája*. XIII/1. A budai és a szentendrei járás. Budapest, 1986. 171.

⁶¹ Vö. Gulyás László Szabolcs: A középkori magyar városfejlődés migráció- és ipartörténeti vonatkozásai a történeti személynév-tan tükrében. I. Személynévadás és migráció. *Névtani Értesítő*, 36 (2014) 48–56. Amennyiben csak az óbudai magisztrátus személyneveit vizsgáljuk, és vetjük össze a többi várossal, akkor a hasonló, centralitási pontjaik alapján harmadik szintű városokhoz képest a bevándorlók 26,3 százalékos aránya magasabb.

⁶² Kubinyi A.: Budapest története i. m. 136–137.

⁶³ Uo.

⁶⁴ DL 19 620. Az Óbuda város hatósága által kiadott 1506. ápr. 1-jén kiadott oklevélben említenek még egy Budai Márton nevű zsidót is, aki vizsgálatunkba nem vonható be. Ld. DL 21 546.

szinte kivétel nélkül Óbudán volt szőlőjük, házuk, telkük vagy mézsárszékük. Ezek részletes ismertetésétől eltekintek. Óbudán kívül a közeli Szentjakabfalván, Óbudaörsön és Megyeren szereztek még ingatlanokat és szőlőket óbudai polgárok, ám ezek jelentősége elhanyagolható volt.⁶⁵

Érdekes lehet a városvezetés tagjainak és családjainak az ingatlanbirtoklása a városon belül, bár a kisszámú minta nem teszi lehetővé, hogy biztos következtetéseket vonjunk le belőle. Összesen tíz tulajdonosból öt 1476 előtti, és öt későbbi polgárt ismerünk. Míg 1476 előtt az ingatlantulajdonok szerte a városban helyezkednek el, addig 1476-ot követően szinte kivétel nélkül csak a piactérről ismerünk tanácstagok tulajdonában álló ingatlanokat.⁶⁶ Ez azt a képet erősítheti, hogy Óbudának immár kialakult egy helyi elitje, akik koncentráltan jelennek meg a város piactere körül. Óbuda városának elitje a város közvetlen környezetén kívül csekély társadalmi hatással bírt. Az általuk elért legmagasabb tisztségek a környező egyházi intézmények, elsősorban az óbudai klarissza kolostor és a margitszigeti apáca kolostor *officialisi* posztjai voltak. Ezeket is elsősorban a 15. század első feléig érték el, az 1476-ot követő időszakból ismert városi tanács tagok között már nem ismerünk olyan óbudai személyeket, akik az esküdti vagy bírói pozícióikon túl betöltötték volna bármilyen egyházi vagy világi tisztséget.

Bár tudunk arról, hogy a korai Óbudán éltek itáliai származású *hospesek*, mire a városi tanács személyeiről értesülünk a 14. század második felében, addigra vélhetően a családjaik elmagyarosodtak vagy kihaltak. Két németnek nevezett személyről tudunk, Petrus Germanus dicti Fulionról, valamint Stephanus Nemethről. Rajtuk kívül esetleg valamilyen szláv jelenlétet is feltételezhetünk: Péter diákot illetik Thot melléknévvel. Óbuda, Budával szemben, zömmel magyarok lakta településnek tűnik végig a késői középkor folyamán, és ez tükröződik a városvezetés nemzetiségi összetételén is. A foglalkozások nevei (Kenyeres, Mészáros, Bíró, Kerekes), valamint az egyéb vezetéknevek (Hosszú, Nagy, Fekete) elsősorban magyar nyelvűek, ahogy magyarok a földrajzi nevek is (Kovács utca, valamint a dűlőnevek: Kereked, „Fehéregyházafelé” és a többi). Az oklevelekben annyi változás történik, hogy a latin neveket idővel felváltják a magyar elnevezések, olykor meglepően közeli időpontok esetében is.⁶⁷ Mivel Óbudára elsősorban a környező falvakból, vagy a Dél-Dunántúl településeiről érkeztek a beköltözők, amelyek szintén magyar lakosságúak voltak, így a városi elit, de akár a lakosság körében is a nemzetiségi, vagy a külföldi származású polgárok jelenléte kivételes és ezért elhanyagolható.

Óbuda városának elitjét vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a főváros közelsége miatt magán viseli az agglomerációs mezővárosok ismertetőjegyeit. A nevek-ből kikövetkeztethető társadalmi mobilitás azt tükrözi, hogy részben a környező településekről, részben Budához hasonlóan a Dél-Dunántúlról, részben pedig más városias

⁶⁵ Óbudai polgárok szentjakabfalvi birtoklására: DL 21 466., DL 21 546., DL 21 549., DL 21 584. Óbudaörsi birtoklás: DL 4986., DL 14 777., DL 7138., DL 19 620., DL 47 439. Megyeri birtoklás: DL 8878., DL 23 596.

⁶⁶ Sümeghy: Sopron vm. 72. sz., 104. sz., 111. sz.

⁶⁷ Például 1413: „Valentinus Langus” BTOE III/1. 617. sz.; 1415: „Valentinus dictus Hozyw” Uo. 660. sz. E jelenségre ld. Gulyás L. Sz.: Középkori foglalkozásneveink i. m. 57–58.

településekről érkeztek Óbudára a város vezetőinek családjai. A helyi elit pozícióinak megerősödésére utalhat az, hogy a vizsgált időszakunk második felében már a piactér környékére koncentrálódnak az ingatlanbirtoklásaik, és az, hogy Szalkai László biztatására megpróbálták kiterjeszteni a joghatóságukat a káptalan ellenőrzése alatt álló szőlőhegyekre is. Mindemellett azonban Óbuda ugródeszkaként szolgált azok számára is, akik korlátozott anyagi lehetőségeiknél fogva nem engedhették meg maguknak azt, hogy közvetlenül Buda városába költözzenek.

Függelék

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai ⁶⁸	Kiadás
1349. júl. 2.	Budai káptalan	DL 4057.	<i>Nicolaus Paulban</i>	AO V. 291–292.
1354. máj. 6.	Budai káptalan	DL 4435.	Georgius dictus Byro	AO VI. 132. AOKL XXXVIII. 258. sz.
1354. máj. 6.	Budai káptalan	DL 4436.	Georgius dictus Byrow	AO VI. 212–213. AOKL XXXVIII. 257. sz.
1375. ápr. 2.	Óbuda városa	DL 6268.	<i>Iohannes filius Martini Leukus filius Iohannis filius Demetrii Franciscus filius Andree Iohannis filius Beke</i>	
1377. jún. 14.	Budai káptalan	DL 6442.	Georgius dictus Biro	
1378. ápr. 7.	Óbuda városa	DL 42 363.	Petrus dictus Genti <i>Leukus filius Iohannis Thomas de Zala Petrus de Nya Gorug</i>	
1387. ápr. 29.	Óbuda városa	DL 42 363.	Georgius iudex de Veteribuda <i>Petrus germanus Dionisii dicti Fulion Iohannes Bisius Demetrius litteratus Petrus filius Georgii condam iudicis</i>	BTOE III/1. 37. sz.
1390. febr. 10.	Petermann volt óbudai bíró	DL 7564.	Petermanus filius Kose condam iudex de Veteribuda	BTOE III/1. 91. sz.
1390. jún. 7.	Budai káptalan	DL 7612.	Georgius dictus Safar <i>Petrus dicus Genti Petrus Sartor condam iudex Demetrius litteratus Petrus germanus condam Dionisii</i>	BTOE III/1. 98. sz.

⁶⁸ Vastag betűvel jelöltem a bíróként megnevezett személyeket, dőlt betűvel az esküdtként megnevezetteket, normál betűvel az egyéb említéseket.

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai	Kiadás
1390. nov. 29.	Lukács óbudai prépost, királynői titkos kancellár	DL 3750.	Georgius dictus Safar <i>Petrus dicus Genti</i> <i>Petrus Sartor condam iudex</i> <i>Demetrius litteratus</i> <i>Petrus germanus condam Dionisii</i>	BTOE III/1. 110. sz. ZsO I. 1769. sz.
1395. dec. 6.	Óbuda városa	DL 8109.	Benedictus de Zala <i>Gewruk Saphar</i> <i>Emericus Niger</i> <i>Iohannes de Buda</i> <i>Petrus dictus Thot litteratus</i>	BTOE III/1. 194. sz. ZsO I. 4180. sz.
1401. márc. 25.	Óbuda városa	DL 8652.	Georgius dictus Safar <i>Iohannes de Buda</i> <i>Michael de Iaurino</i> <i>Petrus de Erne</i> <i>Andreas filius Petri</i>	BTOE III/1. 323. sz. ZsO II/1. 956. sz.
1403. ápr. 8.	Óbuda városa	DL 8878.	Michael filius Pauli dicti de Iaurino <i>Petrus Erne dictus</i> <i>Iohannes Rufus</i> <i>Benedictus filius Francisci</i>	BTOE III/1. 359. sz. ZsO II/1. 2060. sz.
1404. jún. 18	Treutel Miklós tárnokmester	DL 5813.	Mychael de Iaurino <i>Iohannes de Buda</i> <i>Iohannes Rufus</i> <i>Gregorius de Iaurino dictus</i> <i>Benedictus Rufus</i>	BTOE III/1. 397. sz. ZsO II/1. 3270. sz.
1405. máj. 06.	Garai Miklós nádor	DL 9036.	Georgius iudex	BTOE III/1. 420. sz.
1407. febr. 5.	Óbuda városa	DL 9284.	Michael dictus de Iaurino <i>Nicolaus dictus de Meger</i> <i>Iohannes Rufus</i> <i>Petrus filius Georgii</i> <i>Brictius Rufus</i>	BTOE III/1. 472. sz. ZsO II/2. 5277. sz.
1409. febr. 22.	Óbuda városa	DL 9506.	Andreas filius Petri <i>Iohannes dictus de Buda</i> <i>Iohannes Sciurus</i> <i>Ladislaus Iohannis filius</i> <i>Brictius Rufus</i>	BTOE III/1. 515. sz. ZsO II/2. 6604. sz.
1410. márc. 12.	Óbuda városa	DL 9721.	Petrus filius Iohannis <i>Michael de Iaurino</i> <i>Petrus Kwrthwelies dictus</i> <i>Petrus filius Georgii</i> <i>magister Georgius litteratus</i>	BTOE III/1. 540. sz. ZsO II/2. 7421. sz.

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai	Kiadás
1411. jan. 7.	Óbuda városa	DL 9736.	Iohannes dictus de Buda <i>Iohannes Magnus</i> <i>Nikus dictus Polgar</i> <i>magister Ladislaus litteratus</i> <i>Andreas filius Andree</i> <i>Michael dictus de Gewr pridem iudex</i>	BTOE III/1. 556. sz. ZsO III. 18. sz.
1411. ápr. 6.	Rigo dictus Rechperger budai bíró	DL 9766.	Georgius iudex de Veteribuda	BTOE III/1. 563. sz. ZsO III. 322. sz.
1411. máj. 8.	Garai Miklós nádor	DL 9782.	Georgius iudex civitatis Veterisbudensis	BTOE III/1. 565. sz. ZsO III. 442. sz.
1411. máj. 8.	Rozgonyi Simon országbíró	DL 38 114.	Georgius iudex civitatis Veterisbudensis	BTOE III/1. 565. sz. ZsO III. 442. sz.
1412. jan. 7.	Zsigmond király	DL 9856.	Georgius iudex nostre civitatis Veterisbudensis	ZsO III. 1519. sz.
1412. jan. 13.	Garai Miklós nádor	DL 9864.	Georgius iudex civitatis Veterisbudensis	ZsO III. 1562. sz.
1412. febr. 5.	Zsigmond király	9716	Georgius iudex civis civitatis nostre Veterisbudensis	BTOE III/1. 591. sz. ZsO III. 1691. sz.
1412. jún. 11.	Garai Miklós	DL 9919.	Georgius civis Veteris Budensis	BTOE III/1. 599. sz. ZsO III. 2267. sz.
1412. szept. 14.	Budai káptalan	DL 9948.	Georgius iudex de Veteribuda	BTOE III/1. 610. sz. ZsO III. 2682. sz.
1412. szept. 20.	Budai káptalan	DL 9950.	Georgius iudex de Veteribuda	BTOE III/1. 611. sz. ZsO III. 2705. sz.
1413. jan. 9.	Óbuda városa	DL 10 029.	Iohannes dictus de Buda <i>Iohannes Magnus</i> <i>Iohannes filius Stephani</i> <i>Simon dictus Birow</i> <i>Valentinus Lungus</i>	BTOE III/1. 617. sz. ZsO IV. 31. sz.

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai	Kiadás
1413. márc. 13.	Óbuda városa	DL 10 051.	Iohannes dictus de Buda <i>Iohannes Magnus</i> <i>Iohannes filius Stephani</i> <i>Simon dictus Biro</i> <i>Valentinus Lungus</i> <i>Franciscus Magnus dictus Biro</i>	BTOE III/1. 627. sz. ZsO IV. 292. sz.
1413. máj. 18.	Óbuda városa	DL 10 069.	Andreas filius Petri <i>Valentinus Langus</i> <i>Blasius dictus de Alba</i> <i>Thomas Carnifex</i> <i>Iohannes dictus de Buda</i>	BTOE III/1. 630. sz. ZsO IV. 607. sz.
1415. márc. 10.	Óbuda városa	DL 10 325.	Nykus iudex <i>Iohannes Magnus</i> <i>Blasius de Alba</i> <i>magister Iohannes filius Plossar</i> <i>Valentinus dictus Hozyw</i>	BTOE III/1. 660. sz. ZsO V. 345. sz.
1418. márc. 21.	Óbuda városa	DL 10 680.	Georgius iudex <i>Iohannes de Buda</i> <i>Ladislaus filius Iohannis</i> <i>Iohannes filius Plossar</i> <i>Gregorius filius Iohannis</i>	BTOE III/2. 720. sz. ZsO VI. 1674. sz.
1418. okt. 8.	Zsigmond király	DL 10 729.	Georgius iudex civitatis nostre Veterisbudensis	BTOE III/2. 730. sz. ZsO VI. 2407. sz.
1420. nov. 18.	Óbuda városa	DL 10 999.	Nycus iudex <i>Petrus filius Iohannis</i> <i>Dominicus de Thelky</i> <i>Michael dictus Twrke</i> <i>magister Martinus Pellifex</i>	BTOE III/2. 775. sz. ZsO VII. 2349. sz.
1420–1423	Ferdinánd pápai legátus	nincs	Nicolai iudex Veterisbudensis	BTOE III/2 780. sz. MREV III. 37–38.
1424. jan. 5.	Zsigmond király	DL 9856.	Georgius iudex nostre civitatis Veterisbudensis	BTOE III/2. 835. sz. ZsO XI. 11. sz.
1424. jan. 6.	Zsigmond király	DL 9836.	Georgius iudex nostre civitatis Veterisbudensis	BTOE III/2. 835. sz. ZsO XI. 10. sz.

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai	Kiadás
1425. jan. 27.	Óbuda városa	DF 283 510.	Georgius <i>Blasius de Albaregali</i> <i>Gregorius filius Iohannis</i> <i>Stephanus filius Benedicti</i> <i>Benedictus de Garanchy</i>	BTOE III/2. 866. sz. ZsO XII. 98. sz.
1427. jan. 6.	Óbuda városa	DL 11 890.	Stephanus dictus Kezthwlch <i>Petrus filius Iohannis</i> <i>Gregorius filius alterius Iohannis</i> <i>Stephanus filius condam Benedicti</i> <i>Dionysius dictus Tholway</i> magister Martinus Pellifex pridem iudex	BTOE III/2. 903. sz.
1429. szept. 23.	Zsigmond király	DL 12 126.	Dominicus Thelky Martinus Pellifex Petrus filius Iohannis Dyonisius Tholway Nicolaus dictus Kyraly	BTOE III/2. 955. sz.
1430. okt. 4.	Óbuda városa	DL 10 124.	Dominicus Thelky <i>Nicolaus Kyrál</i> <i>Martinus Pellifex</i> <i>Gregorius filius Iohannis</i> <i>Benedictus de Garanch</i>	BTOE III/2. 980. sz.
1434. szept. 24.	Óbuda városa	DL 12 626.	Dominicus dictus de Telky <i>Michael de Tinnye</i> <i>Dionisius Tolway</i> <i>Nicolaus de Erdel</i> <i>Georgius de Somogh</i>	BTOE III/2. 1084. sz.
1439	Óbuda városa	DF 250 974.	Dyonisius dictus Tolway <i>Nicolaus de Erdel</i> <i>Symon Zegy</i> <i>Benedictus Magas</i> <i>Brictius (...)</i>	BTOE III/2. 1220. sz.
1445. márc. 29.	Óbuda városa	DL 13 840.	Petrus de Zantho <i>Martinus Pellifex</i> <i>Gregorius Gemmifisor</i> <i>Iohannes Kenyeres</i>	
1445. márc. 29.	Óbuda városa	DL 13 841.	Petrus de Zantho <i>Martinus Pellifex</i> <i>Gregorius Gemmifisor</i> <i>Iohannes Kenyeres</i>	

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai	Kiadás
1449. máj. 19.	Óbuda városa	DL 14 258.	Fabianus Perbari <i>Georgius Gemmifisor</i> <i>Georgius Zeles</i> <i>Benedictus Bogdani</i> <i>Georgius dictus Turi</i> György volt óbudai bíró	
1450. márc. 7.	Óbuda városa	DL 14 340.	Fabianus Perbari <i>Georgius Gemmifisor</i> <i>Georgius Thesa</i> <i>Benedictus Bogdani</i> <i>Georgius dictus Zeles</i>	
1452. okt. 21.	Óbuda városa	DL 14 583.	Demetrius Patica <i>Martinus Pellifex</i> <i>Albertus Magnus</i> <i>Benedictus Bogdan</i> <i>Stephanus Nemeth</i>	
1453. febr. 15.	Budai káptalan	DL 14 640.	Demetrius Patica <i>Martinus Pellifex</i> <i>Albertus Magnus</i> <i>Benedictus Bogdan</i> <i>Stephanus Nemeth</i>	
1453. febr. 15.	Óbuda városa	DL 14 641.	Demetrius Patica <i>Martinus Pellifex</i> <i>Albertus Magnus</i> <i>Benedictus Bogdan</i> <i>Stephanus Nemeth</i>	
1468. aug. 29.	I. Mátyás király	nincs	providus Fabianus Byro	Sümeghy: Sopron vm. 122–123.
1476. júl. 6.	Óbuda városa	DL 17 822.	Iohannes Erdeli <i>Iohannes Magnus</i> <i>Anthonius Demeter</i> <i>Petrus Pellifex</i> <i>Mathias Nyeky</i>	
1490. jan. 15.	Óbuda városa	DL 19 620.	Anthonius Demether <i>Emericus Fekethe</i> <i>Blasius Pechy</i> <i>Gallus Demyen</i> <i>Iohannes Somogy</i>	

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai	Kiadás
1493. márc. 20.	Óbuda városa	DF 283 535.	Anthonius Demether <i>Emericus Fekethe</i> <i>Blasius Pechy</i> <i>Gregorius Fwtamoth</i> <i>Iohannes Somogy</i>	
1493. dec. 21.	Óbuda városa	DF 283 534.	Georgius iudex	
1500. szept. 20.	Váci káptalan	nincs	Anthonius Kapas iudex Paulus Fekethe iuratus	Sümegehy: Sopron vm. 170–173.
1505. aug. 21.	Óbuda városa	DL 21 466.	Blasius Pechy <i>Iohannes Sydo</i> <i>Iohannes Igaly</i> <i>Nicolaus Gyungyussy</i> <i>Valentinus Nagy</i>	
1506. ápr. 3.	Óbuda városa	DL 21 546.	Blasius Pechy <i>Iohannes Sydo</i> <i>Iohannes Igaly</i> <i>Valentinus Nagy</i> <i>Nicolaus Gyengyissy</i>	
1506. ápr. 6.	Óbuda városa	DL 21 549.	Blasius Pechy <i>Iohannes Sydo</i> <i>Iohannes Igaly</i> <i>Valentinus Nagy</i> <i>Nicolaus Gyengyissy</i>	
1506. júl. 10.	Óbuda városa	DL 21 584.	Blasius Pechy <i>Iohannes Sydo</i> <i>Iohannes Kirikus</i> <i>Valentinus Nagy</i> <i>Albertus Somogy</i>	
1508. febr. 9.	Budai káptalan	nincs	Gregorius de Fwthamoth iudex	Budapesti Történeti Múzeum. Mályusz Elemér regesztái. Kisalakú regeszták IX. 1498–1512. 1338. számú regeszta

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai	Kiadás
1509. nov. 10.	Tanúkihallgatási regisztrum (átírja Perényi Imre nádor)	DL 26 131. ⁶⁹	Gregorius Fwthamoth ⁷⁰ <i>Anthonius Kapas</i> <i>Blasius Pechy</i> <i>Gaspar Polgar</i> <i>Petrus Nemeth de Veteribuda</i> <i>Franciscus Mezarus de Veteribuda</i> <i>iuratus</i> <i>Benedictus Molnar de Veteribuda</i>	
1510. jan. 15.	Perényi Imre nádor	DL 106 037.	Valentinus Nykus <i>Sigismundus Kowrz</i> <i>Anthonius Sabo</i> <i>Blasius Mezaros</i> <i>Nicolaus Nagy</i>	
1510. jan. 15.	Perényi Imre nádor	DL 106 035.	Valentinus Nyiky <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Anthonius Sabo</i> <i>Blasius Mezaros</i> <i>Nicolaus Nagy</i>	
1510. jan. 15.	Perényi Imre nádor	DL 106 038.	Valentinus Nyekey <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Anthonius Sabo</i> <i>Blasius Mezaros</i> <i>Nicolaus Nagy</i>	
1510. jan. 15.	Perényi Imre nádor	DL 106 039.	Valentinus Nyekey <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Anthonius Sabo</i> <i>Blasius Mezaros</i> <i>Nicolaus Nagy</i>	
1510. jan. 20.	Váci káptalan	DL 106 033.	Gregorius Fwtamoth <i>Sigismundus Kiwer</i> <i>Caspar Salmay</i> <i>Albertus Somogy</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1510. jan. 20.	Váci káptalan	DL 106 034.	Gregorius Fwtamoth <i>Sigismundus Ki[...]</i> <i>Gaspar Salmay</i> <i>Albertus Somogy</i> <i>Paulus Fekethe</i>	

⁶⁹ Az átíró oklevél kelte: 1510. márc. 19.⁷⁰ Bíró volta külön nincs a regisztrumban feltüntetve, de utána négy esküdt következik.

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai	Kiadás
1510. febr. 7.	Perényi Imre nádor	DL 106 036.	Gregorius Fwtamoth <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Gaspar Salmari</i> <i>Albertus Somogy</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1510. febr. 24.	Perényi Imre nádor	DL 106 040.	Gregorius Fwthamoth <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Gaspar Salmari</i> <i>Albertus Somogy</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1510. febr. 24.	Perényi Imre nádor	DL 106 041.	Valentinus Nyeky <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Anthonius Sabo</i> <i>Blasius Mezaros</i> <i>Nicolaus Nagh</i>	
1510. márc. 7.	Perényi Imre nádor	DL 106 044.	Gregorius Fwtamot <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Kaspar Salmarii</i> <i>Albertus Somogy</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1510. márc. 10.	Perényi Imre nádor	DL 106 042.	Gregorius Fwthamoth <i>Albertus Somogy</i> <i>Sigismundus Kiwer</i> <i>Kaspar Salmari</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1510. márc. 10.	Perényi Imre nádor	DL 106 045.	Gregorius Fwtamot <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Kaspar Salmarii</i> <i>Albertus Somogy</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1510. máj. 27.	Perényi Imre nádor	DL 106 047.	Gregorius Fwtamot <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Kaspar Salmarii</i> <i>Albertus Somogy</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1510. júl. 1.	Pilis megye	DL 106 050.	Gregorius Fwthamoth <i>Albertus Somogy</i> <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Gaspar Salmari</i> <i>Paulus Fekethe</i>	

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai	Kiadás
1510. júl. 1.	Pilis megye	DL 106 051.	Gregorius Fwthamoth <i>Albertus Somogy</i> <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Gaspar Salmary</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1510. júl. 1.	Perényi Imre nádor	DL 106 046.	Gregorius Fwthamoth <i>Albertus Somogy</i> <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Gaspar Salmary</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1511. máj. 26.	Pilis megye	DL 106 059.	Gregorius Futhamoth <i>Albertus Somogy</i> <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Gaspar Salmary</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1511. máj. 26.	Pilis megye	DL 106 060.	Gregorius Futhamoth <i>Sigismundus Kewer</i> <i>Gaspar Salmary</i> <i>Albertus Somogy</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1511. júl. 16.	Perényi Imre nádor	DL 106 062.	Gregorius Futhamot <i>Sigismundus Ke[...]</i> <i>Kaspar Salmary</i> <i>Albertus Somogy</i> <i>Paulus Fekethe</i>	
1512. nov. 29.	Váci káptalan	DL 106 066.	<i>Gregorius Fwthamoth</i> <i>Anthonius Kapas</i> <i>Kaspar Salmary</i> <i>Peter Bolgaar</i> <i>Matheus Ossad</i>	
1512. dec. 11.	Fehérvári káptalan	DL 106 067.	<i>Gregorius Fwthamoth</i> <i>Anthonius Kapas</i> <i>Gaspar Salmary</i> <i>Peter Bolgaar</i> <i>Matheus Ossad</i>	
1513	Pilis megye	DL 106 069.	<i>Gregorius Fwthamoth</i> <i>Anthonius Kapas</i> <i>Gaspar Salmary</i> <i>Peter Bolgaar</i> <i>Matheus Ossad</i>	

Oklevél kelte	Oklevél kiadója	Jelzet	A városi tanács megnevezett tagjai	Kiadás
1513. dec. 4.	Óbuda városa	DF 241 117.	Gregorius Futamot <i>Blasius Pechy</i> <i>Nicolaus Polgar</i> <i>Iohannes Kerekes</i> <i>Matheus Somogi</i>	
1513 körül	Ismeretlen káptalan ⁷¹	DL 26 166.	Gregorius Futamot <i>Blasius Pechy</i>	
1517. nov. 11.	Budai káptalan	DL 106 083. 421. l.	Gregorius Fwthamot	
1521. dec. 20.	Óbuda városa	DL 23 596.	Gregorius Futhamoth <i>Gasparus de Salmar</i> <i>Thomas Wacy</i> <i>Albertus Marton</i> <i>Franciscus Payz</i>	
1524	Váci káptalan	nincs	Thomas Wacy	Knauz MTT XIII. 123. sz. ⁷²

⁷¹ Az oklevél eleje sérült, így a kiadó nem állapítható meg pontosan. Az Arcanum adatbázisban az oklevélnek nincs adatlapja, de a benne szereplő személynevek alapján megállapítható, hogy ebben az időszakban keletkezett. Futamot Gergely és Pécsi Balázs 1509-ben és 1513-ban szerepelnek bíróként és esküdtként.

⁷² A váci káptalan 1528. június 15-i jelentéséből.

A Nikápolyhoz vezető út: a keresztes hadak útvonalai a Magyar Királyság területén

AZ 1396-OS KERESZTES hadjáratról, vagy nikápolyi csatáról számos munka született. Az érdeklődés miatt nem csodálkozhatunk, hiszen a késő középkori keresztes vállalkozások egyik emblematikus eseménye volt. A régi keresztes eszme propagandisztikus felhasználásával, ha kis időre is, de újból sikerült egyesíteni Európa egyes nemzeteit. A történeti szakirodalom többnyire a résztvevőkkel, a finanszírozással, legfőképp a csatával és annak kudarcával foglalkozik. Kevésbé szentel figyelmet olyan kérdéseknek, mint a keresztes hadjárat előkészítése.

Az említettek után nem is csoda, hogy az 1396-os katonai akciót hajlamosak vagyunk kizárólag a nikápolyi csatával azonosítani, ami részben érthető, hiszen eredménye és hatása komoly tanulságok levonására kényszerítette a keresztény Európát az oszmánokkal szemben. Mégsem szabad erre az eseményre egyoldalúan tekinteni. Szem előtt kell tartani, hogy a hadjáratot és a csatát megelőzte egy előkészítési folyamat. Ide tartozik a felvonulás problémája, amely kérdéskör elég tág – ezért vizsgálódásom ennek csupán egy kisebb szeletére kíván koncentrálni. A jelen kutatás a keresztes hadak felvonulásának eddig kevésbé ismert, szűkebb vetületével, a magyar és nyugati csapatok útvonalának magyarországi szakaszával kíván foglalkozni.

Úgy vélem, a vonuló csapatok útja korántsem tekinthető annyira megoldott problémának, mint azt eddig hinni lehetett. Tanulmányomban az alábbi kérdések megválaszolására vállalkozom: mikor érhettek Budára a nyugati keresztesek, illetve innen mikor és milyen útvonalon indulhattak délnek? A magyar király és bárói – így magyar sereg is – mikor csatlakozhatott a keresztesekhez? Hány hadoszlopban történhetett az előre-nyomulás?

A magyar–oszmán viszony 1389–1396

A hadjárat megtervezésének és kivitelezésének elengedhetetlen részét képezte a gondos hadászati előkészítés, amely Zsigmondnak és báróinak komoly diplomáciai és katonai kihívást jelentett. A téma vizsgálata előtt röviden kitérnék a Magyar Királyság és az Oszmán állam kapcsolatára 1389 és 1394 között. Az 1389-es rigómezei (Kosovo polje) csatát követő-

en Szerbia elvesztette függetlenségét és kénytelen volt elfogadni a török befolyást. Ennek eredményeként a Magyar Királyság a Szerb Királyságon keresztül szomszédságba került az Oszmán birodalommal. Ezt követően folyamatos török–szerb rablóportyák sújtották a királyság déli területeit (Szerém, Temes, Krassó, Keve vármegyék). A pusztítása és a lakosság legyilkolása vagy rabszolgának való elhurcolása településeket, térségeket néptelenített el. A sorozatos támadások felszámolására Zsigmond és bárói 1389 és 1392 között minden évben fegyveresen vonultak fel. Hamar kiderült azonban, hogy ezektől tartós eredményt nem remélhet a királyság.¹ A helyzetet súlyosbította Bajazid szultán (1389–1402) 1392-es szerbiai felvonulása, amelynek egyik állomása a magyar határtelepülésnek és a Dunán fontos átkelési pontjának számító Keve volt.² Zsigmond ebben az évben is, mint az ezt megelőzőekben erős sereggel nyomult a térségbe. Ennek ellenére összecsapásra a két fél között nem került sor. Ennek oka kérdéses, azonban nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy egyik fél sem számított a másikra. Más-más tervekkel vonulhattak fel. Míg Bajazid hatalmát kívánta megerősíteni Szerbia felett, és ennek érdekében feleségül vette Oliverát, Stefan Lazarević szerb uralkodó (1389–1427) testvérét,³ addig Zsigmond az év eleji szokatlanul nagy intenzitású török betörést kívánta megtorolni.⁴ Talán ezért nem kívánt egyik fél sem harcba bocsátkozni a másikkal. Az 1392-es és az azt megelőző évek eseményeinek tanulságát a magyar vezetés racionálisan vonta le, amit mi sem bizonyít jobban, mint a keresztes hadjárat szervezésének megindítása, amelytől a török probléma végső rendeződését várták. Természetesen a déli, főként a Szerbiával közös határszéleken továbbra is folytatódtak a török–szerb rablóbetörések, amelyeket a magyar vezetés igyekezett elhárítani hol nagyobb, hol kisebb sikerrel.⁵

Eközben Zsigmond nagyszabású diplomáciai hadjáratba kezdett. Ebből fakadóan követjárások sorozata vette kezdetét. A magyar követek minden jelentősebb európai uralkodói (francia, burgundi és velencei) udvarba eljutottak. Az ötlet kedvező fogadtatásra talált. Ennek eredményeként 1396 nyarán egy jelentős számú, harcedzett katonákból álló nyugati keresztes sereg érkezhett meg Magyarországra. Összetételét tekintve igen változatos képet mutatott: érkeztek Franciaországból, Burgundiából, Lengyelországból, a német fejedelemségekből és talán Angliából is vitézek.⁶ A szárazföldi hadműveletek tengetésére Velence flottát állított fel.⁷

¹ Erről bővebben: Engel Pál: A török–magyar háborúk első éve 1389–1392. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111 (1998) 561–577.; Ágoston Gábor: *Európa és az oszmán hódítás*. Budapest, 2014. 264–265.

² Engel P.: A török–magyar háborúk i. m. 574–575.

³ Bajazid 1392-es felvonulásának egyetlen célja Szerbia végleges meghódítása, ezzel a rigómezei győzelmének kiteljesítése volt. Colin Imber: *The Ottoman Empire 1300–1481*. Istanbul, 1990. 42–43.; Ágoston G.: *Európa és az oszmán hódítás* i. m. 222.

⁴ Engel P.: A török–magyar háborúk i. m. 573.

⁵ A török betörések legnagyobb intenzitással Szerbia felől történetek, de a királyság dél-erdélyi és szlavóniai részeit is érték támadások, bár, feltételezhetően nem olyan gyakran.

⁶ Az angolok 1396-os keresztes hadjáratban való részvételükről bővebben: Bárány Attila: Angol lovagok a nikápolyi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118 (2005) 517–566.

⁷ Pálosfalvi Tamás: *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*. Budapest, 2005. 50–51.

A magyar király útvonala

A keresztesek felvonulásának útvonalát legjobban Zsigmond király itineráriuma alapján lehet rekonstruálni. Ez a módszer nem új keletű, hiszen már Wertner Mór is használta 1925-ben írt tanulmányában.⁸ Mégis érdemes újra elővenni, hiszen az eltelt évtizedek során számos új forrás feldolgozásával jelentősen bővült azon ismert településeknek a száma, ahol a király 1396-ban megfordult.⁹ Az itineráriummal kapcsolatban előre kell bocsájtani, hogy az ebben szereplő időpontok csupán a király ott léteire és nem az oda való megérkezésének, vagy az onnan való távozásának idejére vonatkoznak.

A Wertner Mór által összeállított itinerárium nem tud Zsigmond hollétéről június 14. után. Következő adata a nagyváradi tartózkodás, de a megjelölt időpont, július 1. és 7. nem jó.¹⁰ Rázsó Gyulánál is Wertneréhez hasonló itineráriumot találunk azzal a különbséggel, hogy ebben a király nagyváradi tartózkodásának időpontjaként július 13. szerepel, de még ez sem pontos.¹¹ Rázsó a király nagyváradi kimutatásából egyenesen arra következtetett, hogy a keresztes hadak Zsigmond vezetésével erre vonulhattak. A rendelkezésre álló információkból Rázsó logikusan gondolhatott egy ilyen útvonalra, viszont az azóta kibővült forrásbázis segítségével már pontosabb képet lehet alkotni. Ebből is kiderül, hogy nem értelmetlen vállalkozás Zsigmond keresztes hadjáratát megelőző, magyarországi útvonalának újbóli vizsgálata. A rendelkezésre álló új információk ugyanis jelentősen árnyalhatják, megválaszolhatják, vagy éppen megcáfolhatják az egyes teóriákat.

A magyar király a hadműveletek megindulása előtt Budáról az észak-felvidéki, a lengyel–magyar tárgyalásoknak oly gyakran helyet adó Lublóba távozott.¹² Budáról nem sokkal 14. után indult el és 24-én már a felvidéki településen adott ki oklevelet.¹³ Nem tudhatjuk, hogy mennyire volt sietős a király útja, ezért érdemes egy közepes és egy gyorsabb menetidővel számolnunk. Az uralkodó és kísérete a Buda–Szikszó–Kassa–Eperjes–Lubló útvonalat választhatta, amelynek 360 kilométeres hosszának megtéte-

⁸ Wertner Mór által összeállított királyi itineráriumból csupán a vonatkozó részeket idézem: június 4., 7. és 14.: Buda; július 1. és 7.: Nagyvárad; augusztus 13.: Orsova vára alatt; augusztus 18.: Novigrad melletti tábor; szeptember 15., 26., 27. és 28. Nikápoly. Wertner Mór: A nikápolyi hadjárat 1396-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 26 (1925) 224–225.

⁹ Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum*, 1382–1438. Budapest, 2005.

¹⁰ Wertner M.: A nikápolyi hadjárat i. m. 225.; Erdélyi Gyula: *A magyarok hadi szervezete és hadvezetési művészete ezer éven át*. Budapest, 1944. 145. Utóbbi munka csupán a király által érintett településeket sorolja fel időpont megjelölése nélkül.

¹¹ Rázsó Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). *Hadtörténelmi Közlemények*, 20 (1973) 416.

¹² Lubló volt a helyszíne az 1412-es magyar–lengyel tárgyalásoknak, melynek eredményeként március 15-én a felek megkötötték a békét. Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin (szerk.): *Magyar békeszerződések 1000–1516*. Pápa, 2000. 163–172. Az eredeti dokumentumról készült fotók: DF 267 861., DF 287 082.

¹³ Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 71.

léhez kényelmes, napi 40–45 kilométeres tempó mellett nyolc-kilenc napra, gyorsabb, napi 50–60 kilométeres tempóval hat-hét napra lehetett szükség.¹⁴ A rendelkezésre álló időintervallumba mindkét eset belefér, és kényelmes menet esetén is feltételezhetjük, hogy csupán a szükséges megállókát – lóváltás, etetés, itatás – iktathatták be. A településen bizonyíthatóan öt napot – június 24–28. – töltött Zsigmond.¹⁵ Utazásának okairól nincsenek információink, de az uralkodó célirányos utazása és a helyszín az ügy fontosságára utalhat. Nem merész a feltételezés, hogy a már trónra lépése (1387) óta feszült lengyel–magyar viszony átmeneti rendezésére tehetett kísérletet.¹⁶ Különösen az országot 1395-ben ért lengyel támadás sarkalhatta arra Zsigmondot, hogy a török elleni hadjárat megindítása előtt a két ország viszonyát, még ha átmenetileg is, de rendezze,¹⁷ bár források nem szólnak konkrét tárgyalásokról. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a király lublói kitérője a keresztes hadjárat előkészítésének fontos mozzanata volt, amellyel a királyság északi határait kívánta biztosítani, ha hosszabb időre nem is, legalább a hadjárat időtartamára.

Zsigmond és kísérete dolga végeztével délnek fordult és Nagyvárad felé vette az irányt. A Lubló–Eperjes–Kassa útvonalon haladt. Július 8-án, Kassán,¹⁸ 9-én Vizsolyban¹⁹ kelt levele. Tempóját tekintve azt gondolhatjuk nem lehetett sietős a dolga, hiszen a Lubló–Vizsoly közti 145 kilométeres távolságot 11 nap alatt tett meg. Ez a tempó még a kedvezőtlen terepviszonyokkal rendelkező Északnyugati-Kárpátok hegyvonulatai között is lassúnak számít. Különösen akkor, ha összevetjük, hogy a király 1412-es útja során a Vi-

¹⁴ Jankovich Miklós: *Pferde, Reiter, Völkerstürme*. München-Basel-Wien, [1967]. 221–227.; Daniela Dvořáková: *A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond*. Pozsony, 2009. 364. 5. l.

¹⁵ Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 71.

¹⁶ A Zsigmond-kori lengyel–magyar viszonyban nem példátlan, hogy a király egy-egy jelentősebb török elleni hadműveletet megelőzően diplomácia téren igyekezzon, ha átmenetileg is, de rendezni a feszült viszonyt a két királyság között. Ez esett meg az 1392-es török elleni felvonulása előtt is, amikor Zsigmond sógornőjével, Hedvig lengyel királynővel (1384–1399) a lengyel–magyar határon fegyverszünetet kötött – ami egy újabb átmeneti megoldásnak bizonyult csupán. Engel P.: *A török-magyar háborúk* i. m. 573–574.

¹⁷ Az 1395-ös lengyel–magyar háborúra ld. bővebben: C. Tóth Norbert: *Az 1395. évi lengyel betörés. A lengyel–magyar kapcsolatok egy epizódja*. In: Neumann Tibor – Rác György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest–Piliscsaba, 2009. 447–485. A lengyel–magyar viszonyt tovább terhelte 1395-ben Zsigmond hitvesének, Mária királynőnek (1382–1395) hirtelen bekövetkezett halála (1395. május 17. Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 46.; C. Tóth N.: *Az 1395. évi lengyel betörés* i. m. 450–458.). Hedvig lengyel királynő, mint I. (Nagy) Lajos magyar (1342–1382) és lengyel király (1370–1382) egyetlen utódja igényt formált a magyar trónra. Zsigmondot csupán testvére jogán, mint annak férjét tartotta uralkodónak Hedvig és a lengyel politika. Apja, Lajos király elképzelése szerint Zsigmond csak, mint Mária férje kerülhetett volna a magyar trónra. Azonban 1382-es halálát követő belpolitika zavarokban Zsigmond pozíciói megerősödtek, majd a nőuralommal annyira nem szimpatizáló bárók támogatását megszerezve, 1387-ben, mint választott uralkodó léphetett a trónra. Hedvig és férje, I. Ulászló lengyel király (1386–1434) ezt nem fogadták el.

¹⁸ MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára IV. 501/e. 1223/1837.

¹⁹ Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 71.

zsoly–Szikszó–Debrecen–Nagyvárad közötti, 240 kilométert 4–5 nap alatt tette meg.²⁰ A Lubló–Vizsoly közötti kezdeti lassúság okát a közbeeső Kassa és feltehetőleg Eperjes városainak tulajdonítom, ahol a király hosszabban időzhetett. Ha folyamatosan vonultak volna, akkor a 145 kilométert még kényelmes, már-már igen lassú tempó mellett is 3–4 nap alatt illet volna megtennie egy lovascsapatnak. A szóban forgó két város, Eperjes és Kassa igen csak tehetősnak számított, így nem merész a felvetés, hogy a küszöbön álló hadjárat felmerülő költségeinek enyhítése álhatott a lassúság mögött. Zsigmond a török és az ország más ellenségei ellen folytatott hadjárat miatt 1396. június 12-én adót vetett ki több prépostságra is.²¹ Az említett két észak-magyarországi város sem maradhatott ki a vállalkozás anyagi terheiből.

A király ezt követően július 14. és 17. között Nagyváradon tartózkodott. Rázsó Gyula szerint Zsigmond a keresztes sereg első lépcsőjének számító csapatokat Nagyváradra vezette.²² Rázsó nem ismerte a király lublói kitérőjét, ezért juthatott téves megállapításra. Viszont nem elképzelhetetlen, hogy Váradon tényleg gyülekeztek keresztesek. Az a tény sem hagyható figyelmen kívül, hogy a király akár egyenesen is mehetett volna a lengyel–magyar határtól közvetlenül Temesvárra, de mégis megállt Váradon, és itt viszonylag hosszán időzött.²³ Ennek az adott helyzetben nehezen tudok más okot elképzelni, mint a keresztes hadjáratral összefüggő ügyek intézését. Ebből kiindulva feltételezhető, hogy haditanácsra is sor kerülhetett a küszöbön álló hadműveletek okán, ezen belül is annak havasalföldi szakasza képezhette a megbeszélés tárgyát. Az előző évi, 1395-ös magyar katonai sikerek elenyészni látszottak a vajdaságban, ezért dönthetett úgy Zsigmond, hogy ismételten beavatkozik a havasalföldi eseményekbe. Ezt kettős céllal tehetné: egyrészt megsegíti szövetségesét, Mircea vajdát (1386–1394/95, 1397–1418), akinek a törökpárti Vladdal és csapataival kellett küzdenie. Másrészt biztosítja a keresztes hadak Duna menti – Havasalföldnek és az ekkor már török fennhatóság alatt álló bolgár területek közti természetes határvonal – felvonulási terület északi irányát. E hadjárat végrehajtását Zsigmond egyik leghűségesebb bárójára,

²⁰ A Vizsoly–Nagyvárad közti négy-öt napos menetidőt, Zsigmond későbbi, 1412-es utazása is alátámasztja, amikor is április 10-én Vizsolyban, majd 14-én már Nagyváradon tartózkodott. Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 94.

²¹ Zsigmond 1396. június 12-én a jászói, turóci, sági, bozói, csúti, hatvani és váradhegyfoki (premontrei) prépostságokra vetett ki adót a török és az ország más ellenségei elleni jelenlegi hadjárat céljából. ZsO I. 4438.sz., idézi Deér József: Zsigmond király honvédelmi politikája. In: Uő: *Királyság és nemzet*. (Tanulmányok 1930–1947). I. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. 205. 84. lj.

²² Rázsó Gy.: A Zsigmond-kori Magyarország i. m. 416.

²³ A király az 1392-es török elleni hadjáratot megelőzően is a lengyel–magyar határ közelében, Lőcsén tartózkodott. Április 24-én Lőcsén, majd 27-én Kassán volt, innen egyenesen Temesvárra, a hadműveletek kiindulópontjához sietett, ahová május 3-a körül érkezhetett meg. (Engel P.: A török–magyar háborúk i. m. 574–575.; Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 65.) Zsigmondnak és kíséretének április 24 és május 3 között szűken számolva is tíz napjuk volt, ahhoz, hogy a Lőcse–Kassa–Temesvár közti 530 kilométeres távolságot megtegye. Ennek megtételéhez átlagban, napi 53 kilométert kellett lovagolniuk.

Stiborici Stibor erdélyi vajdára (1395–1401)²⁴ bízta.²⁵ Havasalföldről és ekkor betöltött szerepéről a későbbiekben bővebben is szó esik.

A király július 17-én még Nagyváradon, három nappal később, 20-án már Temesváron tartózkodott.²⁶ Zsigmond és kíséretének sietős volt a dolga. Ezt támasztja alá a Nagyvárad–Arad–Temesvár közti 180 kilométeres távolság 3–4 nap alatti megtétele, ami napi 50–60 kilométert jelent. Több napig maradhatott Temesváron, ugyanis a következő nyomon követhető tartózkodási helye július 29-én Cseri mellett volt.²⁷ A két település között lévő 25 kilométeres távolság pár órás utat jelentett. Az uralkodó hosszabb temesvári időzése mögött seregének gyülekeztetése állhatott.²⁸ Utóbbi csupán feltételezés, amelyre elsősorban a település, más délvidéki hadműveletben betöltött szerepe enged következtetni. A város földrajzi elhelyezkedéséből adódóan az itt gyülekező hadaknak a könnyű és gyors felvonulási lehetőséget adta Szerbia, illetve Havasalföld felé. A gyanút tovább erősíti Marcali Miklós temesi ispán (1394–1402)²⁹ adománylevelében foglaltak. Ebből az ispán július 13. körüli katonai akciójáról értesülhetünk, amikor is egy török rablócsapatot számolt fel saját vitézeivel Temesvár környékén.³⁰ Kiderül, hogy Marcali július közepén még a „szokásos” török betörések elhárításával foglalkozott,³¹ ráadásul az incidens nem messze Temesvártól történt. Túlzás nélkül állítható, ha Temesvár környéke ekkor már jelentősebb csapatösszevonás színhelye lett volna, akkor erről a Marcalinak kiállított különösen részletgazdag adománylevelbe valamiképpen belefoglalták volna.³² Ezért is vélem úgy, hogy ha Temesváron történt is csapatösszevonás – és a fentieket alapul véve miért is ne történhetett volna – akkor annak július második felében, a király ott tartózkodásának időpontja körül kellett végbemennie.

²⁴ Engel: *Arch* II. 13.

²⁵ Wenzel Gusztáv: *Stibor vajda. Életrajzi Tanulmány. Értekezések a történettudomány köréből.* IV/2. Budapest, 1874. 96–103. 65.sz. Vö.: ZsO I. 5102.sz.

²⁶ Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 71.

²⁷ Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 71.

²⁸ Zsigmond 1397. december 8-án Stibor erdélyi vajdának kiállított adományleveléből tudható, hogy a sereg, legalábbis a magyar csapatok egyik táborhelye Temesváron volt kijelölve. Wenzel G.: *Stibor vajda* i. m. 96–103. 65.sz.

²⁹ Engel: *Arch* II. 204.

³⁰ 1396. augusztus 13. Orsova. Marcali Miklós mellett testvére, Dénes is részt vett ebben az akcióban. Ortvay Tivadar – Pesty Frigyes: *Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez.* I. 1183–1430. Pozsony, 1896. 264–265.

³¹ Engel P.: A török-magyar háborúk i. m. 574–575.; Milleker Bódog: *A törököknek első betörései Dél-Magyarországra Zsigmond és Albert királyok idejében és Keve és Krassó vármegyék megszűnése.* Temesvár, 1914. 5–11.

³² Zsigmond Marcali Miklósnak kiállított adománylevele részletes információkat tartalmaz, többek között hozzátételek időpontot az összecsapás idejére vonatkozólag, ami a török betörésekkel foglalkozó oklevelekben ritkaság. Ezért is gondoltam, hogy ha Temesváron már gyülekeztek volna a magyar hadak július első felében, akkor ez valamiképpen megjelent volna az oklevél narrációjában.

Temesvárt elhagyva Zsigmond gyors ütemben vonult délnek a Temes, majd a Cserna folyó völgyében vezető hadiúton.³³ Július 29-én Cseri melletti, 30-án Hódos melletti, augusztus 1-én (Karán) Sebes melletti táborban, majd augusztus 13-án már Orsovánál tartózkodott.³⁴ A Sebes-Orsova közti 92 kilométeres távolság – két napos út maximum – nem indokolja a két helyszín közötti 12 napot. Feltehetően a kérdéses napokon a (Karán) Sebes melletti táborba és Orsovához további csapatok érkezhettek. Ezzel párhuzamosan folyhattak a hadjárat más típusú, logisztikai előkészítései is. Ezt követően Zsigmond és serege Orsovánál kelt át a Dunán.³⁵

A nyugati kontingens mozgása a Magyar Királyság területén

Az első kézenfekvő kérdés: Bécsből³⁶ mikor is érkezhettek meg Budára a nyugati keresztesek?³⁷ A szakirodalomban fellelhető időpontok széles intervallumban mozognak. Ezek között található évszak szerinti, mint például a nyár közepe³⁸ vagy a hónap szintű május,³⁹ június⁴⁰ és július vége⁴¹ meghatározások. A rendelkezésre álló új információk segítségével érdemes a dátum meghatározására kísérletet tenni.

A királyi itineráriumban foglaltak szerint Zsigmond a hadjárat megindulása előtt utoljára június 4. és 14. között tartózkodott Budán.⁴² Thuróczy János történetíró is em-

³³ A Temesvár–Orsova között húzódó útvonalat Zsigmond és serege több katonai akciójához is használta. Az 1396-os hadjáratot nem számolva, bizonyíthatón négyszer vezette erre hadait: 1392-ben, 1395-ben, 1419-ben és 1428-ban. Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 65–66., 70., 104–105., 123.

³⁴ Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 71–72.

³⁵ Zsigmond tartózkodása Orsován augusztus 13. és 15. között mutatható ki. Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 72.

³⁶ A nyugati kontingens csapatai Bécs városában gyülekeztek május 24 körül, majd innen indultak Budára. Leopold Kupelwieser: *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis Schlacht bei Mohács*, 1526. Wien–Leipzig, 1895. 15.; Wertner M.: A nikápolyi hadjárat i. m.; 226., Rázsó Gy.: A Zsigmond-kori Magyarország i. m. 416.

³⁷ Egy-egy sereg megérkezése akár több napig is eltarthatott, ugyanis vonulás közben a menetvonalak akár több tíz, de akár száz kilométer hosszúságúra is elnyúlhattak. Nem beszélve a sereggel együtt vonuló, nem katonai személyekről, akik még jelentős embertömeget jelentettek és lassíthatták a menetet. Hátráltató tényező volt, ha az élelmezés okán élő állatot is hajtottak a sereggel.

³⁸ Pálosfalvi T.: *Nikápolytól Mohácsig* i. m. 53.

³⁹ Milleker B.: *A törököknek első betörései* i. m. 12.

⁴⁰ Rázsó Gy.: A Zsigmond-kori Magyarország i. m. 416., Fodor Pál – Hegyi Klára – Ivanics Mária: *Török és tatár hódítók*. Budapest, 1993. 16.; Kelly Devries szerint is június, de szerinte annak végén érkeztek meg a nyugati keresztesek. Kelly Devries et al.: *A középkor nagy csatái, 1000–1500: Hastingstól Konstantinápolyig*. (Ford. Antóni Csaba.) Budapest, 2007. 161. (Vonatkozó részt Kelly Devries írta).

⁴¹ Kenneth Meyer Setton: *The Papacy and the Levant 1204–1571*. I. Philadelphia, 1976. 348.; Erdélyi Gy.: *A magyarok hadi szervezete* i. m. 145.; Steven Runciman: *A keresztes hadjáratok története*. (Ford. Bánki Vera – Nagy Mónika Zsuzsanna. Szerk. Veszprémy László.) Budapest, 2002. 977.; David Nicolle: *Nicopolis 1396: The Last Crusade*. Oxford, 1999. 37., 87.

⁴² Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 71.

lítést tesz krónikájában a nyugatiak budai tartózkodásáról. Ennek kapcsán írja, hogy a megérkezett nyugati fegyveresek nemesi címereiket festett táblaképeken ekkor függesztették fel a budai Szent Miklós domonkos kolostor falaira.⁴³ Sébastien Mamerot keresztetes háborúk történetével fogalakozó híres 15. századi kéziratából is az derül ki, hogy Zsigmond Budán fogadta a nyugati kereszteseket. Emellett három miniatúrát is találhatunk Mamerot munkájában, amely az 1396. évi kereszties hadjáratra vonatkozik. Ebből az első kép érdekes, amelyen Zsigmond látható, amint – vélhetően Budán – fogadja a burgundiai trónörökös, Félelemnélküli János vezette kereszteseket.⁴⁴ A leírtakból magam is úgy vélem, hogy Buda vára adhatott helyet az első haditanácsnak. Az pedig szinte lehetetlennek tűnik, hogy Zsigmond, mint a kereszties hadjárat szervezője és egyik vezetője személyesen ne lett volna jelen ezen az eseményen. Ezért gondolom, hogy a nyugati kontingens Budára való megérkezését a magyar uralkodó ott tartózkodásának idejére, az eddigi időpontokkal szemben, június első felére célszerű datálni.⁴⁵

Zsigmond augusztus 15. után lépte át a határt. Mi történhetett addig azonban a nyugati csapatokkal? Biztos információink nincsenek erre az időszakra vonatkozóan. Különösen, úgy, hogy a budai események és a hadjárat tényleges megindulása között majd két hónap telt el.

A soron következő fontos kérdés, hogy a nyugati csapatok egyszerre, szervezeten indultak-e Bécsből, vagy több kisebb-nagyobb csoportban. Mind a két esetben szem előtt kell tartani, hogy a kereszties hadjárat ekkor még csupán a művelti területre való felvonulás fázisában tartott. Ezért a nyugati hadvezérek Budára való megérkezése, még nem jelenti feltétlenül seregük ottlétét is. Sokkal valószínűbb, hogy több kisebb-nagyobb egységben indulhattak Bécsből. Ezek a menetoszlopok eltérő ütemben mozoghattak – attól függően is, hogy hány olyan nem katonai személlyel rendelkeztek, aki a logisztikai ellátás vagy egyéb okok miatt tartott velük –, így akár több kilométeresre is elnyúlhattak ezek a vonalak. Ennélfogva több napi, de akár heti eltéréssel is érkezhettek. A magyar csapatok is ekkor kezdhettek gyülekezni feltehetőleg az ország több pontján. A budai haditanácson elhangzottak nem ismertek, de az biztos, hogy döntéseik között helyet kapott az a helyszín, ahol a keresztiesek még a magyar határ átlépése előtt összevonhatták erőiket.

Vitathatatlan, hogy a nyugati keresztiesek további, magyarországi útvonaláról alig tudunk valamit. De mégis fel kell tenni a kérdést, mit lehet tudni a nyugati csapatok királyságon belüli mozgásáról? Milleker Bódog szerint a keresztiesek a Duna mentén meneteltek Orsováig.⁴⁶ Rázsó Gyula munkájában Zsigmondot teszi meg a kereszties hadak

⁴³ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. (Ford. Bellus Ibolya.) Budapest, 2001. 243.

⁴⁴ Sébastien Mamerot: *Une chronique des croisades. Les passages d'outremer. Édition complète, adaptée et commentée*. Hong Kong–Köln–London, 2009. A könyvet ismertette Veszprémy László: *Hadtörténelmi Közlemények*, 123 (2010) 355–356.

⁴⁵ Ajtay Endre – Péczely László (szerk.): *A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története*. Budapest, 1936. 42.; Setton, K.: *The Papacy* i. m. 348.

⁴⁶ Milleker B.: *A törököknek első betörései* i. m. 12.

első lépcsőjének vezetőjévé, aki július 1. körül, Budáról, a Dunát követve indul meg a déli határok felé.⁴⁷ Kenneth M. Setton szerint is a Duna vonalán indultak meg, de az átkelés helyét nem határozza meg konkrétan csupán annyit, hogy a Vaskapu közelében történt.⁴⁸ Nicolae Constantinescu is a Duna mentén jelöli ki Temesvárt célállomásként.⁴⁹ Steven Runciman csupán annyit közöl, hogy a keresztések a Duna bal partján jutottak el Orsováig, majd a Vaskapun⁵⁰ keresztül Havasalföldre.⁵¹ David Nicolle munkájában szereplő térképmelléklet szerint a keresztések a Buda–Szeged vonalon haladtak, majd Szegedtől tovább délre a Tisza folyó mentén, egészen a Dunához és annak völgyén keresztül Orsováig.⁵² A sorba vett elképzelések közül bármelyik lehetőség elfogadható, kivéve azt, amely Zsigmond indulását Budára helyezi.⁵³ Ennek ellenére érdemes a szóba hozható útvonalakat a hadsereg szempontjából áttekinteni. Az egyik eshetőség, a Duna vonalát követve Buda–Kalocsa–Újlak–Nándorfehérvár–Keve útvonalon egészen Orsováig.⁵⁴ Az utánpótlás szempontjából mindenképpen előnyös választás a folyó közelében maradni, mivel az élelmiszer- és más logisztikai eszközöket a Dunán hajók szállították.⁵⁵ Ezen útvonal ellen szól a Vaskapu szoros, amely a Keve–Orsova közti szakaszon nehezíti a terepet. Ennek átjárhatósága kemény próbatétel elé állított már számos erre vonuló hadsereget, viszont leküzdése nem lehetetlen.⁵⁶ Pontosan emiatt nagy talány, hogy a kereszties csapatok közül bármelyik is választhatta-e ezt a kihívást? Ha azt feltételezzük, hogy a helyismeret híján lévő nyugatiakat a magyarok látták el információkkal, vezetőikkel esetleg kísérő csapatokkal, akkor a választott irány aligha lehetett a Vaskapu-szoros.

⁴⁷ Rázsó Gy.: A Zsigmond-kori Magyarország i. m. 416. Rázsó Gyula meghatározása több helyen is pontatlan. Az általa meghatározott július 1-ei időpontban Zsigmond bizonyíthatóan Lubló és Vizsoly között tartózkodott, semmiképpen sem Budán. Ráadásul a jelen munka első részéből az is kiderül, hogy Zsigmond számára nem Buda elhagyásával kezdődött meg az 1396-os oszmán ellenes hadművelet sorozat.

⁴⁸ Setton, K.: *The Papacy* i. m. 348.

⁴⁹ Nicolae Constantinescu: *Mircea cel Bătrîn* n. București, 1981. 119.

⁵⁰ Steven Runciman itt a Vaskapu szorosra utal.

⁵¹ Runciman, S.: *A kereszties* i. m. 977.

⁵² Nicolle, D.: *Nicopolis* i. m. 31., 38.

⁵³ Ennek okait lásd fentebb.

⁵⁴ Milleker Bódog is ezt az álláspontot vallotta.

⁵⁵ Nicolle, D.: *Nicopolis* i. m. 31., 38. Perjés Géza is kiemeli a dunai vízi útvonal fontosságát a török elleni hadműveletekben. Perjés Géza: *Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699) Hadtörténelmi Közlemények*, (1967) 355.

⁵⁶ A Vaskapu 134 kilométer hosszú rendszere nem egyetlen szorosból, hanem több szakaszból áll. A szurdokvölgyet északról a Mehádiai-hegység, a Déli Kárpátok része, míg délről a Miroc-hegység, a Szerb-érchegység határolja. Már az ókorban komoly kihívást jelentett katonailag a Vaskapu szoros. Tiberius (14–37) és Traianus (98–117) római császárok jelentős építkezéseket hajtottak végre annak érdekében, hogy a szoros katonai szempontból akadálymentes legyen. Számos helyen megmunkálták a sziklákat az útépités érdekében, valahol véséssel, néhol kinyúló gerendákkal oldották meg a közlekedést. A folyón való átkeléshez szükséges híd pilléreiből néhány még a mai napig megtalálhatóak. A középkorra, így az 1396-os évre ennek már csupán egy része maradhatott meg. Mócsy András: *Az Al-Duna első szabályozása. História*, 4 (2000) 3–4.

A lehetőségek között kell említeni, hogy Temesváron nem csupán az előzőekben feltételezett magyar csoportosítás lehetséges, hanem a kereszties hadak mind itt gyülekeztek.⁵⁷ Erre enged következtetni Froissart francia történetíró krónikája, akinek értesüléseiből kiderül, hogy a kereszties hadak a Dunán való átkelés kihívásait már együttes erővel küzdik le.⁵⁸ Ha hiszünk Froissart-nak, akkor a nyugati fegyveresek is Temesvár irányába vonulhattak, és hasonlóan a magyar csapatokhoz Orsovánál küzdheték le a Dunán való átkelés kihívásait. Ebben az esetben két útvonal kínálkozik: az egyik Buda–Szeged–Temesvár, a másik Buda–Kalocsa–Szeged–Temesvár. A terepviszonyokat tekintve vonulásra alkalmas sík, helyenként kisebb dombokkal tagolt terepről van szó.⁵⁹ Szemben a Vaskapu-szorossal, amely csak idővesztéssel és jelentősebb erőfeszítéssel járható egy hadseregnek.

A Vaskapu-szoros Orsovánál azonban nem ér véget, csupán völgyé szélesedik, így biztosítva alkalmasabb terepet a folyón való átkeléshez.⁶⁰ Délkeletre a szoros Orsova és Szörényvár között újból összeshűkül,⁶¹ de a Duna jobb partján már járhatóbb szakasz várta a katonákat. Ha hihetünk a leírásnak, a keresztiesek nyolc nap alatt hajtották végre a folyón való átkelést, majd folytatták előrenyomulásukat Ivan Szracimir vidini cársága (1369–1396)⁶² felé.⁶³

Feltételezett gyülekezőhely

Jogos kérdésként merül fel, hogy hol gyülekezhettek a keresztény csapatok? Az előbbiekben már érintett problémáról a szakirodalomban több helyen olvasható, hogy Budáról az egyesült Európai sereg indult délnek a Duna mentén.⁶⁴ Feltételezhetően akár lehetett a Magyar Királyság fővárosa is. Kérdés, hogy a magyar királyi hadak egyszerre,

⁵⁷ Fodor P. – Hegyi K. – Ivanics M.: *Török és tatár hódítók* i. m. 16.

⁵⁸ George C. Macaulay (ed.): *The Chronicles of Froissart*. (Transl. John Bouchier – Lord Berners.) London, 1904. (továbbiakban: Froissart) 436.

⁵⁹ A Duna-Tisza köze szinte teljesen sík terep, csupán kisebb, katonai szempontból nehézséget nem okozó terepakadályok találhatók ezen az útvonalon.

⁶⁰ Orsova a Duna mellékfolyója, a Cserna mellett feküdt, a két folyó találkozásának köszönhetően alakult ki az a völgy, mely alkalmas átkelőhelyé tette a folyón. Az egykori települést a Duna duzzasztása miatt átköltöztették, így a történelmi Orsova ma víz alatt van. Pászti László: Újorsova erődje. *Várak, kastélyok, templomok*, 1 (2005) 32–34.

⁶¹ Setton, K.: *The Papacy* i. m. 348.

⁶² Wertner Mór: Stracimir János. In: Uő: *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története*. Temesvár, 1891. 203–204. A török terjeszkedésének köszönhetően az egykori Bulgáriából 1396-ra csupán Ivan Szracimir vidini cársága maradt, de ő is kénytelen volt elismerni az oszmán fennhatóságot. Dimitár Koszev – Hriszto Hrisztov – Dimitár Angelov: *Bulgária története*. Budapest, 1971. 49.

⁶³ Froissart 436. Nicolle, D.: *Nicopolis* i. m. 38.

⁶⁴ C. Tóth N.: Az 1395. évi lengyel betörés i. m. 34.; Pálosfalvi T.: Nikápolytól Mohácsig i. m. 53.; Runciman, S.: *A kereszties* i. m. 977.; Nicolle, D.: *Nicopolis* i. m. 37., 87.; Wertner M.: A nikápolyi hadjárat i. m. 227–228.; Rázsó Gy.: A Zsigmond-kori Magyarország i. m. 416.

vagy több csoportban csatlakozhattak-e a nyugati kontingenshez? Azt is számításba kell venni, hogy magyar csapatok már Budától kísérhették a nyugati kereszteseket. Az ok egyfelől a már fentebb is említett helyismeret hiánya, ami igen csak problémát okozott a nyugati lovagoknak, másfelől pedig a rossz emlékü korábbi keresztes hadjáratok. A magyar vezetés igyekezhetett elejét venni az esetleges fosztogatásoknak és garázdálkodásoknak. Éppen ezért az érkező keresztesek mellé már a királyság nyugati határaitól „kíséret” formájában magyar csapatokat rendelhettek.⁶⁵ De nem gondolom, hogy az említett feladatok végrehajtásához a teljes magyar kontingens alkalmazására került volna.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban csupán az biztos, hogy Orsovánál már az egyesült haderő küzdi le a Dunán való átkelés akadályait.⁶⁶ Ezt két dolog is bizonyíthatja. Az egyik Froissart krónikája, amelyből következtethetünk arra, hogy a Dunán már az egyesült keresztes haderő kelt át.⁶⁷ A másik indok, hogy súlyos hiba lett volna, ha elmulasztják az egyes keresztény csapatok bevárását és egyesítését még mielőtt ellenséges földre lépnek. Erre Orsovánál volt az utolsó alkalom.⁶⁸ Ennek ellenére nem vetendő el annak lehetősége, hogy már Orsova előtt megtörténhetett a keresztes csapatok egyesülése. Temesvár, a fentebb már leírtakból, erre teljesen alkalmas helyszínt biztosított, de az sem kizárható, hogy (Karán) Sebes környékén is folytatódott a keresztesek gyülekeztetése. A nyugati kontingens útvonala sem ismert. A fentebb elemzésre került elképzelések közül járhatóság és megközelíthetőség szempontjából a Temesvár felé vezető, ezzel a Vaskapu szoros Orsova előtti szakaszát elkerülő vonalat látom a legoptimálisabb választásnak. Ez is a temesvári és a sebesi gyülekezést erősíti.

A keresztesek felvonulása Erdélyen keresztül

A főerők felvonulási útvonalainak taglalása közben meg kell jegyezni, hogy a keresztes seregnek volt egy másik, Erdélyen keresztül Havasalföld irányába vonuló oszlopa is. Ennek feladata a már fentebb is említett, bizonytalan havasalföldi belpolitikai helyzet mielőbbi rendezése, a meginduló főerők felvonulási útvonalának északi, Havasalföld felőli területeinek biztosítása. Ezek végrehajtásához jóval a főerők előtt kellett megindulnia

⁶⁵ II. (Merész) Fülöp burgundi herceg (1363–1404) a keresztes hadak fegyelmének megtartása véget 1396. március 28-án kiadott rendeletében meghagyja, hogy minden olyan nemesember, aki megbontja a fegyelmet, elveszíti lovát és páncélját. Természetesen más esetekre is érthető, melyeket egy katona el tud követni, de nagy a valószínűsége, hogy a herceg a keresztény lakosság fosztogatását is értette, amikor ezt megfogalmazta. Wertner M.: A nikápolyi hadjárat i. m. 223.; Nicolle, D.: *Nicopolis* i. m. 83.

⁶⁶ Daniela Dvořáková szerint augusztus elején Orsovánál egyesült a nyugati és a magyar kontingens. Dvořáková, D.: *A lovag és királya* i. m. 62.

⁶⁷ Froissart 436.

⁶⁸ Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 72. Rázsó Gyula is Orsovát jelöli meg gyülekezőhelyként. Rázsó Gy.: A Zsigmond-kori Magyarország i. m. 416.

ennek a seregnek. Ezért kell visszakanyarodni és jobban szemügyre venni Zsigmond nagyváradi tartózkodását.

Nagyváradon a király mellett a havasalföldi hadműveletek vezetésével megbízott erdélyi vajda,⁶⁹ Stiborici Stibor (1395–1401) is jelen volt.⁷⁰ Ahogy korábban a tanulmányban már említést tettem, személye a vajdaságba irányuló hadjáraton túl a számára 1397. december 8-án kiállított királyi adománylevél miatt is fontos.⁷¹ A források adta szűkösségek közepette ezen okirat *narratió*jába foglalt információk teszik lehetővé, ha nem is a teljes, de a részleges rekonstrukcióját az eseményeknek.

Fontos kérdés, hogy Stiboron kívül kik vehettek még részt a hadjáratban? A régebbi 19. század végi és 20. század eleji szakirodalmakban még Garai Miklóst és testvérét, Jánost nevezik meg, mint hadvezéreket.⁷² A probléma, hogy utóbbiak itteni jelenlétét a rendelkezésre álló okleveles anyag nem erősíti meg. Az azonban biztos, hogy a szóban forgó személyek részt vettek az 1396-os keresztes eseményekben, de a fősereggel vonulhattak.⁷³ Stibor adományleveléből feltételezhető továbbá, hogy Nagyváradon az erdélyi vajda mellett már csapatai is ott lehettek. Két személy azonosítható, Duboványi Miklós⁷⁴ és Ostrowski Przedpek.⁷⁵ Ezen felül erdélyi csapatok is rendelkezésre álltak a hadjárathoz.⁷⁶ Az erdélyi mozgósítást erősíti az is, hogy az erdélyi alvajda – egyben Stibor fami-

⁶⁹ Stibor erdélyi vajda már Lublón is a király mellett tartózkodott (Dvořáková, D.: *A lovag és királya* i. m. 487.; Engel P. – C. Tóth N.: *Itineraria* i. m. 71.). Jelenléte logikus, hiszen ebben az esetben, ha Lublón tényleg lengyel–magyar tárgyalásra került sor, akkor lengyel származásából adódóan Stibor segítségére lehetett a királynak. Majd ezt követően a magyar uralkodó kíséretével maradván érkezhetett meg Nagyváradra.

⁷⁰ Stiborici Stibor erdélyi vajda 1395. október 9. – 1401. április 27. Engel: *Arch* I. 13. A nyugati szakirodalomban az 1396-os keresztes hadjáratlalt kapcsolatban már elfogadott tényként jelenik meg az erdélyi vezetők magyarellenessége, akik csak a török veszély miatt szövetkeztek Zsigmonddal (Runciman, S.: *A keresztes* i. m. 976.). Ez tévedés, ugyanis Erdély nem különálló, hanem a Magyar Királyság szerves, közigazgatási részét képezte. Vezetői semmiben sem különböztek a királyság más tisztségviselőitől. Ráadásul a már említett Stibor személyében Zsigmond egyik leghűségesebb embere töltötte be az erdélyi vajdai posztot a keresztes hadjárat idején.

⁷¹ 1397. december 8. Wenzel G.: *Stibor vajda* i. m. 96–103. 65. sz.

⁷² Kupelwieser, L.: *Die Kämpfe Ungarns* i. m. 16.; Hóman Bálint – Szegfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. Budapest, 1936. II. 342. (A vonatkozó részt Hóman Bálint írta). Ajtay E. – Péczely L.: *A magyar huszár* i. m. 42.; Erdélyi Gy.: *A magyarok hadi szervezete* i. m. 145.

⁷³ Garai Miklós és János a magyar király mellett, a keresztes főerőkkel nyomult előre a Duna vonala mentén. Emellett érdekes, hogy a XIX. végi és a XX. század első felének kutatói számára Stibor személye miért is kerülhetett mellőzésre, hiszen már 1874 óta ismert az 1397. december 8-án kiadott adománylevél, sőt Wenzel Gusztáv munkájának bevezetőjében erre fel is hívja a figyelmet (Wenzel G.: *Stibor vajda* i. m. 17.). Stibor szerepére csupán a XX. század végi kutatók hívták fel a figyelmet. Dvořáková, D.: *A lovag és királya* i. m. 69.; Veszprémy László: A nikápolyi hadjárat értékelése az újabb hadtörténetírásban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111 (1998) 605.

⁷⁴ ZsO IV. 614. sz.; Dvořáková, D.: *A lovag és királya* i. m. 473.

⁷⁵ ZsO I. 4429. sz.; Engel: *Arch* II. 180.

⁷⁶ Wenzel G.: *Stibor vajda* i. m. 99. 65. sz. Vö. ZsO I. 5102. sz., Ajtay E. – Péczely L.: *A magyar huszár* i. m. 42.

liárisa –, Váradjai János (1396)⁷⁷ bizonyíthatóan ura mellett harcolt a nikápolyi csatákon.⁷⁸ Ezért feltételezhető, hogy Stibor zászlaja alatt Havasalföldön keresztül juthatott a Nikápolyi vár alá. A fent leírtak alapján így feltételezhető, hogy az erdélyi csapatok valahol Erdély belsejében, esetleg már a hadműveleti területekhez közel eső egyik nagyváros – Nagyszeben vagy Brassó – mellett gyülekezhetek. Nagyváradról – ahol a fősereghez is gyülekezhetek – pedig csupán egy kisebb egység indulhatott el Stibor vezetésével.

Az erdélyi vajda Nagyváradtól két útvonalon is felvonulhatott a havasalföldi határhoz. Az egyik Nagyvárad–Kolozsvár–Torda–Medgyes–Szeben útirány, ezt követve a sereg az Olt folyó völgyén, a Vöröstoronyi-szoroson át a Déli-Kárpátokon keresztül nyomulhatott be Havasalföldre.⁷⁹ A másik útvonal Nagyváradon, Kolozsváron, Tordán, Medgyesen, Segesváron és Brassón át vezetett. Ebben az esetben a havasalföldi területek eléréséhez a Töröcsvári szoros kínálta a legalkalmasabb felvonulási terepet.⁸⁰ Hogy melyik irányt is választhatta Stibor az teljes pontossággal nem meghatározható, csupán feltételezhető, amelynek számos befolyásoló tényezője lehetett, úgy természeti, mint hadászati.

Az útvonalak hosszát és a terepviszonyokat nézve a Szeben felé vezető mondható kedvezőnek, ugyanis míg itt körülbelül 330 kilométert, addig Brassó irányába 430 kilométert kellett leküzdenie a seregnek. Így a Nagyvárad–Szeben távolság állandó menetben, lóháton hat-hét nap addig a Nagyvárad-Brassó nyolc- kilenc nap. Természetesen, Stibor seregét nem csupán a lovas csapatnem alkotta. Gyalogsággal is számolni kellett, ami jó esetben szekéren közlekedhetett. Azonban még így is jelentős menetidő növekedéssel lehetett számolni. De más tényezők is hátráltathatták a vonulókat: úgymint a domborzat, időjárás, vagy éppen a sereggel tartó logisztikai személyzet.⁸¹ Jelenleg nem tudjuk behatárolni mikor és hol is léphették át a magyar–havasalföldi határt az erdélyi vajda csapatai. Talán a *hol* kérdésre egyszerűbb választ adni. A már említett Olt völgye és Töröcsvári szoros nyújtott alkalmas átjárót a Déli-Kárpátokon keresztül Havasalföld

⁷⁷ Váradjai János erdélyi alvajda 1396. január 13 – szeptember 19. Engel: *Arch* I. 13.

⁷⁸ Váradjai János a nikápolyi csatában esik el. ZsO I. 5587. sz. Feleségét egy 1404. július 28-ai oklevél özvegynek címzi: ZsO II. 3323. sz.

⁷⁹ Erdélyi Gyula egyértelműen az Olt völgyén át határozza meg a felvonulási útvonalat. Ennek indokát abban határozta meg, hogy így érthették el Stibor és Mircea csapatai a leggyorsabban Nikápolyt. Erdélyi Gy.: *A magyarok hadi szervezete* i. m. 145. Ha a domborzati adottságokat nézzük, akkor ez igaz is, de ennél sokkal több minden befolyásolhatta az útvonalat, ezért ezzel az indoklással óvatosan kell bánni. A Vöröstoronyi-szoros katonai szempontból nehezen járható. Az erre vonuló hadseregnek jelentős idővesztéssel és ezzel együtt kockázattal kellett számolnia, ugyanis a szoroson csupán hosszú menetoszlopba fejlődve lehetett átmenni. Ez az adott sereg védelmi és támadói képességeinek nagyfokú csökkenésével járt együtt.

⁸⁰ Zsigmond 1395-ös havasalföldi hadjáratot Brassó felől indította meg. Jakó Zsigmond: Három erdélyi vajda Zsigmond király korában. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Budapest, 1984. 204.

⁸¹ A hadsereg logisztikai ellátását végzők alatt többek között olyan, nem fegyverforgató személyeket kell érteni, akik a fegyverzet javításáért, az élelmezésért vagy ennek szállításáért feleltek. Egy-egy seregnek létszámát jelentősen növelhették is.

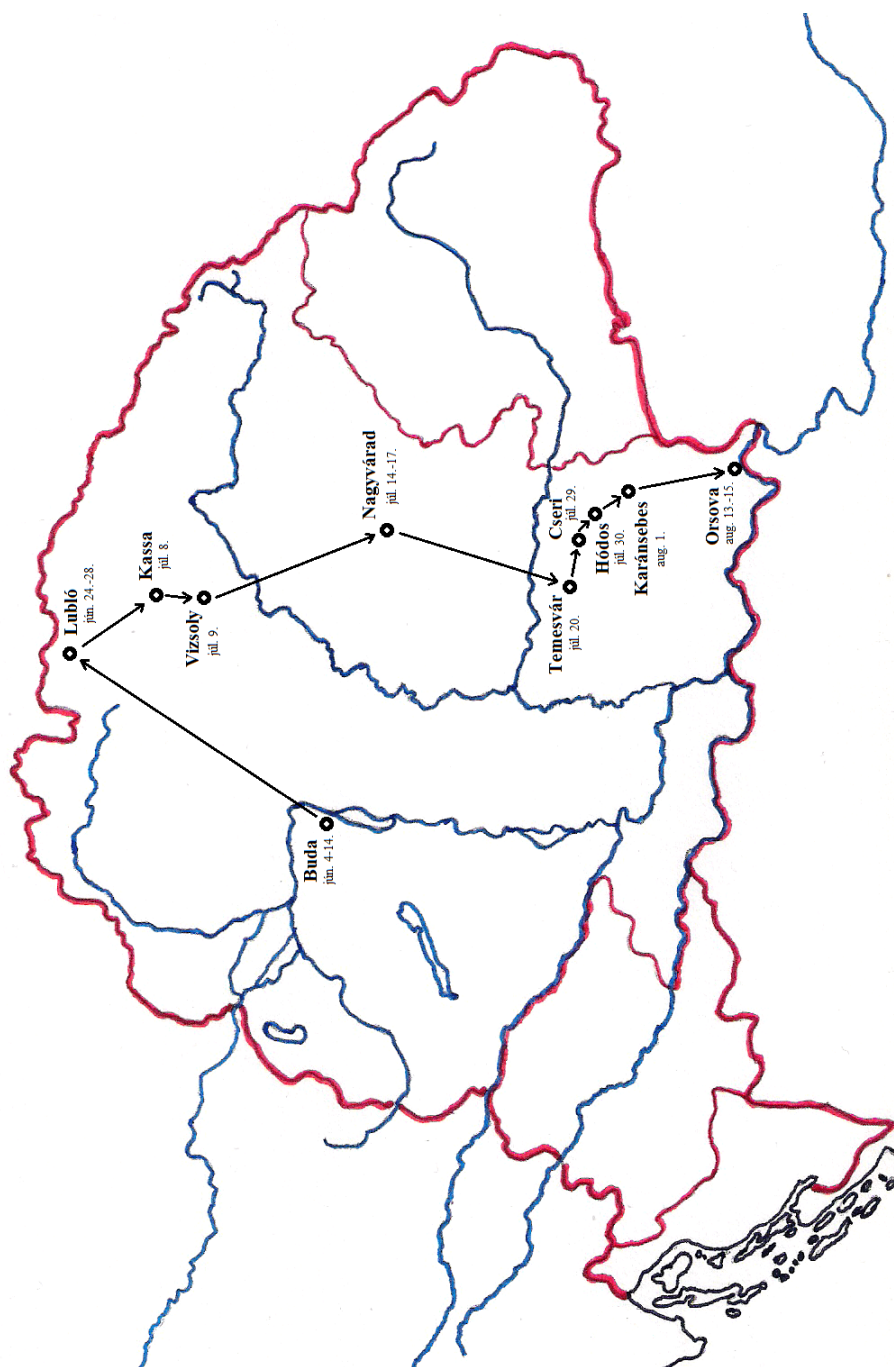
belseje felé. Nem tudni biztosan, de feltételezem, hogy Stibor valahol Argeş közelében vehette fel a harcot Vlad seregével. Azonban ez sem szűkíti a kört, hiszen a Törcsvári szoros felől – mint az Zsigmond 1395-ös hasonló hadjáratából tudható⁸² – csakúgy, mint az Olt folyó völgyétől, meg lehetett közelíteni Argeş térségét.

Összegzés

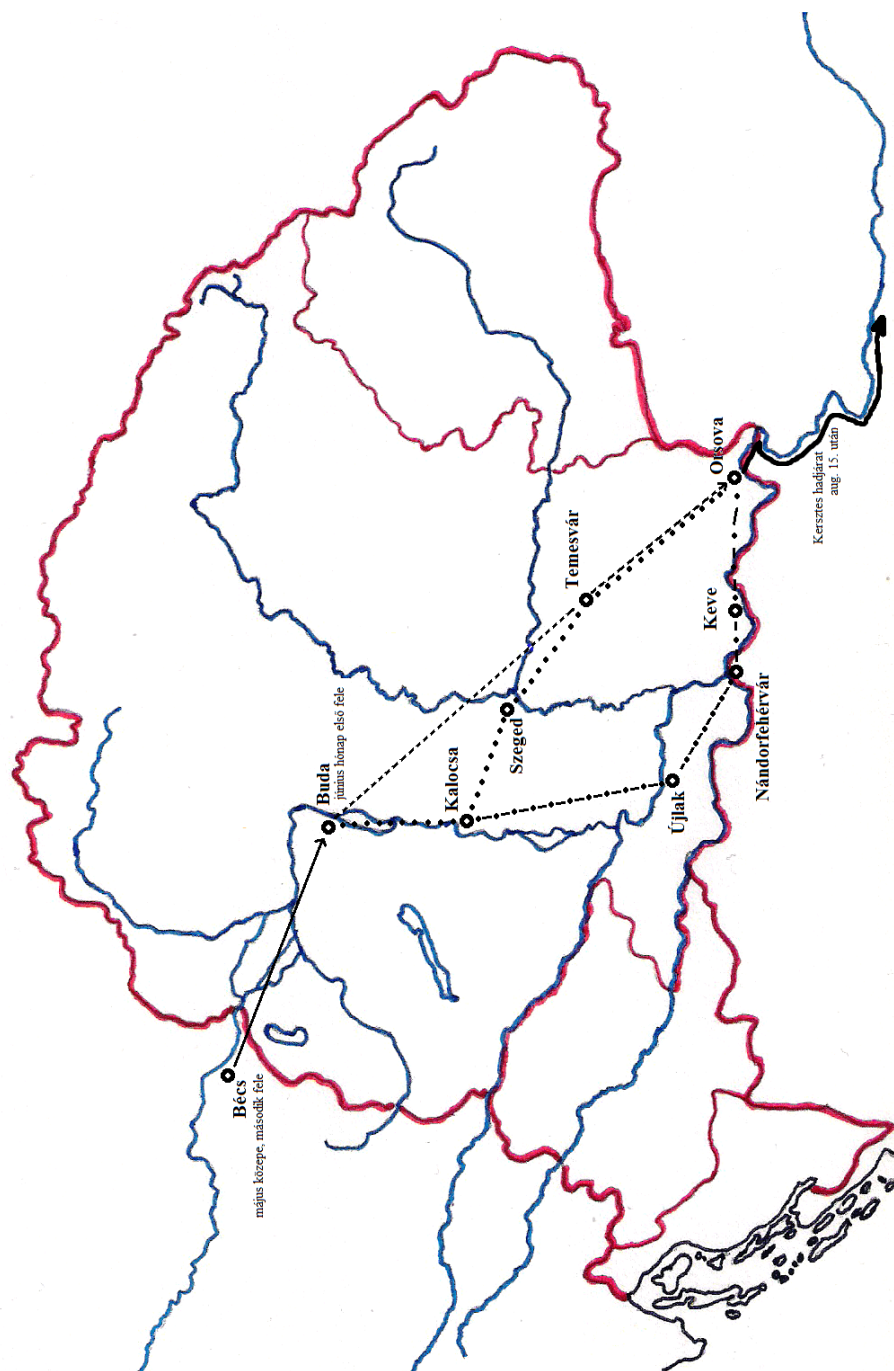
A felvonulási útvonalakkal kapcsolatban, a forráshiány miatt több esetben feltételezésekre kellett bocsátkozni. Igyekeztem az ebből adódó hiányosságokat olyan más, magyar katonai esemény útvonalának információit felhasználni, amelyekkel kapcsolatban több adat állt rendelkezésre. Ezek összességével gondoltam rekonstruálni a lehetséges útvonalakat. A módszernek van egy nem elhanyagolható gyengesége. A tárgyalt feltételezéseket a mai, katonai stratégiai gondolkodás szülte, amelytől számos ponton eltértek a keresztes sereget vezető hadvezérek. A kor emberének ugyanis számolni kellett olyan domborzati, vízrajzi, időjárási, logisztikai és emberi tényezőkkel is, amiről nincsenek információink.

A fentiekből kiderült, hogy ha a nyugati kontingens teljes létszámban nem is, de vezetőik Budára való megérkezését június első felére célszerű datálni. Zsigmond a haditanácsot követően még a lengyel–magyar feszültség átmeneti rendezése miatt Lublóra távozott. Innen Nagyváradra ment, ahonnan Stibor erdélyi vajda vezetésével egy kisebb hadoszlop indult meg Havasalföld irányába. Ezt követően feltételezhető, hogy Zsigmond valahol Temesvár–Karánsebes–Orsova vonalon gyűjthette össze keresztes csapatait. A nyugati kontingens Budától induló útvonala körül több bizonytalanság van, de véleményem szerint vonulásuk útvonalát Temesvár irányába érdemes keresni. A témával kapcsolatban számos kérdés maradt még nyitott. Ezekre a válaszokat későbbi kutatásokkal és újabb források bevonásával lehet majd megadni.

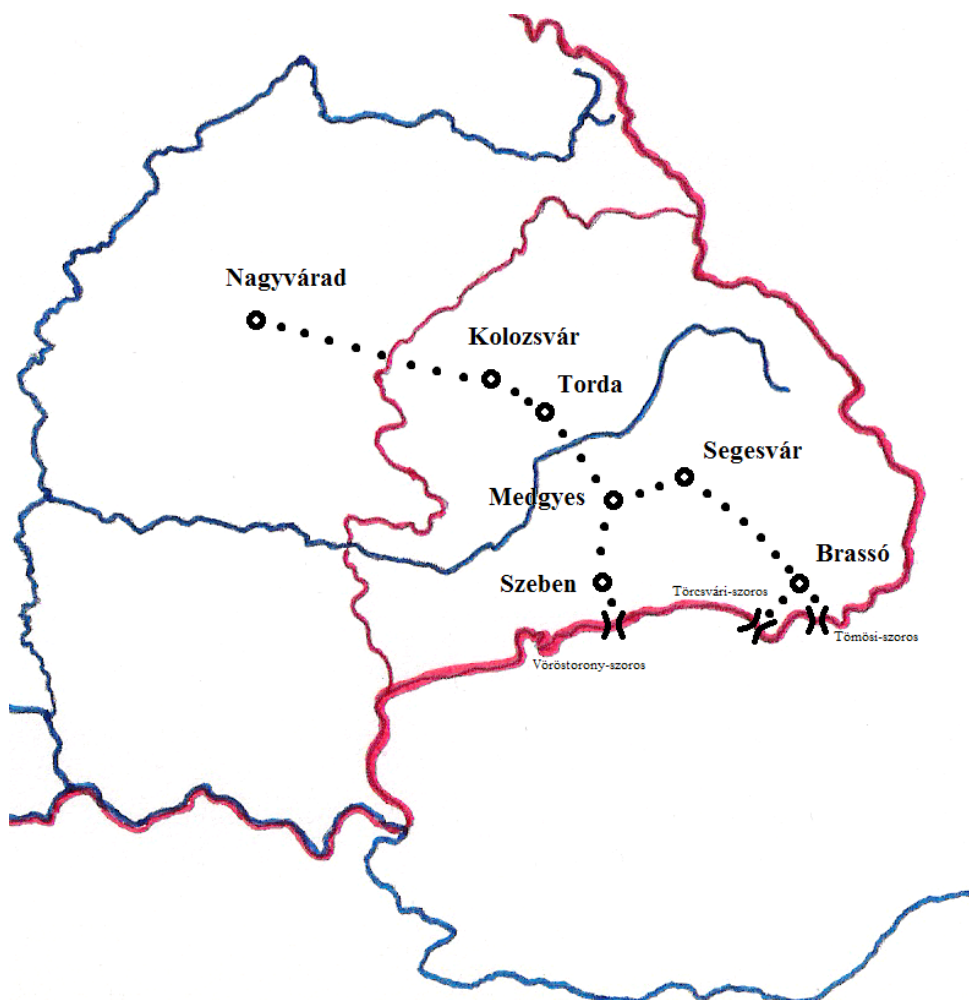
⁸² Az 1395-ös lengyel–magyar háborúra ld. C. Tóth N.: Az 1395. évi lengyel betörés i. m.

1. ábra Zsigmond király útvonala a Magyar Királyság területén a keresztes hadjáratot megelőzően
(forrás: Saját szerkesztés)

2. ábra A nyugati keresztes kontingens lehetséges útvonalai Budától Orsováig
(forrás: Saját szerkesztés)

3. ábra Stibor vezette magyar sereg feltételezett útvonalai Erdélyen keresztül Havasalföldre
(forrás: Saját szerkesztés)

KUFFART HAJNALKA

Az esztergomi Hippolit-kódexek könyvelési rendszere: az itáliai kettős könyvelés egy sajátos formája magyar földön

MEGJEGYZÉSEK PIERO PINCHARO DE PARMA
FŐKÖNYVI STRUKTÚRÁJÁHOZ

Az 1487–97 között Esztergomban keletkezett számadáskönyvek csoportja Nyáry Albert óta ismeretes a magyar kutatók előtt. Nyáry a Századok legelső számában hírt adott ezekről a könyvekről,¹ később Fügedi Erik is e források alapján, szintén a Századok hasábjain értekezett az esztergomi gazdaságról.² De vajon egészében ismerjük-e ezt a forrásanyagot? Illetve a magyar gyakorlattól eltérő könyvelési módszert sikerült-e maradéktalanul átlátni? Ezek a kérdések merültek fel a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Olasz Tanszékének – jelenleg is folyamatban lévő – OTKA programján belül,³ amelynek keretében a Modenában és Milánóban őrzött, 1350–1550 között keletkezett magyar vonatkozású forrásokat gyűjtjük adatbázisba.⁴

A forráscsoport

A Modenai Állami Levéltár⁵ őrzi az Este család iratanyagát, köztük Estei Hippolit (Ippolito I d'Este)⁶ udvartartását is, az *Amministrazione dei principi* fondban,⁷ a 682–

¹ Nyáry Albert: Az esztergomi érsekség és az egri püspökség számadási könyvei a XV–XVI. századból. *Századok*, 1 (1867) 378–384.

² Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén. *Századok*, 94 (1960) 82–124., 505–556.

³ OTKA 81430 számú kutatási programja, vezető kutató: Dr. habil. Domokos György (PPKE BTK).

⁴ A program 2015 júniusáig tart, az adatbázis próbaverziója jelenleg is elérhető a világhálón: www.vestigia.hu (Letöltés ideje 2015. május 1.).

⁵ Archivio di Stato di Modena, a továbbiakban: ASMo.

⁶ Magyar vonatkozásban nem szoktuk használni Estei Hippolit esetében a sorszámot, de olasz nyelvterületen könnyen összetéveszthetjük unokaöccsével, Ippolito II d'Este-vel, aki Lucrezia Borgia és Alfonso I d'Este fia volt és, hasonlóan Mátyás király unokaöccséhez, bíboros lett, és több fontos egyházi tisztséget is viselt. A továbbiakban viszont a bevett magyar gyakorlatot követve elhagyom a sorszámozást.

⁷ A továbbiakban: ADP.

824-ig terjedő számok alatt, lábjegyzetben azzal a megjegyzéssel, hogy az 1505-ös szám alatt van még egy további dokumentum. A számadáskönyveket a katalógus az általa betöltött egyházi tisztségek szerint csoportosította: legelsőként rögtön huszonkilenc esztergomi, másodikként nyolc darab egri számadáskönyvvel találkozunk. Erről értesülünk a magyar szakirodalomból is. A két magyar hivatalt a milánói érsekség, a ferrarai és modenai püspökség, és két itáliai apátság⁸ kötetei követik, majd egy *Libri amministrativi diversi* (különféle adminisztratív könyvek) nevezetű szekció, ahová a legnagyobb számú kötetet sorolták be. A katalógus a címeket és az évszámokat rögzíti a jelzet mellett. Csupán ez alapján is egyértelmű, hogy a korábbi, egyházi tisztségek szerint felosztott csoportosítás nem pontos, például az esztergomi időszakba még nyolc kötet sorolható. Ebből három Ferrarában keletkezett,⁹ öt viszont esztergomi: egy 1488-as kötet,¹⁰ amely az udvari nemesek költségeit taglalja, egy 1489-es konyhai számadáskönyv,¹¹ egy, a katalógusban hibásan 1490-re datált kötet, amelyről kiderült, hogy valójában az 1492-es főkönyv,¹² egy 1490-ből származó *Libro dei salariati*, vagyis az alkalmazottak, tisztségviselők bérezésére vonatkozó könyv,¹³ végül egy *Spese di guardaroba* elnevezésű kötet 1496–97-es dátummal.¹⁴ Továbbá a ferrarai könyvelési rendszert kutató Guido Guerzoni hívta fel rá a figyelmemet, hogy másik két fond is tartalmaz még Hippolithoz köthető könyveket, hetet az *Amministrazione della casa, Guardaroba*,¹⁵ egyet pedig a *Spenderia*¹⁶ nevű fond. Így összesen pont százötven darab számadáskönyv és két csomag levél képezi Hippolit adminisztratív iratanyagát. Mindemellett természetesen hozzá kapcsolható még nagyszámú követjelentés és diplomáciai, illetve magánlevelezés is, amit viszont egyéb csoportosításban, nem az ő személyéhez kötve tartanak nyilván.

A Függelékben szereplő táblázat segít eligazodni az egyes esztergomi érsekséghez köthető számadáskönyvek aktuális modenai jelzetei illetve a róluk készült kéziratos és mikrofilmes másolatok között. A mikrofilmek száma mellett szerepel a kötetek régebbi modenai levéltári jelzete, ami a mikrofilmekben való eligazodáshoz szükséges. Az utolsó oszlop a korábban említett OTKA program során készülő Infocus adatbázis¹⁷ digitális céduláinak sorszámaát közli, amelyeket a kéziratos másolatokról és az eredeti dokumentumokról vettünk fel.

A százötven kötet – struktúráját tekintve – a ferrarai könyvelési rendszerbe ágyazódik, annak módszereit alkalmazza. Érdemes a magyar vonatkozású anyagot ebbe a

⁸ Abbazia di Castiglione parmense, abbazia di Fellonica.

⁹ ASMo, ADP, nr. 752., 756., 758.

¹⁰ ASMo, ADP, nr. 752.

¹¹ ASMo, ADP, nr. 753.

¹² ASMo, ADP, nr. 754.

¹³ ASMo, ADP, nr. 755.

¹⁴ ASMo, ADP, nr. 757.

¹⁵ ASMo, Amministrazione della Casa, Guardaroba, nr. 141., 142., 143., 144., 145., 146., 147.

¹⁶ ASMo, Amministrazione della Casa, Spenderia, nr. 70.

¹⁷ Az adatbázis keresőfelülete a www.vestigia.hu oldalról érhető el.

perspektívába helyezni és nem kizárólag magyar kontextusban vizsgálni, ehhez azonban meg kell ismerkednünk a korabeli, Ferrarában alkalmazott könyveléssel, hiszen, jóllehet itáliai módszerről szokás beszélni, ott ez egyáltalán nem volt egy egységesen alkalmazott rendszer.

Előtte azonban érdemes röviden összefoglalni az itáliai könyvelés általános jellemzőit. Ez a precíz gyakorlat azon igény mentén fejlődött ki, hogy a peres ügyekben minden adat ellenőrizhető legyen a napi szinten végzett adásvételek, üzletkötések terén. Nem egyszerű nyilvántartásról volt tehát szó, hanem gyakorlati adatkezelésről, az információk rendszerezéséről, hogy az összesített eredményekből azonnal meg lehessen győződni a vagyon állapota felől. Az esetleges hibák elkerülését pedig a kettős könyvelés szigorú szabályai garantálták, a kettősség elve miatt minden egyes adat visszakereshetővé vált. A kettősség alapja, hogy először egy naplókötetbe, úgynevezett *giornale*ba – ahogy a neve is mutatja – napi szinten jegyezték le az aktuális gazdasági mozzanatokat, pénz, áru, termék és egyebek mozgását, majd ennek a *giornale*nak az adatait, számlákba rendezve, egy főkönyvbe, úgynevezett *mastro*ba vezették át.

Camera Ducale

A Ferrarai Hercegség adminisztrációs rendszerét teljes egészében az úgynevezett *Camera Ducale* bonyolította le, amelynek struktúráját Pietro Sitta és Guido Guerzoni írta le átfogóan.¹⁸ Ennek a hivatali rendszernek az élén a *fattori* vagy *factores* (intézők) álltak, általában ketten voltak, egyikük Ferrara városának, másikuk a hercegség egyéb területeinek igazgatását felügyelte. Maga a *Camera Ducale* igen sok szervezeti egységből állt össze (pénzverés, katonai hivatal, birtok- és jószágigazgatóság és a többi), és mindegyik szervezet önálló könyvelést folytatott. Ezeket a hivatali könyveket a *Ragioneria* felügyelte és összesítette, amit a *maestri di conto* (számlamesterek) vezettek. Guerzoni összességében egy háromszintű könyvviteli rendszert ír le, amelynek első szintjén az egyes hivatalok saját kötetei állnak, a naplókötet és főkönyv már ezen a szinten megjelenik csaknem az összesfajta hivatalban, akkor is, ha a naplókötetbe nem pénzben, hanem – hivaltól függetlenül – terményben, vagy áruban rögzítették a napi forgalmat. Eggyel fölötte *division*inak nevezett nagyobb egységek következnek, amelyekben az összegyűlt információt igyekeztek rendezni, átláthatóbbá tenni, pénzegységre vetíteni. Végül a harmadik, legfelső szinten pedig a legátfogóbb könyvvitelt találjuk, amelyben az összes hivatal végeredményét összefoglalták, és minden formai követelményt igyekeztek szigorúan betartani. Guerzoni ezt, a legfelső, harmadik szintet nevezi egyedül kettős könyvelésnek, mert a vagyon teljes állapotát írja le. Ezzel szemben a bevett olasz gazdaságtörténeti álláspont

¹⁸ Pietro Sitta: *Le finanze Estensi*. (Estratto dal Vo. III. degli Atti della Deputazione Ferrarese di Storia Patria.) Ferrara, 1985.; Guido Guerzoni: *La camera ducale Estense tra Quattro- e Cinquecento*. In: Adriano Prosperi (ed.): *Storia di Ferrara*. VI. Il rinascimento, situazioni e personaggi. Ferrara, 2000. 159–183.; Guido Guerzoni: *Le corti estensi e la devoluzione di Ferrara del 1598*. Modena, 2000.

szerint, ahol felfedezhetjük a naplókötet és főkönyv együttes alkalmazását, már nyugodtan beszélhetünk kettős könyvelésről.¹⁹ Fontosnak tartottam ütköztetni ezt a két megállapítást, mert az esztergomi könyvvitel rendszerének megítélését is érinti.

Az Esztergomban használt műfajok a Guerzoni által leírt rendszer legelső szintjén látszanak mozogni, a második és harmadik szintű összefoglaló munkák nem jelennek meg, és egy korábbi feltételezésemmel ellentétben, Ferrarában sem voltak elkönyvelve magasabb szinten (eddig legalábbis nem találtam erre adatot).²⁰ A ránk maradt, Esztergomra vonatkozó könyvek típusát és mennyiségét a következőképpen tudom összefoglalni: összesen harminchét kötet származik ebből az időszakból, de csak harmincnégy kötet vonatkozik szorosan az esztergomi gazdaságra. A három kivételből az első az 1487-es Ferrarából való indulást megelőző és akörüli kölcsönöket, illetve kifizetéseket tartalmazza,²¹ a második Hippolit ferrarai javadalmaival kapcsolatos,²² a harmadik pedig a Ferrarába való visszatérést követően készült.²³ A többi kötetet a címben is szereplő esztergomi számvevőtiszt, Piero Pincharo de Parma személyén keresztül szeretném felvázolni, aki Hippolit esztergomi érsekségének tíz éve alatt az udvar könyvelését irányította.

Piero Pincharo de Parma

Piero Pincharo de Parma²⁴ 1487. június 18-án állt Hippolit szolgálatába Ferrarában, és – csakúgy, mint elődje, Lorenzo Theodato d'Aversa – évi 72 forint bért kapott (vagyis havi bontásban hat forintot), egészen 1489. december végéig. Innentől felemelték a bérét évi száz forintra.²⁵

¹⁹ Vö. Carlo Antinori: La contabilità pratica prima di Luca Pacioli: Origine della Partita Doppia. *DE COMPUTIS Revista Española de Historia de la Contabilidad*, 1 (2004) 5–23.

²⁰ Kuffart Hajnalka: *Camera ducale estense e contabilità della corte di Esztergom nei tempi di Ippolito I d'Este: due pratiche a confronto*. Hajnóczi Gábor emlékére rendezett Doktorandusz konferencián elhangzott előadás. Piliscsaba, 2013. november 8.

²¹ ASMo, ADP, nr. 752.

²² ASMo, ADP, nr. 756.

²³ ASMo, ADP, nr. 758.

²⁴ Származására nézve Piero Pincharo de Parma feltehetően annak a Guglielmo Pincaro de Parma jogászdoktornak a fia lehetett, akit Ercole I d'Este hívott Parmából a ferrarai udvarba, tette tanácsosává és követévé, majd egy falut adományozott neki birtokul a Pó folyótól északra. A település a mai napig az ő nevét viseli (Pincara). Vö. Irene Affò: *Memorie degli scrittori e letterati parmigiani*. II. Parma, 1789. 275–276.; Ferrante Borsetti – Ferranti Bolani: *Historia almi Ferrariae gymnasii*. II. Ferrara, 1735. 37–38.; Piero Pincharo esztergomi működéséről: Kuffart Hajnalka: Piero Pincharo de Parma, un ragioniere italiano in suolo ungherese. *Verbum Analecta Neolatina*, 13 (2012) No. 2. 504–512.

²⁵ Bár ez nem jelenti azt, hogy rendszeresen is ennyit keresett volna, mivel az 1494-es *Libro dei salariati*ban saját számláján (ASMo, ADP, nr. 702., 47v–48r) még megjegyzi, hogy a bejegyzés napjáig, 1494. december 5-ig, 688 forint lenne a jussa szolgálatának kezdetétől számítva, de ebből csupán 450 forint és 91 dénár lett ténylegesen kifizetve, még tartoznak neki 237 forint 9 dénárral.

Pincharo elődje, Lorenzo Theodato d'Aversa abban a periódusban volt esztergomi számvevőtiszt, amikor Hippolit már elnyerte az érseki javadalmat, de ténylegesen még nem érkezett Magyarországra, és Cesare Valentinit, egy ferrarai követet küldtek a gazdaság állapotának felmérésére, Hippolit érkezésének előkészítésére. Lorenzo Theodatotól két kötet maradt fenn: egy jövedelmi és egy bérezéssel kapcsolatos könyv 1487 tavaszáról. Fügedi Erik, az esztergomi érsekség gazdaságáról írt értekezésében csupán egy lábjegyzet erejéig tér ki a két számvevőtisztre, és annyit említ róluk, hogy „Két olasz írnokot, ill. számvivőt ismerünk személy szerint. Laurenzo Theodato da Aversat és Piero Pincharo di Parmat. Nevükön kívül csak annyit tudunk róluk, hogy Pincharo 1488-ban kezdte meg szolgálatát és Theodatot váltotta fel, akiről többé nem hallunk”.²⁶ A számadáskönyvek vizsgálatával azonban szinte napra pontosan feltérképezhető az átmenet, ahogyan Pincharo átvette az érseki gazdaság számvitelét elődjétől, ráadásul nem 1488-ban, hanem egy évvel korábban. Lássuk, hogy is történt az átvétel a számadáskönyvek bejegyzései alapján.

Hippolit Ferrarából való elindulása nem volt gördülékeny, többször is elhalasztásra került. Közben zajlott a küldöttség szervezése is, a majdani szolgák felvétele, például orvosok, szakácsok, különféle udvari tisztségviselők alkalmazása. Piero Pincharoról az első adatot egy Ferrarában, 1487 tavaszán és nyarán keletkezett számadáskönyvben találtam, amelyet kifejezetten Estei Hippolitnak és szolgáinak szenteltek.²⁷ Pincharo ebben a kötetben számlaalanyként jelenik meg, mégpedig úgy, hogy a terhére írtak 795 *scudot*, amely összegből 741 *scudot* arra vett fel Pincharo Nicolò dalla Farina bankártól, hogy a Magyarországra induló szolgák között szétossza – mint később kiderül, hercegnéi megbízásból. 1487. szeptember 23-án nyitja meg Piero immár Esztergomban első, saját vezetésű főkönyvét, ahol a nyitószövegben Lorenzo Theodato d'Aversáról már, mint volt számvevőtisztről beszél,²⁸ szeptember 24-ei dátummal regisztrálja a Ferrarában hitelbe felvett útiköltséget. Érdeemes megfigyelni, hogy a *scudoban* fölvelt pénzt itt forintban számolja el: 247 forintként, és Eleonora d'Aragona hercegnét jegyzi be a Farina bankház adósaként.²⁹ Lorenzo Theodato az általa vezetett kötetben, saját számláján szeptember 25-ei dátummal könyvelte el teljes addigi bérét: öt és nagyjából félhavi szolgálatért harmincnégy forintot kapott, ami pontosan megegyezik Pincharo fent említett

²⁶ Fügedi E.: Az esztergomi érsekség i. m. 86. 23. lj.

²⁷ ASMo, ADP, nr. 752.

²⁸ „como appare per una scritta di sua mano per el libro di Lorenzo Daversa fu scrivano in suo tempo” – ASMo, ADP, nr. 682. 2r, kéziratos másolatai: MTA Ms. 4996.3, 1r; 4997.2, 46.

²⁹ „1487 in Strigonio. La Eccellenzia di la duchessa di Ferara de havere questo di 23 setenbro ducati ducenti quaranta sette per altri tanti sua eccellenzia feze dare al thesorero del Reverendissimo in Ferrara et fu adi 15 zugno per mano di Nicolò da lasare funo per darli a servitori del Reverendissimo per conto di salario. D. 247 d. – Pietro Pincharo como thesaurero che fu dal Reverendissimo de havere questo di 24 setenbro ducati docenti quaranta sette per altri tanti lui deti a salariati del Reverendissimo como in questo particolarmente ala partita di cadauno pare e fu per viazi in Ferara di el mese di lujo per farni notta. D. 247 d.” – ASMo, ADP, nr. 682. 128v–129r (MNL 8616-os mikrofilmjén látható folioszámozás alapján); kéziratos másolatai: MTA Ms. 4996.3, 54v–55r; Ms. 4997.2, 294–295.

havi hatforintnyi keresetével. Ez azt jelenti, hogy ezekben a napokban történt az átadás-átvétel, Cesare Valentinit és embereit leváltották, illetve kifizették addigi bérüket, helyükre a Hippolittal érkező ferrariaiak kerültek. Az elszámolás az új kormányzó Beltrame Costabili és Beatrix királyné számvevőtisztje, Bernardo Vitalli előtt történt – Piero főkönyvének bevezetőszövege szerint.³⁰

Pincharo rendszere I.

Pincharo nem folytatta a Lorenzo Theodato által vezetett kötetet, hanem teljesen újat kezdett, amit a naptári év végéig (1487. december 31.) használt. Ezt követően minden évben új, januártól decemberig terjedő főkönyvet nyitott, amit néha két kötetre osztott: egy a bevételeket (*entrate*), és egy a kiadásokat (*uscite*) tartalmazó könyvre. A főkönyvekbe vezetett adatokat általában más iratok alapján vette fel: többnyire a *provisor*, vagy más hivatalnokok által vezetett számadáskönyvek, nyugták, bizonylatok, végső esetben pedig szóbeli közlés alapján, bár ezt többször kifogásolja, nem ad olyan hitelt neki, mint az írásbeli adatoknak. A forrását az egyes tételeknél rögzíti az ellenőrizhetőség követelményének megfelelően.³¹

Főkönyveinek sajátos szerkezete van. Mindegyik egyedi, önmagukban csak a bevezetőszövegben meghatározott felosztáshoz igazodnak, de mégis leírható egy egységes séma, amelyhez nagyjából mindegyik főkönyvi kötet alkalmazkodik. A legelejére többnyire indexet szerkesztett, ami alfabetikus rendet követ. *Memoriale*³² nem mindig szerepel a főkönyvekben, de ha igen, az vagy a kötet legelején, vagy annak legvégén áll. A *memoriale*kban általában a tizedbérletek összegének és bérlőjének felsorolása található. Egy *invocatio*val nyitja meg a számlakönyvet, amelyben először Istenhez, Szűz Máriához és Szent Adalberthez, az egyházmegye védőszentjéhez fohászkodik, meghatározza

³⁰ „Noto che a di 22 sopra ditto misser Cesaro Valentino fine le sue rasoni con messer Bernardo Vitalli scribano de la maesta di Madama et el Reverendo missere Beltrame di Costabilli prothonotario prese el governo, messer Stephano Bachiano provisor ha havea lo officio suo, quali he di exigere et fare ogni spesa, et io como scrivano notaro como di sopra ho ordniato.” – ASMo, ADP, nr. 682. 2r, kéziratos másolatai: MTA Ms. 4996.3, 1r–v; 4997.2, 45–46.

³¹ A *provisor* könyveit saját kézzel ellenjegyezte a főkönyvi szövegek szerint (például: „Spesa dela cucina delo Illustrissimo et Reverendissimo don Yppolito da Este de ragona fatta per mano de misser Stefano Bachiano suo provisoro como per el suo libro de la Cogna a cossa per cossa sumado e sotto scritto de mia mano al quale per piu chiarezza mi remetto, qui solamente notaro la suma dela spesa e prima.” – ASMo, ADP, nr. 682. 3r, kéziratos másolatai: MTA Ms. 4996.3, 1v; 4997.2, 47.). Erre a tevékenységre kiváló példa az 1489-es konyhai számadás (ASMo, ADP, nr. 753.), amelyben minden egyes oldalon szerepel Pincharo láttamozása, a megfelelő főkönyvben (ASMo, ADP, nr. 689.) pedig napi szinten megtaláljuk az átvezetett végösszegeket.

³² A *memoriale* a ferrarai könyvelési rendszerben egy olyan köztes műfajú kötet, ahol a műveleteket szisztematikusan jegyezték fel. Vö. Sitta, P.: *Le finanze Estensi*. i. m. 198–199. Az esztergomi gyakorlatban viszont a *memoriale* nem különálló könyv, hanem a főkönyveken belüli, néhány oldalas segédlet.

a kötetben szereplő nagyobb számlaegységeket,³³ a kötet címét és jelzetét, végül újra Istent kéri, hogy munkáját – úgymond – jól kezdhesse el, még jobban folytathassa és kiválóan fejezhesse be testének és lelkének üdvére.³⁴ A tételeket ezt követően tárgyi csoportosításban – ha a mai terminussal akarunk élni – számlasorosan rendezi, a könyv második felében pedig személyi számlákon, de már nem számlasorosan, hanem tartozik/követel felosztásban könyvel. A kötetek végén többnyire találunk egy-egy végösszesítést (*summa summarum*) az adott könyvben szereplő tételek eredményeinek összegéről (mai szóval talán „eredmény kimutatás” lenne a helyes terminus – de ez még semmi esetre sem mérleg). Könyvelésében következetesen arab számjegyeket használ, pénznemként pedig végig dukátnak nevezi a magyar forintot, amelynek váltópénze a dénár.

Munkájának menetét úgy lehetne röviden összefoglalni, hogy először előkészít egy adag papírt, megszámozza őket, kijelöli, hogy mely lapokra milyen számlát fog nyitni. Megírja az *invocatiot* a címmel és a jelzettel, a számlák fejlécét előre bejegyzi, hozzárendeli az indexet, segédleteket (*memorialekat*) készít, majd ezt követően folyamatosan kitölti az egyes számlákat a *provisor*, az *officialisok*, és más tisztségviselőktől kapott adatok alapján. Minden esetben feljegyzi az adat forrását, és hivatkozik a kötetben belül az adat tárgyi vagy személyi számlákon való további előfordulására, és a számlák végén utal az összesítő jegyzékre. Befejezésként összesíti a számlák végösszegét, és itt is, minden esetben, szigorúan visszautal a számla pontos helyére a könyvben. Mivel a kötet vázát előre elkészíti, és utána folyamatosan tölti ki, nem mindig használja ki az összes lapot.

Pincharo rendszere II.

Fügedi a főkönyvek Pincharo által adott jelzeteit vizsgálva azt a megjegyzést teszi, hogy a rendelkezésére álló anyagból nem állapítható meg, milyen elv szerint lettek elnevezve.³⁵ A főkönyveket évek szerint sorba téve azonban úgy látszik, hogy Pincharo nem követett különösebb csoportosítást: az egyes éveket az ABC soron következő betűjével jelölte, ahogy ezt a következő táblázatban is láthatjuk. Csupán az átvétel éve a kivétel (1487), ahol egy kereszt és körülötte négy pont (※) a kötet jele,³⁶ talán azért, mert ez egy csonka tárgyévről volt, hiszen csak szeptemberben kezdte el a könyvelést.

³³ Például: „Da carte una per fino a carte sessanta el detto libro mi servirà per usitta et per bolletta di salariati (...) Da carte sessanta per fina carte 66 notarò alcuni debitori et creditor quali lassa messere Cesaro Valentino al suo partire (...) Da Carte sessanta sei per sina a carte 114 notarò tutta la intrada (...)” – ASMo, ADP, nr. 682. 2r, kéziratos másolatai: MTA Ms. 4996.3, 1r; 4997.2, 46.

³⁴ „che lo onipotente idio per sua chlementia mi conzedà el bem principiar meglio seguirre et optimamente finirre com salute di l anima mia e guadagno del corpo” – ASMo, ADP, nr. 699. 2r, kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.2, 8–10.

³⁵ Fügedi E.: Az esztergomi érsekség i. m. 83.

³⁶ ASMo, ADP, nr. 682. 2r, kéziratos másolatai: MTA Ms. 4996.3, 1r; 4997.2, 45.

1487	14*87 <i>Libro generale</i> ³⁷
1488	14A88 <i>Registro delle entrate</i> ³⁸
1489	14B89 <i>Libro di entrata</i> , ³⁹ 14B89 <i>Libro di uscita</i> ⁴⁰
1490	14C90 <i>Libro di entrata</i> , ⁴¹ 14C90 <i>Libro di uscita</i> , ⁴² 14C90 <i>Libro di salariati</i> ⁴³
1491	14D91 <i>Libro de entrata et de usitta et per i debitori</i> ⁴⁴
1492	14E92 <i>Libro di uscita</i> (a katalógusban hibásan: „ <i>Giornale di spesa</i> ”) ⁴⁵
1493	14F93 <i>Libro di entrata e dei debitori</i> , ⁴⁶ 14F93 <i>Registro dei salariati</i> ⁴⁷
1494	14G94 <i>Libro di entrata e dei debitori</i> , ⁴⁸ 14G94 <i>Registro dei salariati</i> ⁴⁹

A főkönyvek összefüggnek egymással, megfigyelésem szerint kétszintű hierarchikus rendszert alkotnak. A hivatkozási rendszert két fő csoportra lehet osztani: belsőre és külsőre. A kötetenkénti belső hivatkozási rendszerben a tárgyi csoportosítású számlák egyes tételei a személyi számlákra utalnak és viszont, illetve mindegyik számla summázata az esetleges végső összesítő számla felé mutat. A másik a külső, kötetek közötti hivatkozási rendszer. Ez egyfelől hierarchikus, beemeli a rendszerbe a magyar hivatalnokok latin nyelvű köteteit, adataikat összesítve a főkönyvekbe vezeti, kialakítva ezzel egy alá-fölrendeltségi viszonyt, másrészt egymás mellé rendelő: azaz a főkönyvi két kötet egymásra való hivatkozásai és az egyes évek főkönyveinek egymásra utalásai e rendszer alkotóelemei.

A Piero Pincharo által vezetett főkönyvek nyolc évet fednek le: az 1487–1494-ig terjedő időszak nyolc évét fedik le összesen tíz kötetben. Az ez utáni évek könyvei vagy elvesztek, vagy elképzelhető, hogy egyáltalán el sem készültek. Pincharo még Ferrarában kezdett szerkeszteni egy leltárfüzetet (*Inventario*),⁵⁰ amiben a teljes esztergomi időszakról, egészen 1498-ig találunk adatokat, elsősorban a ruhatárról, fegyvertárról, egyéb ingóságokról. Pincharohoz köthető még három, korábban említett *Libro dei salariati*,⁵¹ vagyis az alkalmazottak bérezését tartalmazó könyvek szerkesztése, és Batthyány István *provisor* konyhai

³⁷ ASMo, ADP, nr. 682.

³⁸ ASMo, ADP, nr. 686.

³⁹ ASMo, ADP, nr. 688.

⁴⁰ ASMo, ADP, nr. 689.

⁴¹ ASMo, ADP, nr. 691.

⁴² ASMo, ADP, nr. 692.

⁴³ ASMo, ADP, nr. 755.

⁴⁴ ASMo, ADP, nr. 695.

⁴⁵ ASMo, ADP, nr. 754.

⁴⁶ ASMo, ADP, nr. 699.

⁴⁷ ASMo, ADP, nr. 698.

⁴⁸ ASMo, ADP, nr. 704.

⁴⁹ ASMo, ADP, nr. 702.

⁵⁰ ASMo, ADP, nr. 685.

⁵¹ ASMo, ADP, nr. 698., 702., 755.

számadáskönyvének ellenjegyzése.⁵² Számos egyéb, vegyesen latin és olasz nyelvű kötet áll még rendelkezésünkre: a latin kötetek közül egy *pisetum* jövedelmekről szóló töredék,⁵³ egy, az udvari nemesek költségeire vonatkozó kötet,⁵⁴ egy a bor eladásokból származó jövedelmek regisztruma,⁵⁵ továbbá négy darab, feltehetően a mindenkori *provisor*-hoz, és/vagy írnokához köthető, jövedelmekről és kiadásokról szóló számadáskönyv,⁵⁶ valamint két konyhai számadás.⁵⁷ Olasz nyelvű emellett a két ruhatári számadás,⁵⁸ egy további, ismeretlen olasz számvevő által vezetett salláriumkönyv,⁵⁹ egy 1495-ben keletkezett kiadási kötet,⁶⁰ egy 1495–1497-es bevételi számadáskönyv,⁶¹ az ugyanezekkel az évszámokkal ellátott *Spese ordinarie et straordinarie* kötete,⁶² és az egyetlen *Giornalenak* nevezett kötet 1495-ből.⁶³ Az ASMo, ADP, nr. 709-es jelzet alatti kötet két különálló füzetet tartalmaz, az elsőnek tíz, a másodiknak húsz számozott lapja van. Olvashatatlan volta miatt nem besorolható az 1492–1494-es dátummal ellátott *Libro di spese*.⁶⁴

Összegzés

A korábban ismertekhez képest a Hippolit-kódexcsoport egy nagyobb komplexum része, több kötet maradt fenn az esztergomi időszakból, mint amennyit eddig a magyar szakirodalom ismert. Piero Pincharo de Parma, aki az esztergomi könyvelési rendszert felépítette és vezette, a ferrarai hivatali gyakorlatot követte, amikor a magyar típusú számadáskönyveket alapul vette, mintegy *giornalenak*, naplókötetnek tekintette ezeket, adataiból egyesítő számlákat szerkesztett és ezekből főkönyvi rendszert hozott létre. Arra a kérdésre, hogy a rendszert kettős könyvelésnek nevezhetjük-e, vagy sem – megítélésem szerint – mindenképp pozitív irányba billen a mérleg. Hiszen, bár nem látunk háromszintű rendszert, sem pedig a ferraraihoz hasonló rendszerező számadási műfajokat, mégis egyfelől megjelenik a *giornale-mastro* (napló és főkönyv) kettőssége, másfelől a teljes esztergomi érseki vagyon állapotának leírását kísérelte meg a számvevőtiszt.

⁵² ASMo, ADP, nr. 753.

⁵³ ASMo, ADP, nr. 687.

⁵⁴ ASMo, ADP, nr. 752.

⁵⁵ ASMo, ADP, nr. 693.

⁵⁶ ASMo, ADP, nr. 690., 694., 696., 701.

⁵⁷ ASMo, ADP, nr. 697., 753.

⁵⁸ ASMo, ADP, nr. 757., 1505.

⁵⁹ ASMo, ADP, nr. 703.

⁶⁰ ASMo, ADP, nr. 706.

⁶¹ ASMo, ADP, nr. 707.

⁶² ASMo, ADP, nr. 708.

⁶³ ASMo, ADP, nr. 705. Bővebb elemzése és a bevételi rész kritikai kiadása: Kuffart Hajnalka: I libri contabili di Ippolito I d'Este, cardinale di Esztergom. Materiali per l'edizione critica. In: Armando Nuzzo: *Esercizi di filologia*. Budapest, 2013. 87–154.

⁶⁴ ASMo, ADP, nr. 700.

Függelék

Az esztergomi számadáskönyvek konkordancia jegyzéke

ASMo ¹	Kötet cím	Év	MTA Ms ²
ADP ⁴ 682	Ippolito (card.I.) Libro generale di spese ed entrate	1487	4996.3, 4997.2
ADP 683	Quinterno di registro delle entrate	1487	4997.5A
ADP 684	Libro de tucte provisione pagate	1487	4996.2, 4997.5B
ADP 685	„Inventarii” (di guardaroba, di „municione”, di cavalli, della stalla, ecc.)	1487-1498	
ADP 686	„Libro de intrada”	1488	4996.4, 4996.5
ADP 687	Frammento di registro di un libro di introiti	1488	4997.3
ADP 688	Libro di entrata	1489	4997.6, 4996.7
ADP 689	Libro di uscita	1489	4996.9, 4997.4
ADP 690	Libro di entrata e uscita	1489-1490	4996.6
ADP 691	Libro di entrata	1490	4996.10
ADP 692	Libro di uscita	1490	4996.11, 4997.7
ADP 693	Registretto dei vini	1489	4996.8
ADP 694	Libro di entrata e uscita	1491	4997.8
ADP 695	„Libro de entrata et de usitta et per debitori”	1491	4997.9
ADP 696	Registro di entrate	1492-1494	4998.4
ADP 697	Libro di cucina	1492-1493	4998.1
ADP 698	Registro dei salariati	1493	4998.3
ADP 699	Libro di entrata e dei debitori	1493	4998.2A
ADP 700	Libri di spese (illeggibile)	1492-1494	4998.2B ⁵
ADP 701	Libro di entrata e uscita	1492-1494	4998.5
ADP 702	Registro dei salariati	1494	4998.7
ADP 703	Registro dei salariati	1494-1495	4998.8
ADP 704	Libro di entrara (sic) e dei debitori	1494	4998.6
ADP 705	„Giornale”	1495	4998.10
ADP 706	Registro di uscite	1495	4998.9
ADP 707	Libro di entrata	1495-1497	
ADP 708	Spese ordinarie et straordinarie	1495-1497	
ADP 709	Entrata e uscita	1497-1498	
ADP 751	Libro di dare e avere	1485-1487	
ADP 752	Spese di tavola, straordinarie, per elemosine, per salariato, per guardaroba ecc.	1488	
ADP 753	Spese di cucina	1489	
ADP 754	Giornale di spesa ⁶	1490	
ADP 755	„Libro de salariati”	1490	
ADP 756	„Libro de benefitii”	1492-1493	
ADP 757	Spese di guardaroba	1496-1497	
ADP 758	Conti di cassa	1497-1500	

MNL Reprográfiai Osztály ³	Infocus
8616 (Reg. 1.)	364, 501, 2036
8616 (Reg. 2.)	504, 2037
8616 (Reg. 3.)	220, 505, 2038
8616-8617 (Reg. 4)	2065
8617 (Reg. 5.)	183, 380, 2137
8617 (Reg. 6.)	502, 2153
8617 (Reg. 7.)	367, 506, 2154
8617 (Reg. 8.)	457, 503, 2156
8617 (Reg. 9.)	365, 2158
8617 (Reg. 10.)	366, 2161
8617 (Reg. 11.)	340, 507, 2165
8617 (Reg. 12.)	382, 2166
8617 (Reg. 13.)	508, 2167
8617-8618 (Reg. 14.)	509, 2168
8618 (Reg. 15.)	387, 2169
8618 (Reg. 16.)	383, 2170
8618 (Reg. 17.)	386, 2171
8618 (Reg. 18.)	384, 2172
8618 (Reg. 19.)	385, 2173
8618 (Reg. 20.)	388, 2174
8618 (Reg. 21.)	390, 2175
8618 (Reg. 22.)	391, 2176
8618 (Reg. 23.)	389, 2177
8618 (Reg. 24.)	393, 2178
8618 (Reg. 25.)	392, 824
8619 (Reg. 26.)	825
8619 (Reg. 27.)	826
8619 (Reg. 28=A, Reg. 29=B)	827
	2002
	829
	830
	2179
	831
	832
	2293
	833

Magyarázat:

Első oszlop: A kötetek aktuális modenai jelzete.

Második oszlop: A kötet katalógusbeli címe.

Harmadik oszlop: A kötet katalógusbeli évszáma.

Negyedik oszlop: XIX. és XX. századi kéziratos másolat. Nem minden esetben készült ilyen, de egyes számadáskönyveknek két másolata is van.

Ötödik oszlop: A Magyar Nemzeti Levéltár Reprográfiai Osztályán őrzött mikrofilmes másolat. Mellette zárójelben a kötetek régi modenai jelzetei, ami elengedhetetlen a mikrofilmeken való eligazodáshoz.

Hatodik oszlop: Digitális cédulák száma az Infocus adatbázisban. Az eredetiek és a kéziratos másolatok saját adatlapon szerepelnek.

¹ Archivio di Stato di Modena.

² Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár.

³ Magyar Nemzeti Levéltár.

⁴ Amministrazione dei principi.

⁵ Az MTA Ms. 4998.2 legvégén egy megjegyzés áll Enrico Motta-tól erre a kötetre vonatkozóan, hogy az írás olvashatatlan, ezért nem másolja le: "Questo codice è reso nella scrittura inintelligibile perché l'inchiostro ha smarrito per l'umidità ogni colore."

⁶ Hibás cím- és évszámjegyzés a katalógusban, mert ez valójában *Libro di uscita* 1492.

I. Károly külpolitikája *a német trónharcok tükrében (1314–1325)**

I. KÁROLY NYUGAT-EURÓPAI országokkal folytatott külpolitikájáról – különösen uralkodásának első felében – nehéz pontos képet alkotni. A témáról közvetlen módon tudósító források csekély száma miatt elfogadottá vált az a nézet, hogy belpolitikai harcai megakadályozták első Anjou királyunkat a szélesebb körű diplomáciai tevékenység folytatásában.¹ Valószínűtlennek látszik azonban, hogy egy kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkező európai dinasztia² leszármazottjaként I. Károly átmenetileg korlátozott politikai mozgástere ellenére ne kísérté volna figyelemmel a nyugat-európai – így a Francia Királyság, a Német-római Császárság vagy a pápaság érdekszférájába tartozó területeken zajló – eseményeket és a vele kortárs uralkodók ne számítottak volna állásfoglalására a különböző ügyekben, konfliktusokban.

Jelen tanulmány egy konkrét diplomáciai kérdéskört vizsgál, és azt vázolja fel, hogy miként viszonyult a magyar király a német trón betöltésének kérdéséhez 1314 és 1325 között. A téma kiemelt figyelmet érdemel, hiszen az 1314-es királyválasztást megelőző diplomáciai manőverek, majd az október 19-én és 20-án megválasztott két trónigénylő szembenállása felkavarta az európai politikai viszonyokat. Bár IV. (Bajor) Lajos (1314–1347) 1322 szeptemberében legyőzte, sőt fogságba is ejtette ellenfelét, Habsburg

* Köszönettel tartozom témavezetőimnek, Csernus Sándornak és Jean-Michel Matz-nak a munkám során nyújtott támogatásért.

¹ Ez a vélekedés régóta jelen van a történeti irodalomban. Hóman Bálint szerint „Károly külpolitikája 1324-ig az országával szomszédos hatalmak politikai törekvéseinek ügyes ellensúlyozásában merült ki és a belső konszolidáló munka zavartalanságának biztosításához szükséges békeállapot megörögzítését célozta.” – Hóman Bálint: *Küzdelem a trónért és a hatalomért*. In: Hóman Bálint – Szekfü Gyula (szerk.): *Magyar történet*. I–II. Budapest, 1928. 280. Hasonlóan korlátozottnak tekinti Károly külpolitikáját Bertényi Iván, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a királlyal párhuzamosan néhány magyar oligarcha is önálló külpolitikát folytatott. Bertényi Iván: *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest, 1987. 88. Kristó Gyula megfogalmazása szerint „Károly Róbert egészen 1322-ig (...) minden erejét, energiáját saját belső helyzete megszilárdítására” fordította. Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988. 67.

² Károly Róbert nagybátyjai között egy király, egy szent, több herceg, nagynénjei között királynék, grófnék voltak. Édesanyja I. (Habsburg) Rudolf lánya volt, lánytestvérei közül Klemencia X. Lajos francia király, Beatrix pedig a vienne-i dauphin felesége lett. Óváry Lipót: *A magyar Anjouk eredete*. Budapest, 1983. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből 14.). 3–42.

(Szép) Frigyes (1314–1330), ez korántsem garantálta számára a császári koronát. A Wittelsbach jelölt nemzetközi helyzete ugyanis hamarosan meggyengült, egyrészt XXII. Jánossal (1316–1334) való konfrontálódása, másrészt a Luxemburgok elpártolása miatt. A hátszág helyzetét Lajos csak azzal tudta biztosítani, hogy kiegyezett Frigyesrel. Így az 1325. márciusi trausnitzi megállapodás, majd ennek szeptemberi müncheni ratifikációja³ hozta meg neki azt a stabilitást, ami a *Romzug* előfeltétele volt. Véleményem szerint ezért inkább 1325, mint 1322 tekinthető választóvonalnak a német trónkérdés esetében, tehát a vizsgálatot az 1314–1325 közötti időszakra koncentráltam.

A trónviszály a földrajzi közelség és a területiális érdekek miatt természetesen a Német-római Császárság és Ausztria keleti szomszédjaira is kihatott, így a Magyar Királyság külpolitikáját is nagymértékben befolyásolta. Annak ellenére, hogy I. Károly országgyűjesítési harcai ekkor még nem zárultak le, belpolitikai szempontból jóval kedvezőbb volt a helyzete, mint uralkodásának első évtizedében. A pápa és a külföldi hatalmak által elismert, minden kritériumnak megfelelően megkoronázott magyar király volt; rivális trónkövetelőkkel sem kellett már számolnia. Ez kellően biztos háttérrel adhatott ahhoz, hogy külpolitikai figyelmét a nyugat-európai eseményekre is kiterjessze és a Német-római Császárság ügyeivel szemben se maradjon közömbös. Közismert tény, hogy a magyar király Habsburg Frigyes szövetségese volt, de ezt az együttműködést a történeti munkák Károly részéről nem a külpolitikai vonalvezetés részeként, vagyis a német királyválasztásban releváns állásfoglalásként, hanem inkább a belpolitikai érdekek alapján meghozott döntésként értelmezik.⁴ Az osztrák–magyar szövetség kiindulópontjaként a magyar történettudomány általában két elemet hangsúlyoz: az I. Károly és Frigyes között fennálló közeli rokoni kapcsolatot, valamint a magyar király törekvését, hogy azokat a területeket visszacsatolja, amelyeket az osztrák hercegek hűguk, Ágnes jogaira hivatkozva tartottak uralmuk alatt.⁵ E területi vitában különös jelentőséggel bírt Pozsony visszaszerzése. Károly Róbert és Frigyes együttműködését gyakran tekintik sikertelennek a történetírásban, hiszen Frigyes ígéretei ellenére Pozsony problémája még

³ Trausnitzi megállapodással szemben az 1325 szeptemberében, Münchenben megkötött szerződés sokkal nagyobb szabadságot biztosított Frigyesnek: Lajos gyakorlatilag társkirállyá fogadta Habsburg ellenfelét, és a sajátjával megegyező jogokat biztosított neki Németország területén. A müncheni szerződést német nyelven kiadva ld. MGH Const. VI/1. 72–74.

⁴ Az 1. számú lábjegyzetben idézett szakirodalom itt is helytáll. Néhány véleményt azonban érdemes lehet szó szerint idézni. Bertényi Iván megfogalmazása szerint: Károly „szövetségkötéseit az osztrák herceggel, közeledését a cseh vagy a lengyel uralkodóhoz a királyi trón megszerzéséért, megtartásáért vívott harc fejleményei (...) határozták meg.” – Bertényi I.: *Magyarország* i. m. 88. Kristó Gyula szerint Károly „önálló külpolitikai akciói (...) szorosan kapcsolódtak belpolitikai céljaihoz, trónja és hatalma magyarországi megszerzéséhez, illetve biztosításához.” – Kristó Gy.: *Az Anjou-kor* i. m. 67. A belpolitikai tényezők szerepét nem vitatjuk; e tanulmány célja leginkább az, hogy olyan tényezőket vizsgáljon, amelyek a belpolitikai érdekek mellett szintén hatottak I. Károly külpolitikájára.

⁵ Habsburg Ágnes III. András magyar király özvegye volt. Az elfoglalt területek elsősorban Pozsony megyét és a Muraközt jelentették. Skorka Renáta: A csökkentett vámtarifájú út kialakulása I. Károly uralkodása alatt. *Történelmi Szemle*, 55 (2013) 454–455.

1323-ig elhúzódott.⁶ Felmerülhet a kérdés, hogy ha európai kontextusban vizsgáljuk az osztrák–magyar szövetséget, akkor léteztek-e a fent említetteken kívül más okok, amelyek I. Károlyt a Habsburg szövetség megkötésére és többszöri megújítására indították. Ha igen, melyek voltak ezek?

XXII. János állásfoglalása

XXII. János és Bajor Lajos ellentéte a 14. század első felének egyik meghatározó konfliktusa volt. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a korszakban – főként VIII. Bonifác és XXII. János pápasága alatt – megerősödött az igény a pápai szupremácia érvényesítésére.⁷ Az itáliai területek miatt természetesen továbbra is a német királyi és az ehhez kapcsolódó német-római császári trón betöltése volt elsődleges fontosságú. VIII. Bonifác (1294–1303) már annak ellenére is beavatkozott a Német-római Császárság ügyeibe, hogy I. (Habsburg) Albert (1298–1308) megválasztását nem kérdőjelezték meg. A választófejedelmek döntése többségi volt, és nem lépett fel másik trónigénylő. Emellett VIII. Bonifác kifejezetten diplomáciai eszközként, nyomásgyakorlásra használta a pápai jóváhagyás, az *approbatio* jogát. Addig ugyanis nem ismerte el legitim német királynak Albertet, amíg a Habsburg uralkodó néhány politikai engedményt nem tett.⁸ Az *approbatio* hasonló elv szerint történt felhasználása figyelhető meg egy teljesen ellentétes szituációban: V. Kelemen (1305–1314) vélhetően éppen azért ismerte el VII. Henrik (1308/1311–1313) megválasztását viszonylag gyorsan és járult hozzá a császárkoronázáshoz, mert IV. Fülöp (1285–1314) hatalmának kiegyensúlyozását remélte egy erős német uralkodótól.⁹

Az 1314 októberében lezajlott királyválasztáskor azonban a pápai trón már hónapok óta üres volt. Bajor Lajos ennek ellenére már október 23-án elküldte a választási határozatot és a császárkoronázási kérelmet a bíborosoknak, remélve, hogy azt a jövőben megválasztott pápa elé terjesztik. Ugyanezt Frigyes nem tette meg.¹⁰ Valószínűleg tiszt-

⁶ Skorka Renáta viszont felhívta rá a figyelmet, mennyire nélkülözhetetlen volt az osztrák segítség Károly uralkodásának kezdetén. Renáta Skorka: *With a Little Help from the Cousins – Charles I and the Habsburg Dukes of Austria during the Interregnum*. *Hungarian Historical Review*, 2 (2013) 258.

⁷ A témáról bővebben ld. Dagmar Unverhau: *Approbatio-Reprobatio. Studien zum Mitspracherecht bei Kaiserkrönung und Königswahl vom Investiturstreit bis zum ersten Prozess Johanns XXII. gegen Ludwig IV.* Lübeck, 1973. A 13–14. századi pápaságról összefoglalóan ld. Sebastian Zanke: *Johannes XXII., Avignon und Europa. Das politische Papsttum im Spiegel der kurialen Register (1316–1334)*. Leiden, 2013. 39–46.

⁸ Gertrud Benker: *Ludwig der Bayer. Ein Wittelsbacher auf den Kaiserthron, 1282–1347*. München, 1997. 46–47.

⁹ A pápák beavatkozása a világi hatalmak betöltésébe a 14. század során a magyar történelemből sem ismeretlen: elég csak VIII. Bonifácra gondolnunk, aki kihangsúlyozta Vencelnek írott levelében is, hogy Magyarország első királya a Szentszéktől nyerte el koronáját, és így pápaként joga van dönteni a magyar trónviszályban. A levél eredetijét ld. a vatikáni regisztrumkönyvekben: Archivio Segreto Vaticano, Registra Vaticana 50. fol. 127v–128r ep. LXXVII.; a kiadást hiányos jelzettel ld. Augustin Theiner (ed.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Romae, 1859–1860. I. 387–388.

¹⁰ Unverhau, D.: *Approbatio-Reprobatio* i. m. 22–27.

tában volt vele, hogy megválasztása kevésbé tűnt megalapozottnak, mint Bajor Lajosé: míg Frigyes királyi címe a cseh trónkövetelő, Karintiai Henrik szavazatán múltott,¹¹ addig Lajos a cseh királyi hatalmat de facto birtokló Luxemburgi Jánost (1310–1346) tudhatta maga mellett. A pápaválasztó konklávén végül 1316 nyarán jutott döntésre,¹² de az új egyházfő sokáig mindkét német trónigénylő leveleire ugyanolyan távolságtartó és kitérő válaszokat adott, vagyis hivatalosan egyikük megválasztását sem hagyta jóvá.¹³ Téves lenne azt feltételezni, hogy XXII. János a kezdetektől Frigyeset támogatta. Épp ellenkezőleg: egy aragón követ jelentése arra enged következtetni, hogy a pápa eleinte Bajor Lajos elismerése felé hajlott, és hangot is adott véleményének, miszerint Frigyes választása *a minori parte* történt.¹⁴

Az *approbatio*-jog esetében az elmélet nem csak presztízskérdés volt, hiszen a konfliktus valójában az Itália felett gyakorolt hegemoniában gyökerezett. Amíg nem volt elismert német király, addig nem volt császárkoronázás sem, így a pápa által kinevezett helytartó – a vizsgált korszak esetében I. Róbert (1309–1343) nápolyi király – gyakorolhatta az itáliai területek felett a főhatalmat. A választófejedelmek által megválasztott jelölt kötelező jóváhagyásával a pápa előzetesen mérlegelhetette, hogy a császárkoronázás a szóban forgó személy esetében mennyi politikai kárt okozhat a Szentszéknek. Ha kockázatosnak ítélte a szituációt, a jóváhagyás megtagadásával késleltethette a császárjelölt itáliai ambícióinak megvalósítását. Valójában ez történt Bajor Lajos esetében is. Amikor a Wittelsbach uralkodó elkezdte megszervezni Rómába vonulását, olyan itáliai hatalmakkal vette fel a kapcsolatot, akik már hosszabb ideje megnehezítették a pápaság itáliai területeinek kormányzását. Nem meglepő tehát, hogy XXII. János fenyegetésként kezelte Bajor Lajos lehetséges itáliai jelenlétét és teljes befolyásával ellene fordult, vagyis igyekezett megakadályozni a *Romzugot*.¹⁵ A pápa igen hatékonyan fogta össze az euró-

¹¹ Karintiai Henrik voksa jelentette Szép Frigyes számára a negyedik szavazatot. Rajta kívül még Rudolf felső-bajor herceg (IV. Lajos testvére), I. Rudolf szász herceg (Sachsen-Wittenberg) és a kölni érsek szavazott a Habsburg jelöltre. Frigyes választási dekrétumát ld. MGH Const. V. 89–91.

¹² A bíborosi kollégium megosztottságáról – amely pápaválasztást késleltette – és V. Fülöp francia király beavatkozásáról ld. Guillaume Mollat: *Les papes d'Avignon*. Paris, 1912. 37–43.

¹³ XXII. János mindkét jelöltet választott német királynak címezte, és többször felszólította őket az ellenségeskedés beszüntetésére. A korszak német történelméhez kapcsolódó vatikáni dokumentumok regesztáit publikálja Franz von Löher: *Vatikanische Urkunden zur Geschichte Kaiser Ludwig des Bayer. Archivalische Zeitschrift*, 5 (1880) 236–273.

¹⁴ 1326 szeptemberében II. Jakab aragón királynak a következő szavakkal számol be a pápai udvarban történekekről követe, Petrus de Abbacia: „Et quod dominus papa respondit, quod, cum ipse dux Austrie fuerit a minori parte electus et electio dicti ducis Bauarie et ipsius persona sint reprobate, huiusmodi electio faciendi rediit ad electores, sine quorum preiudicio electionem factam de ipso duce Austrie posset minime approbare.” – Heinrich Finke (Hrsg.): *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291–1327)*. I–III. Berlin–Leipzig, 1908–1922. (továbbiakban: *Acta Aragonensia*) I. 382. 258. sz.

¹⁵ Az első eljárás 1323 októberében indult Bajor Lajos ellen. MGH Const. V. 616. A német király elleni eljárásokról és a Romzug-ról bővebben ld. Frank Godthardt: *Marsilius von Padua und der Romzug Ludwigs des Bayern. Politische Theorie und politisches Handel*. Göttingen, 2011. 189–287.

pai hatalmakat a császár ellen, és annak ellenére, hogy a koronázás megtörtént, Bajor Lajos német területre való visszatérése után nem tudott maradandó befolyást gyakorolni Itáliában. XXII. János Bajor Lajos ellen irányuló diplomáciai tevékenysége magyar szempontból is nagy jelentőséggel bírt. A pápa és Róbert nápolyi király érdekközössége Itáliában olyan szoros együttműködést eredményezett, amely I. Károly külpolitikáját – ahogyan a későbbiekben látni fogjuk – is nagymértékben befolyásolta.¹⁶

A magyar–osztrák szövetség alakulása 1325-ig az európai események tükrében

Az 1314–1325 közötti időszakot a hatalmi viszonyok dinamikus változása jellemezte, I. Károly mégis mindvégig a Habsburg hercegekkel állt szövetségben.¹⁷ A magyar király döntését nyilván több tényező és körülmény is befolyásolta. A korábbi szakirodalomban nagy hangsúlyt kapott az I. Károly és Habsburg Frigyes között fennálló rokoni kapcsolat. Elsőfokú unokatestvérek voltak, hiszen Frigyes apja, I. Albert német király I. Károly anyjának, Klemenciának a testvére volt. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ugyanilyen rokonsági fok kötötte I. Károlyt Bajor Lajoshoz is, mivel Lajos édesanyja, Matilda ugyancsak Habsburg Rudolf gyermeke volt, akárcsak Albert és Klemencia.¹⁸ Bár a házasság útján megerősített dinasztikus szövetségeknek valóban a hosszú távú együttműködés kiépítése és a hatalmi befolyás kiterjesztése volt a célja, a korszak is számos példát állít ilyen szövetségek kudarcáról.¹⁹ A rokoni kötelék önmagá-

¹⁶ XXII. János Bertrand du Poujet bíboros vezetésével indított „keresztes hadjáratot” a pápaság itáliai ellenségei ellen. Róbert nápolyi király ezt a harcot szinte mindegyik hadszíntéren támogatta, igaz, a pápai udvartól jelentős összegű támogatást is kapott cserébe. Poujet bíboros itáliai legátusságáról és a Szentszék ezzel kapcsolatos kiadásairól bővebben ld. Norman Housley: *The Italian Crusades. The Papal-Angevin Alliance and the Crusades Against Christian Lay Powers, 1254–1343*. Oxford, 1982. 246–250.

¹⁷ Skorka Renáta számba veszi azokat a tényezőket, amelyek az osztrák–magyar szövetséget törekennyé tették. Skorka R.: A csökkentett vámtarifájú i. m.

¹⁸ Itt meg kell jegyeznünk, hogy apai ágról Lajos viszont annak az Ottó alsó-bajorországi hercegnek volt unokatestvére, aki 1305-ben megpróbálta Károly Róbert ellenében megszerezni a magyar trónt. Bajor Lajos nyilvánvalóan elismerte Ottó magyar királyi címét, és még egy 1315-ös oklevélben is ezzel a titulussal emlékezett meg unokafivéréről. A dokumentum regesztáját 1315. május 17-ei dátummal ld. Michael Menzel – Peter Acht (Bearb.): *Regesta Imperii VII/I. 3. Regesten Kaiser Ludwigs des Bayern. Die Urkunden aus Klöstern und Stiftsarchiven im Bayerischen Hauptstaatsarchiv und in der Bayerischen Staatsbibliothek*. Köln–Weimar–Wien, 1996. 12. Ottó azonban 1312-ben meghalt, így az ő személye elvileg már nem jelenthetett volna akadályt az 1314-es királyválasztáskor vagy utána Károly Róbert és Bajor Lajos külpolitikai közeledésében. A Wittelsbachokról bővebben Michael Menzel: *Aufstieg ohne Dauer. Die Wittelsbacher bis ins luxemburgische Zeitalter*. In: Michel Pauly (Hrsg.): *Europäische Governance im Spätmittelalter. Heinrich VII. von Luxemburg und die großen Dynastien Europas*. Luxembourg–Gasperich, 2010. 287–324.

¹⁹ Elég csak a százéves háborúra, vagy akár az Anjou-dinasztia különböző ágainak konfliktusaira gondolnunk.

ban többnyire nem volt elegendő, csak abban az esetben biztosított tényleges motivációt, ha elősegítette az uralkodók hatalmi ambíciói által kijelölt külpolitikai koncepciók megvalósítását. A családi kapcsolatoknál minden bizonnyal sokkal lényegesebb az, hogy I. Károlynak szüksége volt nyugati szomszédjainak segítségére és a stabilitásra, amit ez a szövetség biztosított, főként uralkodásának kezdetén, a vetélytárs trónigénylők ellen folytatott küzdelem során. Frigyes és Károly együttműködése ebből az okból kifolyólag nem volt előzmény nélküli. Az 1304–1305-ös év folyamán a magyar király támogatta I. Albertet és legidősebb fiát, Rudolf osztrák herceget Csehország elleni harcukban.²⁰ I. Albert csehországi tervei Károlynak is a hasznára váltak, hiszen a cseh király és fia volt a legkomolyabb riválisa a magyar trónért vívott küzdelemben. Frigyes 1306 őszén vette át az osztrák és stájer hercegség kormányzását Rudolftól, akit I. Albert időközben a cseh trónra segített.²¹ Innentől kezdve volt tehát Frigyes az osztrák és stájer hercegség feje, döntéshozója, és minden jel arra mutat, hogy ő is az elődei által megkezdett stratégiát folytatta. Rendelkezésünkre áll két levél ebből az időszakból, amelyekből kitűnik, hogy az osztrák herceg Károly Róbert ügyét próbálta előmozdítani a magyar nemeseknél, egyháziaknál és László erdélyi vajdánál.²² A két uralkodó szövetsége viszonylag jól nyomon követhető a későbbiekben is. Tudomásunk van róla, hogy 1311 tavaszán és 1312 elején Károly követeket küldött Bécsbe.²³ Valószínűleg e megbeszélések eredményeként került bele 1312 folyamán I. Károly neve két, Frigyes által megkötött megállapodásba. Januárban Kőszegi Miklós kötelezte magát az osztrák herceggel kötött egyezményében a magyar királyhoz való hűségre.²⁴ 1312 júliusában pedig János cseh király és a két Habsburg herceg, Frigyes és Lipót ígért egymásnak támogatást és tanácsot négy éven keresztül Szent Jakab napjától (az oklevél keltétől) számítva, és a magyar királyt mindkét kiadott oklevélben azon uralkodók közé sorolták, akik ellen egyik fél sem volt köteles segítséget nyújtani a másiknak.²⁵

²⁰ Károly és Rudolf szövetsége 1304. augusztus 24-én: DF 257 967.

²¹ Rudolf 1307-ben meghalt, Albertet 1308-ban megölték. Alois Niederstätter: *Der – zögerliche – Aufstieg der Habsburger zu europäischen Herrschern*. In: Pauly, M. (Hrsg.): *Europäische Governance* i. m. 269–286.

²² Sajnos sem a levelek keltezését, sem a címzettjeiket nem ismerjük pontosan. CD VIII/7. 377–379.

²³ Engel Pál: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok*. (Szerk. Csukovits Enikő.) Budapest, 2003. 328.

²⁴ „...magnifico principi domino Karolo dei gratia regi Hungarie domino nostro quem presentibus et preteritis tractatibus incluimus nostris cum serviciis [...] per omniam volumus obligari...” – DF 287 029.

²⁵ A János király által kiadott oklevél rövidített változatát ld. Peter Ritter von Chlumecky (Hrsg.): *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkundensammlung zur Geschichte Mährens*. I–XVI. Brünn, 1836–1854. VI. 61. sz. A magyar királyon és a Német-római Császárság uralkodóján kívül a János által kiadott oklevelébe belefoglalták még a brandenburi örgrófot (Waldemar, 1308–1319) és a breslau-i herceget (III. Boleslaw, 1296–1311, az oklevél keltekor már Liegnitz-Brieg hercege). A Frigyes által kiadott oklevélben pedig az első két kitétel mellett Rudolf (1294–1317) és Lajos (a későbbi császár) bajor hercegek nevei szerepeltek. A két változatot ld. Joseph Emler (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. I–VII. Pragae, 1855–1954. III. 85–86. sz.

Különös jelentőséggel bírt az I. Károly és Habsburg Frigyes között 1314 júliusában létrejött szövetség, mert Frigyes részéről ez már egyértelműen a német királyválasztásra tett felkészülésnek tekinthető. Ezúttal a magyar király arra tett ígéretet, hogy országában senkivel nem köt olyan szövetséget, amelybe az osztrák hercegek ne lennének belefoglalva. Továbbá megígérte, hogy minden ellenségük és az esetleges lázadók ellen is segíti őket.²⁶ Ez Frigyes stratégiai pozícióinak biztosítását jelentette, amelyre azért volt szükség, mert a Bajor Lajos kiegyezése a Luxemburgokkal ekkor már előrelátható volt. A tárgyalások ugyanis már 1314 eleje óta folytak, nyár elején pedig megszületett az a megegyezés, amelynek értelmében bizonyos területekért és jogokért cserébe Lajos megkapta Balduin trieri és Péter mainzi érsekek, valamint János cseh király szavazatát is az eljövendő választáson.²⁷

A választást követően Szép Frigyes és Bajor Lajos is két kérdéskörre fókuszálta figyelmét: saját helyzetük erősítésére a német területeken belül, valamint a *Romzug* fokozatos előkészítésére. A két német király azonban két különböző utat választott Itáliával kapcsolatban, amely a pápai udvarhoz fűződő viszonyukat is determinálta. Bajor Lajos a *ghibellinek*hez közeledett, így Milánó nagyhatalmú uraihoz, a Viscontiakhoz.²⁸ *Ghibellin*-irányultságú szövetségi politikája 1326 márciusában teljessé tehető ki, hiszen II. Frigyes (1296–1337) szicíliai királlyal kötött egyezsége a pápai udvar legjelentősebb itáliai szövetségesének, a Nápolyi Királyságnak a bekerítését jelentette.²⁹

Ezzel szemben Frigyes kiegyensúlyozott viszonyra törekedett a *guelph* hatalmakkal; valószínűleg ez a stratégia a pápa megnyerését is szolgálta. Ennek megfelelően Treviso és Padova városokkal vette fel a kapcsolatot.³⁰ Az osztrák dinasztikus kapcsolatépítés is ebbe a koncepcióba illeszkedett, és célja a kedvező itáliai feltételek megteremtése volt. Frigyes legidősebb öccse, Lipót a savoyai gróf lányát vette feleségül, Katalin nevű húga pedig Róbert nápolyi király legidősebb fiához, Károlyhoz ment hozzá.³¹ Róbert és Frigyes szövetsége a magyar király szempontjából is lényeges fordulat volt. Mivel Róbert

²⁶ CD VIII/7. 108.

²⁷ IV. Lajost Péter mainzi és Balduin trieri érsekek, II. János szász herceg (Sachsen-Lauenburg), János cseh király és Waldemar brandenburgi örgróf támogatták. Bajor Lajos választási dekrétumát ld. MGH Const. V. 93. A kettős választás lefolyásáról és a két királyjelölt támogatóiról bővebben ld. Martin Kaufhold: *Gladius spiritualis. Das päpstliche Interdikt über Deutschland in der Regierungszeit Ludwigs des Bayern (1324–1347)*. Heidelberg, 1994. 28–45.

²⁸ Bajor Lajos és a Viscontiak szoros együttműködését az is jól mutatja, hogy Galeazzo Visconti Lajos a mülhdorfi csata után hat nappal az első között értesítette győzelméről. MGH Const. V. 539.

²⁹ A megállapodás szövegét ld. MGH Const. VI/1. 112–114. Bajor Lajos itáliai politikájáról bővebben ld. Roland Pauler: *Die deutschen Könige und Italien im 14. Jahrhundert. Von Heinrich VII. bis Karl IV.* Darmstadt, 1997. 137–164.

³⁰ Frigyes levelezése és megegyezése Padovával: MGH Const. V. 445–446.

³¹ Katalint, VII. Henrik császár özvegyét a Habsburg hercegek először III. Frigyes szicíliai királyhoz akarták hozzáadni. Szép Frigyes ebben az esetben apósa, II. Jakab aragóniai király befolyására számított, hiszen ő III. Frigyes bátyja volt. Ez a terv azonban meghiúsult, ezután merült fel a nápolyi házasság gondolata. Ezzel párhuzamosan Róbert nápolyi király sem tudott neki megfelelő megállapodást elérni a szicíliai királlyal a Nápolyi Királyság korábban elvesztett területeiről. Ez csak megerősítést jelenthetett

király majdnem ugyanakkor küldött követeket Frigyeshez és Károly Róberthez, – 1316 januárjában a Károly Róberthez,³² február legelején pedig Frigyeshez induló küldöttek ellátásáról gondoskodott³³ – feltételezhetjük, hogy a két diplomáciai tett nem is volt egymástól teljesen független. Valószínűsíthető, hogy a nápolyi király tájékoztatta unokaöccsét a Habsburgokkal folytatott tárgyalásokról, talán a Frigyesrel való további együttműködésre is bízta I. Károlyt. Ezt látszik alátámasztani a fokozott osztrák–magyar interakció a következő évben. 1317 augusztusában Erzsébet, Frigyes felesége tett említést édesapjának, Jakab aragón (1291–1327) királynak írt levelében az osztrák herceg és a magyar király között zajló tárgyalásokról, nyáron Károly Kőszegi András ellen kapott osztrák támogatást,³⁴ ősszel pedig Frigyes személyesen vezetett hadat Magyarországra, hogy a Csák Máté elleni harcot segítse.³⁵

Az 1317-es év eseményei után I. Károly és Luxemburgi János cseh király (1310–1346) politikai közeledése 1318-ban váratlanul hathat és több kérdést is felvet. A történetírásban gyakran külpolitikai irányváltásként értelmezték Károly Róbert és Luxemburgi Beatrix házasságát, és leginkább a határmenti területek miatt kialakult osztrák–magyar érdekellentétet, valamint a Kőszegiek és más magyar urak osztrák családokhoz fűződő politikai és rokoni kapcsolatával magyarázták.³⁶ Kérdéses azonban, hogy mennyire tekinthető a magyar király házassága szembefordulásnak a Habsburgokkal. 1318 októberében Károly ellátogatott Bécsbe, ami arra enged következtetni, hogy az osztrák–magyar viszony nem hidegült el.³⁷ I. Károly és János király kapcsolata a házasságot megelőzően is inkább semleges volt, mint ellenséges, Csák Máté személyében pedig a két királynak közös ellensége is volt.³⁸ A Habsburg–Luxemburg viszony sem

Róbert számára Habsburg-szövetség szükségességéről. Róbert és III. Frigyes levelezését 1316 elején ld. *Acta Aragonensia* 715–717. 448. sz.

³² Wenzel Gusztáv (szerk.): *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból*. I–III. Budapest, 1874–1876. I. 263–265. sz.

³³ A dokumentum regesztáját 1316. február 3-ai dátummal ld. Lothar Gross (Bearb.): *Regesta Imperii VII/2. Die Regesten der Herzöge von Österreich sowie Friedrichs des Schönen als deutschen Königs, 1314–1330*. Innsbruck, 1924. 49.

³⁴ Engel P.: *Az ország* i. m. 347.

³⁵ Frigyes októberben írt a bécsi polgároknak arról, hogy megkezdte Komárom ostromát, csapatait a Vág és a Duna között vonultatta fel, és meggyőződése, hogy hamar győzedelmeskedni fog. MGH Const. V. 380–381.

³⁶ Kristó Gy.: *Az Anjou-kor* i. m. 53. és 69. és Bertényi I.: *Magyarország* i. m. 102. Frigyes 1312-es, Kőszegi Miklóssal megkötött egyezményében is külön rendelkeztek arról, hogy a magyar úr nem támogatja az osztrák herceg híveit uruk ellenében, nem fogadja be Frigyes elmenekült *servitorait*. Később, Károly Róbert és Frigyes 1321-es temesvári megállapodásában is azt ígérte egymásnak a két uralkodó, hogy elégtétel adására kényszerítik azon híveiket, akik szövetségük számára károkat okoznak. Mindkét dokumentum szövege azt sugallja, hogy Frigyes sem tudott mindig befolyással lenni alattvalói tetteire, az ellenőrzése pedig minden bizonnyal csak gyengült az 1314-es választást követően, amikortól szinte folyamatos harckészültségben állt Bajor Lajos ellen.

³⁷ Engel P.: *Az ország* i. m. 350.

³⁸ Csák Máté ellen a magyar és a cseh király közös hadjáratot is tervezett. Engel P.: *Az ország* i. m. 335.; A magyar Anjouk és a Luxemburgok kapcsolatának alakulásáról ld. Balázs Nagy: Angevin-Luxemburg

nevezhető még kiélezettnek ekkor, hiszen a német trónviszályban 1322-ig nem került sor komolyabb hadieseményre. Ezért kérdéses, hogy a I. Károly és Beatrix házassága valóban a Habsburg hercegek ellen irányult volna. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy a magyar király már ekkor a későbbi köztes, esetleg békéltető szerepéhez hasonló pozíciót próbált elfoglalni. A korabeli szövetségi rendszerek ismeretében viszont nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy Károly valóban nyomást akart gyakorolni a Luxemburg-házassággal, csak nem az osztrák hercegekre, hanem nagybátyjára, I. Róbert nápolyi királyra. 1317 februárjából ugyanis ránk maradt egy olyan dokumentum, amely a magyar király nápolyi örökségével kapcsolatos konfliktusra utal. Ekkor Károly felhatalmazta sógorát, a vienne-i *dauphint*, hogy képviselje érdekeit a salernói hercegség és a szentangyalhegyi fejedelemség ügyében.³⁹ Ezek a címek ugyanis edesapjától örökölt jogán őt illették volna meg, de nagybátyja önkényesen rendelkezett róluk. Mivel Nápoly szempontjából különös jelentőséggel bírt, hogy melyik választott német király fog Rómába vonulni, a magyar király közeledése a Bajor Lajossal szövetségben álló Luxemburgok felé nyugtalanító tényező lehetett I. Róbert számára. Bár a kutatás jelen állása szerint ezt a feltételezést nem lehet alátámasztani, talán érdemes fontolóra vennünk ezt az eshetőséget is.

Arról viszont több bizonyíték is a rendelkezésünkre áll, hogy I. Károly helyzetét és állásfoglalását az európai hatalmak is nyomon követték, számon tartották. Az 1314. júliusi osztrák–magyar szövetségről például ugyanazon év októberében már II. Jakab aragón király is tudott, ahogyan ezt egy Frigyeshez írott levele tanúsítja.⁴⁰ 1317 januárjában Peter von Aspelt mainzi érsek, Bajor Lajos egyik legfőbb támogatója arról tájékoztatta a freiburgi gróft, hogy a magyar király szövetségzett országának hatalmasabb uraival.⁴¹ Az 1315–1316-os év katonai szempontból több kedvező fordulatot hozott Károly Róbert számára,⁴² és az érsek megfogalmazása azt igazolhatja, hogy a magyar király belpolitikai sikereiről más európai hatalmak is értesültek.

Diplomatic Relations in the Mid-fourteenth Century. In: Zoltán Kordé – István Petrovics (éd.): *La Diplomatie des États Angevins aux XIIe et XIVe siècles*. Rome–Szeged, 2010. 313–318.

³⁹ CD VIII/2. 41–42.

⁴⁰ Az 1314. október 17-i keltezésű levél ide vonatkozó része: „Sane quia magnificus princeps Karolus Ungarie rex nobis nunc per suam litteram [nuncia]vit, qualiter ex con[t]racto inter vos et dictam filiam nostram coniugio multipliciter exultavit cum eaque [solempnita]te qua decu[it] fatam filiam nostram in civitate Vienne duxit visitandam, presente vobis...” – MGH Const. V. 78–79.

⁴¹ A mainzi érsek 1317. január 20-án kelt levelében így ír a freiburgi grófnak: „Deinde rex Ungarie cum pocioribus dominis regni eiusdem cum domino nostro antedicto Romanorum rege est confederatus, de quo magnum indubitanter habebit subsidium.” – MGH Const. V. 327. Peter von Aspelt diplomáciai szerepét és ehhez társuló tájékozottságát ismerve kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy tévedésből sorolja a magyar királyt Bajor Lajos támogatói közé. Sokkal valószínűbb, hogy Bajor Lajos hatalmát bizonyító „propagandafogásról” lehetett szó.

⁴² 1315 tavaszán a király kibékült Kán László fiaival, 1316 tavasz–nyár folyamán pedig Kőszegi János ellen ért el sikert, uralma alá hajtotta Somogy, Tolna és Baranya megyéket. Engel P.: Az ország i. m. 358.

Annak ellenére, hogy 1315 tavaszán Speyernél, 1319-ben pedig Mühldorfnál is találkozott a két német király serege,⁴³ fegyveres összecsapásra Habsburg Frigyes és Bajor Lajos között 1322-ig nem került sor. Az 1322. szeptember 28-án lezajlott mühldorfi (ampfingi) csata nem csak a német trónharcban jelentett fordulópontot, hanem egyben az oszt-rák–magyar szövetség 1314–1325 közötti időszakának legjobban ismert állomása volt. Az 1321-es temesvári szövetség értelmében,⁴⁴ Pozsonyért cserébe Károly Róbert egy 4–6000 főből álló sereget küldött Frigyes támogatására. A csata lefolyása és kimenetele, valamint a magyar részvétel is meglehetősen jól rekonstruálható az elbeszélő és levéltári források alapján, több feldolgozás is részletes leírást ad róla, ezért jelen tanulmányban nem térek ki az események ismertetésére.⁴⁵ Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy míg a német nyelvterületen született elbeszélő emlékek a magyar–kun sereget többnyire magyar–pogány vagy konkrétan magyar–kun jelzővel illetik, a franciaországi Saint Denis-krónika a mühldorfi csata bemutatásánál minden valószínűség szerint a magyar–kun harcosokat nevezi szaracén–barbár katonáknak.⁴⁶

A mühldorfi győzelem után Luxemburgi János és Bajor Lajos szövetsége hamar megbomlott. A két uralkodó politikai elhidegülése egy viszonylag jól nyomon követhető folyamat eredménye volt, amit a több ponton ütköző területi érdekek katalizáltak. 1323 márciusában Lajos hűbérbe vonta Brandenburgot az örökös nélkül elhunyt őrgrof halála után, majd tárgyalásokat kezdeményezett a II. Kristóf (1319–1326) dán királlyal egy házassággal megerősített szövetség megkötéséről. Még ugyanez év májusban Lajos hozzáadta lányát, Matildát a thüringiai-meisseni őrgrofnő akkor még kiskorú fiához, II. Frigyeshez (1323–1349), aki egy érvényben lévő megállapodás szerint János király lányával volt eljegyezve.⁴⁷ Bár ezek a lépések nagyban hozzájárultak a Wittelsbach uralkodó belpolitikai helyzetének megszilárdulásához, a cseh király támogatását elveszítette. János emiatt újra a Luxemburg-ház hagyományos, franciabarát külpolitikájához folyamo-

⁴³ Mindkét alkalommal azért nem került sor ütközetre, mert Bajor Lajos az utolsó pillanatban elvonult a helyszínről. Benker, G.: *Ludwig der Bayer* i. m. 86–87. és 96–99.

⁴⁴ A pozsonyi szövetség szövegét ld. CD VIII/7. 134–136.

⁴⁵ A szakirodalomban eltérő becslések láttak napvilágot a mühldorfi csatában részt vevő magyar katonák létszámáról. Pór Antal 6200 főre teszi a katonák számát. Pór Antal: Köcski Sándor. *Századok*, 22 (1888) 791. Engel Pál a 6000 fős létszámot fogadja el. Engel P.: Az ország i. m. 354. Heinz Thomas Peter von Zittau nyomán 5000 fős magyar sereggel számol Mühldorfnál. Heinz Thomas: *Ludwig der Bayer* (1282–1347). *Kaiser und Ketzer*. Regensburg, 1993. 102–106. Gertrud Benker ezzel szemben 4000 magyarról ír. Benker, G.: *Ludwig der Bayer* i. m. 101. A mühldorfi csatánál jóval kisebb figyelmet kapott a magyar szakirodalomban az 1313-as gammelsdorfi ütközet, ahol a Habsburgok szintén magyar támogatással szálltak harcba a hatalmát Alsó-Bajorországra is kiterjesztő Lajos ellen. Kristó Gyula szerint a Babonics család küldött támogatást az osztrák hercegeknek. Kristó Gy.: *Az Anjou-kor* i. m. 41. Azonban több kérdés is megválaszolatlanul maradt ezzel az ütközzettel kapcsolatban, így például I. Károly állásfoglalása.

⁴⁶ „...le duc d'Ostheriche Federic avoit d'autre part grant multitude de Sarrazins et de Barbarins, lesquies il mist ou front de la bataille; et estoit ducteur de celle compaignie Henri frere dudit duc d'Ostheriche.” – Jules Viard (éd.): *Les grandes chroniques de France. Tome 9e: Charles IV le Bel et Philipp VI de Valois*. Paris, 1937. 29–30.

⁴⁷ Benker, G.: *Ludwig der Bayer* i. m. 114–155.

dott. Ennek eredményeként 1323 májusában a cseh trón örököse, a leendő IV. Károly a francia királyi családból kapott feleséget. A francia udvar és XXII. János pápa gyaníthatóan befolyásolták János királyt abban, hogy még ugyanebben az évben kibékült a Habsburgokkal. Franciaországból hazatérve a cseh király ugyanis szabadon engedte Frigyes egyik öccsét, a mülhdorfi csatában foglyul ejtett Henriket, majd szeptemberben a magyar királlyal is találkozott.⁴⁸ I. Károly a Habsburgok még az év elején, 1323 februárjában megújították a temesvári szövetséget,⁴⁹ áprilisban pedig már a megegyezésnek megfelelően az osztrák hercegeknek okozott károk megtérítése érdekében is lépéseket tett.⁵⁰ Ezt követően közvetített a Luxemburg–Habsburg tárgyalásokban, amelyek szeptemberben szövetségekötéssel zárultak.⁵¹ A magyar uralkodó szerepe a cseh király és az osztrák hercegek között létrejött megállapodásban kétségtelenül jelentős volt. Károly szerepvállalását nem csak a dokumentum szövegébe foglalták bele, hanem 1324 februárjában Lipót herceg is megemlékezett arról, hogy a szövetség a magyar király közvetítésének köszönhetően jött létre.⁵²

Felmerül a kérdés, hogy Károly Róbert miért járult hozzá ilyen aktívan a Luxemburg–Habsburg megegyezés létrejöttéhez. Több okból is elképzelhetőnek tűnik az a hipotézis, hogy mindezt nápolyi ösztönzésre tette.⁵³ Arra, hogy Károly szem előtt tartotta a nápolyi érdekeket is, esetlegesen azokkal összehangolta külpolitikai döntéseit, az 1316-os évnél már láthattunk példát. Bajor Lajos győzelmével pedig egyre közelebb került a német király itáliai útja. Ezt leginkább Nápoly és a pápai udvar akarta megakadályozni. Bár Frigyes a fogságból érintkezhetett a külvilággal, Lipót herceg mégis önálló politikába kezdett. A mülhdorfi csata után XXII. Jánosban és IV. Károly (1322–1328) francia királyban keresett új szövetségeseket, ami Nápoly számára is új lehetőségeket teremtett. Franciaország bevonása a küzdelembe új elgondolás volt, de Lipót nem változtatott a Magyar Királysággal kapcsolatos osztrák külpolitikán, hiszen számára is elsődleges fontosságú volt, hogy keleti szomszédjával folytatódjon a szövetséges viszony.⁵⁴ A Habsburgok szorult helyzete IV. Károly francia királynak pedig alkalmat kínált arra, hogy rövid időre felélessze apja, IV. (Szép) Fülöp (1285–1314) elképzelését és megpróbálja megszerezni a német trónt a Capet-dinasztia számára: a Bajor Lajos ellen nyújtott segítségért cserébe

⁴⁸ Johann Loserth (Hrsg.): *Die Königsaaaler Geschichts-Quellen mit den Zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag*. Wien, 1875. (Fontes rerum Austriacarum: Scriptores. I/8). 422.

⁴⁹ DF 257 969.

⁵⁰ DF 257 971.

⁵¹ MGH Const. V. 608–609.

⁵² A magyar király számára az általa nyújtott segítség nem bizonyult kifizetődőnek: 1324 decemberében határozat rendelt el, mert az osztrák hercegek nem biztosítottak szabad utat a magyar kereskedőknek. Házi I/1. 86. sz.

⁵³ Benker, G.: *Ludwig der Bayer* i. m. 128.

⁵⁴ Lipót politikáját jellemzi az 1325. március 18-án Durlach-nál kötött szövetsége a mainzi érsekkel, a würzburgi és a strasbourgi püspökökkel: kölcsönös segítséget ígértek egymásnak mindenki ellen, de a Habsburg herceg kérésére a francia, a cseh és a magyar királyok esetében ez a kitétel nem volt érvényes. MGH Const. VI/1. 20–21.

ugyanis IV. Károly az 1324 júliusában Bar-sur-Aube-ban megtartott találkozón saját német királyi jelölésének támogatására kapott ígéretet Lipóttól. XXII. János is támogatta a francia–osztrák tervet, és még ugyanebben a hónapban letette a német királyi trónról az egyházból már korábban kiközösített Bajor Lajost.⁵⁵ A számára egyre kedvezőtlenebb európai helyzetben a Wittelsbach uralkodó egy viszonylag váratlan megoldáshoz folyamodott: kiegyezett riválisával. A tárgyalások 1325 tavaszától titokban folytak Habsburg Frigyessel, de a megegyezés pontjai csak 1325 szeptemberében, a két német király müncheni találkozóján váltak nyilvánossá. A német királyi címért folytatott harcok így módon történt lezárása kellőképpen biztosította Bajor Lajos helyzetét ahhoz, hogy útra kelhessen Itáliába.

Konklúzió

A fent leírtak alapján megalapozottnak látszik a feltevés, hogy belpolitikai nehézségei ellenére I. Károly Róbert uralkodásának első felében is európai viszonylatban gondolkozott, és tekintetbe vette a fennálló nyugat-európai dinasztikus kapcsolatrendszereket. Emellett valószínűsíthető, hogy a Nápolyi Királyság több szinten is hatott I. Károly külpolitikájára. A magyar–osztrák szövetség a nápolyi Anjouk dinasztikus politikából eredt, és úgy tűnik, hogy I. Károly uralkodásának első felében, illetve 1325-ig mindenképpen, esetenként abból is nyert megerősítést. Ennek megfelelően I. Károly osztrák szövetségét nem csak a magyar király belpolitikai érdekei szerint meghozott döntésként, hanem a német trón betöltésével kapcsolatos állásfoglalásként is kell értelmeznünk. Fontos azonban kihangsúlyoznunk, hogy Nápoly és Magyarország esetében nem alá-fölérendeltségi viszonyról volt szó. Ha követjük Bertényi Iván szóhasználatát, és I. Károly Nápolyhoz való kötődését tekintjük külpolitikájában „vörös fonalnak”,⁵⁶ akkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ez magában foglalta a Nápolyi Királyság külpolitikai kapcsolatrendszerének ismeretét és az ahhoz igazodó döntéseket is.

⁵⁵ A kiközösítésre 1324. március végén a harmadik eljárás eredményeként került sor. MGH Const. V. 700–701. Uralkodói jogaitól a pápa 1324. július 7-én fosztotta meg Bajor Lajost. MGH Const. V. 779–788.

⁵⁶ Bertényi I.: *Magyarország* i. m. 88.

*Egy kutatási program első eredményeinek
bemutatása
– Sokpecsétes oklevelek 1439 és 1457 között*

KORÁBBI MUNKÁIM, KASSA Város Titkos Levéltárának pecsétmutatójának összeállítás,¹ Perényi János tárnokmester pecséthasználatának elemzése² és az V. László halálát követően kelt iratok vizsgálata³ során szembesültem azzal a problémával, hogy az 1439 és 1457 közötti időszak pecsétanyaga kevésbé feldolgozott irodalmunkban. Ha egy politikatörténettel, családtörténettel foglalkozó kutató, vagy akár egy segédletet készítő levéltáros egy ebből a korszakból származó pecsétet kíván azonosítani, nem áll rendelkezésre pecsétmutató⁴ vagy pecsétkatalógus, ellentétben más korszakokkal.⁵ Lövei Pál 2013-as munkájában rámutatott, hogy a pecsétanyag vizsgálatához legkézenfekvőbb for-

¹ Archiv mesta Košice – Levéltári szakmai gyakorlat (6 hónap) – Campus Hungary szakmai gyakorlat.

² Novák Ádám: Vizsgálati szempont egy 15. századi arisztokrata működéséhez – Perényi János tárnokmester pecsétjei. In: VIII. Szegedi Medievisztika Doktorandusz Konferencia tanulmánykötete. Szeged, (Megjelenés alatt).

³ Novák Ádám: Levelek Budáról. Az országnagyok levelei a városoknak V. László halála után. In: Gál Judit – Péterfi Bence – Vadas András – Kranzieritz Károly (szerk.): *Micae Mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a magyar középkorról és Európáról*. Budapest, 2013. 153–166.

⁴ 1872-ben került publikálásra az azt megelőzően kiadott pecséttrajzokat közlő munkák jegyzéke: Czobor Béla: *Magyarország világi és egyházi hatóságai kiadott pecséteinek jegyzéke*. Pest, 1872.; Az Országos Levéltár DL anyagáról először 1889-ben állítottak össze pecsétmutatót: Csánki Dezső: *A Magyar Királyi Országos Levéltár Diplomatikai Osztályában őrzött pecsétek mutatója*. Budapest, 1889. Eredménnyel forgatható az MNL–OL V szekciójának, pecsétgyűjteményének 2006-os mutatója: Sunkó Attila: *Pecsétgyűjtemény V szekció. Repertórium*. Budapest, 2006. (MOL segédletei 23.).

⁵ Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia (szerk.): *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*. Budapest, 1982.; Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437. II. kötet. Katalógus*. Budapest, 1987.; Bándi Zsuzsanna: *A Magyar Országos Levéltár Jagelló-kori pecsétkiállításának katalógusa* (1991. szeptember 20–1992. június 30.). *Levéltári Közlemények*, 64 (1993) 107–142.; Bándi Zsuzsanna: *A Magyar Országos Levéltár Mátyás-kori pecsétkiállításának katalógusa* (1990. április 6–október 6.). *Levéltári Közlemények*, 62 (1991) 57–150. Érdemes megjegyezni, hogy ez a munka tartalmaz néhány számunkra fontos pecsétleírást, mint Hunyadi János kormányzó, Újlaki Miklós erdélyi vajda, Szécsi Dénes esztergomi érsek és Hédervári László egri püspök pecsétjeit. 76., 87–88., 118., 122.

rások a sokpecsés oklevelek.⁶ Ennek alapján kezdtem el gyűjteni a megjelölt időszak ilyen jellegű dokumentumait.

Munkámat nagyban megkönnyítette, hogy csatlakozhattam a Debreceni Egyetemen működő középkor-történeti kutatócsoporthoz,⁷ mely lehetőséget teremtett arra, hogy a projektet alapkutatásként kezdjem el. A munkát az MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport tagjaként folytathatom.⁸ Kitűzött célom volt ugyanis, hogy az általam lajstromozott, felkutatott, lefotózott anyagot minden kutató számára elérhetővé, az abban való keresést lehetővé tegyem. Mivel az oklevelek és a pecsétek képei szerves részeit képezik az anyagnak ezért kezdettől fogva valamilyen digitális publikálási formában gondolkodtam. A kutatócsoport 2014 óta dolgozik egy online forrásadatbázison, amelyen keresztül a vizsgált anyagot közzétehetem, a feltöltést pedig meg is kezdtem.⁹ Jelen dolgozatomban eme forrásgyűjtés, és közlés módszeréről értekezek. Ezen túl egy forrástípus bemutatásával, a pecsételési sorrend rövid vizsgálatával és pecséthasználati megfigyeléseim ismertetésével igyekszem rámutatni az adatbázisban rejlő lehetőségekre.

Az úgynevezett sokpecsés oklevelek kutatása

Mielőtt Kumorovitz Lajos Bernát¹⁰ és Szentpétery Imre¹¹ a magyar diplomatika és szfragisztika szempontjából alapvető jelentőségű műveiket elkészítették volna, a kutatók már felismerték a sokpecsés oklevelek jelentőségét.¹² Szentpétery maga is ismertetett egy azóta már elveszett oklevelet.¹³ Ebben az időszakban a pecsétannal foglalkozó művek inkább a heraldika és genealógia, kormányzattörténet tárgyán belül használták ezeket a forrásokat. Kumorovitz először 1944-ben napvilágot látott munkájában maga is külön foglalkozott a sokpecsés oklevelekkel. Ő volt az, aki elsőként rámutatott azok társadalomtörténeti vonatkozására.¹⁴ 1945 után általában a szfragisztika, de az ilyen típusú

⁶ „A legnagyobb arányban feltáratlan és közöletlen nemesi pecsétek, gyűrűspecsétek [...] összegyűjtésének első lépéseként magától értetődően adódik az úgynevezett sokpecsés oklevelek feldolgozása, amely [...] viszonylag kis fáradságával a legnagyobb eredménnyel kecsegtet.” – Lővei Pál: Sokpecsés oklevelek a 14–15. századi Magyarországon. *Ars Hungarica*, 39 (2013) No. 2. 137–144.

⁷ DE Belső kutatási pályázat 2013–2015. Vezetője Dr. Bárány Attila egyetemi tanár.

⁸ A kutatócsoport munkájáról bővebben: Bárány Attila: „Magyarország helye és képe a középkori Európában”. *Debreceni Szemle*, 32 (2014) No. 3. 268–274.

⁹ „Magyarország a középkori Európában” c. online adatbázis, jelenleg teszt üzemmódban érhető el. Verziószám: 1.0.1.4.–2015.01.27.

¹⁰ Kumorovitz Lajos Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban.* = *Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter.* (második, bővített és javított kiadás). Budapest, 1993.

¹¹ Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan.* Budapest, 1995.

¹² Pl. Nagy Imre: Egyház- és országnagyjaink pecségei 1304-ből. *Archaeologiai Értesítő*, 13. 1879. 19–23.; Csánki Dezső: Harmincpecsés oklevél 1511-ből. *Turul*, 5 (1887) No. 1–2. 1–11., 49–59.

¹³ Szentpétery Imre: Hédervári Imre 1447-iki felmentő levele. *Turul*, 20 (1902) No. 4. 153–165.

¹⁴ „A gyámpecsés oklevelek tehát a rendi törekvések és az uralkodói tekintély között lefolyt küzdelemre vetnek világot.” – Kumorovitz L.: *A magyar pecséthasználat* i. m. 82–83.

oklevelek kutatása is háttérbe szorult. A '60-as évektől a művészettörténet használta őket forrásként, és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött pecsétállomány feltárását az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja vette gondjaiba.¹⁵ Itt elsősorban a művészettörténeti vonatkozások érvényesültek. Nagy változást az 1990-es évek hoztak, amikor – elsősorban Engel Pál kezdeményezésére – a külföldön őrzött okleveles anyag feldolgozása megkezdődött.¹⁶ A sokpecsétetes oklevelek archontológiai, prozopográfiai jelentőségét Kubinyi András¹⁷ után Engel is felismerte, ezért külön jegyzéket állított össze belőlük, éppen az 1439–1457-es időszakra vonatkozóan, kiegészítve azt az átírásban fennmaradt forrásokkal.¹⁸ A sokpecsétetes oklevelek feldolgozása tehát azon túl, hogy szövegük is elsőrendűen fontos történelmi forrás,¹⁹ középkori pecsétanyagunk feltárásához is hozzájárul.²⁰ Emellett többek között a társadalomtörténeti, genealógiai, archontológiai, prozopográfiai, kormányzattörténeti hozadéakai sem elvetendőek.

A forrásgyűjtés vezérelvei, az adatbázis felépítése

Kutatásaimhoz egy politikailag, társadalomtörténetileg és pecséttanilag is változatos korszakot választottam. Ez volt az az időszak, amikor Zsigmond, majd Albert király halálával a megszokott rend megváltozott, ami véleményem szerint a pecséthasználatra is kifejthette hatását. Ennek bizonyításához azonban először a teljes pecsétanyagot kell ismernünk. A választott korszak sajátossága, hogy nagyszámú sokpecsétetes oklevél készült, elsősorban a polgárháború időszakában. Az úgynevezett klasszikus sokpecsétetes oklevelek²¹ azonban még így is túl ritkák ahhoz, hogy eredményre vezessenek minket. Ezért a vizsgálatot kiterjesztettem az úgynevezett többpecsétetes oklevelekre is, melyek körét a következőképpen határoztam meg: azok az oklevelek, melyeken legalább három pecsétet helyeztek el, és nem egy megye által kiadott iratok. Vizsgálatomat Engel Pál

¹⁵ A Művészettörténeti Kutatócsoport publikációit, és a feldolgozott okleveleket ld. Lövei P.: *Sokpecsétetes oklevelek* i. m. 137. 2. lj. és 140. 8. lj.

¹⁶ Lövei P.: *Sokpecsétetes oklevelek* i. m. 138. Az ennek eredményeként feldolgozott oklevelek publikációs adatait ld. Uo. 140. 8. lj. Kiegészítésként: Lövei Pál – Takács Imre: Egy 1358. évi dubrovnikai sokpecsétetes oklevél pecsétjei. In: Bárany Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): *Arcana tabularii. Tanulmányok Solmyosi László tiszteletére*. I–II. Budapest–Debrecen, 2014. I. 131–146.

¹⁷ Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. *Századok*, 122 (1988) 147–213.

¹⁸ „A dokumentumok többségében csak országnagyokat és előkelőket találunk, [...] akiknek valami okból [...] olyan politikai súlyuk volt, hogy alkalmanként vagy rendszeresen részt vehettek az országnagyok tanácskozásain.” – Engel: *Arch* I. 511.

¹⁹ „Többnyire nemzetközi vonatkozású örökösödési-, házassági-, békeszerződéseket foglalnak írásba, vagy azoknak az országnagyok, a magyarországi rendek általi megerősítő oklevelei; akadnak közöttük az uralkodó és alattvalói kapcsolatát szabályozó szerződések is.” – Lövei P.: *Sokpecsétetes oklevelek* i. m. 138.

²⁰ Legyen annak heraldikai, szfragisztikai, művészettörténeti, vagy politika-, kormányzattörténeti vonatkozása.

²¹ Privilegiális formában pergamenre írt, az uralkodó és több országnagy valamint megyei követek pecsétjeivel ellátott oklevél.

archontológiájának időkeretéhez igazítottam, tehát 1457-ig gyűjtöm az anyagot. Ennek oka, hogy V. László halálával, majd Mátyás király megválasztásával lezárult egy olyan korszak, amely hosszú távra rögzítette az ilyenfajta oklevéladási gyakorlatot. Kumorovitz Lajos Bernát munkájából pedig tudjuk, hogy Mátyás király okleveleiről hamar eltűnnek a gyámpecsétek.²² Továbbá – mint ahogyan fentebb kifejtettem – ennek a korszaknak a pecsétanyagáról tudjuk a legkevesebbet.

Az épülő adatbázis egyik elsődleges célja kritikai jegyzék összeállítása a sok- és többpecsétetes oklevelekről. A fenti kritériumok alapján összegyűjtött oklevelek száma jelenleg összesen 67 darab.²³ Az oklevelek közel felét – 33 darabot – külföldi levéltárakban őriznek. A DF adatbázisban ezek az oklevelek csak fekete-fehér, mikrofilmekről készült képeken keresztül vizsgálhatóak, a pecsétek pedig egyáltalán nem. Ezért fontos, hogy az adatbázisban elérhetővé, kutathatóvá váljanak az oklevélről készült képek is. Ez további két, Magyarországon, de nem az Országos Levéltárban őrzött oklevél esetében is fontos, hiszen a DF adatbázisban ezekről is fekete-fehér fotók láthatóak.²⁴

Az oklevél leírásában annak alapvető jellemzői mellett – dátum, kiadási hely, OL jelzet, tartalom – megadom a jelenlegi őrzési helyét, jelzetét, illetve kiadásának adatait is. Az oklevelet külső jellemzői alapján is leírom, továbbá a rajta fellelhető pecsétek azonosítására is kitérek. Az adatbázis e részének második célkitűzése, hogy a feldolgozott okleveleken fellelhető pecséteket különálló rekordonként megjelenítse, rámutatva a hordozó oklevélre. Igyekszem összegyűjteni a pecsétek kiadására és művészettörténeti leírására vonatkozó szakirodalmat is. A kutató számára nyolc érdemi keresőmező áll rendelkezésre,²⁵ mely alapján a kívánt oklevelet vagy pecsétet megtalálhatja. Többek között személynévre is van lehetőség keresni, így archontológiai, prozopográfiai adatok is kinyerhetőek.²⁶ Az iratok többsége ugyanis a királyi tanács vagy az országtanács összetételét adja meg, és mivel mindegyik pecsétetes oklevél, ezért az adott személy jelen-

²² Kumorovitz Lajos Bernát: *Mátyás király pecsétjei*. Budapest, 1932.

²³ DL 13 619.; DL 14 205.; DF 239 734.; DF 240 862.; DF 250 106.; DF 213 347.; DF 213 348.; DL 81 209.; DL 81 210.; DF 228 791.; DF 213 680. és DF 270 334.; DL 13 457.; DL 13 633.; DL 13 647.; DL 44 321.; DF 249 795.; DF 249 997.; DF 282 582.; DL 107 533.; DF 237 766.; DF 201 289.; DL 55 295.; DL 80 828.; DL 50 583.; DF 270 275.; DL 102 498.; DL 80 930.; DL 73 005.; DL 31 664.; DF 244 802.; DL 81 191.; DL 81 190.; DF 270 319. és DF 244 825.; DF 258 081.; DL 39 290.; DF 289 005.; DL 39 291.; DF 289 004.; DF 289 127.; DL 13 554.; DF 289 006.; DF 289 009.; DF 287 160.; DF 287 1612.; DF 258 346–7.; DL 39 293.; DF 258 234.; DF 271 267.; DF 250 168.; DF 287 192.; DF 250 001.; DF 270 290.; DL 14 379.; DL 14 405.; DL 63 157.; DF 287 198.; DL 94 480.; DF 287 204.; DF 203 028.; DL 24 764.; DL 15 088. és Hédervári Imre felmentő levele vö. Szentpétery I.: *Hédervári I. m. Ebből jelenleg 43 került feltöltésre az adatbázisba.*

²⁴ Esztergomi Prímási Levéltár, Esztergomi Székesfőkapitán Magánlevéltára, Acta radicalia 47-1-30. Vö. DF 237 766. és MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron város levéltára, Diplomatarium 1393. Vö. DF 203 028.

²⁵ Dátum, keltezési hely, kiadó, oklevél őrzési helye, személy- és földrajzi névmutató, leírás és rövid tartalom.

²⁶ Engel: *Arch* I. 511–513. „Főrendek és országgyűlési követek” c. fejezetben felsorolt forrásokat több tucattal lehet így kiegészíteni. Példaként álljon itt: DF 239 734.; DL 13 457.; DL 39 293.; DL 44 321.; DF 237 766.; DF 50 583.

létét is bizonyítja.²⁷ Az adatbázis nem titkolt szándéka ugyanis, hogy az országnagyok itineráriumának elkészítését is segítse.

Néhány kiragadott példa²⁸

Bár a lajstromba vett okleveleknek eddig csak egy részét sikerült megvizsgálnom, vannak bizonyos irattípusok, amelyeket érdemes egy tanulmány keretében kiemelten tárgyalni. Az egyik ilyen iratcsoport az országtanács által kiállított meghívók és parancsok. Ezek az oklevelek és levelek alkalmasak, hogy az országtanács aktuális tartózkodási helyén túl²⁹ a legszűkebb összetételét meghatározzuk. Ilyen oklevél tizennyolc darab maradt ránk eredetiben.³⁰ Közös jellemzőjük, hogy eredetileg több példányban készültek, azonban mára többnyire csak egy-egy, legjobb esetben is maximum három példány maradt ránk. Ezek közül hárommal már egy korábbi tanulmányomban részletesen foglalkoztam,³¹ a következőkben a fennmaradó darabokat ismertetem röviden. A forrásokban felmerülő személyek tisztségeit csak akkor tüntetem fel, ha azt az adott oklevél, vagy levél is megadja.

Az első ilyen levél Győrben 1439. október 31-én kelt, vagyis Albert király halálát követően négy nappal.³² Az oklevél aláírói között Rozgonyi Simon veszprémi, Benedek győri püspököt, Hédervári Lőrinc nádort, Pálóci László udvarmestert, Marcali György asztalnokmestert, Pálóci Simont és alsólendvai Bánfi Pált találjuk. Ez a névsor feltehetően Albert király utolsó kormányának tagjaival egyezik meg. Vagyis Bánfi ekkor már nem asztalnokmester, de még nem is Marcali Imre, hanem az utóbbi unokatestvére Marcali

²⁷ Amennyiben gyűrűs vagy magánpecsétjét használta. A sokpecsétetes okleveleken az országbírók és a nádorok is kizárólag ezt használták. Ld. Ádám Novák: *The Seal Usage of Hungarian Aristocrats in the 15th century*. In: Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Debrecen, 2014. 66. Vö. Lövei Pál: „... jelen levelünket ... szokott pecsétjeinkkel meg is erősítettük ...” – Sokpecsétetes oklevelek megpecsételési folyamata. In: Bardoly István – Jurecskó László – Sümegi György (szerk.): *„A feledés árja alól új földeket hódítok vissza”: Írások Tímár Árpád tiszteletére*. Budapest, 2009. 109–117.

²⁸ Vizsgálatom célja nem az oklevelek tartalmának teljes körű ismertetése, sem a pecsétek művészettörténeti szempontból történő vizsgálata.

²⁹ A források ez irányú felhasználása elterjedt, a korszakra vonatkozóan jelentőségüket már Knauz Nándor is felismerte, többet közölt is belőlük. Knauz Nándor: *Az országos tanács és országgyűlések története: 1445–1452*. Pest, 1859.

³⁰ 1439. október 31. DF 239 734.; 1445. február 8. DL 80 828. és DL 50 583.; 1445. december 17. DF 250 106. és DF 240 862.; 1448. november 26. DL 80 930.; 1450. március 28. DL 73 005.; 1451. szeptember 20. DF 213 347.; 1451. szeptember 27. DF 213 348.; 1454. december 19. DF 244 802., DL 81 191. és DL 81 190.; 1455. május 26. DL 81 209. és DL 81 210.; 1457. szeptember 22. DF 244 825.; 1457. november 29. DF 228 791. és DF 213 680.; 1457. december 1. DF 270 334.

³¹ Eperjes, Bártfa, és Kassa városának írt levelek: Novák Á.: *Levelek Budáról* i. m.

³² Archiv hlavného mesta SR Bratislavy, Pozsony város tanácsa: Középkori oklevelek és levelek Nr. 1634. Vö. DF 239 734.

György tölti be a tisztséget.³³ Sajnos az oklevél pecsétjei elmosódtak és lekoptak, ezért csak annyit állapíthatunk meg, hogy két vörös viaszból készült főpapi és két zöld viaszból készült bárói pecséttel zárták le a levelet.

Következő két vizsgált levél egyaránt országgyűlési meghívó, melyet az országnagyok 1445. február 8-án állítottak ki Székesfehérvárott Zala megye nemesei és Bátmonostori Töttös László részére.³⁴ A Húsvét nyolcadára (1445. április 4.), Pestre hirdetett országgyűlés volt hivatott a polgárháború viszonyait rendezni.³⁵ A várnai csatát és I. Ulászló király halálát követően ez az első olyan levélpár, amely árulkodik az országtanács helyéről és összetételéről. E szerint Szécsi Dénes esztergomi érsek, Gatalóci Mátyás veszprémi püspök, Hédervári Lőrinc nádor, Újlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdák voltak a tanács vezetői. Bár a levelek pecsétjei kopottak, de megállapítható, hogy Gatalóci Mátyás veszprémi püspök az elvileg egy napon kelt leveleket két különböző pecsétjével hitelesítette. Címere, a patkó az egyik levélen egyszer, a másikon pedig háromszor tűnik fel a gyűrűs pecsét mezejében. Továbbá Újlaki Miklós erdélyi vajda pajzstartó angyalal kiegészített pecsétje is ezeken a leveleken tűnik föl elsőként.³⁶

Még ugyanezen év végéről 1445. december 17-ről való az a levélpár, melyet az országnagyok, név szerint Szécsi Dénes esztergomi érsek, Kecseti „Agmánd” Péter váci, Csetneki László nyitrai püspökök, Hédervári Lőrinc nádor, Újlaki Miklós erdélyi vajda, Rozgonyi György országbíró, Garai László macsói bán, Pelsőci Bebek Imre és István, Ónodi Cudar Simon, Tari Rupert és serkei Lorántfi György állítottak ki. A levelekben a korábban 1445. december 8-ra meghirdetett országgyűlés 1446. február 9-re történő halasztásáról értesítik Körmöcbányát³⁷ és Pozsonyt.³⁸ Utóbbit hét darab, egy sorba elhelyezett pecsét zárja le.³⁹ A három főpapi vörös viaszú pecsét közül mindegyik elmosódott. A következő négy, zöld viaszból készült főúri pecsét közül bizonyossággal csak az utolsó előtti, Rozgonyi György országbíró pecsétje azonosítható, a többi javarészt lekoptott. E szerint a kilenc világi főúr közül csak azok látták el pecsétjükkel a levelet, akik országos méltóságot viseltek, és azt fel is tüntették aláírásukban. Bár Bebek Imre ekkor ugyan egyike a hét főkapitánynak,⁴⁰ ez nincs föltüntetve. Cudar pohárnokmesteri tisztségét I. Ulászló halálával elvesztette, 1452-ig nem is töltötte be a méltóságot.⁴¹ Tari Rupert korábban királynéi lovászmesteri tisztséget látta el, ez itt már nincs feltüntetve úgy,

³³ Vö. Engel: *Arch I.* 47–48.

³⁴ DL 50 583. Zala okl. 260. sz.; DL 80 828., Zichy IX. 91–93.

³⁵ Knauz N.: *Az országos tanács* i. m. 18.

³⁶ Mivel a DL 64 766. oklevél napi kelete kiszakadt. Vö. Novák Á.: *The Seal Usage* i. m. 67–68., 71.

³⁷ Körmöcbánya: DF 250 106., Teleki József (szerk.): *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. X–XII.* Pest, 1853–1857. (továbbiakban: Teleki) X. 180–181.

³⁸ Pozsony: DF 240 862. téves kelettel, kép nélkül. Archiv hlavného mesta SR Bratislavy, Pozsony város tanácsa: Középkori oklevelek és levelek No. 2165.; Knauz N.: *Az országos tanács* i. m. 34–35.

³⁹ A körmöcbányai iratokról eddig még nem sikerült fotót szerezni.

⁴⁰ Engel: *Arch I.* 512. és 514.; DF 270 275.

⁴¹ Vö.: Engel: *Arch I.* 45.

mint más királynéi udvari tisztségek Erzsébet királyné halála után.⁴² Továbbá Lórántfi György, a gömöri ispáni tisztsége sem tűnik föl.⁴³ Ezek szerint az országtanács tagja nem csak az éppen tisztséget betöltő bárók lehettek. Ez a tendencia megegyezik a Zsigmond-kori gyakorlattal.⁴⁴

Az országnagyok 1448. november 26-án hatalmazták fel Bátmonostori Töttös Lászlót és Bucsányi Osvát volt macsói vicebánt, hogy Hunyadi ügyében Brankoviccsal tárgyaljanak.⁴⁵ A Péterváradon kelt oklevél intitulációjában Vitéz János váradi, Kálnói András pécsi, Herceg Rafael választott boszniai püspökök, Garai László nádor, Újlaki Miklós erdélyi vajda, Kórógyi János macsói bán, Csáki Ferenc bihari ispán, Marcali János verőcei ispán, Rozgonyi Rénold székelyispán, Frangepán Márton, Korbáviai Gergely, Zrínyi Pál, Szekcsői Herceg Pál és Buzlai Bertalan a péterváradi apátság kormányzója vannak megnevezve. Pecsétjével azonban csak Vitéz, Garai és Újlaki látta el ezt az oklevelet. Megjegyzendő, hogy a püspök és a nádor pecsétje között két pecsétnyi helyet hagytak ki, ez a megszokottól élesen eltér. Elképzelhető, hogy Kálnói és Herceg pecsétjének hagytak helyet, bár ezt a feltevést soha nem fogjuk tudni bizonyítani, és analógiát sem ismerünk.

Az 1450. március 28-án Mezőkövesden kelt parancslevelet is ebbe a típusba sorolhatjuk.⁴⁶ Feltehető ugyanis, hogy több példányban készült, és nem csak Nógrád megyét szólították fel az országnagyok a rendkívül adó fizetésére.⁴⁷ A rendkívüli adót a Jiskrával kötött fegyverszünetben foglalt kártérítésre szánták.⁴⁸ A béke aláírásakor jelenlévő tizen-négyszáz főpap és főúr az oklevélben mind felsoroltattak, pecsétet azonban csupán Hunyadi János kormányzó, Hédervári László egri püspök és további hét zöld viaszt használó főúr pecsételt. Azt azonban soha nem fogjuk tudni megmondani, hogy ki igen és ki nem, mivel az összes pecsét lekopott, csupán helyük látszik ma is.

1451 nyarának végén azonban a háború újra kitört Jiskra és Hunyadi között.⁴⁹ A cseh zsoldosvezér elszigetelése érdekében Hunyadi és az országnagyok levélben szólították fel szeptember 27-én Kassa, Lőcse, Eperjes és Bártfa városát, hogy ne működjenek együtt Jiskrával.⁵⁰ A levelet négy főpap és kilenc főúr adta ki, pecsétjével azonban nyolcan látták el, ezért két sorban elhelyezve azokat. Szécsi Dénes esztergomi érsek, Szilasi Vince váci, Kálnói András pécsi, Zeleméri Miklós nyitrai püspökök pecsétjei már csak sejtethetők a vörös viasszal felkent keresztek közepén elmosódott viaszdarabokban. Raj-

⁴² Vö.: Engel: *Arch* I. 54–61.

⁴³ Vö.: Engel: *Arch* I. 131.

⁴⁴ Ezt a jelenséget elsőként Engel Pál mutatta ki. Vö. Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest, 1977.

⁴⁵ DL 80 930., Zichy IX. 205.

⁴⁶ DL 73 005., Jászai Pál (szerk.): Okleveles todalék. In: *Tudománytár Értekezések*, 10 (1841) 8. füzet. 127–130.

⁴⁷ Vagyis Knauz szerint a kormányzótanács, Hunyadi környezetében tartózkodó országnagyok. Knauz N.: *Az országos tanács* i. m. 95.

⁴⁸ Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszinga mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, 1917. 245.

⁴⁹ Tóth-Szabó P.: *A cseh-huszinga mozgalmak* i. m. 247–249.

⁵⁰ Štátny archív v Prešove, Pobočka Bardejov, Bártfa város levéltára. No. 662. Vö. DF 213 348.

tuk kívül négy világi főúr pecsételt, az első sorban feltehetően Garai László nádor⁵¹ és Újlaki Miklós erdélyi vajda, bár utóbbi pecsét nagyon elmosódott. A második sorban külön álló két zöld viaszú főúri pecsétek számomra azonosíthatatlanok, talán Rozgonyi János erdélyi vajda és Homonnai Bertalan lehetett a gazdájuk.⁵²

Az országnagyok 1454. december 19-én a következő év január 20-ára országgyűlést hirdettek. Az ország rendjeit erről Péterváradon kelt meghívólevelekben értesítették, melyből három példány maradt ránk.⁵³ A Szabolcs és Szatmár megyéknek, valamint az erdélyi szászoknak küldött levelek – a címzettekhez leszámlítva – teljesen megegyeznek. Az intulációban Herceg Rafael kalocsai érsek, Kálnói András pécsi püspök, Hunyadi János beszercei gróf és főkapitány, Garai László nádor, Újlaki Miklós erdélyi vajda és Kórógyi János macsói bán neveit tüntették föl. Az oklevél aljára mind a hat országnagy elhelyezte pecsétjét. A pecsétek sorrendjénél érdemes kicsit elidőznünk. Herceg és Kálnói püspökök pecsétje után következik Hunyadi János vörös viaszú pecsétje. A vörös viasz használata királyi adományhoz volt kötött világi személyek számára. Hunyadi ezt a jogot beszercei grófi kinevezésével nyerte el,⁵⁴ és mivel az ország főkapitánya is volt egyben, ezért a világi méltóságviselők közül ő nyomhatta pecsétjét elsőként a papírra. Őt követte a sorban zöld viaszú pecsétjével az ország nádora, Garai László és az erdélyi vajda, Újlaki Miklós. Hatodikként Kórógyi János macsói bán erősítette meg a levelet méltóságához mérten az erdélyi vajda után. Ugyanakkor vörös viaszt használt, hiszen családja a Castellis örökös ispánja címet viselte, amivel együtt járt a vörös viasz használatának joga.⁵⁵

Hat olyan személy pecsétjét sikerült eddig azonosítani, aki világi személyként vörös viaszt használt. Hunyadi János kormányzón, majd főkapitányon és Kórógyi Jánoson kívül Tallóci Matkó horvát–dalmát–szlavón bán, mint Cetina grófjának ismeretes vörös viaszú pecsétje.⁵⁶ Frangepán Zsigmond Veglia, Zengg és Modrus grófja, valamint Korbavai Gergely Korbávia grófja Szentpétery Imre adatai szerint Hédervári Imre felmentőlevelére vörös viaszpecsétjeiket helyezték.⁵⁷ Bár nem magyar báró, de a korszak egy sokpecsétes oklevelén tűnik fel Brankovics György szerb despota vörös pecsétje.⁵⁸

⁵¹ Vö. Novák Á.: *Levelek Budáról* i. m. 163.

⁵² Nyolc nappal korábban, 1451. szeptember 20-án Szentlőrincről Hunyadi János és társai Bártfát már felszólították az ellenállásra (DF 213 347.). Ennek az oklevélnek a képei azonban még nem állnak rendelkezésemre, így az elemzésükre nincs módom. A kiadását ld. Tóth-Szabó P.: *A cseh-huszinga mozgalmak* i. m. 394–395.

⁵³ DL 81 190. és DL 81 191., Zichy IX. 475–476.; Arhivele Statului Sibiu, Szász Nemzeti Levéltár, Urkunden II. 159. Vö. DF 244 825.; UGDs V. 2948. sz.

⁵⁴ Teleki X. 356–363.

⁵⁵ A nem mindennapi grófi címről legújabbban: Neumann Tibor: Találkozó Konstanzban (A Kórógyiak grófi címe). *Turul*, 87. (2014) 104–108.

⁵⁶ MH 10018.

⁵⁷ Szentpétery I.: *Hédervári* i. m. 163–165. Ugyanezen az oklevélen Kórógyi János vörös viaszú pecsétje is feltűnik. Vö.: Szentpétery I.: *Hédervári* i. m.

⁵⁸ DL 39 290.

Utóbbin és Hunyadin kívül, a többieknek a rangja még nem tette lehetővé, hogy a pecsételési sorrendben előrébb kerüljön, mint amit tisztsége megengedne.⁵⁹

A következő levélpárunk 1455. május 26-án kelt Budán.⁶⁰ Az országnagyok országgyűlésre hívták Győrbe június 8-ára Várdai Miklós kincstartót és Bátmonostori Töttös Lászlót. Szécsi Dénes esztergomi érsek, Kálnói András pécsi, Vitéz János váradi püspökök, Hunyadi János besztercei gróf, Garai László nádor és Újlaki Miklós erdélyi vajda voltak a levelek aláírói. Mindkét oklevél sajnos nagyon rongált. Így azon kívül, hogy három főpapi és egy-egy vörös és zöld viaszú világi személy pecsételte meg a leveleket, nem tudunk pecsétteni megállapítást levonni. Csupán azt, hogy Újlaki Miklós pecsétje egyiken sem szerepel, bár az aláírók között őt is feltüntették.

Jelen tanulmányban utolsó részletesen tárgyalt iratunkat Szécsi Dénes esztergomi érsek, Salánki Ágoston győri, döbröntei Himfi Tamás zágrábi püspökök, Garai László nádor, Újlaki Miklós és Rozgonyi János erdélyi vajdák valamint Gutti Ország Mihály udvarmester állította ki az erdélyi szászok országgyűlési meghívójaként 1457. szeptember 22-én Győrben.⁶¹ A pátens formában kiállított oklevél aljára hat darab pecsétet nyomtak. Sajnos a főpapi pecsétek elmosódtak, de Garai László nádor és Rozgonyi János erdélyi vajda pecsétjei viszonylag épen fennmaradtak. A két báró pecsétje között egy kb. egy centiméter átmérőjű kör alakú pecsét maradványai vehetőek ki. Tulajdonosa feltehetően Újlaki Miklós, akinek ez a magánpecsétje itt tűnik fel először.⁶²

A megpecsételési sorrendje és a méltóságsor kapcsolata⁶³

Fentebb a korszak örökös ispánjai kapcsán tértem ki röviden az oklevelek pecsételési sorrendjére. Az esetek többségében meglévő gyakorlatnak megfelelően, miként azt Lövei Pál az 1358. évi, a Dubrovnikai Állami Levéltárban őrzött oklevél kapcsán is megjegyzi, az oklevelek megpecsételését általában balról jobbra a legelölkelőbbek kezdik.⁶⁴ Első helyen tehát a király, majd a királyné, őt követik a főpapok – a méltóságsorban megegyező rangsor szerint⁶⁵ – majd a világi méltóságviselők a náddal az élen, záráskepp pedig azok

⁵⁹ Vö. Neumann T.: *Találkozó Konstanzban* i. m. 107. Ld. még a 32. jegyzetben idézett munkát. Az örökös ispánságokról ld. C. Tóth Norbert: *Az örökös ispánságok Zsigmond király korában. Történelmi Szemle*, 53. (2011) 467–477. A vörös viasz használatának elméleti háttéréről ld. ifj. Szentpétery Imre: *A vörös viaszpecsét bizonyító ereje a középkorban*. In: Baráth Tivadar et al. (szerk.): *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Pécs, 1938. 440–453.

⁶⁰ DL 81 209. és DL 81 210., Zichy IX. 448–499.

⁶¹ Arhivele Statului Sibiu, Szász Nemzeti Levéltár, Urkunden II. 182. Vö. DF 244 825., UGDS V. 3086. sz.

⁶² Ennek nyomai láthatóak az Eperjes és Bártfa számára küldött leveleken is, melyek 1457. november 29-én keltek. Vö.: Novák Á.: *Levelek Budáról* i. m. 163.

⁶³ Eme vizsgálati szempontot Solymosi László javaslatára vettem fel, tanácsait ezúton is köszönöm.

⁶⁴ Bertényi Iván: *Pecséttan*. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 2001. 258.; Lövei P. – Takács L.: *Egy 1358. évi dubrovnikai* i. m. 131.

⁶⁵ Összehasonlításként ld. a korszak egy méltóságsorát: Teleki X. 22–23.

a világiak, akik nem viselnek méltóságot. Korszakunkból erre tökéletes példaként hozható Albert király 1439. szeptember 17-i oklevele.⁶⁶ Erzsébet királyné bizonyító levelét a Szent Korona átadásáról gyámpecséttel erősítették meg a jelenlévő országnagyok. Ennél az esetről a királyné pecsétjét közvetlen a szöveg alá középre nyomta, és alá kerültek a gyámpecsétek két sorba.⁶⁷

Egy másik jellemző pecsételési sorrend is szokásban volt. A király pecsétjét középen helyezték el tőle pedig jobbra és balra kaptak helyet a világi és egyházi személyek pecsétjei méltóság szerint csökkenő sorrendben.⁶⁸ Korszakunkban ezt a módot I. Ulászló király alkalmazta előszeretettel. Ilyen az 1440. március 8-án, még Krakkóban kiadott oklevele, melyen a király pecsétje középen tőle jobbra az egyházi, balra pedig a világi méltóságok pecsétjei kaptak helyet.⁶⁹ 1440. június 15-i oklevélén a királytól jobbra a magyar, balra a lengyel országnagyok pecsétjei függenek.⁷⁰ Fontos szempont volt a szimmetria. A főpapok általában kevesebben voltak, mint a világiak, ezért az egyháziak oldalára kerültek át az országos tisztséget nem viselő világi személyek.⁷¹ I. Ulászló, Erzsébet királynénak kiállított menlevelét is középen pecsételte meg, tőle jobbra a főpapok után a lengyel országnagyok, balra pedig a magyar világi főurak pecsételték.⁷² Ugyanakkor a megerősítő záradékban szigorú rang szerinti sorrendben – mint a méltóságsorokban – követik egymást a méltóságok.⁷³ A felsorolás különösen tanulságos, hiszen a főpapok után következnek Brankovics és Cillei, majd a magyar és lengyel világiak feltehetően rang szerint jegyeztettek fel, a két ország méltóságviselőinek rangját mintegy összehasonlítva.

A páténs formában, a szöveg alá nyomott pecsétekkel kiadott levelek esetében szinte kizárólagos a balról jobbra hierarchia szerint csökkenő sorban történt a pecsételés. Eddigi kutatásom során egy kivételt találtam. 1443. augusztus 25-én a Jiskra ellen vonuló magyar sereg vezérei Rozgonyi Simon egri püspök vezetésével menlevelet adtak ki Igló alatt a lőcsei bírák részére.⁷⁴ Az oklevél erősen sérült, szakadozott. A szöveg alá két sorban legalább kilenc darab pecsétet nyomtak eredetileg. Az első sorban nyolc pecsét nyoma vehető ki. A pecsételési rend ebben az esetben sajátos. Rozgonyi vörös

⁶⁶ DL 39 290. A királyné és a János kalocsai érsek közé Brankovics György „tartományúrként” ékelődik, vagyona, hatalma, tisztsége alapján az őt megillető helyen vörös viasszal.

⁶⁷ DL 13 457.

⁶⁸ Ilyen maga a dubrovnikai 1358-as oklevél is. Ld. Lővei P. – Takács I.: *Egy 1358. évi dubrovnikai i. m.*

⁶⁹ DL 39 291.

⁷⁰ DL 13 554.

⁷¹ Igaz ez a fentebb említett DL 39 291. oklevélre is. Magyar példa a DF 287 161–2. oklevelek. Ezeket ma az Arhiv Republike Slovenije ljubljani levéltárban őrzik, az oklevél xerox a pecsétek pasztik másolatát a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban volt alkalmam szemrevételezni. Ez alapján Marcali Imre somogyi ispán a főpapok után pecsételt.

⁷² Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatssarchiv (továbbiakban: HHStA) AUR 1442. VIII. 16. 35 beírt pergamenszalaggal. DF 258 234.

⁷³ Teleki X. 118–120.

⁷⁴ Štátny archív v Levoči Pobočka Levoča, Lőcse város levéltára. Lőcse város tanácsa: Oklevelek Fasc. 2. Nr. 1. Vö. DF 282 582.

viaszú, középen lévő pecsétje után – a másik két azonosítható pecsét elhelyezkedése alapján – a legvalószínűbb, hogy az oklevél *intitulatio*jában megnevezett személyek sorrendjében a pecséteket jobbra-balra-jobbra-balra nyomták alá. Vagyis balról jobbra haladva a pecsételés feltételezett sorrendje: Pelsőci Bebek Miklós fia László, Homonnai István, Pelsőci Bebek István, Rozgonyi Simon, Pálóci László, Szécsényi László, Ónodi Cudar Jakab, Perényi Miklós. A második sorban Rozgonyi pecsétje alatt egy zöld viaszú pecsét nyoma vehető ki. Sajnos biztosan sohasem fogjuk tudni bizonyítani ezt a feltevésünket, hiszen Pelsőci Bebek István, Rozgonyi Simon és Ónodi Cudar Jakab pecsétjén kívül az összes lekopott. Mégis, ez a koncentrikus körben kifelé haladó pecsételési mód a legkézenfekvőbb magyarázat. Ezzel pedig a korszak egyedülálló emléke ez az oklevél. Ez utóbbi és az összes említett példa azt a nézetet erősíti, hogy a királyi tanácsban – de annak hiányában az országnagyok között is – kifejezetten fontos volt a hierarchiai sorrend.⁷⁵

Pecséthasználati megfigyelések

Az eddig feldolgozott anyag és korábbi kutatásaim⁷⁶ lehetővé teszik, hogy néhány óvatoss és remélhetőleg további figyelmet érdemlő következtetést tegyek. Tipológiai vizsgálatokba nem bocsátkoznék, de kutatásaim megerősítik Lővei Pál azon megállapítását, mely a pontifikális pecsétekre vonatkozik.⁷⁷ A vizsgált privilegialis oklevelek közül csupán egy mandorla alakú pecsétet találni, ez pedig nem más, mint Rozgonyi Simon egri püspöki pecsétje az 1440. július 17-i oklevélén.⁷⁸

A Perényi János pecséthasználatának vizsgálata során tapasztalt pecsétváltások felkeltették figyelmemet, és erre analógiákat vagy ellentmondásokat kerestem a rendelkezésre álló anyagban. Az egyik legkevésbé meglepő tény, hogy az országnagyok, ha új tisztséget nyertek el, korábbi pecsétjüket újra cserélték. Ezt tapasztaljuk Pálóci László ajtónállómesterből (1439–1446)⁷⁹ országbíróvá (1446),⁸⁰ Garai László macsói bánból (1445–

⁷⁵ Annak ellenére, hogy ismerünk olyan okleveleket is, ahol némely pecsét „rossz helyre került.” Vö. Szentpétery I.: *Hédervári* i. m.

⁷⁶ Novák Á.: *The Seal Usage* i. m.; Novák Á.: *Vizsgálati szempont* i. m.; Novák Ádám: *Sigilli Bani Machoiensis – A 15. századi pecséthasználat vizsgálata a macsói bánok pecsétjein keresztül (1431–1457)* – Előadás. *Régészeti és történettudományi konferencia 2014. szeptember*. Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelmi Intézet.

⁷⁷ „A pontifikális pecsétek fokozatosan átadták helyüket a főpapok kicsiny, praktikusabban használható gyűrűspecéséteinek.” – Lővei P.: *Sokpecsét oklevelek* i. m. 141.

⁷⁸ DF 287 160. Az I. Ulászló király koronázásához kapcsolódó oklevelek pecsétjeit Lővei Pál jóvoltából szemrevételezhettem fekete-fehér fotókon keresztül, melyet még Engel Pál készített.

⁷⁹ E tisztséghez köthető pecsétje látható a DL 39 290. oklevél 11. és DF 258 234. oklevél 13. helyén.

⁸⁰ Első ilyen pecsétje 1447. június 1-ről származik, a DF 287 192., HHStA AUR 1447. VI. 1. 5. h. Ezt követően az egész korszakon át ezt használja. Például: 1456. július 15-én az Archiv mesta Košice, Collectio Schwartzbachiana No. 279. 2. h. Vö. DF 270 319.

1447)⁸¹ nádorrá (1447)⁸² történő kinevezésekor. Hunyadi János esetében ez még kézenfekvőbb volt, hiszen erdélyi vajdából (1441–1446)⁸³ lett kormányzó (1446),⁸⁴ majd grófi címe után főkapitányi kinevezést kapott (1453).⁸⁵ Hasonlóképpen megfigyelhető ez a főpapkánál is. Herceg Rafael boszniai püspökként (1444–1450)⁸⁶ más pecsétet használt, mint kalocsai érsekként.⁸⁷ El kell mondanunk azonban azt is, hogy ilyen következetesség nem mindenkinél figyelhető meg, voltak, akik felváltva használták pecsétjeiket, mint Gatalóci Mátyás. Váci püspökként (1438–1439)⁸⁸ és veszprémi püspökként⁸⁹ is használta ugyanazt a pecsétet. Sőt akár egy napon mindkettőt is, mint ahogy arra fentebb rámutattam. Rozgonyi Simon egri püspök is felváltva használta kör alakú⁹⁰ és nyolcszögletű hattyús gyűrűspecsétjét.⁹¹

Mindezek tükrében érdekes pecsétváltási dátumnak tűnik az 1445. év eleje. Egyes személyek, bár ugyanolyan tisztséget töltöttek be, mégis más-más pecsétet használtak előtte és utána. Ugyanúgy megfigyelhető ez Újlaki Miklós erdélyi vajda, Garai László macsói bán esetében is, mint Perényi János tárnokmesternél. Több példával alátámasztható tendencia figyelhető meg pecséthasználatukban, miszerint 1440 és 1444 között használt pecsétjükkel 1444 után már nem találkozunk több-, illetve sokpecsétetes okleveleken. Újlaki Miklós 1441. szeptember 10-én még családi címeres, kör alakú pecsétjét használja,⁹² 1445-től kezdve azonban ez a pecsétkép kiegészül egy, a címet tartó angyallal.⁹³ Garai László macsói bán 1439. szeptember 17-én pecsétjének kör alakú a pecsétmezeje,⁹⁴ 1446-ban háromkaréjoszá módosul.⁹⁵ Egy 1445-ből származó napi kelet nélküli oklevélen mindkettejük újabb pecsétje maradt fenn.⁹⁶

⁸¹ Utolsó ilyen pecsétje Hédervári Imre felmentő levelén található. Bár ekkor már nádor, kinevezése a napokban történhetett, ezért használhatja még a „Ladislaus de Gara Dei Gratia Banus Machoviensis” rövidítésével ellátott pecsétjét. Vö. Szentpétery I.: *Hédervári i. m.*

⁸² Első nádori pecsétjével 1448. november 26-án találkozunk többpecsétetes oklevélen a DL 80 930. 2. h. Ettől kezdve mindegyik levélen ezt találjuk, kivéve a HHStA AUR 1453. IX. 13. Vö. DF 287 204. oklevél esetében, azon valamilyen okból bírói nagypecsétje szerepel. Analógia: DL 14 234. 1449. március 13.

⁸³ Pecsétjére példa: DL 50 583. okl. 5. h.

⁸⁴ Első megjelenése sokpecsétetes oklevélen: 1447. szeptember 13. a 2. h. Szentpétery I.: *Hédervári i. m.* Később: DL 14 379. 1. h.

⁸⁵ DL 81 190–91. 3. h.

⁸⁶ Szentpétery I.: *Hédervári i. m.* 8. h.

⁸⁷ DL 81 190–91. 1. h.

⁸⁸ DL 39 290. 7. h.

⁸⁹ DL 39 293. 2. h.

⁹⁰ DL 44 321. 2. h.

⁹¹ DL 13 647. 1. h. és Esztergomi Primási Levéltár, Esztergomi Székesfőkapitán Magánlevéltára, Acta radicalia 47-1-30. Vö. DF 201 289. 2. h.

⁹² DL 39 293. 2. h. Vö. DL 13 683.

⁹³ Ld. fentebb az 1445. február 8-i levelek tárgyalásánál.

⁹⁴ DL 39 290. 6. h.

⁹⁵ 1446. június 16. DL 102 498. Vö. 1447. szeptember 13. Szentpétery I.: *Hédervári i. m.* 163.

⁹⁶ DL 64 766. Igaz Újlaki pecsétje (1. h.) elég töredékes, de az angyal feje a pecsétfőn kivehető.

Összegzés

A fentebb leírt példák jól mutatják a több-, és sokpecsétetes oklevelek kutatásában milyen lehetőségek rejlenek. Ha egy korszak összes ilyen forrását egy adatbázisba szerkesztjük, segítségével adatok nyerhetőek ki az országtanács összetételére, annak tartózkodási helyére, mozgására vonatkozóan, archontológiai listáinkat finomítani lehet, nagyságrendileg több propozográfiai adatot nyerhetünk a királyi és az országtanács tagjairól. Nem állítom, hogy erre csak és kizárólagosan a sok-, és többpecsétetes oklevelek alkalmasak, de tanulmányozásuk nélkül nem lehet teljes, és átfogó képet alkotni. Ugyanez igaz az egyes személyek pecséthasználatainak vizsgálatára. A több-, és sokpecsétetes oklevelek csak töredékét jelentik egy-egy országos méltóság pecsétanyagának, ugyanakkor teljes kép nem ismerhető meg nélkülük.⁹⁷ Az is figyelembe veendő, hogy az udvari méltóságot viselők bár fontos és befolyásos személyek, mégsem érhetőek tetten egyedi oklevéladásuk során. Ezen tisztségek archontológiai kutatásán nagyot lendíthet az ilyen típusú források teljes vizsgálata, nem csak a tárgyalt korszakban. Még nehezebb dolgunk van, ha az udvari tisztségviselők itineráriumára vagyunk kíváncsiak ugyanazon oknál fogva.⁹⁸

Dolgozatomban rámutattam arra is, hogy a pecsét elhelyezésének meghatározott menete, szokása volt, tükrözte az országnagyok közötti rangsort. Így a sokpecsétetes oklevelek a hatalmi reprezentáció eszközei, hirdetői voltak saját korszakukban, ma pedig ennek forrásai. Egy korszak összes ilyen típusú iratának vizsgálata lehetővé teszi így a hatalmi reprezentáció vizsgálatát is. Épülő adatbázisunk egyik haszna, hogy ilyesfajta elemzésekben segítse a kutatókat. Az összes oklevél feldolgozását követően pedig egy online elérhető digitális pecsétkatalógust állíthatunk fel, összegezve szakirodalmunk eddigi történeti és művészettörténeti leírásait.

Az elmondottak alapján jól látszik, hogy forrásrendszerezést kívánok végezni és katalógust szeretnék készíteni. Meggyőződésem, hogy az elkészítendő munka sok más történeti és művészettörténeti kutatás segítségére lehet. Magam is vizsgálati segédanyagként kívánom használni nem művészettörténeti, hanem pecsétteni, illetve társadalom- és politikatörténeti szempontból. A múltban elvégzett hasonló vizsgálatok is számos történeti kérdést megválasztak, gondolhatunk itt az országbírói pecséthasználat vizsgálata során kikristályosodó kúriai reformokra,⁹⁹ vagy a kúria személyzetének összetételére, itineráriumára.¹⁰⁰

⁹⁷ Már csak azért sem, mert a DL–DF adatbázis a több-, és sokpecsétetes okleveleknél gyakran nem tünteti fel az összes kiadót, vagy éppen a pecsételők névsorát.

⁹⁸ Az ajtónállómesterek például nagy befolyással rendelkező bárók voltak, mégis mivel oklevéladásuk gyérnek nevezhető, kevésbé érzük tetten a tisztség birtokosát, mint például Pálóci Lászlót, Marcali Jánost, Kompolti Jánost, vagy Ország Mihályt.

⁹⁹ Bertényi Iván: *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Budapest, 1976.

¹⁰⁰ C. Tóth Norbert: Rozgonyi Simon országbíró-sága (1409–1414). In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): *“Fons, skepsis, lex.” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2010. 49–75.

RÓZSA MÁRTON

Thessalonikéi arisztokraták a 12. század első évtizedeiben

EUDOKIA HOZOMÁNYA ÉS A BURTZÉS TESTVÉREK ÖRÖKSÉGE*

I. **A**LEXIOS, a dinasztiaeremtő császár uralma nem csak a trónon nyitott új korszakot, hanem új politikai rendszer kezdeményei, új kormányzati megoldások jelentek meg, amelyek néhány évtized alatt a társadalom működésére és szerkezetére is hatással voltak. Az úgynevezett „kiterjesztett családi kormányzat”, amelynek lényege, hogy a császár saját rokonait ültette a kormányzat vezető pozícióiba, egy újfajta vezető elit kialakulásához vezetett, amelyet nevezhetünk elsőrangú vagy vezető elitnek. Az elsődlegesen császári rokonságon alapuló elitképződés pedig merevebbé tette a társadalmi rétegződést.

Az új komnénosi elit nem egyezett meg a régi politikai elittel. Számos előkelő család veszített befolyásából azzal, hogy kívül került a császári rokonság körén, ezzel párhuzamosan a közemberek közül felemelkedők számára is szűkösebb lehetőségek álltak rendelkezésre. Azonban még itt is előkelőkről beszélünk, akik a birodalom adminisztrációjának alsóbb fokain vagy a császári rokonság által kevésbé érintett egyházban érvényesültek. Így alakult ki a másodrangú elit, amely igen heterogén csoportosulásnak tekinthető, hiszen beletartozik a központi császári kormányzatban elhelyezkedő fővárosi alsóbbszintű hivatalnokarisztokrácia, a tartományok helyi ügyeiben érdekelt tartományi arisztokrácia és a városi középréteg (*pepaideumenoí*).¹

Fontos megemlíteni, hogy e három alréteg nem tekinthető igazán a Komnénos-kor vívmányainak. A vezető vagy elsőrangú elit egyértelmű és éles elkülönülése, illetve ezzel párhuzamosan az elit többi részének a birodalom irányításából való szinte teljes kiszorítása az, ami új elem volt. A fővárosi hivatalnokarisztokráciát, a tartományi arisztokráciát és a városi középréteget magába foglaló másodrangú elitről innentől beszélhetünk.

* Szeretném megköszönni témavezetőmnek, Nagy Baláznak, illetve Niels Gaulnak a kutatásom során nyújtott segítségüket és hasznos tanácsaikat.

¹ Korábbi tanulmányaimban e három alréteget, még egymástól elkülönülő rétegekként kezeltem. Niels Gaul hívta fel rá azonban a figyelmet, hogy a három társadalmi csoport között nagyon nehéz éles határt húzni a különböző természetű összefonódások miatt. Ezért kezdtem el az utóbbi időben használni a másodrangú elit fogalmát, amely egy nagyobb és a társadalom többi részétől jobban elkülöníthető rétegbe fogja össze a három csoportosulást.

A másodrangú elitről egészében nem született sok munka eddig, amely részben az eltérő társadalomszemléletnek köszönhető, részben pedig annak, hogy sokan nagyobb hangsúlyt fektettek az arisztokrata elemek vizsgálatára.² Nem véletlen, hogy a réteg legteljesebb vizsgálatát Alexander Kazhdan végezte el a 10–12. századi bizánci arisztokráciát elemző művében.³ Kazhdan útján tovább haladva Paul Magdalino foglalkozott az úgynevezett „second-class aristocracy” körülményeivel, amely leginkább az általam fővárosi hivatalnokarisztokráciának nevezett réteggel egyezik meg, bár nem világos a városi középréteghez és a tartományi társadalomhoz fűződő viszonya.⁴

Az eltérő felosztások, csoportosítások kérdésétől eltekintve is számos olyan jelenség maradt, amely nem kapott kellő figyelmet az eddigi kutatásokban. Ezek közé sorolható a másodrangú elit tagjainak házassági politikája, illetve a vezető elit tagjaival kialakított kapcsolataik természete és hatása. Paul Magdalino foglalkozott a komnénosi elit házassági politikájával, ám ezt a Komnénosok rokoni körének kialakulásának és fenntartásának – lényegében a császári hatalmi politikának – szemszögéből vizsgálta.⁵ A korszakban működő kapcsolati hálózatokról sem született sok munka, ám mindenképpen meg kell említeni Margareth Mullett könyvét, amely többek között Theophylaktos achridai érsek kapcsolati hálózatát vizsgálja.⁶

A tanulmány kezdőgondolatához visszatérve érdekes kérdés, hogy az I. Alexios uralmát jellemző viszonylagosan nagy társadalmi változások milyen hatással voltak, nemcsak az amúgy is heterogén másodrangú elitre, hanem annak alrétegeire is. A társadalmi mobilitás – akár felemelkedésről, akár lesüllyedésről beszélünk – igen összetett háttérű csoportokat eredményezett, amelyek képviselői a közel azonos gazdasági feltételek és társadalmi rang mellett is nagyon eltérő családpolitikát alkalmaztak, és ebben szerepet játszhattak a vezető elit tagjaival kiépített kapcsolatok minőségében mutatkozó különbségek is.

Ennek szemléltetésére jó lehetőséget szolgáltat két eset, amelyeket az athosi Docheiariu kolostor levéltárából előkerült dokumentumokból ismerhetünk meg. Nem

² A bizánci arisztokrácia kutatása évtizedes vita tárgya a réteg definíciós problémái folytán. A kutatók a mai napig nem tudnak dűlőre jutni azon, valóban érdemes-e arisztokráciáról beszélni Bizánc vonatkozásában. Cheynet elutasítja azt a nézőpontot, amely az arisztokrácia helyett az elit vizsgálatára helyezi a hangsúlyt – Jean-Claude Cheynet: *The Byzantine Aristocracy (8th–13th Centuries)*. In: *Uő: The Byzantine Aristocracy and its Military Function*. Aldershot, 2006. (Variorum Collected Studies Series 859.) I. (A kötet oldalszámozása nem folyamatos.) A bizánci arisztokrácia- és elitkutatás történetéről részletes elemzést nyújt Alexander P. Kazhdan – Sylvia Ronchey: *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine dell'XII secolo*. Palermo, 1997. (Nuovo Prisma 3.) 51–66.

³ Kazhdan, A. P. – Ronchey, S.: *L'aristocrazia bizantina* i. m.

⁴ Paul Magdalino: *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge, 1993. 188–189., 320–323. Úgy tűnik, Magdalino – akárcsak Kazhdan – szélesebb értelmezéssel élt az arisztokráciát illetően. Ennek egyik legfőbb jele az, hogy olyan, társadalmi háttérét tekintve nehezen meghatározható személyt is az arisztokráciához sorolt, mint Ióánnész Tzetzés.

⁵ Magdalino, P.: *The Empire of Manuel* i. m. 201–217.

⁶ Margaret Mullett: *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*. Brookfield (Vermont), 1996. (Birmingham Byzantine and Ottoman monographs 2.).

csak a két oklevél lelőhelye azonos, hanem kronológiai és földrajzi értelemben is igen közel lefolyt eseményekről adnak tudósítást. A korábbi 1112-ben kelt dokumentum egy bizonyos Eudokia Bryai környékén fekvő hozománybirtokainak eladásáról szól, míg a későbbi 1117-es oklevél Niképhoros Burtzés és a kolostor ingatlancseréjét rögzíti, amikor szintén Bryai közelében fekvő földekről van szó. Jelen tanulmányomban e két eseten keresztül mutatom be, hogy a másodrangú elit egyik alrétegén, a tartományi arisztokrácián belül milyen különbségek figyelhetők meg a házasságpolitikában és a személyi kapcsolatok hatásában. Emellett a két birtokügy kapcsán óhatatlanul előjön a réteg gazdasági helyzetének kérdése, habár két eset példáján keresztül nem lehet a teljes társadalmi csoportra vonatkoztatva határozott megállapítással élni.

Az elemzést az időben előbb történt birtokeladással kezdem, amelyet Eudokia kezdeményezett. Az eladásról szóló oklevél lényegében adásvételi szerződés, ám valójában egy összetettebb dokumentummal van dolgunk: több más dokumentumot is részben vagy egészében idéz, aminek köszönhetően jórészt rekonstruálni lehet az ügymenetet is. Továbbá a szerződés alá helyezték Eudokia férjének a hozomány elidegenítését támogató nyilatkozatát is.

Az üggy Eudokia kérvényével (*deésis*) kezdődött, amelyet írott formában juttatott el Thessaloniké és Serrés (és az alárendelt területek) kormányzójának (*dux kai praitór*), Andronikos Dukasnak.⁷ Folyamodványában Eudokia arra kéri a tartomány vezetőjét, állítasson ki egy határozatot (*dékretón, hypomnéma*), amely elismeri a hozomány adásvételének törvényességét.⁸ A kérvényező feleség hozományának eladását szörnyű anyagi helyzetük tette indokolttá, ám ilyen jellegű vagyon elidegenítését házasság alatt erősen korlátozták a törvények.⁹ Andronikos Dukas elfogadta Eudokia érvelését, így a kormányzó egyik emberére, Elpidios Chandrénosra hárult az írott engedély kiadása. Elpidios egy előkelőkből álló tanácssal vitatta meg a kérés jogosságát. Kihallgatták Eudokiát, majd megállapították, hogy a család vagyoni helyzete valóban indokolja a közbelépést, illetve a hatályos törvényekre hivatkozva elfogadhatónak vélték a hozomány eladását.¹⁰ Eudokia az athosi Docheiariu kolostorral kötött egyezséget, amely szerint három birtokért cserébe 28 *nomisma* (latin nevén *solidus*) értékű pénzt kapott a szerzetesektől.¹¹

Az oklevéllel és a benne rögzített üggyel már néhány kutató foglalkozott: Jean-Claude Cheynet az öröklés és a hozomány szempontjából vizsgálta Eudokia esetét, míg Leonora Neville a vidéki társadalom hatalmi viszonyainak elemzéséhez tanulmányozta a szerződést.¹² Utóbbi szerző kifejezetten ellentmondásosnak véli a szerződés és ezen keresztül

⁷ Docheiariou 67–68.: 3. sz. 10, 15–16. sor.

⁸ Uo. 68.: 3. sz. 19. sor.

⁹ Uo. 67–68.: 3. sz. 9–10., 17–19. sor.

¹⁰ Uo. 68–69.: 3. sz. 13–15., 24–35. sor.

¹¹ Uo. 69–70.: 3. sz. 39–40. sor.

¹² Jean-Claude Cheynet: *Aristocracy and Inheritance (11th–13th Centuries)*. In: Uő: *The Byzantine Aristocracy* i. m. IV. (A kötet oldalszámozása nem folyamatos.); Leonora Neville: *Authority in the Byzantine Provincial Society*. Cambridge, 2004. 144–147. Cheynet egy másik tanulmányában a bizánci

Eudokia érvelését, ami gyanúra adhat okot. A dokumentumot végigolvasása után csak egyetérteni lehet Neville gyanakodó álláspontjával, annyival azonban mindenképpen kiegészíteném, hogy nem csak Eudokia megbízhatatlansága okozhat fejtörést a kutató számára, hanem a többi okmány beillesztett szövegei és azokon keresztül az egész eljárás több kérdést is felvet, amelyekre nem lehet biztos válasszal élni.

Az első probléma az ügyet elindító Eudokia rokoni háttere és családjának vagyoni helyzete. Ahogy már a szerződés elején is említi, Eudokia Geórgios Burión *patrikios* lánya és Stephanos Rasopólos *prótopatharios* felesége volt.¹³ A két családnév kutatása viszont nem sok eredményt hoz a kutató számára, hiszen egyedül Eudokia szerződésében kerülnek említésre. Érdekes adalékkal szolgálnak az oklevél azon utalásai, amelyek szerint az eladásra kerülő birtok korábban Plastaras birtoka volt.¹⁴ A Thessaloniké környékéhez kötődő Plastaras családról a 14. századból is maradt fenn feljegyzés birtoknév formájában.¹⁵ Ugyanakkor nem tudjuk, milyen módon került a Burión család birtokába a Plastarasok vagyonának szóban forgó része. A szerződés kritikai kiadását elvégző Nicolas Oikonomidész is csak feltételezni tudja, hogy házasságon keresztül került hozományként Eudokia apjának kezébe.¹⁶ Mindenesetre a Plastarasokkal kimutatott, de meglehetősen halovány kapcsolatot leszámítva szinte nincs olyan bizonyíték a családi hátteret illetően, amely arra utalna, hogy kétségkívül arisztokratákkal van dolgunk.

Míg a származásnál és a családi háttér tekintetében súlyos ismerethiánnyal küszködünk, addig Eudokia és családjának vagyoni helyzete megannyi ellentmondásosságával, kérdésével, még inkább a fél információk sokaságával összetett problémakört hoz létre – az első olvasatra kirajzolódó látszólagos egyértelműsége ellenére. Eudokia Bryai erődítménye (vagy erődített települése) közelében fekvő birtokát (*proasteion*) adta el, amely a határleírás szerint három egymással nem határos telekből állt. A szerződés egyes részein világosan kiolvasható, hogy nem a teljes hozományról, azon belül is nem az összes hozománybirtokról van szó. Vagyis Eudokia és családjának ingatlanvagyonja mindenképpen meghaladja azt, amiről a szerződésből értesülünk, de az adásvételből kimaradt részokről egyéb információval nem rendelkezünk.

arisztokrata családnévek kialakulásával és elterjedésével kapcsolatban tér ki Eudokia és az athosi kolostor szerződésére, és ezt a dokumentumot tartja az egyik bizonyítéknak arra, hogy a 12. század elejére már az arisztokrácia alsó rétegeiben is elterjedt a családnév – Jean-Claude Cheynet: *Aristocratic Anthroponymy in Byzantium*. In: Uő: *The Byzantine Aristocracy* i. m. III. (A kötet oldalszámozása nem folyamatos.).

¹³ Docheiariou 67–68.: 3. sz. 1–2., 15–16. sor. A *patrikios* és a *prótopatharios* egyszerű titulusok, amelyek nem jártak semmilyen tényleges funkcióval. Ezzel együtt egyfajta jelentésvesztésen is átesetek ezek a kifejezések, ezért nem tartom indokoltnak sem magyarosításukat, sem zárójeles fordításukat sem, ugyanis egyik eljárás sem könnyíti az értelmezést. A tanulmányban található hasonló címek esetében is ugyanígy járok el, és csak a tényleges funkcióval járó tisztségek esetében alkalmazom a már említett módszereket.

¹⁴ Uo. 70.: 3. sz. 41., 51. sor.

¹⁵ Paul Lemerle et al. (szerk.): *Actes de Lavra*. I–IV. Paris, 1970–1982. (Archives de l'Athos 5., 8., 10–11.) (továbbiakban: *Lavra*) II. 10: 71. sz. 57. sor; 465.: 109. sz. 465. sor.

¹⁶ Docheiariou 63.

A birtokért kapott huszonnyolc *nomismával* kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy igencsak alatta marad annak az ötven *nomismának* megfelelő vagyoni határértéknek, amely felett már a módos réteghez tartozott valaki a bizánci jogi hagyomány szerint.¹⁷ Nyilván az idők során folyamatosan változott a szegény és gazdag közti határ, de viszonyítási alapként még így is érdemes a fenti értéket figyelembe venni. Fontos újra hangsúlyozni, hogy a 28 *nomismáért* eladott birtok csak a hozomány egy részét jelentette, mégha a családi vagyon többi részét felbecsülni sem lehet.

Figyelemre méltó, hogy Eudokia hozományába földbirtokok tartoztak, miközben a Buriónoknál jóval ismertebb (és talán előkelőbb) Basilakés család sarjának, a kolostori éveit Maria nővérként leélő Kalé Basilakaina csak ingóságot kapott szüleitől.¹⁸ A forrásokból lesűrhető gyakorlat szerint lánygyermeknek hozományához inkább ingóvagyonot adtak még a birtokos arisztokrácia berkein belül is – már ha volt fiú örökös.¹⁹ Eudokia részesedését felmenői birtokállományából több okra is visszavezethetnénk, ám a család társadalmi rangja és – az előbbivel Bizáncban szoros kapcsolatot mutató – feltételezett gazdasági helyzete arra enged következtetni, hogy kevés volt az örökös.

A tény, hogy a szerződés tárgyát képező hozomány mellett a férj vagyonáról kevesebbet tudunk meg, nem meglepő. Gyanúkelő azonban, hogy a szerződésben szinte semmilyen említés nem esik Stephanos Rasopólos birtokairól.²⁰ A dokumentumban többször is olvashatunk a férj szerencsétlen sorsáról és elszegényedéséről, ám e pusztán tényálláson kívül sokkal többet nem tudunk meg.²¹ Abban viszont biztosak lehetünk, hogy a házasság korai éveiben Stephanos megfelelő vagyoni háttérrel rendelkezett. Eudokia kérvénye egyértelműen utal erre,²² de természetesen egyéb körülmények is efelé mutatnak. Az újdonsült férjnek kötelező volt a hozomány értékével bizonyos arányban álló vagyonat átadni feleségének, amivel biztosították, hogy a férj nem lehetett sokkal szegényebb felesége családjánál.²³ Ezenkívül a szerződés megemlékezik arról, hogy Eudokiát szülei adták Rasopóloshoz.²⁴ Ez alapján bizonyosan érdekházassággal van dolgunk, ami persze egyáltalán nem meglepő, viszont azt is erősen feltételezi, hogy Eudokia rangjához méltó férjet szerzett.

Mint már utaltam rá, a hozomány eladásának szigorú feltételei voltak. E tényből könnyen juthatnánk arra a feltételezésre, hogy az ilyen jellegű birtok eladására már csak akkor kerülhetett sor, ha már nem volt más eladható ingatlan. A szerződés és a többi dokumentum azonban azt mutatja, hogy a helyzet nem volt ennyire egyszerű. Amikor

¹⁷ Kazhdan, A. P. – Ronchey, S.: *L'aristocrazia bizantina* i. m. 67.

¹⁸ Jacques Lefort et al. (ed.): *Actes d'Iviron*. I–IV. Paris, 1985–1995. (Archives de l'Athos 14., 16., 18–19.) (továbbiakban: Iviron) II. 178–183.: 47. sz.

¹⁹ Cheynet, J.-C.: *Aristocracy and Inheritance* i. m. 8–10.

²⁰ Neville, L.: *Authority* i. m. 146.

²¹ Docheiariou 68–69.: 3. sz. 17–18., 27–28. sor.

²² Uo. 68.: 3. sz. 17. sor.

²³ Cheynet, J.-C.: *Aristocracy and Inheritance* i. m. IV. 6–7.

²⁴ Docheiariou 68.: 3. sz. 17. sor.

kérvényében Eudokia arról ír, hogy férje „sehogyan sem tudott a megélhetésünkhöz nélkülözhetetlen dolgokról gondoskodni, és máshonnan sem rendelkezett jólétünk forrásaival...”, egyértelműen csak a bevételek hiányára utalhat.²⁵ Hogy a bevételek hiánya földhiányból származna, arra semmilyen megjegyzés nincs.

Ami a szegénységükről tanúságot tevő Eudokiától még nem is tűnik meglepő lépésnek, az ügyet vizsgáló Chandrénos határozatában már szemet szűrő hiányossággá válik. A *logariastés* oklevelének szerződésbe másolt szövege szerint az eladás törvényességéről döntő tanács a kérvényben leírtak valóságtartalmára, illetve arra kérdezett rá, hogy Eudokia kiáll-e még döntése mellett, és szabadon jutott-e elhatározásához. Ezenkívül még hozománybirtokok adásvételének törvényi háttérét göngyölítették fel a kivizsgálók, és a határozat alapján az alábbi törvényszövegre hivatkoztak: „A házasság megkötése után a feleség jogosan szabadul meg hozományától hitelezők kifizetése, illetve más házasságból származó utódok, testvérek vagy nélkülöző szülők gondozása, vagy fogságból való kiszabadításuk esetén. Ugyanez vonatkozik a gyámság alatt álló leánygyermekre.”²⁶ Ebből tisztán kiviláglik, hogy a hozomány eladásának törvényességét elismerő határozat és a megelőző vizsgálat sem foglalkozott Stephanos Rasopólos ingatlanvagyonával, még olyan szinten sem, hogy megállapítsa, a férj nem is rendelkezett olyannal. Ez azt mutatja, hogy Eudokia házastársának birtokai teljesen irrelevánsnak minősültek az ügy szempontjából.

Ehhez szorosan kapcsolódóan még egy elemet érdemes szemügyre venni, amely Chandrénos határozatának egyik megállapításában ütközik ki leginkább. Eszerint Eudokia és gyermekei azért kerültek a nyomor szélére, mert Stephanos megvonta tőlük a napi ellátmányt.²⁷ Ez a férjet igencsak rossz színben feltüntető megjegyzés – túl azon a nem elhanyagolható tényen, hogy valamennyi tartaléka még volt a családnak – lényegében két különálló cselekvővé tette a házaspár tagjait. Így Eudokia saját magáért és gyermekeiért felelt, a férje vagyoni helyzete nem számított. Ezt az értelmezést a szerződés és a kérvény más megjegyzései is alátámasztják.²⁸

A férj vagyoni helyzetéről több konkrétum található a szerződés után beillesztett hozzájárulásban. Itt megemlíti, hogy atyai házának felét és minden egyéb vagyonát a kolostor kezességébe helyezi.²⁹ Nem teljesen világos, hogy az egyéb vagyon – amelyre itt a *hypostasis* kifejezést használták – milyen jellegű tulajdont takar. Az viszont egyértel-

²⁵ μηδα[μῶς] δυναμ(έν)ου τὰ πρὸς(ς) ζωῇν ἡμ(ῶν) πορίζεσθ(αι), μήτε ἔχοντες πόθεν ἄλλοθ(εν) ἀφορμὴν σ(ωτη)ρίας – Uo. 68.: 3. sz. 18. sor.

²⁶ Ἡ π[ρο]ίξ τῇ γυναικὶ συνεστῶτο(ς) τοῦ γάμου καλῶς κ(α)ταβάλετ(αι) ἐπὶ τῷ κ(α)ταβαλ[εῖν δ]ανεισταῖς ἢ ἐπὶ τῷ προνοήσασθ(αι) παιδ(ων) ἐξ ἑτέρου γάμου ἢ ἀδελφ(ων) ἢ γονέ(ων) πενομέν(ων) ἢ ἐπὶ τῷ ἀναρρύσασθ(αι) τούτους [ἀ]πὸ αἰχμαλωσί(ας). Τὸ αὐτ(ὸ) (καὶ) πε(ρι) ὑπεξουσίας. – Uo. 69.: 3. sz. 34–35. sor.

²⁷ Uo. 69.: 3. sz. 30. sor.

²⁸ ὥς ἂν διὰ τοῦ περιελευσομένου μοι τιμήματο(ς) διαθρέψω ἑαυτὴν (καὶ) τοὺς παῖδ(ας) μου (καὶ) μὴ τῷ λιμῷ ἀπολεσθῶμεν. [...] (καὶ) γίνεται πρόνοια ἐκ τούτου ἐμοῦ τε καὶ τῶν ἀλθί(ων) μου παιδ(ων). – Uo. 67–68.: 3. sz. 9, 20. sor.

²⁹ Uo. 72.: 3. sz. 68–69. sor.

mű, hogy akár ingatlanról, akár ingóságáról van szó, a férj szavai mindenképpen kizárják teljes nincstelenségét, amelyet a szerződés – és részben Chandrénos bemásolt rendelete – sugall. Persze kellő bizonyíték híján azt sem állíthatjuk, hogy Eudokia és Stephanos családjának anyagi helyzete kifejezetten stabil lett volna. Nagyon is elképzelhető, hogy gazdasági helyzetük romlott a szerződéskötés előtti időszakban, ám az oklevélben megfogalmazott állítások túlzónak és hatásvadásznak tűnnek, és a hozományeladás retorikai megalapozását szolgálták.

Stephanos vagyonának mibenlétét feszegető kérdés magával hozza a problémát, hogy melyik társadalmi réteghez tartozott. Eudokiával kötött házassága mindenképpen a másodrangú elitbe helyezi a Rasopólos család sarját, de ennél pontosabb meghatározást már sokkal nehezebb véghezvinni. Elpidios Chandrénos határozatában olvasható egy megjegyzés, miszerint Eudokia családja „a föld elhúzóódó természetlensége és az élet szükségleteinek ebből fakadó hiánya folytán” került nehéz helyzetbe.³⁰ Tehát a bevételek jelentős része a föld terméséből származott akkor is, amikor még Eudokiáék megfelelő körülmények között éltek. Ugyebár a férj vagyona nem maradhatott el túlzottan háztársasáétól, vagyis Stephanos bevételei is főként földekről származhattak. Igen valószínű tehát, hogy Eudokia férje egy vidéki birtokokkal rendelkező városlakó volt – szintén Elpidios határozata említi meg, hogy Thessalonikében laktak³¹ –, aki talán még valamilyen hivatalt is ellátott.

Nem feledkezhetünk meg Eudokia ügyének hatalmi és politikai vonatkozásairól sem. Egyrészt a központi hatalom és a tartományi érdekeltségű erők kapcsolatáról is kapunk képet, másrészt a helyi hatalmi hálózat működésére is találhatunk nyomokat. Neville a birodalmi tartományok 950–1100 közötti hatalmi viszonyait elemezve megállapította, hogy a központi kormányzat alapvető politikai és gazdasági érdekeltiségei érvényesítésén túl rendkívül korlátozottan szólt bele a helyi hatalmi viszonyokba.³² Amikor Eudokia kérvényt nyújtott be Thessaloniké és Serrés kormányzójának, egy császár által kinevezett és a terület élére kihelyezett hivatalnokkal, a császári udvarból kirendelt tisztviselővel került érintkezésbe.

Andronikos Dukas kormányzó ügyben vállalt szerepének megvilágításához a feleség és a tartományi vezető között kialakult párbeszédbe be kell vennünk Elpidios Chandrénos személyét is. A kormányzónak amellet, hogy ő maga megadta a jóváhagyását Eudokia számára, még a kérvényezett határozat kiállításáért felelős Elpidiosnak is parancsot kellett küldenie. E folyamatról meglehetősen furcsa bejegyzésünk van a *logariastés* határozatából:

³⁰ Διὰ τὴν πολυχρόνιον τῆς γ(ῆς) ἀφορίαν (καὶ) τὴν ἐκ ταύτης ἐνδειαν τ(ῶν) πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαί(ων) – Uo. 69.: 3. sz. 27. sor.

³¹ Uo. 69.: 3. sz. 28. sor. Ezért is volt Eudokia hozománya *proasteion*, amelyen a birtokos rendszerint nem rendelkezett lakóhellyel, csak az alárendelt földművesek (*paroikoi*) éltek rajta.

³² Neville, L.: *Authority* i. m. 39.

„*És mivel a kormányzó ennek megfelelően döntött, a jóváhagyást megadta Eudokiának, és szó szerint az alábbiakat parancsolta nekem: »Minthogy az indíték, amelyek okán eladni kívánod az ingatlant, összhangban áll a törvényekkel, Chandrénos prótoproedros és logariastés hozzon határozatot, ahogy kérted. Ötödik indikció januárjában.« És látható az e becses jóváhagyásnak szilárdságot és bizonyosságot adó »Dukas«, amelyet a pansebastos sebastos, a mi urunk írt saját kezével, Eudokia kérésének megfelelően.*”³³

A kormányzótól kapott parancs, amelyről Elpidios beszél, maga az Eudokiának adott jóváhagyás volt, és nem készült külön írott utasítás, de még csak nem is volt személyes megbeszélés a kormányzó és a *logariastés* között, amelyen szóbeli rendelkezést adhatott volna az előbbi. A *logariastés* láthatóan – akár személyesen is – könnyebben tartott kapcsolatot Eudokiával, mint saját felettesével, ami arra utal, hogy a kormányzó tartósan távol volt Thessalonikétől. Nem lehetett véletlen, hogy a hozomány adásvételének törvényességét elismerő határozat kiállítása és az azt megelőző vizsgálat irányítása csak a kormányzó egyik beosztottjára hárult. Mindezek ahhoz vezettek, hogy – bár Andronikos Dukas jóváhagyására és tekintélyére szüksége volt Eudokiának – a kormányzó bizonyos szempontból marginális helyre szorult az ügy lefolyásában.

A hozomány adásvétele így a thessalonikéi arisztokrácia játszmájává vált. Eudokia ügyét egy tizenhárom fős tanács vizsgálta, amelynek minden tagja hivatalnok vagy címet szerzett méltóság volt. Némelyikről – történetesen Ióánnés Melidonésről – tudjuk, hogy saját birtoka volt Thessaloniké közelében, némelyikről pedig, hogy egyik rokona rendelkezett földekkel a tartományban.³⁴ Érdekes jelenség, hogy a tanács összes tagja magasabb rangon állt Eudokia férjénél, ha a viselt címeket nézzük. Ebből arra következtethetünk, hogy a hozomány eladására készülő feleség esetét komolyan vették, rangot kívántak adni neki.³⁵ A határozat szövege mindenképpen jóindulatot sugároz Eudokia felé, de a kérdés az, hogy Eudokia mekkora jóindulatra volt utalva az ügy során. A határozat törvényesnek mondta ki a szóban forgó hozomány eladását, ám az idézett törvénnyel mégsem áll teljes összhangban a feleség helyzete: a törvény más házasságból származó gyerek megsegítésére (τῷ προνοήσασθ[αι] παῖδ[ων] ἐξ ἐτέρου γάμου) engedélyezte

³³ (Καὶ) οὕτω τοῦτου διαλαμβάνοντο(ς) λύσις ἐπωρέχθη αὐτῇ ταῦτα ἡμῖν προστάσσουσα ἐπὶ λέξε(ων)· ‘Ἐπεὶ (καὶ) νόμοις δοκεῖ ἡ αἰτία, δι’ ἣν μέλλεις πωλῆ(σαι) τὸ ἀκίνητον, ὁ πρωτοπρόεδρος(ς) (καὶ) λογαριαστ(ής) ὁ Χανδρηνὸς ἵνα ποιήσῃ, ὡς ἡτήσῃ, δέκρετ(ον). Μη(νὶ) Ἰαννου(α)ρ(ίω) ἰνδι(κ)τ(ῶνος) πέμπτ(ης).’ Ἦν δὲ τῇ τιμῇ ταύτῃ λύ(σει) παρέχον τὸ ἐμπεδόν τε (καὶ) βέβαιον τὸ ὁ « Δούκας », χειρὶ γεγραμμέν(ον) τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ (καὶ) αὐθ(έν)τ(ου) ἡμῶν πρὸς(ς) τῷ τέλει αὐτ[ῆς]. – Docheiariou 68.: 3. sz. 21–23. sor.

³⁴ Ióánnés Melidonés valószínűleg nem a thessalonikéi arisztokráciához, hanem a fővárosi hivatalnokarisztokráciához tartozott, viszont voltak birtokai a város közelében, és az eset alapján befolyást szerzett a helyi elitben is. Arról nem maradt fenn forrás, hogy a gyűlés többi tagja milyen vagyonnal rendelkezett, de például Theodóros Renténos egyik rokonáról, Rómanos Andreas Renténosról tudjuk, hogy ebben az időszakban Thessaloniké közelében birtokkal rendelkezett (Lavra I. 332: 64. sz. 45–76. sor.).

³⁵ Neville, L.: *Authority* i. m. 145.

a hozomány elidegenítését, miközben Eudokia Stephanossal közös gyermekei (οἱ ἐξ αὐτ[ῶν] παῖδες) ellátására kívánta felhasználni a birtokokért kapott összeget.³⁶ A nyilvánvaló ellentmondást fel lehetne oldani azzal, hogy feltételezzük, az ítélet a szokásjognak felelt meg. Ez esetben viszont érthetetlen lenne, hogy miért maradt el a szokásjogra való hivatkozás – az ellentmondó törvény felhasználása pedig egyenesen felesleges lett volna. Nagyobb a valószínűsége, hogy a bizánci igazságszolgáltatás egyik jellegzetességével van dolgunk, miszerint a törvényhozás merevsége miatt a bírák viszonylagos szabadságot és széles mozgásteret élveztek abban, hogy döntéseiket saját belátásuk szerint hozzák meg.³⁷ Eszerint az itt látható ellentmondás elsimításához jóindulatra volt szükség a döntéshozók részéről, a jóindulat mögött pedig nyilvánvalóan érdekek álltak. Ahhoz azonban kevés adattal rendelkezünk, hogy felvázoljuk az ügy mögött álló érdekhálózatot. Annyi feltételezést azonban megengedhetünk magunknak, hogy e hálózat középpontjában nem Eudokia családja tartózkodott. Az eset emellett összecseng Neville azon álláspontjával, miszerint a központi hatalom csak korlátozott felügyeletet gyakorolt a tartományok felett, bár érdekes módon maga Neville nem ebből a szempontból vizsgálta Eudokia ügyét. Mindemellett – továbbgondolva Neville elméletét – itt nem egyszerűen arról van szó, hogy a kormányzat korlátozott eszközökkel tartotta fenn a fennhatóságot Thessaloniké környékén, hanem inkább arról, hogy a helyi hatalmi elit olyan eljárásban érvényesült, amely a császári hatalmat képviselő hivatalnokok, a *dux* és a *logariastés* hatáskörébe tartozott.

A Docheiariu kolostor nem csak Eudokia hozományának megszerzésével gyarapította birtokvagyonát Bryai környékén, hiszen egy csereügylet során Niképhoros Burtzés földje is a szerzetesközösség tulajdonába került. Niképhoros ügye jóval egyszerűbb, és így kevesebb kérdést vet fel, mint Eudokia esete. Emellett Niképhorosnak Eudokiától igen eltérő családi háttere volt úgy a rokonság előkelő rangja, mint dokumentáltsága szempontjából is. A Burtzésok a 10. században emelkedtek fel, származásuk azonban nem tisztázott.³⁸ Legelső ismert és talán a legsikeresebb képviselőjük a 10. században élt Michaél volt, aki fontos szerepet játszott Antiocheia visszafoglalásában, majd később e város katonai kormányzója lett. Jelentőségét mutatja, hogy Ioánnész Skylitzész és Anna Komnéné több Burtzésnál is hivatkozik a Michaéllal fennálló rokonságra.³⁹

³⁶ Docheiariou 69.: 3. sz. 28, 34. sor.

³⁷ Nikos Oikonomides: The „Peira” of Eustathios Romaïos. *Fontes minores*, 7 (1986) 183–185., 191.

³⁸ Vita folyt arról, hogy a család örmény vagy arab származással bírt-e. A család korai képviselői között nem találunk olyat, aki örményekre jellemző keresztnévet viselt volna. Ehelyett a legnépszerűbb keresztény vagy tipikusan görög neveket vettek fel, ami az asszimilálódó arabokra jellemző volt – Jean-Claude Cheynet – Jean-François Vannier: *Études prosopographiques*. Paris, 1986. (Byzantina Sorbonensia 5.) 15.

³⁹ Ioannes Thurn (ed.): *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*. Berlin–New York (N. Y.), 1973. (Corpus fontium historiae Byzantinae. Series Berolinensis 5.) (továbbiakban: Skylitzes) 371: 45–46. sor, 377: 94–95. sor; Diether R. Reinsch – Athanasios Kambylis (ed.): *Annae Comnenae Alexias*. I–II. (Corpus fontium historiae byzantinae 40.) Berlin–New York (N. Y.), 2001. (továbbiakban: Alexias) I. 471.: 15. 4. 2.

Michaél több leszármazottjánál is bizonytalan, meddig jutott el a ranglétrán, de a különböző címek és egyéb utalások azt mutatják, hogy a 11. század nagy részében a család megtartotta viszonylag magas pozícióit a kormányzatban és a társadalomban.⁴⁰ Az ismert tisztségek és bizonyos események azt sugallják, hogy a Burtzésok a katonai arisztokráciához tartoztak, birtokaik zöme pedig a kis-ázsiai Anatolikon és Kappadókia *themákban* voltak.⁴¹ Nem nehéz kitalálni, hogy milyen hatással lehetett a Burtzésokra a szeldzsukok előretörése és a helyi bizánci fennhatóság összeomlása a 11. század utolsó harmadában.

Birtokaik elvesztésével a kis-ázsiai arisztokrácia tagjaira hatalmas nyomás nehezedett, hogy drasztikus hanyatlás elkerülésével érvényesülni tudjon a kezdeti éveiben jelentősen összezsugorodott komnénosi birodalomban. Ez alól a Burtzés család sem volt kivétel, amelynek meg kellett küzdenie azzal az új politikai környezetben megnyilvánuló hátránnyal, hogy nem állt közvetlen rokonságban a császárral.⁴² A család Komnénos-kori történetét Michaél Burtzésszal kell kezdenünk, aki Chóma és Kappadókia *toparchésaként*, vagyis majdhogynem teljhatalmú kormányzójaként őrizte a birodalom kis-ázsiai maradványainak egyik részét a szeldzsukokkal szemben.⁴³ Később Michaél fia, Bardas Burtzés szerzett hírnevet magának egy 1116-os kis-ázsiai hadjárat alatt.⁴⁴ Michaél és Bardas ismert tettei arra utalnak, hogy a Komnénos-dinasztia uralmának korai szakaszában a család vagy legalábbis egyik ága még a katonai pályafutáson keresztül próbált érvényesülni.⁴⁵

Mindenképpen szót kell ejtenünk Kónstantinos Burtzésról, aki 11–12. század fordulóján került vitába Ibérón kolostorral néhány balkáni birtok felett.⁴⁶ A vita egyrészt bizonyítja, hogy a Burtzésok balkáni birtokokhoz jutottak hozzá – nyilvánvalóan az udvar jóindulatára támaszkodva –, másrészt azt is sugallja, hogy I. Alexios idején milyen társadalmi feszültségek alakultak ki az összeszűkülő birodalom elitjének földínsége folytán.

Niképhoros Burtzés is balkáni birtoka miatt maradt fenn a forrásokban. Mint korábban utaltam rá, Bryai közelében feküdt az a birtok, amelyet Niképhoros el akart cserélni egy másik birtokra.⁴⁷ Niképhoros szabadulni akart az itteni földjeitől azzal az indokkal, hogy

⁴⁰ Michaél fia, Kónstantinos a *patrikios* tisztséget szerezte meg, míg unokája, szintén Michaél fontos szerepet játszott abban a katonai felkelésben, amely a trónra segítette Isaakios Komnénost 1057-ben (Scylitzes 371: 45. sor, 483: 94–9. sor).

⁴¹ Cheynet, J.-C. – Vrannier, J.-F.: *Études* i. m. 16.

⁴² A dinasztivá elölépett Komnénosok rokonságáról Magdalino könyvében lehet a legteljesebb összefoglalást olvasni: Magdalino, P.: *The Empire of Manuel* i. m. 180–217.

⁴³ Alexias I. 110–111.: 3. 9. 3.

⁴⁴ Alexias I. 471–473.: 15. 4. 2–7. Anna Komnéné feléje irányított figyelme mutathatná Bardas tekintélyét, ám egyet kell értenem Vasziliosz Szkulatossal, aki szerint Bardas említésére csak a földrajzi vonatkozások miatt – a hadjárat Burtzés szülőföldjén folyt – került sor (Basile Skoulatos: *Les personnages byzantins de l'Alexiade: analyse prosopographique et synthèse*. Louvain, 1980. 33–34.).

⁴⁵ A 12. század közepének feljegyzéseiben szereplő Geórgios Burtzés Athén metropolitája volt, ami bizonyítja, hogy egy idő után a civil és egyházi közigazgatás felé is nyitottá vált a család.

⁴⁶ Ivron II. 228–232.: 52. sz. 1–158. sor.

⁴⁷ Docheiariou 82–83.: 4. sz. 3., 14. sor.

Thessalonikétől való távolságuk miatt igazgatásuk nehézséget okozott, és a városhoz közelebbi ingatlanokra vágyott.⁴⁸ Végül Docheiariu kolostor jelentkezett be a birtokért, cserébe pedig egy thessalonikéi házat ajánlott fel, amelyhez üzlethelységek és műhelyek is tartoztak.⁴⁹ Niképhorosnak megfelelt az ajánlat, és az üzletet gond nélkül megkötötték a felek.

Az bizonyos, hogy a csere alapját képező birtok nem volt régóta a család tulajdonában. Már a Burtzésok ismert története, kis-ázsiai orientációja alapján feltételezhető a Thessaloniké közeli ingatlan kései megszerzése, de maga a szerződés is megemlíti, hogy Niképhoros apja, Samuél Burtzés kapta adományként Niképhoros Melissénos *kaisartól* (*caesar*).⁵⁰ Samuél halálával pedig nővérével Eudokia Burtzainával megosztva örökölték a birtokot.⁵¹ Tehát az ügy idején még csak a második generáció élvezte birtok javait, és Niképhoros része nem is maradt sokáig a Burtzésok kezén.

A kutatás szempontjából különösen fontos, hogy tudjuk, ki adományozta a birtokot Niképhoros Burtzés apjának. Niképhoros Melissénos közeli rokonságban állt a Burtzésokkal: valójában a család egyenes ági leszármazottja volt, viszont anyja családjának nevét vette fel.⁵² Melissénos emellett I. Alexios sógora is volt, így a császári rokonsághoz tartozott, és ennek megfelelő pozíciója volt a kormányzatban. A névváltás ellenére bizonyosan nem feledkezett meg atyai rokonságáról, a Burtzésokról sem. A Burtzésok Melissénost leszámlítva nem tartoztak a császár rokoni köréhez, így érvényesülésükhöz fontos volt a vezető elittel kiépített kapcsolatuk. Más esetek mutatják, hogy Niképhoros Melissénosnak kellő befolyása és hatalma volt, hogy bizalmi körének tagjait megfelelő jutalmazásban részesítse, és a vele fennálló rokonság e tekintetben még kedvezőbb helyzetet teremtett.⁵³ E kapcsolat hatalmas segítséget jelenthetett a kis-ázsiai birtokaiktól megfosztott Burtzésok számára a konszolidációért küzdő birodalomban.

⁴⁸ Uo. 83.: 4. sz. 14. sor.

⁴⁹ Uo. 83.: 4. sz. 15–16. sor.

⁵⁰ Uo. 83.: 4. sz. 10. sor.

⁵¹ Uo. 83.: 4. sz. 11. sor.

⁵² A női leszármazottakra jellemzőbb volt az anyai családnév átvétele, ám általában véve a névváltás nem számított ritka esetnek a bizánci arisztokráciában – Cheynet, J.-C.: *Aristocratic Anthroponymy* i. m. 22–23. Cheynet szerint nem világos, hogy miért választotta a Melissénos nevet, bár hozzá teszi, hogy akkoriban a Burtzésok tekintélye csökkenni kezdett, miközben a Melissénosok igen régi és tekintélyes vérvonalal büszkélkedtek – Cheynet, J.-C. – Vannier, J.-F.: *Études* i. m. 41. Annnyit meg kell jegyezni, hogy Niképhoros Melissénos származásáról egyedül Niképhoros Bryennios számol be történeti művében – Paul Gautier (ed.): *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*. Bruxelles, 1975. (Corpus fontium historiae Byzantinae, Series Bruxellensis 9.) 85.: 1. 6. Mindazonáltal a *kaisar* Burtzésokkal fenntartott rokonsága és Samuél felé tanúsított nagylelkűsége harmóniában áll egymással.

⁵³ Egy korábbi tanulmányomban Niképhoros Melissénos körének egy másik tagja, Ióánnés Melidonés pályafutásával foglalkozom. Ióánnés nem volt a *kaisar* rokona, de még így is kapott birtokot Thessaloniké közelében – feltételezhetően – Melissénostól. Rózsa Márton: Esettanulmány a Komnénos-kori kormányzat informális kapcsolatairól: Ióánnés Melidonés, a hippodrom bírása és Thessaloniké. In: Belucz Mónika – Gál Judit – Kádas István – Tarján Eszter (szerk.): *Magister historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból*. Budapest, 2014. 153–170.

A szerződésből sokat megtudunk a csere alapját képező birtokról. A dokumentum azonban nem segít igazán annak kiderítésében, hogy ez az ingatlan mekkora hányadát képezi Niképhoros birtokvagyonának. Annyi bizonyos, hogy a Burtzésnak Russeon-birtokon kívül volt egy thessalonikéi háza, ahol mindennapjai nagy részét tölthette. Más ingatlanjáról nem tudunk, de ez nem jelenti azt, hogy nem is rendelkezett többel.⁵⁴ E tekintetben Niképhoros vagyonát nagyobb homály fedi, mint Eudokia családját, mivel utóbbiról tudjuk, hogy hozománybirtokainak csak egy részét adta el.

Az, hogy Niképhoros thessalonikéi ingatlanra cserélte el chalkidikéi birtokát, bizonyítja a várossal kialakult szoros kapcsolatát. Szinte bizonyos, hogy Niképhoros Thessalonikében rendezkedett be, napjai nagy részét a birodalom második legfontosabb városában töltötte. A szerződés nem csak arról tanúskodik, hogy Niképhoros továbbra is Thessaloniké közelében kívánt ingatlant birtokolni, hanem arról is, hogy szoros kapcsolatot ápolt a helyi társadalommal.⁵⁵ Ezek együtt nehezen képzelhetők el olyan embertől, aki nem lakott helyben hosszú időn át. Erősen feltételezhető tehát, hogy Niképhoros a helyi arisztokrácia tagja volt.

Nem mehetünk el szó nélkül Niképhoros új ingatlana mellett, amelyet a csereüzlet során szerzett meg. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a katonáskodó nagybirtokosok leszármazottja, Niképhoros Burtzés egy ipari és kereskedelmi tevékenységre alkalmas ingatlanra cseréli el birtokát. A thessalonikéi ház azonban nem érte el Russeon értékét, hiszen Docheiariu az épület átadásán túl ötven *nomismát* volt köteles fizetni.⁵⁶ A különbözet majdnem kétszerese annak az összegnek, amelyért Eudokia eladta hozományát. Ebből sejthetjük a két üzlet volumene közötti különbséget különösen, ha feltételezzük, hogy Niképhoros azért ment bele az üzletbe, mert a különbözet csak töredéke mind a ház, mind a földbirtok értékének. Mindemellett igencsak kérdéses, hogy mi volt Niképhoros szándéka az új ingatlanával, amelyet a felek értéktelenebbnek tartottak a birtoknál. Talán Niképhoros látott fantáziát abban, hogy bérbe adja kereskedőknek és iparosoknak? Esetleg ideiglenes megoldásként továbbadásra szánta? Ezek olyan kérdések, amelyekre jelen tudásunk alapján lehetetlenség válaszolni.

Az is egy fontos kérdés, hogy Niképhoros töltött-e be valamilyen tisztséget, és ha igen, milyen pozíciókat foglalt el élete során. A csereüzlet szerződése nem nyújt támpontokat erről, de szerencsére maradtak fenn egyéb források, amelyek segítenek nekünk. Két ólompecséről tudunk, amelyek a 12. századra datálhatóak és bizonyosan eh-

⁵⁴ Visszatérő probléma, hogy nem tudjuk, a forrásokban szereplő földek mekkora hányadát teszik ki a birtokosok ingatlanvagyonának. Ez több szempontból is fejtörést okoz a kutatóknak: Cheynet például éppen Niképhoros és Eudokia Burtzaina örökségénél veti fel ezt a problémát, tudniillik a lánytestvér egyenlősége Russeon öröklésénél figyelemre méltó jelenség, de a teljes örökség ismerete nélkül nem lehet biztosra menni a tényleges arányokat illetően (Cheynet, J.-C.: *Aristocracy and Inheritance* i. m. 14–15.).

⁵⁵ Docheiariou 83.: 4. sz. 15–16. sor.

⁵⁶ Uo. 84.: 4. sz. 25–29. sor.

hez a Niképhoros Burtzéshez köthetőek.⁵⁷ A két pecsét alapján Niképhoros a *katepanó* tisztségét töltötte be, amely mellé a *bestés*, illetve a *magistros* címeket szerezte meg. A *katepanó* korábban igen magas beosztásnak minősült, mivel a 11. században megegyezett a *duxszal*, vagyis nagyobb katonai körzetek irányítása volt a feladata. A 11. századi krízis idején, amikor a bizánci közigazgatás lényegében összeomlott, a *katepanó* pozíciója – ellentétben a *duxszal* – jelentős hanyatláson ment keresztül. A pecsétek elkészültek, vagyis Niképhoros hivatalviselésekor, a *katepanó* egy *kastron* (erőd vagy erődített város) és a környező kisebb közigazgatási terület felügyeletéért felelt.⁵⁸ Ezzel összhangban álltak a pecséteken szereplő címek (*bestés* és *magistros*) is, amelyek a 12. század elején igen csekély tekintéllyel bírtak. A krízis éveiben végbement változás után a *katepanó* funkciója nem változhatott jelentősen, betöltőjének rangja változatlan maradt éveken keresztül, miközben a régi titulusok fokozatosan vesztek értékükből.⁵⁹ A két pecsét kiadása között Niképhoros új címet vett fel, de tisztségét megtartotta, vagyis erősen feltételezhető, hogy értéktelenedő titulusát egy magasabbra cserélte, és nem fordítva történt. Tehát Niképhoros ismert címei közül a *bestés* viselhette legkorábban, majd később megkapta az értékesebb *magistrosi* címet. A csereüzlet idején a *magistros* mellett *proedros* is volt, vagyis még előkelőbb címet szerzett.⁶⁰ E címek sora alapján Niképhoros végig megtartotta rangját, és talán nem merész feltételezés, hogy a szerződés megkötése idején is még *katepanó* volt. Az már több bizonytalanságot szül, hogy nem tudjuk, hol töltötte be Niképhoros e tisztségét. Csak feltételezni lehet, hogy Thessalonikében vagy közelében látott el ilyen funkciót.⁶¹ Összességében feltételezni lehet, hogy Niképhoros közvetlen rokonsága a Burtzésok egy elkülönült ágát alkotta, amely Thessalonikében rendezkedett be, és a helyi arisztokráciába olvadt be.

Érdemes Niképhoros helyzetét összevetni a család többi tagjával. Vannak bizonytalanságok akörül, hogy Niképhoros valóban tartományi arisztokrata volt-e, de az bizonyos, hogy a másodrangú elit tagja volt csakúgy, mint a vele egy időben élt Bardas Burtzés. A családból akkoriban Bardas érhetett a legmagasabbra, aki – mint már említettem – I. Alexios egyik kései kis-ázsiai hadjáratában is részt vett. Anna Komnéné beszámolójából nem lehet egyértelműen kikövetkeztetni, hogy milyen pozíciót töltött be a hadseregben, de bizonyos számú katonát az ő vezetése alá helyeztek, és tevékenysége arra enged következtetni, hogy a császár megbízható embernek tartotta.⁶² Az uralko-

⁵⁷ Cheynet, J.-C. – Vannier, J.-F.: *Études* i. m. 48–49.

⁵⁸ Hélène Glykatzí-Ahrweiler: *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX–XIème siècles. Bulletin de correspondance hellénique*, 84 (1960) No. 1. 66–67.

⁵⁹ Jean-Claude Cheynet: *Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle*. In: Uő: *The Byzantine Aristocracy* i. m. VI. (A kötet oldalszámozása nem folyamatos.); Nicolas Oikonomides: *Title and Income at the Byzantine Court*. In: Henry Maguire (ed.): *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*. Washington (D. C.), 1997. 207–210.

⁶⁰ Ezzel együtt az is erősen feltételezhető, hogy a két pecsét 1117 előtt készült.

⁶¹ Kérdés még, hogy az ilyen *katepanókat* a helyiek közül nevezték-e ki, vagy a fővárosból küldött kormányzó emberei közül választották inkább.

⁶² Alexias I. 471.: 15. 4. 2.

dó bizalmát leginkább olyan ember tudta kivívni, aki sok időt töltött az udvarnál. Így Bardas kedvezőbb helyzetben lehetett, mint a Thessalonikéhez kötődő Niképhoros.

Érdekes tanulsággal szolgál Niképhoros Burtzés házassága, amelyet Annával, Nikolaos Splénarios *proedros* lányával kötött. A titulusok alapján Niképhoros rangjához méltó házasságot kötött, ám ez még erősebben mutatja a Burtzésok ezen ágának visszafogott tekintélyét. Mindamellett a thessalonikéi birtokos a házasságon keresztül konstantinápolyi kötődésekkel bíró rokonságba került. Az olyan személyek, mint a hippodrom bírájaként majd *kóiaistórként* tevékenykedő Geórgios Splénarios és a császári jegyzőként karriert építő Andronikos Spléniarés, évtizedekkel későbbi példákkal szolgálnak a konstantinápolyi kapcsolathoz, de a család már a Komnénosok előtt is fel tudott mutatni legalább egy komoly tisztséget viselő tagot.⁶³ A Splénarios családdal létesített rokonságból feltételezhetjük, hogy erős helyi kötődése mellett a Burtzésok ezen ága igyekezett a tartományon kívüli kapcsolatait építeni, és így Niképhorosék egész más távlatokban gondolkoztak, mint a hasonló társadalmi rangot betöltő, de eltérő előtörténettel bíró Buriónok és Rasopólosok.

A tanulmány végéhez közeledve mindenképpen érdemes feltenni a kérdést, voltak-e összefüggések Eudokia és Niképhoros esete között. Egyazon környékről pár éven belül két birtokos is szabadult itteni földjeitől, ami felveti az azonos ok lehetőségét. A két üzlet közötti ötéves intervallum rövideége azonban relatív, és nehezen feltételezi egyetlen esemény hatását, leszámítva egy a szűk környezetet sújtó hosszabb aszályt, amely a kétségtelenül nagyobb vagyontartalékkal bíró Niképhoros Burtzést később kényszeríthetett radikális lépésre. Ennél valószínűbb egy olyan „időtlen” fejlemény, amely mindkét eset forrásaiban felbukkan. Mindkét szerződésben megemlítik, hogy a Bryainál fekvő birtokok messze vannak az eredeti tulajdonosok thessalonikéi otthonától. Niképhorosnál ez tény a hivatkozási alap, míg Eudokiáék ügyének vizsgálatakor csak egy értékesleges megállapításként szerepel. Ebből következik, hogy a dokumentumok készítői számára valóban nagynak számított az a távolság, amely Thessalonikét elválasztotta a Bryai közelében fekvő birtoktól.⁶⁴

⁶³ Michaél Psellos egyik levelében említést tesz egy Spléniarésről, aki Armeniakón bírója, civil kormányzója volt a 11. század közepén: Franz Drexl – Eduard Kurtz (ed.): *Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita II*. Milano, 1941. 155.: 132. levél, 7. sor. Geórgios Splénariosról az 1166. évi egyházi zsinat jegyzőkönyvében (Sztérjiosz N. Szákkosz: *Ο πατήρ μου μείλων μου ἐστιν*. I–II. Szaloniki, 1966. [Ἐπιστομικὴ Ἑπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς 2.]. II. 155.: 7. sor) és egy pecséten (Dumbarton Oaks 58.106.5649; Vitalien Laurent [ed.]: *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*. I–V. Paris, 1963–1981. II. 1121. sz.); Andronikoszról Patmos és Laura kolostorok dokumentumaiban (Lavra I. 353–357.: 67. sz. 106–107. sor, I. 356–357.: 68. sz. 16., 50. sor; Éra Vranúsi – María Nisztazopúlu-Pelekídu [ἔκδ.]: *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου*. I–II. Athína, 1980. II. 93.: 56. sz. 22. sor, II. 123.: 59. sz. 23. sor, II. 132.: 60. sz. 34. sor) olvashatunk. A Splénarios–Spléniarés névváltozatokban látható végződések cseréje jellemző volt Bizáncban, ld. Basilakios–Basilakés, Tornikios–Tornikés stb.

⁶⁴ Bryai a mai Paralía Verjiász nevű helyen állhatott, amely a halkidiki Szozopolisztól két kilométerrel van északnyugatra (Jacques Lefort: *Villages de Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age*. I.: La Chalcidique occidentale. Paris, 1982. [Travaux et mémoires du

Ebből nem kellett volna feltétlenül következnie annak, hogy e birtokok igazgatása túlzott nehézségeket okozott ilyen távolságból. Bryai szomszédságában nem egy olyan birtok feküdt, amelynek tulajdonosa – mint például a Konstantinápolyban székelő *kaisar*⁶⁵ – sokkal messzebből volt kénytelen felügyelni helyi gazdaságát. Docheiariu is messzebb feküdt új szerzeményeitől, mint Thessaloniké. Eudokia és Niképhoros birtokainak határleírásából kiderül, hogy a közvetlen szomszédságban más tulajdonosok földjei feküdtek, vagyis nagyobb ingatlanvagyon esetén – és Eudokiánál biztosan így volt – szórványokról kell beszélnünk. A szórványosan elterülő birtokrendszer bizonyosan nehezebb volt felügyelni. A sokkal módosabb magánemberek, mint a birodalom harmadik legfontosabb személye, a *kaisar*, vagy szervezettebb intézmény, mint Docheiariu, könnyebben fenntarthatott egy olyan személyi apparátust, amely a szét-szórta elhelyezkedő földek igazgatását is megoldotta. Ilyen lehetőségei csak korlátozottan lehettek olyan helyi arisztokratáknak, mint Eudokia családjának és Niképhoros Burtzésnak. Előfordulhatott tehát, hogy mindkét birtokeladás mögött ugyanaz az ok állt – a földek igazgatásának nehézsége –, de a birtokok státusza közötti különbség eltérő érvelést kívánt a szereplőktől.

Fontos hangsúlyozni, hogy a tanulmányban bemutatott két eset alapján nem lehet általános következtetéseket levonni – még a thessalonikéi arisztokrácia tekintetében sem. Ugyanakkor Eudokia hozományának és Niképhoros – valamint testvére – örökségének ügyei ízelítőt adnak arról, hogy – legalábbis a Komnénos-kor korai szakaszában – milyen összetett tudott lenni a bizánci társadalom egy igen szűk csoportja. Eudokia esetében az elsődlegesen helyi érdekeltséggel rendelkező hatalmi tényezőkkel – döntően tartományi arisztokratákkal, de nem a császári udvarhoz kötődő tisztviselőkkel, a kormányzóval és helyettesével – kiépített kapcsolat hangsúlyosabbnak tűnik, míg Niképhoros Burtzés életében mind a helyi, mind a régióon túlnyúló kötődések fontos szerepet játszottak. Eudokia ügye emellett rámutat, hogy a császári adminisztráció a hivatalosan rátartozó funkciókat is – jelen esetben az igazságszolgáltatást – a bürokratikus renden kívül álló helyi emberekre bízta a gyakorlatban, és az illetékes hivatalnokok ténylegesen csak az autoritást biztosították.

Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 1.] 50–52.) Mai útviszonyokkal nincs 50 kilométer Szaloniki (a mai Thessaloniké) és Verjiasz között, de 12. századi állapotok sokkal kedvezőtlenebbek lehettek.

⁶⁵ Docheiariou 70.: 3. sz. 42. sor. A Kecharitómené kolostor 1110-ben kiadott regulája (*typikon*) szerint (legalább) ketten, I. Alexios fia, Isaakios Komnénos és a császár veje, Niképhoros Bryennios viselték akkoriban a *kaisar* címet – Paul Gautier: Le typikon de la Théotokos Kécharitómené. *Revue des études byzantines*, 43 (1985) 121.: 1809–1813. sor. Eudokia hozományának két évvel később lefolytatott eladásakor is jó eséllyel ugyanők viselhették a szóban forgó titulust, a szerződés viszont nem nyújt támpontot arra, hogy pontosan melyikük birtoka feküdt a hozomány szomszédságában. Ugyanakkor előfordulhatott, hogy a hozomány határleírását egy jóval korábban készült dokumentumból másolták, amelynek keltékor a *kaisar* – különösen a thessalonikéiek számára – egyet jelentett az 1104 körül elhunyt Niképhoros Melissénos személyével.

*A szerb–magyar viszonyok 1321-ig középkori szerb elbeszélő források tükrében**

A MAGYAR SZAKIRODALOM szinte alig foglalkozott a szerb elbeszélő forrásokban található magyar vonatkozásokkal, ez alól kivételt jelent Gál Judit, aki II. Danilo érsek művéből fordított le egy, szerb–magyar királyi házasságkötésről szóló részt.¹ Eddig magyar nyelven Gál Judit munkáján kívül még nem jelent meg tanulmány a szerb középkori elbeszélő források magyar vonatkozásairól. Ugyan a szerb középkori elbeszélőforrásokban a magyarok viszonylag ritkán szerepelnek, de a szerb középkori kútfők ennek ellenére is sok érdekes adatot nyújtanak a középkori magyar–szerb kapcsolatokról. Témánk időhatára a tanulmány keretei miatt 1321. év, azaz Milutin király halála. A tanulmányban először a szerb középkori elbeszélő források általános jellemzőiről fogok írni, majd röviden bemutatom az egyes, megvizsgált kútfőket.

A szentek életrajza, az életrajzírás (ószlávul *žitije*), a középkori szerb irodalom legfejlettebb műfaja volt. A *žitije*, hasonlóan, mint a latin *vita* vagy bizánci *βίος* többnyire a szentek életével foglalkozik. A műfaj megértéséhez fontos kiemelni, hogy a szerb hagiografikus irodalom közvetlen bizánci hatás alatt formálódott ki.² Fontos megemlíteni viszont Franz Dölger véleményét, miszerint a szerb hagiográfia saját jellemzőivel frissítette fel a bizánci irodalmat.³ Jelen munkámban a *žitijek*re fogok koncentrálni, amit többek között az indokol, hogy nem maradt fenn más elbeszélő szerb forrás, amely

* A tanulmány a Szerbiai Oktatási és Tudományi Minisztériumnak 177002 sz. alatti *Bojebojanski proročje u kontekstu evropske istorije* (Vajdaság területe az európai történet kontextusában) c. projekt, a Vajdasági Tartományi Tudományos és Technológiai fejlődés Titkárságnak *Средњовековна насеља на тлу Војводине. Историјски процеси и догађаји* (Középkori települések Vajdaságban. Történelmi folyamatok és események) c. kutatás (határozat sz. 114-451-2216/2011) keretében jelent meg.

¹ Gál Judit: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata. Századok, 147 (2013) 496–499.

² Szerb *žitije*-kről ld. Đorđe Trifunović: Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova. Beograd, 1990. 47–77.; Dejan Mihailović: Vizantijski krug. Mali rečnik ranohrišćanske književnosti na grčkom, vizantijske i stare srpske književnosti. Beograd, 2009. 71–74.; Gál J.: IV. Béla i. m. 494–496.; Alexander Kazhdan (ed.): The Oxford dictionary of Byzantium. I–III. Oxford, 1990. III. 2180. Részletesebben hagiográfijáról és módszertánáról ld. Hippolyte Delehaye: Les légendes hagiographiques. Bruxelles, 1906. 1–14., 68–103.

³ Franz Dölger: Byzanz und die europäische Staatenwelt. In: Uő (Hrsg.): Die mittelalterliche kultur auf dem Balkan als byzantinisches Elbe. Ettel, 1953. 276.

a magyar–szerb viszony alakulásáról információt nyújtana. Az oszmánokkal folytatott harc és azok hódítása nyomán a szerb királyi és császári levéltár szinte teljesen megsemmisült, csak a dubrovniki levéltárban maradtak fenn szerb oklevelek. Ez az anyag azonban főleg a 14. és 15. századra vonatkozik, és elsősorban a szerb–raguzai viszonyral, illetve különböző egyházi ügyekkel kapcsolatosak.⁴

A késő középkorban, főleg Lazarevics István és Brankovics György uralkodása idején az okleveles anyag bőségebb volt, és számos magyarokra vonatkozó adat található ezekben. Szintén a késő középkorban jött létre az évkönyv, mint elbeszélő műfaj, vagy szerbül *letopisi*. Latin nyelvű irodalomban az évkönyveket *annales*nek nevezték, Bizáncban a krónikák feleltethetők meg ennek a szerb műfajnak. A szerb középkori évkönyvek, mint majdnem az egész középkori szerb irodalom, erős bizánci befolyás alatt jöttek létre. Az első szerb évkönyv a 14. században, Stefan Dušan császár megrendelésére készült. A *letopis* név a *leto* ószláv szóból származik, ami évet jelent, mert leggyakrabban minden új fejezet *u leto* (magyarul *az ... évben*) szavakkal kezdődött. A magyarok gyakran szerepelnek az évkönyvekben, azonban csak a 15–16. századra vonatkozó események kapcsán.⁵

Számunkra legfontosabb kútfők, amelyeket 13. századi eseményekről írtak a következők. Kronológia szerint az első forrásunk írója az első szerb király, a Nemanjida dinasztiaiból származó Stefan Prvovenčani (Elsőként koronázott István), aki Stefan Nemanja (Nemanja István) nagyzsupán másodszülött fia és Szent Száva bátyja volt. Nagyzsupánként 1196 és 1217 között uralkodott, amikor III. Honorius pápa legátusa Stefan királlyá koronázta. Ettől kezdve haláláig vezette Szerbiát egy zűrzavaros és viharos időben. Nemcsak uralkodó volt, hanem rendkívül termékeny író is. Szent Száva mellett Stefan király is megírta az apja biográfiáját: *Žitije Simeona Nemanje* (Simeon⁶ Nemanja életírása). Ez volt az első vallási és dinasztikus munka, amelyben az államalapító személyén keresztül Stefan Prvovenčani az új szerb monarchiát és dinasztiait legitimizálta.⁷

A következő elbeszélő forrás, amelyről szó lesz Domentijan (1210 körül – 1264 után) munkája, aki Athosz-hegyi szerzetes volt, és a szerb Hilandar kolostorban élt. Magát Szent Száva utolsó diákjának nevezte. Valószínűleg elkísérhette Szávát a szentföldi za-

⁴ A dubrovniki levéltárról és a jelentőségéről a szerb középkori történelemre vonatkozóan ld. Stanoje Stanojević: Dubrovački arhiv, Istorija Dubrovačkog arhiva, Rad u Dubrovačkom arhivu. In: Sima Ćirković (ured.): Istorija srpskog naroda u srednjem veku, I Istorija i istoriografija. Beograd, 1937. 17–38.; Gregor Čremošnik: Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 1 (1952) 73–84.

⁵ A szerb középkori évkönyvekről részletesen: Ljubomir Stojanović: Stari srpski rodoslovi i letopisi. Sremski Karlovci, 1927. XXIII–CVIII.; Trifunović, Đ.: Azbučnik srpskih i. m. 143–146.; Mihailović, D.: Vizantijski krug i. m. 122–123.; Đorđe Bubalo: Ugarska i Ugri u starim srpskim letopisima. In: Györe Zoltán (szerk.): Srpsko-mađarski odnosi kroz istoriju –A szerb-magyar viszonyok a történelemben. Novi Sad–Újvidék, 2007. 27–39.

⁶ Simeon volt Stefan Nemanja szerzetesi neve.

⁷ Trifunović, Đ.: Azbučnik srpskih i. m. 187.; Gerhard Podskalski: Srednjovekovna teološka književnost u Bugarskoj i Srbiji (865–1459). Beograd, 2010. 431–437. néhány tévedéssel.

rándoklatára 1233–1235 között. Mint Szent Száva közvetlen tanítványa, I. Uroš király megrendelésre 1253–1254 körül megírta Szent Száva életrajzát, majd 1263–1264-ban Szent Simeon életírását is elkészítette. Utóbbi munkája, amely az első szerb érsek életrajza volt, a bizánci misztikus egyházi irodalom hatása alatt készült. A Szent Száváról szóló hagiografikus műve a középkori szerb irodalom legterjedelmesebb munkája. Domentijan nem történeti munkát írt, neki fontosabb volt bemutatni Szávát, mint szentet. Egyes irodalomtörténészek Domentijant főleg költőnek tartják és nem életrajzírónak. Stefan Prvovenčani műve mintaképe volt Domentijannak.⁸

Domentijan nyomán és tanácsaival írta meg munkáit egy másik hilandari szerzetes, Teodosije (1246 körül – 1328 körül). Ő Domentijan tanítványa és utódja volt, valamint Szent Száva második életírásának szerzője. Emellett Teodosije még egy, témánk szempontjából nem releváns hagiográfiai munkát írt (Szent Petar Koriški szerzetes tiszteletére), illetve több liturgikus művet. Szent Száva életében nemcsak bizánci–szláv középkori irodalmi befolyást találunk, hanem átszővi azt a Plutarkhoszra jellemző hellenisztikus életrajzírási forma. Ez a mű volt a középkori szerb irodalom legnépszerűbb alkotása, mindenki ezt próbálta utánozni, és sok másolatban maradt fenn. A Teodosije *Szent Száva életének szerkezete* megfelel a szentéletrajz-írási kánonoknak. Teodosije, Domentijannal ellentétben, Szávát többször mint világi személyt mutatja be, és nemcsak mint egy szent embert.⁹

A témánk szempontjából II. Danilo érsek műve az utolsó számba vett középkori elbeszélő forrás Szerbiából. II. Danilo szerb érsek munkája a szerbek középkori történetének egyik legfontosabb forrása (1270 körül – 1337). A pályafutása világi szolgálatban kezdődött, a királyi udvarnál. Ezt követően a hilandari *iguman* (apát) lett, és éppen ő védte meg az ottani szerb kolostort a katalán zsoldosok támadástól 1307–1309 között. Ezt a győzelmet követően II. Danilo közvetítőként lépett fel az 1310. évi béketárgyalásokon, Milutin és Dragutin szerb királyok között. 1311-ban, pedig Banjska püspökévé választották, utána humi püspök lett, és végül 1324-ben szerb érsekké választották. Danilo 1337-ben hunyt el. Egyházi pályafutása mellett az egyik legnagyobb és legjelentősebb középkori író volt:

⁸ Svetozar Radojčić: Lik svetoga Save u Domentijanovom životu i podvizima arhiepiskopa sve srpske i pomorske zemlje prepodobnog oca i bogonosnog nastavnika Save. In: Vojislav Đurić (ured.): Sava Nemanjić - Sveti Sava. Istorija i predanje. Beograd, 1979. 215–221.; Milan Kašanin: Jeromonah Domentijan. In: Domentijan: Život Svetoga Save i Život Svetoga Simeona. (Prir. Radmila Marinković, prev. Lazar Mirković.) Beograd, 1988. 9–8.; Ljiljana Juhas-Georgievska: Život Svetog Save od Domentijana. Istorija teksta. Beograd, 2003.; Čedomir Popov (glav. ured.): Srpski biografski rečnik, knj. 3. D–Z. Novi Sad, 2007. 363–364.; Mihailović, D.: Vizantijski krug i. m. 60–61.; Podskalski, G.: Srednjovekovna teološka i. m. 437–447.

⁹ Dimitrije Bogdanović: Teodosije. In: Teodosije: Žitija. (Prir. Dimitrije Bogdanović.) Beograd, 1988. 9–39.; Mihailović, D.: Vizantijski krug i. m. 194–195.; Mihailo Dinić: Domentijan i Teodosije. Prilozi za književnost jezika i folklor, 35 (1989) No. 1–2. 5–12. Cornelia Müller-Landau: Studien zum Stil der Sava-Vita Theodosijes: ein Beitrag zur Erforschung der altserbischen Hagiographie. München, 1972.; Henrik Birnbaum: Byzantine tradition transformed: The old Serbian Vita. In: Uő (ed.): On Medieval and Renaissance Slavic Writing: Selected Essays. The Hague, 1974. 302–303., 305–307.

mintegy tíz Nemanja-házi uralkodó és érsek életírásának szerzője. Egyik tanítványa állította össze a szerb királyok és érsekek életrajzi gyűjteményét, azaz szerb nyelven *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* (1337–1340) című munkát. Egyes feltételezések szerint, II. Danilo saját kézzel hat életrajzot írtatott, a többit pedig az érsek munkájának folytatója, vagyis a tanítványa.¹⁰

Magyarokkal kapcsolatos adatok a középkori szerb elbeszélő forrásokban

Az első adatot az általunk vizsgált forrásokban a magyar–szerb kapcsolatokról Stefan Provenčani munkájában találhatjuk. Az első szerb uralkodó az I. Mánuel bizánci császár 1180-ban bekövetkezett halála utáni eseményekkel foglalkozik. III. Béla 1181-ben visszafoglalta Dalmáciát, a következő évben pedig, két fontos határvárat, Nándorfehérvárt és Barancsot. Időközben III. Béla szövetséget kötött a szerb nagyzsupánnal Stefan Nemanjával. Együtt hadakoztak Bizánccal szemben 1183-ban és elfoglalták Ravno várost, Ništ és Szerdikát, vagyis a mai Szófiát.¹¹ Stefan Provenčani szerb király az apja életrajzában erről az eseményről írta röviden: *tisztelendő szent Simeon a magyar királlyal jött Sredec városáig, és rombolt és pusztított végig.*¹² Annak ellenére, hogy kevés információt közöl ez a passzus, mindenképpen jól mutatja a szerb–magyar szövetséget, és erősíti a bizánci és más kútfőkből ismert adatokat.

A következő magyar–szerb kapcsolatok szempontjából fontos adat a Szent Száva és II. András magyar király közötti találkozásról tudósít. Mielőtt erre az eseményre térnénk, fontos, hogy áttekintsük a történeti előzményeket. Imre (1196–1204) magyar király a szerb Nemanja István (Stefan Nemanja) nagyzsupán halála után beavatkozott fiai, Stefan (István) és Vukán belháborújába. Imre 1201-ben Vukán segítségére fegyveresen hatolt Szerbiába (aki pápától is kért támogatást). Istvánt legyőzte Imre, helyébe Vukánt ültette a nagyzsupáni székbe, és maga pedig felvette a Szerbia királya címet.¹³ 1217-ben, ahogy már említettük, István III. Honorius pápa támogatásával királyi koronát kapott, és a pápai legátus Szerbia, Diokleia, Travunija, Dalmácia és Hum királyává koronázta

¹⁰ A II. Danilóról szóló főbb munkák: Birnbaum, H.: Byzantine i. m. 307–309.; Gordon Mak Danijel: Danilo Drugi. In: Danilo Drugi: *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. Službe. (Prir. Gordon Mak Danijel – Damjan Petrović.) Beograd, 1988. 9–24.; Vladimir Al. Mošin – Miodrag Al. Purković: Hilendarski igumani srednjega veka. (Prir. Mirjana Živojinović.) Beograd, 1999. 24–34.

¹¹ Boris Stojkovski: Niš u vizantijsko-ugarskim odnosima u XI i XII veku. In: Miša Rakocija (ured.): Niš i Vizantija VII. Zbornik radova. Niš, 2009. 391–393.

¹² Szófiát gyakran Sredec-nek nevezték a középkorban. Ld. Stefan Prvovenčani: Sabrani spisi. (Prir. Ljiljana Juhas-Georgievska.) Beograd, 1988. (továbbiakban: Stefan Prvovenčani) 72.

¹³ Engel Pál: Szent István birodalma. Budapest, 2001. 77.; Petar Rokai – Zoltan Đere – Tibor Pal – Aleksandar Kasaš: Istorija Mađara. Beograd, 2002. (továbbiakban: Istorija Mađara) 59.

Istvánt. Szerb források szerint a koronázás közvetlen oka, egy szerencsétlenség, illetve egy magyar–szerb háború volt.¹⁴

Stefan Prvovenčani Stefan Nemanja (Szent Simeon) életrajzában tudósít erről az eseményről, majd pedig Domentijan szerzetes a már említett Száva életrajzában, végül pedig az őt követő Teodosije Szent Száváról szóló művében. Mindhárom esetben a történet szereplői között megjelenik egy magyar király, II. András, akit Stefan Prvovenčani név szerint is megemlít.¹⁵ Három forrás eltér az események leírásában. Domentijan és Teodosije (akinek Domentijan volt a mintaképe) Száva közbenjárásáról írtak Magyarország és Szerbia között. Stefan Prvovenčani viszont csak röviden említette, hogy kitört a háború, de a béketárgyalásokat és az azt követő békét Szent Simeon csodájának tulajdonította.

Stefan Prvovenčani király művében a szerb–magyar viszonyokról szinte biztos, hogy csak a Szent Simeon életéről szóló munka befejezése után írt. Az általa írt életrajz 20. fejezete valószínűleg a szerző utólagos betoldása.¹⁶ II. András ebben a fejezetben csak egy mellékszereplő, és az ő támadása nem volt több mint egy ürügy Stefan Prvovenčaninak, hogy bemutasson még egyet apja számos csodái között. A magyar történelemmel kapcsolatban a következő érdekes adat található: *Ellenség bujtott fel két császárt elszomorítván engem, András magyar királyt és a görög császárt, Jerisz Filandárt.* Továbbá a szerző szerint a magyar király Szerbiára északról tervezett támadni, a görög császár pedig délről, és utána Nišben szándékoztak találkozni. E találkozást követően, Stefan Prvovenčani műve szerint, tovább akarták folytatni a hadakozást Szerbia ellen.¹⁷ Nincs szükség mélyebb prozopográfiai elemzésre a forrásban ismertetett személyekkel kapcsolatban. II. András királyt már megnevezte a forrás, a másik uralkodó esetén, a Jerisz Filandar név alatt Flandriai Henrik latin császárt találhatjuk.¹⁸ Ezzel az adattal, olyan kronológiai nehézségekbe ütközünk, amelyekről később lesz szó.

Stefan király továbbiakban egy olyan epizódot írt le, amely szerint ő maga Húsvét idején ment el Szent Simeon sírjához, és átkarolva az ereklyéit, kérte szent apját, hogy segítsen a rosszakarók ellen. Ezután Stefan elment bátyjához, Száva szerzeteshez, aki megáldotta a szerb uralkodót, és figyelmeztette, hogy ne felejtkezzen el az ellenségről, mert a boldog úr (Simeon) meg fogja védeni a hazát és fiát. Stefan Prvovenčani áldást kért a magyar király ellen indított seregére. A háború kitörése helyett, váratlanul megérkeztek a magyar király szolgái és meghívták Stefant, illetve Szávát egy baráti találkozásra. A szerb király számos ajándékról írt, amelyeket a szerb követség vitt II. Andrásnak, köztük arannyal felrakott lovakat és gyöngyökkel díszített arany poharakat. A két uralkodó

¹⁴ Božidar Ferjančić et al.: *Istorija srpskog naroda*. I. Beograd, 2000. (továbbiakban: ISN) 299–302.; Jovanka Kalić: *Država i crkva u Srbiji XIII veka*. Zbornik radova Vizantološkog instituta, 46 (2009) 131–132.

¹⁵ II. András, mint ugarski kralj vagy veliki kralj (magyar vagy nagy király) említi a szerző. A kontextusból és a kronológia alapján következtethető ki, hogy kiról van szó. Sima Ćirković: *Domentijanova prosopografija*. Zbornik radova Vizantološkog instituta, 45 (2008) 142.

¹⁶ Stefan Prvovenčani 82.

¹⁷ Uo. 98.

¹⁸ Uo. 182.

Ravno városánál találkozott és az ünnepség 12 napon keresztül tartott. Stefan a magyar nemesekről is írt, akik meghajtották magukat szerb király előtt. Végül, a magyar király kérte Stefan Prvovenčanitól hogy menjen el *saját császárságába*.¹⁹

Domentijan és Teodosije, azt írták ezzel az eseménnyel kapcsolatban, hogy Stefan király küldte Szávát követként II. Andrásához. E két szerzőnél találjuk meg a híres jeget teremtő csodát, amellyel Száva eltántorította a magyar királyt a további háborútól. Domentijan munkája 20. fejezetében ismertette a magyarokról szóló részt. Nagyböjt után Száva hideg borral akarta magát felfrissíteni, de nem volt jég a nagyon meleg idő miatt. Szent Száva jeget kért II. Andrástól, de sajnos a magyar király nem tudta teljesíteni a szerb érsek kívánságát. Ezt követően azonban Száva imádkozni kezdett, és végül jégeső esett. A magyar király elismerte Szent Szávát, mint igazi szent embert, és mint szellemi apját. Sőt, II. András meggyónt a szerb érseknek. Domentijan leírásában – ezt követően – Szent Száva az ortodox kereszténységről, Istenről, Szent Háromságáról, és az isteni szeretetről mesélt a magyar királynak. András a szerb író szerint, mindent elhitt, amit hallott Szent Szávától, és elfogadta a szavait. Annak ellenére, hogy nem kifejezetten említi a magyar király áttérését az ortodox hitre, a szövegből kiderül, hogy a magyar király elismerte az *igazi hitet*, azaz az ortodoxiát.²⁰

Teodosije hasonló történetet írt le munkájában. A fiatalabb hilandari szerzetes hangsúlyozta, hogy II. András támadásának közvetlen oka Stefan királlyá koronázása volt. Előtte ugyanis Szerbiának nem volt királya (Ugrin név alatt szerepel a szövegben), és amikor Stefan megkoronázták, egyenlő lett a magyar királlyal: *irigység fogta el a magyar királyt, és a gyűlölete miatt hadat üzent*. E forrás említi a Szerbia ellen összegyűjtött magyar hadsereget, amelyben magyarok és kunok voltak. A további fejtegetés nem sokban tér el Domentijantól. Teodosije *Szent Száva élete* című művében is megírta a jégteremtő csodát, amely után magyar király, meghihetve szerb érsek csodáitól: *lemondott eretnekségéről és a latin hitről, és az ortodoxiát ígérte megtartani*. Teodosije leírásában, ezt követően Szent Száva megáldoztatta a magyar királyt. Nagyon érdekes az utolsó adat is, amely szerint magyar király megőrizte az ortodox hitet és jámbor életet élt.²¹

Stefan Prvovenčani írása szerint a találkozási hely Ravno városa volt, a szerb királyság határán. Ravno a mai Čuprija, 150 kilométerrel délkeletre Belgrádtól. Ha a szerb király igazat írt, ez az adat azt jelenti, hogy a magyar hadsereg igen-igen messze betört Szerbia területébe. Ravno szó szerb nyelven egyenes(en)t is jelenthet, de akár síkságot is. Azért bizonytalan a találkozási hely pontos lokalizálása, mert a későbbi (újkori) legendák szerint a Szent Száva és II. András közötti találkozás valahol a mai Délvidéken zajlott le. Egy régi hagyomány szerint Szent Száva alapította Kovilj (magyarul Kabol) kolostort.²²

¹⁹ Uo. 98–100.

²⁰ Domentijan: Život Svetoga Save. In: Domentijan: Život Svetoga i. m. 159–166.

²¹ Teodosije: Žitije Svetoga Save. In: Teodosije: Žitija i. m. 213–219.

²² Petar Momirović: Prilog istoriji manastira Kovilja. Saopštenja, 25 (1993) 210.; Jung Károly: Szent Sabbas (Száva) magyarországi csodája. Egy motívum útja a Bibliától a hagiográfiáig és folklorizálódása a szerb népköltészetben. Hungarológiai Közlemények, 40 (2009) No. 4. 120–143.

Egy tévedést és kronológiai hibát találunk Stefan Prvoenčani *Szent Simeon élete* című művében. Flandriai Henrik 1216-ban meghalt, így ha Szent Száva közbenjárására sor került, akkor az valószínűleg nem Flandriai Henrik uralkodása idején történhetett. Domentijan és Teodosije is írtak a szerb érsek közvetítéséről a szerb király koronázása után, és mind a kettő Szávát mint érseket jelölték meg. Stefan Prvoenčani élt kronológiailag a legközelebb az eseményekhez, de a művének ez a bizonyos része csak később keletkezett. Stefan király említi Ravno városát és a magyar–latin szövetséget Szerbia ellen. Ha Ravnóban valóban tárgyalásokra került sor, az két dolgot is jelenthet: vagy a magyar hadsereg törhetett be messze Szerbiába, vagy II. András érkezett Ravnóba, hogy találkozzon szerb királlyal. Domentijan, és a tőle függő Teodosije sem ejtett egy szót sem a ravnoi találkozásról.²³

A történeti kutatás már több mint egy évszázada vitázik ennek az eseménynek a kronológiai elhelyezésén. Legvalószínűbb, hogy erre a háborúra és Szent Száva közvetítésére Stefan koronázása és a független szerb érsekség létrehozása után került sor. II. András király miután hazajött keresztes hadjáratáról – 1218 után feltehetően –, Szerbiát akarta megtámadni.²⁴ Bár a források nem adják meg a diplomáciai követség évét, érdemes felvetni, hogy a magyar had indítása és Szent Száva követsége legkorábban 1220-ban volt, abban az időben, amikor a szerb érsek felszentelését követően hazatért

²³ Legújabbán Bárány Attila fejezte ki kétségét az esemény valóját illetően néhány tévedéssel. Ld. Bárány Attila: II. András balkáni külpolitikája. In: Kerny Terézia– Smohay András (szerk.): II. András és Székesfehérvár. Székesfehérvár, 2012. (Magyar királyok és Székesfehérvár III. – A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7.) 135–136., 142–143. Nemanja István ugyanis 1196-ban halt meg, és nem találkozott II. Andrással Ravnóban. Ha esetleg Stefan királynak van igaza, valamilyen találkozóra és Szent Száva közbenjárására korábban kerülhetett sor 1206 és 1216 között, Flandriai Henrik uralkodása idején. Ebből a korszakból nincs ilyen adat. Domentijan és Teodosije szerint Száva ment el a magyar királyhoz, és nem egy béketárgyalásról volt szó. Egyikük sem említ háborút vagy csatát magyarok és szerbek között. Bárány Attila szerint „Szent Száva megkoronázta Istvánt, érvénytelenítve a pápai koronázást, s visszatérítve őt az ortodoxiára”, és amiatt indította a magyar király hadjáratát. Ez is valamelyest téves adat, mert Teodosije világosan megadja a támadás okát, vagyis hogy a szerb király egyenlő lett magyar uralkodóval. Úgy is fogalmazhatunk: magyar politikai érdekeket sértettek e koronázással. Sőt, Teodosije csak a Száva általi koronázásról írt; a korábbi író, Domentijan ismertette a Száva általi koronázást és Szent Száva követségét a római pápához. E követség jött vissza pápai koronával, és utána Szent Száva megkoronázta a testvérét. Persze, Domentijan is ortodox hátteret akart adni a koronázásnak, de ma már tudjuk, hogy a pápai legátus vitt magával koronát Szerbiába. Ld. Domentijan: *Život Svetoga i. m.*, 156–157. Ha Stefan Prvoenčaninak igaza van, akkor II. András hadjáratára, a találkozásra Ravnóban és a jégteremtő csodával kapcsolatos eseményekre – mint Bárány Attila már javasolta – 1215-ben vagy 1216-ban kerülhetett sor. A magyar király hadjáratának előkészületei miatt és amiatt, hogy ez időben a Latin császárság ügyeibe is beleavatkozott, szerintem nem annyira biztos, hogy akkor történt. Továbbá a két hilandari szerzetes műveiben a kronológia egyszerűbb és világosabb, mint Stefannál.

²⁴ Stanoje Stanojević: O napadu ugarskog kralja Andrije na Srbiju zbog proglasa kraljevstva. Glas SAN, 161 (1934) 107–130.; Bárány Attila: II. András és a Latin császárság. Hadtörténelmi közlemények, 126. (2013) No. 2. 461–476.

a Nikaiai Császárságból.²⁵ Mivel, a két hilandari szerzőnél Szent Száva csodálatosan közvetített II. Andrásnál, az első szerb király Szent Simeon számlájára írta a megbékkülést. A témával foglalkozó történészek szerint nem Ravno városánál zajlott le ez az esemény. Ravno túl messze volt az akkori szerb–magyar határtól. Forrásokban nincs nyoma bármilyen nagyobb méretű magyar hadjáratról Szerbia ellen. Véleményem szerint, Szent Száva ebben az esetben klasszikus követ volt (mint tapasztalt politikus), és valóban hozzájárulhatott a békekötéshez.²⁶ Az életrajzírói úgy akarták bemutatni a találkozást a magyar uralkodóval, mint egy szent ember csodáját. Ezt a célt szolgálta a jégteremtő mese.

A fentiek mellett érdemes megemlíteni, hogy a Domentijan és különösen a Teodosije által írt Szent Száva életrajz az egész középkoron át népszerű olvasmány volt az Athosz-hegyen, és a szerb monasztikus szerzetesek körében. Szent Száva csodáinak egy része, főleg Teodosijenél, biblikus tipológia szerint történt. Egyrészt a szerb érseket, mint példamutató szerzetest akarták bemutatni, másrészt pedig, mint igaz hazafit.²⁷ Az az epizód, amelyben András király megőrizte a szívében Szent Száva szavait és az ortodoxiát, így az igazi hitközösség tagja lett, úgy értelmezhető igazán, ha számba vesszük, hogy a munka célközönsége a szerzetesi kör volt.²⁸ Legújabbban, Rokay Péter mutatta ki, hogy ez az epizód egy távoli visszhang lehetett a kora középkori bizánci egyház magyarországi befolyásáról, amikor a fiatal magyar állam nyugat és kelet között állt.²⁹ Ez a feltételezés azonban meglehetősen valószínűtlen.

II. Danilo érsek művéből jelen tanulmányban csak azokkal a részekkel foglalkozom, amelyeket Gál Judit nem fordított le korábban. A magyar történész által közölt részletekben a szerb király, Dragutin István (Stefan Dragutin) és Katalin magyar hercegnő közötti, I. Uroš király (1243–1276) életében megkötött házasságról van szó.³⁰ Érdemes megemlíteni, hogy a szerb ortodox egyházban mindkettejüket, I. Uroš királyt és a fiát, Dragutin királyt is szentté avatták. *Szent Uroš király élete* című művében II. Danilo néhány érdekes adatot közölt a magyar hercegnőről.

²⁵ Nem valószínű, hogy a találkozóra II. Andrással rögtön a magyar király keresztes hadjáratáról való visszatérése után került sor, nem csak az események időbeli közelsége miatt, hanem azért sem, mert Száva először Hilandarban töltött el egy rövid időt, majd 1219-ben Nikaiába ment. Ld. Dimitri Obolenski: Šest vizantijskih portreta. Beograd, 2004. 168–175.

²⁶ Történészek többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy Szávának ismeretlen körülmények között sikerült II. Andrászt eltérítenie a komolyabb támadás ötletétől. Ld. Stanojević, S.: O napadu ugarskog i. m. 107–130.; ISN 301–302.

²⁷ Smilja Marjanović-Dušanić: Sveti kralj. Kult Stefana Dečanskog. Beograd, 2007. 128–129.; Uő: L'altérité dans le témoignage récits hagiographiques serbes. L'exemple des Vies de Théodose. Zbornik radova Vizantološkog instituta, 45 (2008) 194–202.

²⁸ Domentijan: Život Svetoga i. m. 165.

²⁹ Istorija Mađara 22.

³⁰ Danilo Drugi: Žitije kralja Uroša. In: Danilo Drugi: Žitija i. m. 52–53. Itt Katalint nevezi úgy, mint a „lány a császári törzsből magyar nemzetből”. A házasságot valamikor 1268 után kötötték. Ld. Gál J.: IV. Béla i. m. 491–492. A II. Danilo részlet fordítása 496–499.

Ebből az időszakból származik, a Szent Akhिलiosz kolostorban található ritka, eredeti freskó, mely Katalin királynőt ábrázolja. Ezt a kolostort Dragutin király alapította. Ami a legfontosabb, hogy a Hagia Szophia Szent Xeni (Piroska-Eiréné) bizánci császárnő és Katalin királynő nővérének, Máriának portréja mellett ez az egyetlen eredeti, korabeli magyar hercegnő-ábrázolás. Balról jobbra haladva: Milutin király, Dragutin király, akinek neve mellett szerepel az első alapító (*prvi ktitor*) jelző, valamint a magyar származású Katalin királyné (Katelina kraljica).

II. Danilo érsek még egyszer említi Dragutin István királyt és a feleségét. 1282-ben Dragutin király leesett egy lóról, és eltörte a lábát. E szerencsétlen esemény után átadta a királyi trónt az öccsének, Stefan Milutin (Milutin István) királynak, aki egész 1321-ig uralkodott. A két szerb király viszonya nem mindig volt ezután felhőtlen. 1301-ben kitört a belháború köztük és egészen 1312-ig tartott. A viszály legfőbb oka a megoldatlan trónörökös kérdés volt. Az 1282. évi szerződésük szerint Dragutin fiai örökölték volna a szerb koronát. Időközben, azonban, Milutin szövetségre lépett Bizánccal, és nem akarta teljesíteni a megállapodást. A békekötése után mindketten királyok maradtak a saját országukban.³¹ II. Danilo érsek munkájában Milutin király egyik legközelebbi társaként a szerb uralkodót úgy akarta bemutatni, mint egy jámbor, bölcs keresztény uralkodót. Az egyházi tisztviselő és szerző főszerepet játszott a dinasztikus ideológia formálódásában.³²

II. Danilo érsek szerint, miután Dragutin átengedte a hatalmát a testvérének, viszsza ment Macsóba, az országba, amelyet II. Danilo szavai szerint sógorától, a magyar királytól kapott. A szerb forrás Katalin királynőt jámbornak vagy istenszerető királynénak nevezi. Dragutin király feleségével és a főurakkal, Krisztussal a szívében uralkodott.³³ E részlet arról tanúskodik tehát, hogy Dragutin Macsót kapta V. Istvántól és nem Szerémséget, hagyományban ugyanis Dragutin *sremski kralj* illetve *a szerémségi király* névvel szerepel. Közismert azonban, hogy a korabeli középkori forrásokban Macsót is nevezték Szerémségnek (ismertek *sirmia citerior* és *sirmia ulterior* kifejezések).³⁴

II. Danilo Katalin királyné életéről más kontextusban is mesélt. Az érsek 1317 körül írhatta meg a Szent Jelena (Ilona) királynéről szóló életrajzát. Ilona királyné egyes források szerint francia származású volt, ezért a szerb hagyományban már régóta *Anjou Ilonának* nevezik. Ilona-Jelena 1250 körül ment feleségül I. Uroš szerb királyhoz. Nagy befolyással volt a férjére, és a katolikus egyház, valamint a nápolyi Anjouk érdekeit képviselte Szerbiában. Erősen támogatta Dragutin házasságát Katalinnal és a szerb–magyar

³¹ Mihailo Dinić: Odnos između kralja Milutina i Dragutina. Zbornik radova Vizantološkog instituta, 3 (1955) 49–82.; ISN 438–439., 446–460. (Sima Ćirković); Marjanović-Dušanić, S.: Sveti kralj i. m. 221–222., 226–233.

³² Damjan Petrović: Život kralja Milutina od arhiepiskopa Danila II. Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, 8 (1971) 362–376.

³³ Danilo Drugi: Žitije kralja Dragutina. In: Danilo Drugi: Žitija i. m. 63.

³⁴ Mihailo Dinić: Srednjovekovni Srem. In: Srpske zemlje u srednjem veku. Beograd, 1978. 270–284.; Rokay Péter – Takács Miklós: Macsó. In: KMTL 421–422. A szerémségi egyházszervezetről ld.: Ternovác Bálint: A szerémi latin püspökség alapításának és korai történetének vitás kérdései. *Századok*, 147 (2013) 457–470.

jó viszony pártját fogta. Hiába volt katolikus, a szerb ortodox egyház szentté avatta Ilonát. Ő is aktív szerepet vállalt elsőszülött fia, Dragutin lemondásában, és kisebbik fia, Milutin házasságainak létrejöttében.³⁵

E hagiográfiai szöveg szerint Simonida királynéval együtt Árpád-házi Katalin szerb királyné meg akarta látogatni Ilona sírját Gradac kolostorban, mai Čačak (Közép-Szerbia) városánál. II. Danilo úgy ábrázolta itt Szent Ilona királynét, mint ideális anyát és királynét. Ezt az epizódot arra akarta felhasználni, hogy a két király közti harmonikus viszonyról számoljon be. Egy helybe gyűjtötte a két idegen származású királynét a harmadik, ugyanúgy külföldi királyné sírjánál. A *Žitije kraljice Jelene* című szövegben testvéri megbékülést követően Simonida királynő kérte férjétől, Milutin István királytól, hogy látogathassa meg Katalint és kísérje el Szent Jelena sírboltjához. A szerb király ezt megengedte, és követte a feleségét kíséretével és a főurakkal. Simonida találkozott Katalinnal és Dragutin királlyal Belgrádban (Nándorfehérvárban), ahol meglátogatta az ottani érsek egyházát, és megcsókolta a templomban levő Szűz Mária ikont. Dragutin és Katalin fogadták Simonidát. A két királyné beszélgetett majd zárandoklatot tettek a gradaci kolostorba, ahol elhelyezték Ilona szent ereklyéit. Dragutin király is elkísérte a feleségét és a sógornőjét az utazásra. A királynék meghajoltak Szent Ilona ereklyéinél és a Szűz Anya ikonjánál, majd számos ajándékokat adtak az *igumannak* és a szerzeteseknek. Amikor a zárandoklat véget ért, visszamentek Milutin királyhoz. Milutin nagyon örült és a *jámbor királynőt* (Katalint) megajándékozta számtalan ajándékkal. Végül, megengedte Katalinnak, hogy visszamenjen a saját országába.³⁶

Fontos megjegyezni, hogy Dragutin volt az első szerb uralkodó, akinek birtokában volt Nándorfehérvár. 1285 és 1315 között nagy érseki székesegyházát építtette.³⁷ Éppen ezt a templomot említi II. Danilo a munkájában. Simonida királynő, Milutin István király felesége volt, bizánci hercegnő, II. Andronikosz császárnak lánya. Kislánként 1299-ben feleségül ment Milutin királyhoz mint a békekötés záloga. Simonida férjével együtt Szerbiában élt 1317-ig.³⁸

Jelena királyné 1314. február 8-án hunyt el, az idősebb fia, Dragutin, pedig 1316-ban, Simonida a következő évben már Bizánc felé ment, édesanyja temetésére. Ennek alapján ez az epizód 1314 második felében vagy 1315-ben történhetett.³⁹ II. Danilo a találkozás leírásával mutatta meg a békét a két szerb király között. Az anyakirályné ereklyéi és

³⁵ Miroslav Popović: *Srpska kraljica Jelena između rimokatoličanstva i pravoslavlja*. Beograd, 2010. passim; Aleksandar Uzelac: *Srbija, Bugarska i Tataři u drugoj polovini XIII veka*. (PhD disszertáció.) Beograd, 2012. 104–106. Milutinnak legalább négy felesége volt, köztük Árpád-házi Erzsébet magyar hercegnő is, Katalin királyné nővére.

³⁶ Danilo Drugi: *Žitije kraljice Jelene*. In: Danilo Drugi: *Žitija* i. m. 104–106.

³⁷ Jovanka Kalić: *Beograd u srednjem veku*. Beograd, 1967. 67.

³⁸ El akarta hagyni Szerbiát, de csak Milutin király halála után (1321) térhetett haza Bizáncba és lett ott apáca: Mihajlo Laskaris: *Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji*, *Prilog istoriji vizantiskosrpskih odnosa od kraja XII do sredine XV veka*. Beograd, 1926. 53–82.

³⁹ Danilo Drugi: *Žitije kraljice Jelene* i. m. 103–104. Dragutin nem volt jelen anyja temetésén. Talán ekkor sem volt túl kellemes az öccsével való viszonya.

Szent Ilona ideális alakja szimbolikusan a dinasztia győzelmét jelentette, a megbékülést egy nehéz, hosszú polgárháború után. Mind a három királyné úgy szerepel II. Danilo művében, mint jámbor, istenszerető és istenfélő nők, és ebben az epizódban nemcsak a dinasztikus törekvések, hanem az ortodox egyház saját belső elvei is tükröződtek.⁴⁰

Összegzés

A középkori szerb elbeszélő források magyarokra vonatkozó adatokban nem annyira gazdag, ám ennek dacára érdekes és kétségtelen, hogy a meglévő információk új fényt adhatnak a középkorban kialakult szerbiai magyarságról. A *žitijek* kiegészíthetnek már ismert adatokat a szerb–magyar középkori összeköttetésekkel kapcsolatban, és bemutatathatnak új információkat egy magyar származású szerb királyné életéről Szerbiában. Persze hozzá kell tenni, hogy a hagiográfia nem mindig megbízható és hiteles forrás, de más kútfők hiányossága miatt ezek a források segíthetnek a középkori szerb–magyar érintkezések megismerésében.

⁴⁰ Radmila Marinković: Kako citati Danilov zbornik. In: Vojislav Đurić (ured.): Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba. Beograd, 1991. 228.

*Három 13. századi címertekercs harántpólyáinak vizsgálata**

AZ ALÁBBI TANULMÁNYBAN három, a 13. századi második felében keletkezett címer-tekercset vizsgálok a bennük szereplő harántpólyák szempontjából. A tanulmányt két nagyobb egység képezi. Az első részben a kutatás elsődleges célja, hogy megvizsgálja a harántpólya használatának gyakoriságát, és ezen eredmény tükrében használatának népszerűségét felmérje. Ilyen vizsgálatot végzett Michel Pastoureau a mázak gyakoriságának felmérésére is, melynek eredményeit a *Traité d'héraldique* című művében publikálta. A harántpólyák népszerűségét a fő pajzstagolások és mesteralakok használatának arányában kívánom megítélni. A második vizsgálandó kérdést a harántpólyát használó címerek egyszerűsége, vagy bonyolultsága képezi. Ezen kérdésfelvetés alkalmával lehetőség adódik közelebbről megvizsgálni, hogy milyen másod- és harmadlagos mesteralakok, illetve milyen hasonló jellegű, csak éppen keskenyebb kialakítású mesteralakok (pl. szalag, fonál) szerepelnek még a címeren. Ezek azok az formák, amelyek a címer felületének nagyrészt elfoglaló fő mesteralak mellett szerepelnek a pajzson, mint kiegészítő elemek. A tanulmány folytatásában nyelv- és szóhasználati problémákra kívánom felhívni a figyelmet, elsősorban a tekercsek szóhasználatának különbségeire. Továbbá vizsgálom a tekercsek tételei közötti átfedést.

A téma historiográfiája

A 13. századi angliai és francia címertekercsekkel a 19. század második és a 20. század első felében több neves kutató is foglalkozott. Többek között James Greenstreet, akinek a nevéhez fűződik a Camden-tekercs (1279–80) első kiadása¹ és Weston S. Walford, aki elsőként tette közzé az akkor még Charles-tekercs nevet viselő forrásanyagot.² A korai

* Szeretném megköszönni témavezetőmnek, Molnár Péternek valamint Körmendi Tamásnak hasznos tanácsait és észrevételeiket, valamint a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségüket.

¹ James Greenstreet: *The Original Camden Roll of Arm. Journals of the British Archeological Association*, 38 (1882) 309–328.

² Weston S. Walford: *Three Rolls of Arms of the Latter Part of the Thirteenth Century together with an Index of Names and an Alphabetic Ordinary of the Coats*. London, 1864.

angol címertekercsek kutatásának soha nem jelentett határt az Angliát a kontinenstől elválasztó csatorna. A téma vizsgálatához nélkülözhetetlen adalékot szolgáltatottak neves francia történészek is, mivel a két régió címeres forrásemlékei nem választhatóak el egymástól. Az angol és francia címergyakorlat erős párhuzamot mutat, amit teljesen a normann hódításig tudunk visszavezetni. Ez a jelentős francia befolyás nem csupán a címerképek (mesteralakok és címerábrák) szintjén fedezhető fel, a nyelvi párhuzam is jelentős. Az angol heraldikai terminológia igyekezett átvenni a francia terminusokat. Az időrendiséget félretéve az alábbi néhány kutató munkásságát kell alapul vennie annak, aki a témával behatóbban kíván foglalkozni. Elsőként a korai angol heraldikai emlékeket vizsgáló kutatókat és műveiket említem, a továbbiakban pedig a témával foglalkozó francia szerzők munkásságát ismertetem. Ezek a művek az igen terjedelmes heraldikai szakirodalom vonatkozó részét fedik le.

A címertekercsek kutatásának fénypontját Anthony Richard Wagner 1950-ben – az *Aspilogia* sorozat első köteteként – megjelent *A Catalogue of English Medieval Rolls of Arms* (CEMRA) című műve jelentette. A tekercsek kiadásán túl Anglia címerkirályaként és egyetemi oktatóként több heraldikai és genealógiai munkája látott napvilágot, amellyel megalapozta az angol címertan és címertörténet szakszerű, a mai tudományos elvárásoknak megfelelő kutatását.³ A sorozat második köteteként 1957-ben látott napvilágot az első kötet kiegészítése és javítása, valamint későbbi tekercsek is szerepelnek benne. A század második felében az amerikai Gerard J. Brault – akinek nevéhez a Roland-ének nyelvi elemzése is köthető – 1973-as munkájában tett közzé nyolc tekercset jegyzetekkel ellátva, valamint az *Aspilogia* sorozat harmadik kötete is az ő nevéhez kapcsolódik. Ebben egy addig kiadatlan tekercset, a Herald- vagy más néven Herold-tekercset tett közzé a tőle megszokott alaposággal.⁴ Ezt a munkát vettem alapul az alábbi tanulmányban olvasható ófrancia nyelvű címerleírások magyarrá fordításakor. A 20. század derekán Paul Adam-Even munkásságának köszönhetően látott napvilágot a Bigot-tekercs, valamint több, a kontinensen – elsősorban Franciaországban – keletkezett forrásanyag közlése és elemzése köthető a neves francia történész és heraldikus nevéhez.⁵ Szintén nélkülözhetetlen Max Prinét francia történész,

³ Válogatott munkásságának néhány tétele: Anthony Richard Wagner: *Historic Heraldry of Britain*. London–New York, 1939.; *Heralds and Heraldry in the Middle Ages*. Oxford, 1939.; *Heralds of England*. London, 1967.; *Dictionary of British Arms. Medieval Ordinary*. I–II. London, 1992–1996.; *English Genealogy*. London, 1960.; *Pedigree and Progress*. London, 1975.; *Records and Collections of the College of Arms*. London, 1952.; *Heralds and Ancestors*. London, 1978.; *Royal & princely heraldry in Wales*. London, 1969.; *Catalogue of English Mediaeval Rolls of Arms*. Oxford, 1950. (*Aspilogia* 1.); *Rolls of Arms Henry III*. Oxford, 1957. (*Aspilogia* 2.).

⁴ Válogatott munkásságának néhány tétele: Gerard J. Brault: *Early Blazon. Heraldic terminology in the twelfth and thirteenth centuries with special reference to arthurian heraldry*. Woodbrigde, 1997.; *Eight Thirteenth-Century Rolls of Arms in Franche and Anglo-Norman Blazon*. Pennsylvania, 1973.; *Rolls of Arms Edward I. (1272–1307)*. I–II. Woodbridge, 1997. (*Aspilogia* 3.).

⁵ Válogatott munkásságának néhány tétele: Paul Adam-Even: *Un Armorial français du milieu de XIIIe siècle. Le rôle d'armes Bigot 1254*. [S. I.] 1949.; *Contribution à L'héraldique de l'Orient Latin*. Salt Lake City (Utah),

heraldikus, szfragiszta munkássága. A nevéhez a kontinens címertekercsei és címeres emlékeinek feldolgozásán túl a Jeruzsálemi Királyság heraldikakutatása köthető, valamint annak összefonódásai európai rokonával.⁶ Nem csupán a korai címeres emlékekkel foglalkozott, egészen a 16. században keletkezett források feldolgozásáig terjed a munkássága. Ezekon kívül az Ibériai-félsziget heraldikája is kutatási tárgyát képezte, itt kapcsolva össze a kontinens és a Közel-Kelet heraldikáját. Szintén kiemelendő az angol heraldikusok között Noël Dunholm-Young neve, aki bár főleg krónikakutatással foglalkozott, mégis jelentősen hozzájárult a 20. század közepe táján az angol címertan kutatásához is.⁷ Meg kell még említeni a század elejéről Arthur Charles Fox-Davies nevét, aki az egyik legátfogóbb szintetizáló heraldikai munkát készítette el az 1900-as években.⁸ A múlt század második felében szintén kiemelkedő fontosságú művet írt Cecil Humphrey-Smith.⁹ Végül fontos megemlíteni Michel Pastoureau, a 20. század második felében alkotó francia medievista nevét. Több nagyhatású mű kapcsolódik a nevéhez. A *Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental* címet viselő sorozatban a címerekkel foglalkozó kiadványt szintén ő jegyzi.¹⁰ A címertan rövid összefoglalása

1969.; *Nouvelles armoiries comportant l'ombre héraldique*. Salt Lake City (Utah), 1958.; *L'héraldique catalane au moyen âge*. *Hidalguia*, 5 (1957) No. 22. 465–478.; *Chevalerie et héraldique, leurs relations principalement en France*. Salt Lake City (Utah), 1986.

⁶ Válogatott munkásságának néhány tétele: Max Prinnet: *Les sceaux et le seign manuel de Pierre de Hauteville, prince d'Amour*. *Bibliothèque de École des chartes*, 77 (1906) 428–438.; *Le langage héraldique dans le „Tournoiement Antéchrist”*. *Bibliothèque de École des chartes*, 83 (1922) 43–53.; *Quelques seing manuels de cardinaux*. *Bibliothèque de École des chartes*, 89 (1928) 175–182.; *Un armorial inachevé de bailliage de Senlis (XIVe siècle)*. *Bibliothèque de École des chartes*, 90 (1929) 316–336.; *Les armoiries des français dans le poème de siège de Carlaverock*. *Bibliothèque de École des chartes*, 92 (1931) 345–353.; *Les armoiries familiales dans le décoration des sceaux dea évêques français au XIIIe siècle*. *Bulletin archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifique*, (1916) 110–117.; *Les variations du nombre des fleurs de lis dans les armes de France*. *Bulletin monumental*, 75 (1911) 469–488.; *Les figures parlantes dans les armoiries des familles franc-comtoises*. *Bulletine de l'Académie de Besançon*, 52 (1919) 26–44.; *Armorial de France composé à la fin de XIIIe siècle ou au commencement du XVIe*. *Le Moyen âge*, 22 (1920) 3–49.; *Les insignes des dignités ecclésiastiques dans le blason français de XVe siècle*. *Revue de l'Art chrétien*, 61 (1911) 23–41.; *De l'écu dit espagnol et de son emploi dans la décoration des sceaux français aux XIIIe et XIVe siècles*. *Revue numismatique*, 17 (1913) 89–97.; *De l'origine orientale des armoiries européennes*. *Schweizerisches Archiv für Heraldik*, 2 (1912) 3–8.

⁷ Válogatott munkásságának néhány tétele: Noël Dunholm-Young: *Seignorial Administration in England*. London, 1937.; *Collected Papers on Mediaeval Subjects*. Oxford, 1946.; *Richard of Cornwall*. Oxford, 1947.; *The Country Gentry in the Fourteenth Century: With Special Reference to the Heraldic Rolls of Arms*. Oxford, 1969.

⁸ Arthur C. Fox-Davies: *A Complete Guide to Heraldry*. London–Edinburgh, 1909.

⁹ Válogatott munkásságának néhány tétele: Cecil Humphrey-Smith: *Anglo-Norman Armory*. London, 1973.; *Anglo-Norman Armory Two. An Ordinary of Thirteenth Century Armoriais*. Canterbury, 1984.; *The Cambridge Armorial*. Cambridge, 1985.

¹⁰ Válogatott munkásságának néhány tétele: Michel Patoureau: *Traité d'héraldique*. Picard, 1979.; *Les emblèmes de la France*. Paris, 1998.; *Figures de l'héraldique*. Paris, 1996.; *L'hermine et le sinople, études d'héraldique médiévale*. Paris, 1982.; *Les Armoiries*, Turnhout, 1998. (*Typologie des Sources de Moyen Âge Occidental* 20.); *Le bestiaire héraldique au moyen âge*. Paris, 1972.

után a munkát válogatott bibliográfiával zárja. Michel Popoff állította össze 2003-ban a téma teljes bibliográfiáját, amely 2010 óta online is elérhető.¹¹ Meg kell említeni Steen Clemmensen munkásságát, akinek a nevéhez köthető egy, a mesteralakokat vizsgáló alpmunkának számító mű.¹² Emmanuel de Boos publikálta Bretagne címereit,¹³ aki a francia heraldikai terminológiához szótárt állított össze.¹⁴ Mindenképp ki kell emelni Claire Boudreau, kanadai történész munkásságát, aki a korai francia címertani terminológia legjelentősebb kutatója. Ő adta közre 2006-ban a *L'héritage symbolique des hérauts d'armes dictionnaire encyclopédique de l'enseignement du blason ancien (XIVe-XVIe siècle)* című művet, amely a szerző 1996-os doktori disszertációjának átdolgozott változata. A heraldikai témájú munkák felsorolását hosszan lehetne folytatni, itt csupán a korai címertekercsekkel foglalkozó vagy azokat közvetlenül érintő, elsősorban angol és francia heraldikával kapcsolatos legfontosabb munkákat említetem.

Nyelvi áttekintés

A 13. századi Angliában keletkezett címertekercsek igen sok kérdést vetnek fel, mind történeti-művészettörténeti, mind irodalomtörténeti és nyelvi szempontból. Ezen tudományok más-más szempontrendszer szerint vizsgálják a korai leírásokat, a tudományág speciális módszertani követelményeinek megfelelően. Ezek azonban a tárgy vizsgálata során semmiképp sem választhatóak külön egymástól. Filológiai és irodalmi megfigyelések alapján ma már ismeretes, hogy melyek voltak azok a címerleírásokban szereplő szavak, amelyeket csak az irodalmi és jogi nyelv alkalmazott, a hétköznapi nem.¹⁵ Itt olyan műszavakról van szó, amelyek egy bizonyos címerképet vagy mesteralakot jelölnek, a tekercsek laikus kortársa semmiképp sem használhatta azokat, vagy a szó irodalmi és hétköznapi használatában eltérő jelentéstartalommal bírt.¹⁶ Ennek kontinentális gyökerei, és jogi háttere egyaránt kimutatható. Több csoportot tudunk képezni a szóhasználatot tekintetbe véve. Léteznek olyan szavak, amelyek kizárólag a szűk, heraldikához értő réteg szókincsében szerepelnek. Ezek a szavak az egységes nevezékjegyzék fontos részét képezik. Erre példa, sok egyéb műszóval egyetemben például a *bende* vagy a *fesse*¹⁷ szavak, de olykor találunk egész kifejezéseket is,

¹¹ Michel Popoff (éd.): *Bibliographie Héraldique Internationale (et de quelques disciplines connexes)*. http://aih-1949.com/userfiles/biblio_AIH.pdf (Letöltés ideje: 2015. április 6.).

¹² Steen Clemmensen: *Ordinary of Medieval Armorial*. Copenhagen, 2006. (Heraldiske Studier 5.).

¹³ Emmanuel de Boos – Marie-Françoise Damongeot – Françoise Viellard: *L'armorial Le Breton*. Paris, 2004.

¹⁴ Emmanuel de Boos: *Dictionnaire du blason*. Paris, 2001.

¹⁵ Jean Rychner: *La chanson de geste. Essai sur l'art épique des jongleurs*. Genève–Lille, 1955.

¹⁶ Algirdas J. Greimas: *Dictionnaire de l'ancien français*. Larousse, 1979.

¹⁷ Pólya.

mint például a *burlé de une menue burlure*.¹⁸ Létre tudunk hozni tehát egy csoportot, amelyben azok a szavak szerepelnek, amelyek mind a hétköznapi életben, mind a heraldikával foglalkozók nyelvi regiszterében szerepelnek, utóbbiakéban azonban már erősen szabályozott, korlátozott jelentéssel. A fehér szín, jelölésére használatban volt a *blanc* szó is, amely csupán néhány korai tekercsben szerepel, a legtöbb esetben a fehér szín jelölésére az *argent*, ezüst jelentésű szót használták, így a fehér máz valójában a fém mázak csoportjába tartozik. Wagner véleménye szerint a *blanc* egy archaikus alak, amely hamar kikopott a heraldikai műnyelvből. Kizárólag irodalmi forrásaink vannak például a *chevron* (szarufa) szóra, amely az első címertekercsek előtt csupán egyetlen forrásban szerepel.¹⁹ Megfigyelhető, hogy a 13. században keletkezett néhány tekercsben (a Bigot és a Camden esetében) a leírások a *l'escu* terminust alkalmazzák, míg például a Nativity, a Falkirk, a Walford, a Glover és a Chifflet-Prinet esetében a címet viselő neve után közvetlenül a *d'or*, *d'azure*, *gulez/gules*, *de sable*, vagy simán *eschequer* (*de argent e gules*)²⁰ kifejezéseket találjuk, tehát a leírás elhagyja a „mező”, „mezőben” szavakat, néhol a mező színét sem írja le. Ez a kivonatosság azonban nem csupán a címertekercsekre jellemző, a korban bevett volt a feljegyzések ilyenfajta rövidítése. Mindenesetre figyelemre méltó a kivonatosság sokszínűsége. Továbbá külön vizsgálatra érdemes az egy forrásszövegen belül szereplő ugyanazon szavak többféle leírása. Sokszor közvetlenül egymás utáni címerleírásokban szereplő szavakat ír a szerző különbözőképpen. Jelen tanulmányban ezzel a problémával is foglalkozom a harántpólyák kapcsán. A tekercseken belüli eltérő szóhasználat mindenképp az angol címernyelvezet fejlődésének fontos mozzanatára világít rá. A francia tekercsek kapcsán a témát Clair Boudreau dolgozta fel.²¹

A források

A három 13. század második felben keletkezett tekercs igen sokféleképp csoportosítható. Az elsőként áttekintett Camden tekercs 1279–80-ban készült, és mivel mind császári, mind további uralkodói, főúri, és nemesi címerek leírását is tartalmazza, ezért a teljes tekercsek sorába tartozik.²² Összesen 270 címerképet tartalmaz, amelyekhez a tekercs

¹⁸ Vágásos mező.

¹⁹ Brault, G.: *Early Blazon* i. m. 142.

²⁰ Robert de Wausse, Walford-tekercs 96. tétel.

²¹ Claire Boudreau: *L'héritage symbolique des hérauts d'armes: dictionnaire encyclopédique de l'enseignement du blason ancien (XIVe-XVIIe siècle)*. I–III. Paris, 2006.

²² A Camden és a Walford tekercsek uralkodói címereire: Tarján Eszter: A Camden és a Walford tekercs uralkodói címereinek néhány problémája. In: Belucz Mónika – Gál Judit – Kádas István – Tarján Eszter (szerk.): *Magister Historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett, középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák anyagából*. Budapest, 2014. 171–190.

hátoldalán 185 ófrancia nyelvű címerleírás tartozik, úgynevezett blazon-ok. Ezek közül 16 esetben szerepel valamilyen formában a harántpólya:

1. Le rey de Navare: kék és vörös mezőre osztott, jobb felén arany Navarra-lánc,²³ egy ezüst harántpólya, két arany harántfonallal²⁴
2. Duc de Loreyne: arany mezőben vörös harántpólya három ezüst sassal²⁵
3. Duc de Beyvere: késsel és ezüsttel vágott mezőben vörös harántpólya²⁶
4. Cunte de Nichole: arannyal és vörössel négyelt mezőben fekete harántpólya és egy ezüst tornagallér²⁷
5. Le cunte de Hereford: kék mezőben hat arany oroszlán ezüst harántpólya és két arany fonál²⁸
6. Munsire Otes de Cransun: késsel és ezüsttel cölöpözött mező vörös harántpólyán arany kagylók²⁹
7. Sire de Ramerne: ezüst mezőben lépő fekete oroszlán és vörös harántpólya³⁰
8. Munsire Robert de Muntney: kék mezőben ezüst harántpólya és hat arany rigó³¹
9. Munsire William de Rodes: kék mezőben lépő arany oroszlán és vörös harántpólya³²
10. Cunte de Chalun: arany mezőben vörös harántpólya³³
11. Munsire Robert de FizRoger: arannyal és vörössel négyelt mezőben fekete harántpólya³⁴
12. Munsire Aleyn de Ploket: hermelines mezőben vörös pikkelyes harántpólya³⁵
13. Munsire Hue le Despenser: ezüsttel és vörössel négyelt mezőn arany rács fekete harántpólya³⁶
14. Munsire Walran de Muncels: ezüst mezőben fekete harántpólya³⁷
15. Munsire Godefrey de Breban: fekete mezőben lépő arany oroszlán és vörös harántpólya³⁸

²³ Éremküllő.

²⁴ l'escu parte de azure et de goules, od demy charbocle d'or, a un bende d'argent, od deus cotices d'or.

²⁵ l'escu d'or od une bende de gules a treis egles d'argent.

²⁶ l'escu burelee de azur et de argent a une bende de goules.

²⁷ l'escu esquarteré d'or et de goules od une bende de sable a un label d'argent.

²⁸ l'escu de azur od sis leuncels d'or a une bende d'argent od deus cotices d'or.

²⁹ l'escu pale de azur et de argent od une bende de gules a les escalops d'or.

³⁰ d'argent a un leun rampant de sable od une bende de gules.

³¹ de azur a une bende d'argent od sos esmerloz d'or.

³² de azur od un leun rampant d'or a une bende de gules.

³³ d'or a une bende de gules.

³⁴ esquarteré d'or et de gules a une bende de sable.

³⁵ l'escu de ermine a une bende engraslé de gules.

³⁶ l'escu esquarteré d'argent et de gules ferrté d'or a une bende de sable.

³⁷ l'escu d'argent od une bende de sable.

³⁸ l'escu de sable a un leun rampant d'or od une bende de gules.

16. Munsire William de Flandres: arany mezőben egy lépő fekete oroslán és egy vörös harántpólya³⁹

A Walford esetében ránk maradt három változat közül a Cl jelzést viselőt vizsgáltam meg, valószínűsíthetően ez alapján készült a Cd jelzetű változat. A harmadik, C elnevezésű másolat 1607-ből maradt ránk, az előbbi kettőtől független. A Cl jelzetű változat a kora újkori másolatok közül az a legbővebb. John Leyland költő és antikvárius publikálta először a tekercs ezen változatát 1715-ben.⁴⁰ Az *Aspilogia* sorozat gondozásában megjelent kiadása is ezt a változatot veszi alapul.⁴¹ A tekercs összeállításának idejében Wagner⁴² illetve Walford⁴³ is egyetért, 1275 körülre datálják. Szintén a teljes tekercszek közé sorolható, mivel – a Camdenhez hasonlóan – uralkodói és főúri címerek leírását tartalmazza képek nélkül. A Cl tekercs 185 tétele közül 13 címerleírásban fordul elő a harántpólya.

1. Le counte Chaumpaine: kék mezőben ezüst harántpólya befogva mankós arany ikerfonallal⁴⁴
2. Le duk de Loreyne: arany mezőben vörös harántpólya, abban három ezüst sas⁴⁵
3. Le counte de Guerd: vörös mezőben ezüst harántpólya lilimos fonállal⁴⁶
4. Lecounte de Belingne: kék mezőben arany harántpólya két lépő arany oroslán⁴⁷
5. Le counte Chaloun: vörös mezőben arany harántpólya⁴⁸
6. Walter de Furnivale: ezüst mezőben vörös harántpólya és hat vörös rigó⁴⁹
7. Perys Pigot: kék mezőben hat arany rigó és pikkelyes arany harántpólya⁵⁰
8. Le counte de Kyburc: vörös mezőben arany harántpólya két lépő arany oroslán⁵¹
9. Le counte de Herford: kék mezőben hat arany oroslán és ezüst harántpólya, arany fonállal⁵²

³⁹ l'escu d'or a un leun rampant de sable od une bende de gules.

⁴⁰ Joannes Leland: *De Rebus Britannicus Collectanae cum Thomae Hearnii Praefaratione Notis et Indice I.* London, 1715.

⁴¹ Wagner, A.: *Rolls of Arms Henry III.* i. m.

⁴² CEMRA 97.

⁴³ Weston S. Walford nevéhez köthető az első újkori kiadás. 1864-ben publikálta a címerleírásokat *The Copy of a very ancient Roll, made, as may bee supposed, in the tyme of K. H. 3.* címmel. Ez a változat független a Cl (és Cd) másolattól, 1607-ben keletkezett.

⁴⁴ d'azur a une bende d'argent a custeses d'or diasprez.

⁴⁵ d'or a une bende de goule a treis egles d'argent en la bende.

⁴⁶ de gule a un bend d'argent a litte d'or fluretés.

⁴⁷ d'azur a un bend d'or a deus liuncels d'or raumpante.

⁴⁸ de gule a un bende d'or.

⁴⁹ d'argent a un bende de gule a sis merlos de gule.

⁵⁰ d'azur a sis merlos d'or a une bende d'or engralé.

⁵¹ de gule a un bend d'or a deus liuns rampant d'or.

⁵² d'azur a sis liuncels d'or a un bende d'argent lyte d'or.

10. Misir Bilebaud de Trie: arany mezőben ezüsttel és kékkel kockázott harántpólya⁵³
11. Reynalde de Trie: arany mezőben kék harántpólya és egy vörös tornagallér⁵⁴
12. Walter Belchaump: arannyal és vörössel négyelt mezőben vörös harántpólya⁵⁵
13. Thomas de Coscy: evettel és vörössel vágott mezőben arany harántpólya⁵⁶

A Falkirk tekercs két kora újkori átírásban maradt ránk. Az egyik másolat Nicholas Charles nevéhez köthető, és az 1606-os évet jelöli meg keletkezési évnek, valamint a másolathoz készített jegyzetei között megtalálható, hogy Párizsban vásárolta egy Andrew Thevet nevű chosmographustól.⁵⁷ A másik fennmaradt változat Robert Glover nevéhez köthető, 1585-ből. A CEMRA is ezt veszi alapul, hiszen a tekercsmásolat Sir Anthony Wagner tulajdonát képezte.⁵⁸ A Falkirk tekercs az úgynevezett tematikus tekercsek közé sorolható, mivel egy meghatározott eseményhez köthető. Miként az elnevezéséből is kiderül a falkirki csatában részt vett és angol oldalon harcoló nemesek nevének gyűjteményét tartalmazza, még hozzá bandériumonként. Természetesen szerepel benne az angol uralkodói címer, ettől azonban még szigorúan nem sorolható a teljes tekercsek közé. A 111 tételes Falkirk tekercsben kilencszer fordul elő harántpólya.

1. Humfray de Boun, counte de Herford, conestable de Engleterre: kék mezőben ezüst harántpólya, hat arany oroslán és két arany harántfona⁵⁹
2. Sir Robert FitzRobert: arannyal és vörössel négyelt mezőn fekete harántpólya⁶⁰
3. Sir John Gray: ezüsttel és kékkel sávozott mező és vörös harántpólya⁶¹
4. Sir Hugh Despenser: ezüsttel és vörössel négyelt mező, a vörös negyedekben arany rácsok és fekete harántpólya⁶²
5. Sir Thomas Fournivall: ezüst mezőben vörös harántpólya és hat vörös rigó⁶³
6. Sir William Granston: ezüsttel és kékkel cölöpözött mezőn egy vörös harántpólya azon három arany sas⁶⁴
7. Sir Robert le FitzPayn: vörös mezőben három ezüst lépő oroslán és kék harántpólya⁶⁵

⁵³ d'or a un bende goboné d'argent et d'azure.

⁵⁴ d'or a un bende d'azur a un label de gule.

⁵⁵ esquartilé d'or e de goule a un bende de gule.

⁵⁶ barré de veyr e de gule et une bende d'or.

⁵⁷ Brault, G.: *Eight Thirteenth – Century Rolls of Arms* i. m. 10.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ porte d'azur ou ung bende d'argent ou sis leonceaux d'or ou deux cotises d'or.

⁶⁰ port quartellé d'or et de gulez ou ung baston de sable.

⁶¹ porte barré d'argent et d'azure ou le baston de gules.

⁶² porte quartillé d'argent et de gulez o quarter de gulez fretté d'or ou le baston de sable.

⁶³ port d'argent ou la bende de gulez ou sis marletez de gulez.

⁶⁴ port palee d'argent et d'azure ou la bende de gulez et en la bende trois eglettez d'or.

⁶⁵ port de gules ou trois leons passauntz d'argent o ung baston d'azure.

8. Sir Peres de Mauley: arany mezőben fekete harántpólya⁶⁶

9. Sir Henry de Löncastre: a királyi címer mezője azon kék harántpólya⁶⁷

A válogatott címerek elemzése

Az első kérdésfelvetés a harántpólya illetve balharántpólya gyakoriságára vonatkozik. Ide tartoznak azok a címerek is, amelyek harántcsíkosak. A Camden tekercs esetében a 185 címer közül 85 esetben szerepel a címeren elsődlegesen mesteralak. Ez majdnem a címerek fele (46%). A Walford Cl tekercs 185 címere közül 78 esetben (42%), illetve a Falkirk tekercsben 42 esetben szerepel mesteralak elsődleges címerelemként (37%). Vagyis egyértelműen kitűnik a számokból, hogy a két teljes tekercs esetében majdnem fele arányban szerepel mesteralak primer elemként,⁶⁸ illetve a Falkirk-tekercs esetében valamivel alacsonyabb számot kaptam. A mesteralakokat tartalmazó címerek és a harántpólyát is tartalmazó címerek arányát megvizsgálva a következő eredményt kapjuk: a Camden esetében 19%, a Walford esetében 16%, illetve a Falkirk esetében 21% az eredmény. Amennyiben megvizsgáljuk, hogy az ezen tanulmány által vizsgált címerekben hányszor fordul elő elsődleges elemként a harántpólya, igen meglepő eredményt kapunk. A Camden 16 harántpólyát tartalmazó tétele esetében tíz alkalommal figyelhetjük meg a harántpólya elsődleges szerepét, míg balharántpólyával nem találkozunk a címerleírásokban. Meg kell azonban említeni, hogy harántsávózással három esetben is. A tekercs 105-ös (Peres de Munfort: arannyal és kézzel harántsávózt⁶⁹), 117-es (Munsire Hue le FizOtes: arannyal és kézzel harántsávózt mezőben hermelines telek⁷⁰) illetve 150-es (Munsire Robert de Munford: arannyal és kézzel harántsávózt mezőben vörös tornagallér⁷¹) elemei tartalmaznak harántsávózást. A Walford Cl 13 harántpólyát tartalmazó tétele közül mindegyik esetben fő mesteralakként szerepel, míg a Falkirk tekercs 9 eleme közül 7 esetben mondhatjuk el, hogy elsődleges elemként jelzik.

Összevetve a három tekercs vizsgálata során kapott számokat egyértelműen elmondható, hogy mind a mesteralakok a címerábrákkal szemben, mind a harántpólya és a mesteralakok arányát tekintve megközelítőleg azonos mértékben fordul elő. Továbbá egyértelműen kijelenthető, hogy igen népszerű címerelem volt a 13. század második felében és nem csupán kiegészítésként, esetleg címertörés esetében megkülönböztető jegyként használták. Fontosnak tartom azonban kiemelni azt is, hogy több ízben szerepel a harántpólya mellett kiegészítő elemként harántfonal.

⁶⁶ porte d'or ou ung ben de sable.

⁶⁷ porte lez armez le roy ovec ung baston d'azure.

⁶⁸ Azokat a címereket is az elsődleges elemként mesteralakot tartalmazó címerek közé soroltam, amelyek csak pajzstagolás szerepel.

⁶⁹ bendé d'or et de azur.

⁷⁰ l'escu bendé d'or et de azur od le quarter d'ermine.

⁷¹ l'escu bendé d'or et d'azur a un label de gules.

A következőkben a címerek bonyolultságának illetve egyszerűségének elemzésére térrek át. Az eredmények bemutatása előtt azonban fontosnak tartom közölni a vizsgálati szempontokat, mivel bonyolultnak vagy egyszerűnek tartani valamit relatív és személyfüggő. A fenti kérdések elemzéséhez a következő szempontrendszerrel használtam, amely a tekercsek vizsgálatához és más ilyen típusú forrásanyag elemzéséhez is használható. Három egymástól jól elkülöníthető kategóriát hoztam létre. Az első csoportot alkotják az *egyszerű* címerek, ahol a bármilyen színű mezőben illetve pajzstagoláson található a harántpólya. A második csoportot alkotják azok a címerek, amelyek az előbbi kategória elemein túl tartalmazznak még egy plusz elemet, ezek a *közepesen bonyolult* címerek. Ide értendők azok a címerek is, ahol a harántpólyán túl kettő, három vagy hat⁷² azonos motívum jelenik meg. A harmadik csoportba pedig azok a címerek sorolandók, amelyek a második kategóriában foglalt kritériumokon túl egyéb más elemmel is gazdagítottak, ezt neveztem el *bonyolultnak*. Nézzük tehát tekercsenként. Elsőként a Camden-tekercs címereit vizsgálom. Az első kategóriába tartozók, vagyis az egyszerű címerek a következők: 3., 10., 11., 12., 14. tételek. A közepesen bonyolult címerek az alábbiak: 2., 4., 6., 7., 8., 9., 13., 15., 16. számú címerek, illetve a bonyolult kategóriába tartozók az 1. és az 5. tételek. A Walford CI esetében az egyszerű címerek csoportjába sorolható az 5., 10., 12. illetve a 13. számú címerek. A közepesen bonyolult leírások az alábbiak: 1., 2., 3., 4., 6., 7., 8., 11. Egyetlen címer sorolható a bonyolult kategóriába, a 9. számú leírás. A Falkirk tekercs esetében a következő eredményt kapjuk: egyszerű címer a 2., 3. illetve a 8. tétel. Közepesen bonyolult a 4., 5., 6., 7.; bonyolult pedig az 1. és a 9. tételek. Látható, hogy hasonló arányban fordulnak elő az *egyszerű*, a *közepesen bonyolult* illetve a *bonyolult* címerleírások.

A harántpólyán kívül felbukkanó címerábrák elemzése után a következők mondhatók el. A válogatott forrásból, illetve a fenti csoportosítás eredményeként kapott arányokat figyelembe véve világosan kirajzolódik, mennyire gyakori, hogy a harántpólyán kívül egyéb elem is szerepel a címeren. Az esetek többségében ezek címerábrák, egy, kettő, három vagy hat darab. A legtöbb esetben a leggyakoribb címerábra, az oroszlán jelenik meg, ezen kívül előfordul még sas és rigó is. A mesteralakok, mint egyéb kiegészítő elemek közül a leggyakrabban a tornagallér fordul elő, amely szintén egy, a harántpólyával hasonló népszerűségnek örvendő elem. Láthatjuk tehát, hogy a harántpólyát legtöbbször valamilyen másik mesteralakkal vagy címerábrával kombinálva használták. Elmondható továbbá, hogy nem a harántpólya volt a bonyolult címerek legnépszerűbb eleme, ezt az ezen kategória alacsony száma támasztja alá.

Mivel ezek időben igen közel keletkeztek egymáshoz, így a továbbiakban mindenképp meg kell vizsgálni az párhuzamot a három tekercs között. Elsőnek ismét a Camden-tekercset vizsgálom, hogy mely eleme melyik tekercs melyik másik elemével hozható párhuzamba, majd a Walford CI és a Falkirk-tekercs közötti párhuzam következik. To-

⁷² Négy illetve öt azonos elem nem szerepel a címereken.

vábbá arra is kitérek, hogy mennyire egyeznek meg a leírások, valamint mennyiben térnek el egymástól.

Camden-tekercs	Walford-tekercs CL	Falkirk-tekercs
2.	2.	
5.	9.	1.
9.	5.	
10.		2.
12.		4.
	6.	5.

*Párhuzamok a három címertekercs harántpólyát tartalmazó tételei között
A táblázatban szereplő számok a tanulmány elején közölt források ott szereplő sorszámai*

Az első sorban szereplő C₂–W₂ címerek esetében a címer megegyezik, a leírásban azonban eltérés van, a Walford CI részletesebb leírást ad, megemlíti, hogy a három ezüst színű sas a harántpólyán helyezkedik el. A C₅–W₉ esetében a címer ismét megegyezik, a leírásban azonban eltérés mutatkozik. A Walford CI tétele nem tartalmazza a fonalak számát, illetve más szót is használ rá. Míg a Camden a leggyakrabban előforduló *cotices* szót használja a fonálra, addig a Walford-tekercsben a *lyte* szó olvasható, amely egy igen ritka alakja a *liste*, fonalat jelentő szónak.⁷³ Noha ezek elsősorban vízszintesen elhelyezkedő fonalat jelentenek, itt természetesen erről szó sincs, a harántpólyával párhuzamosan futnak. A W₉–F₁ egyezésről elmondható, hogy a Falkirk-tekercs a Camdenből már ismert *cotices* kifejezést használja. A C₅ és az F₁ mind a leírás szerkezetét mind a szóhasználatát tekintve megegyezik. A következő címerpáros, a C₉–W₅ vizsgálatakor, egy érdekes és vélhetően igen gyakori hibára figyelhetünk fel. A címeren szereplő két szín, a vörös és az arany ugyan megegyezik, azonban az egyik esetben a tekercs készítője felcserélte a mező színét a harántpólyáéval. A C₁₀–F₂ vizsgálatakor kiderül, hogy a Falkirk-tekercs készítője hibás nevet hozott a címerleíráshoz, nem FitzRobert, hanem – miként a Camden-tekercsben is szerepel – FitzRoger a címer viselője. A címerleírás egyezik, a szóhasználatuk azonban nagyon eltérő. Míg a Camden leírásában a bevett *bende* szó szerepel, addig a Falkirk-tekercsben a harántpólyára ritkán használt *baston* szót olvashatjuk, miként többször is ezen tekercs esetében. A szó eredetileg harántszalagot jelent, de használták balharántpólya, illetve lebegőpólya értelemben is. A 13. századi címerleírások következtlenül használják, és rendszeresen összekeverik a harántpólyával; a *bende* szó szinonimájaként kezelik.⁷⁴ A C₁₂–F₄ kapcsán megállapítható, hogy a F₄ részletesebb leírást hoz, ezzel egyértelműsítve a címer pontos szerkezetét. A C₁₂-es leírásból ugyanis nem derül ki, hogy az egész pajzsmező ráccsal fedett-e vagy csupán bizonyos negyedek.

⁷³ Brault, G.: *Early Blazon* i. m. 119.

⁷⁴ Uo.

Végül a W6–F5 párhuzamról elmondható, hogy a két címerleírás minden részletében megegyezik.

Az átfedések vizsgálata által, de a forrásszövegek elemenkénti összevetése során is kirajzolódik, hogy a tekercsek készítői egymástól függetlenül állították össze címergyűjteményüket. Ezt támasztja alá a címerek szerkezetének különböző leírása, a részletezettség eltérő mértéke, illetve a legszembetűnőbb a szóhasználati különbség. Mivel a tanulmány elsősorban a harántpólyát vette górcső alá, így mindenképp ki kell emelni, hogy a Falkirk-tekercsben az általánosan bevett *bende* (F1) szó mellett többször a *baston* kifejezést használja (ld. C10–F2). A 13. századi heraldikai terminológiában mindkét szó harántpólyát jelent, a *baston* azonban később egyéb speciális jelentéstartalommal bővül. Elsősorban a francia heraldikai terminológiában figyelhető meg ez a jelentésbővülés, míg az angol megtartja a *bende* szót.⁷⁵ Ez önmagában is érdekes kérdéseket vet fel, mivel leginkább a terminológiai bázis növekedése a jellemző a szavak specializálódásával, nem pedig fordítva. Elmondhatjuk tehát, hogy míg a Camden és a Walford tekercsek készítőit közel azonos szóhasználat jellemzi, addig a Falkirk-tekercs összeállítója több esetben is olyan ritka szavakat használ, amely nem volt jellemző a 13. század végének angol címerleírásaira.

Konklúzió

A három 13. század második felében keletkezett címertekercsről a nyelvi vizsgálatok nyomán egyértelműen kijelenthetjük, hogy egymástól függetlenül keletkeztek, közöttük kapcsolat nem áll fenn. Így a három, egymással rokonságot nem mutató forrás harántpólyáinak elemzése világos képet ad a kérdéses mesteralak használatának gyakoriságáról és milyenségéről. Egyértelműen kirajzolódik, hogy a címertekercsek körülből felében van dolgunk mesteralakokkal, mint fő címerelemmel, ezen belül pedig a tárgyalt három tekercs esetében hasonló arányban szerepel harántpólya. A harántpólya használati milyenségének meghatározására létrehozott három csoportba foglalt elemek kimutatták, hogy inkább az *egyszerű* és *közepesen bonyolult* címerek tartalmazzak harántpólyát, a *bonyolult* címerekre ez nem jellemző. Mivel időben egymáshoz közel keletkeztek a vizsgált címerösszeállítások, így tartalmukat tekintve is kimutatható párhuzam közöttük. Ezek a párhuzamok jól példázzák a kor címerleírási sokszínűségét, az egységesség hiányát. Ezt támasztja alá az eltérő, olykor hibás vagy következtelen szóhasználat, valamint a leírások szerkezete közötti számottevő különbség.

⁷⁵ Bővebben ld. Brault, G.: *Early Blazon* i. m. 119.

Köszönetnyilvánítás

A SZERKESZTŐK E HELYÜTT szeretnének név szerint köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet előzményéül szolgáló konferencia megszervezésében, lebonyolításában részt vettek, illetve e munka megszületését támogatták és lehetővé tették. Köszönet illeti Bárány Attilát, Bertényi Ivánt, Draskóczy Istvánt, Érszegi Gézát, Fedeles Tamást, Galamb Györgyöt, Nagy Balázst, Solymosi Lászlót, Thoroczkay Gábort és Weisz Boglárkát, akik amellet, hogy egy-egy szekció vezetését vállalták, az előadásokhoz számos hasznos észrevételt és tanácsot fűztek. Külön köszönjük Stanisław A. Sroka és Marosi Ernő professzor uraknak, hogy plenáris előadásaikkal méltó keretet adtak a rendezvénynek. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának, illetve az ELTE BTK Történeti Intézete Szekfű Gyula Könyvtárának támogatása nagyban megkönnyítette a konferencia színvonalas és akadálymentes lebonyolítását. A szerkesztők minden igyekezte sem tudta volna pótolni azt az alapos olvasószerkesztői munkát, amelyért hálával tartozunk Belucz Mónikának és Kálmán Dánielnek. A kötet mindennek ellenére jelen formájában nem jelenhetett volna meg az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának és a Magyar Lajos Alapítványnak a támogatása nélkül. A legfőbb köszönet azonban tanárainkat és konferencia főszervezőit: Draskóczy Istvánt, Körmendi Tamást és Nagy Balázst illeti, akiktől munkánk során mindvégig a legtöbb biztatást, segítséget és tanácsot kaptuk.

Budapest, 2015. május

A szerkesztők

A szerzőkről

BÁCSATYAI DÁNIEL – doktorjelölt, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Történelemtudományi Doktori Iskola
Témavezető: Dr. Szovák Kornél, egyetemi tanár (PPKE)
Elérhetőség: molay18@yahoo.com

BENEI BERNADETT – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok
Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai Doktori Program
Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi adjunktus (ELTE)
Elérhetőség: bernadettbenei@hotmail.com

CSERMELYI JÓZSEF – doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Történelemtudományi Doktori Iskola
Témavezető: Dr. Rácz György, egyetemi docens (PPKE)
Elérhetőség: csermelyi.j@freemail.hu

GÁL JUDIT – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi adjunktus (ELTE)
Elérhetőség: galjudit88@gmail.com

JUHÁSZ CSABA – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Solymosi László, professor emeritus (ELTE)
Elérhetőség: berger.cs@hotmail.com

HARASZTI SZABÓ PÉTER – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok
Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: szabo.szpeter@hotmail.com

KÁDAS ISTVÁN – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: ikadas28@gmail.com

KÁLMÁN DÁNIEL – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok
Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai Doktori Program
Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi adjunktus (ELTE)
Elérhetőség: viatores@gmail.com

KANYÓ FERENC – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: kanyo.ferenc@gmail.com

KRANZIERITZ KÁROLY – doktorandusz, Nemzeti Közszerződési Egyetem,
Hadtudományi Doktori Iskola
Témavezető: Dr. Bárány Attila, egyetemi tanár (DE), Dr. Csikány Tamás,
egyetemi tanár (NKE)
Elérhetőség: kranzio330@gmail.com

KUFFART HAJNALKA – doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Történelemtudományi Doktori Iskola
Témavezető: Dr. Szovák Kornél, egyetemi tanár (PPKE)
Elérhetőség: furacs@yahoo.it

MALÉTH ÁGNES – doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem,
Történelemtudományi Doktori Iskola
Témavezető: Dr. Csernus Sándor, egyetemi docens (SZTE) és Dr. Jean-Michel
Matz, professor (Université d'Angers)
Elérhetőség: malethagi@gmail.com

NOVÁK ÁDÁM – doktorandusz, Debreceni Egyetem, Történelmi és néprajzi
Doktori Iskola, Történelmi Doktori Program
Témavezető: Dr. Bárány Attila, egyetemi tanár (DE)
Elérhetőség: tavernicorum@gmail.com

RÓZSA MÁRTON – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)
Elérhetőség: jurgen.rm@gmail.com

DR. BORIS STOJKOVSKI – egyetemi tanársegéd, Filozofski Fakultet, Universitet u
Novom Sadu
Témavezető: Dr. Rokay Péter, professor (Universitet u Novum Sadu)
Elérhetőség: stbs@ptt.rs

TARJÁN ESZTER – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Molnár Péter, egyetemi adjunktus (ELTE)
Elérhetőség: eszter.tarjang@gmail.com

Notes on Contributors

BÁCSATYAI, DÁNIEL – doctoral candidate, Pázmány Péter Catholic University,
Doctoral School for Historical Studies
Supervisor: Dr. Kornél Szovák, professor (Pázmány Péter Catholic University)
E-mail address: molay18@yahoo.com

BENEI, BERNADETT – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School
for Historical Studies, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, senior lecturer (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: bernadettbenei@hotmail.com

CSERMELYI, JÓZSEF – PhD-student, Pázmány Péter Catholic University, Doctoral
School for Historical Studies
Supervisor: Dr. György Rácz, associate professor (Pázmány Péter Catholic University)
E-mail address: csermelyi.j@freemail.hu

GÁL, JUDIT – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School
for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, senior lecturer (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: galjudit88@gmail.com

JUHÁSZ, CSABA – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School
for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Dr. László Solymosi, professor emeritus (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: berger.cs@hotmail.com

HARASZTI SZABÓ, PÉTER – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences,
School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Dr. István Draskóczy, professor (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: szabo.szpeter@hotmail.com

KÁDAS, ISTVÁN – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Dr. István Draskóczy, professor (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: ikadas28@gmail.com

KÁLMÁN, DÁNIEL – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, senior lecturer (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: viatores@gmail.com

KANYÓ, FERENC – doctoral candidate, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program
Supervisor: Dr. István Draskóczy, professor (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: kanyo.ferenc@gmail.com

KRANZIERITZ, KÁROLY – PhD-student, National University of Public Service, Doctoral School of Military Sciences
Supervisors: Dr. Attila Bárány, professor (University of Debrecen), Dr. Tamás Csikány professor (National University of Public Service)
E-mail address: kranzio330@gmail.com

KUFFART, HAJNALKA – PhD-student, Pázmány Péter Catholic University, Doctoral School for Historical Studies
Supervisor: Dr. Kornél Szovák, professor (Pázmány Péter Catholic University)
E-mail address: furacs@yahoo.it

MALÉTH, ÁGNES – PhD-student, University of Szeged, Doctoral School for Historical Studies
Supervisors: Dr. Sándor Csernus, associate professor (University of Szeged), Dr. Jean-Michel Matz, professor (Université d'Angers)
E-mail address: malethagi@gmail.com

NOVÁK, ÁDÁM – PhD-student, University of Debrecen, School for Historical and Ethnographical Studies, Historical Doctoral Program
Supervisor: Dr. Attila Bárány, professor (University of Debrecen)
E-mail address: tavernicorum@gmail.com

RÓZSA, MÁRTON – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University of Sciences – Central European University)
E-mail address: jurgen.rm@gmail.com

DR. BORIS STOJKOVSKI – assistant lecturer, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Supervisor: Dr. Péter Rokay, professor (University of Novi Sad)
E-mail address: stbs@ptt.rs

TARJÁN, ESZTER – PhD-student, Eötvös Loránd University of Sciences, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Péter Molnár, senior lecturer (Eötvös Loránd University of Sciences)
E-mail address: eszter.tarjang@gmail.com

BASILEA AB HUNIS EXPUGNATA. ELEVENTH-CENTURY HISTORIOGRAPHY AT REICHENAU AND THE MEMORY OF THE HUNGARIAN INCURSIONS

The eleventh-century historiography of the monastery of Reichenau preserved some exclusive information on the early decades of the tenth-century, linking early Swabian annalistic traditions to the late medieval German universal chronicles. Hermann von Reichenau states that in 902 the Hungarian intruders were defeated by the Moravians. Although there is an entry for the year 902 in the Monza manuscript of the *Annales Alamannici* about a Hungarian victory in Moravia, this entry probably should be for year 905 rather than for year 902. Thus, we can accept Reichenau's account. In the course of the centuries, some passages of the Reichenau historiography – which originally might have referred to the Hungarian attacks – have been interpreted within the context of the Hun invasions. In this form, they have become essential parts of the identity of the Buchau and Basel monasteries. The dramatic story of the brothers, whose endeavour to abduct their sister from the monastery of Buchau resulted in their death in a skirmish, found its way to Hermann's *Chronicon* through annalistic and possibly oral sources as well. The violent death of the brothers was soon attributed to the Hungarians, not irrespective of the fact that it also happened in 902. The narrative was later connected by late medieval authors to the Huns and Charlemagne, who were more significant for the medieval cultural memory. Relying on an entry in the *Annales Sancti Albani Moguntini*, Hungarian scholars used to date the Hungarian destruction of Basel to 21 January, 917. However, it is without doubt that the month and the day of the attack were misunderstood by the redactor of the *Annales*, which is ultimately based on Hermann's Chronicle. Since no tenth-century account informs us about the catastrophe, and the story is also absent from the medieval historiography of Basel, Hermann's report on the devastation of the episcopal see remains questionable. The narrative of the destruction is not supported by the archaeological survey of the former cathedral church, the *Münster* of Basel either. The death of Bishop Rudolf, who according to his epitaph was killed by the pagans, cannot be definitively blamed on the Hungarians.

Keywords: Hungarian Incursions, Reichenau historiography, Basel, Hun-tradition

PARTICIPLE CONSTRUCTIONS IN THE HUNGARIAN CHRONICLE FROM THE ELEVENTH AND TWELFTH CENTURIES

The paper deals with the use of participle constructions in the Hungarian Chronicle, especially in its eleventh and twelfth-century parts. It exposes the results of analyzing three texts in connection with the usage of these linguistic constructions. It discusses the usage of the *accusativus cum infinitivo* and the *nominativus cum infinitivo*. How do these participle constructions fit in with the examined texts? What conclusions can be drawn about the chronicle's authorship and the redactions of the texts? In this paper I aim to find answers to these questions.

Keywords: Medieval Latin, *accusativus cum infinitivo*, *nominativus cum infinitivo*, Hungarian Chronicle

THE RELATIONSHIP BETWEEN HUNGARY AND SERBIA UNTIL 1321 IN THE MEDIEVAL NARRATIVE SOURCES OF SERBIA

This paper examines the relationship between Hungary and Serbia until 1321 in the medieval Serbian narrative sources. Although these narrative sources (*žitijes*) do not contain much data about the Hungarians, the new information can show the opinion about the Hungarians in medieval Serbia. The examined narrative sources can deepen our knowledge of some important questions, and give new information about the Hungarian members of the Serbian royal family.

Keywords: Hungarian Kingdom, Serbia, narrative sources, Queen Catherine of Serbia

GERMAN MERCENARY-LEADERS, HUNGARIAN HERMITS

The paper studies the history of three monasteries of the Pauline order in Western Hungary in the late Middle Ages. Two of them, in Stadtschlaining and Baumgarten, were founded by German mercenary-leaders: Andreas Baumkircher and Ulrich von Grafeneck. The third monastery in Bánfalva was established by the municipality of Sopron. The monastery of Stadtschlaining has a brief history; it existed from ca. 1460 up until the middle of the sixteenth-century. Baumkircher planned to build his residence there. Its destruction was caused by three circumstances: the patron family's extinction, the Ottoman attack of Stadtschlaining, and the new landlords' conversion to Lutheranism.

The monastery of Baumgarten was founded because King Matthias of Hungary favoured the Order of St. Paul the First Hermit, and Ulrich von Grafeneck – who in those years abandoned Emperor Frederick III in a favour of the Hungarian king and tried to please his new lord. Moreover, he was a soldier like Baumkircher, and they had to do penance for their sins to receive salvation. Grafeneck was also associated with the monastery of Bánfalva, as he helped to build the St. Wolfgang church.

Keywords: Pauline order, patronage, devotion, representation

HUNGARIAN ROYAL AND PRINCELY ENTRIES IN THE DALMATIAN TOWNS DURING THE ÁRPÁDIAN ERA

This paper examines the ceremonial entries of the kings of Hungary and the dukes of Slavonia into Split, Trogir and Zadar during the twelfth and thirteenth-centuries. The focus is on the royal and princely visits and entries, and the rituals that occurred during the kings' and dukes' personal presence in Dalmatia. First, I provide general details about the medieval ceremonial entries and their origin. Thereafter I examine the temporal aspects of the royal and princely visits in Dalmatia. The paper analyses the role and importance of the visits in the relationship between the royal court of Hungary and the Dalmatian towns. Finally, I focus on the analysis of the ceremonial entries in the Dalmatian towns. My examination highlights the structure of the entries, their cultural and political background, and the rituals that were carried out during the royal presence. The aim of the analysis is to present the role and importance of the entries and the reasons behind the changes in their patterns. The paper also seeks to place the entries and visits within the social and cultural context of the Dalmatian towns.

Keywords: royal and princely entry, royal representation, kings of Hungary, dukes of Slavonia

THE STUDENTS OF THE UNIVERSITY OF PRAGUE IN THE FOURTEENTH CENTURY AND THEIR RELATIONSHIP WITH THE ROYAL COURT OF HUNGARY

The University of Prague played a central role in Hungarian education during the fourteenth-century. The identified career paths indicate that many of the students were associated with the Royal Court at least through family ties. Why was it advantageous to study at a university if they could have been integral members of the court without any

higher education? According to Peter Moraw, the university studies were remarkable enough to compete against the traditional military past or family background and wealth, in regards to attracting the attention of the royal court. Prague was indeed an exemplary member of the educational network of Central Europe. Furthermore, there is another fact that defines the importance of the university studies. Most Hungarian noble students in Prague came from the court nobility. This aspect, however, will be discussed in detail at another step of my research.

Keywords: Hungarian students, career paths, royal court of Hungary, University of Prague

ARENGAS IN CHARTERS OF LIBERATION

This paper examines the medieval charters of liberation in Hungary. The focus will be on the sources of the *arengas*, their formulas and literary characteristics. The analysis covers every charter issued by Hungarian places of authentication, and I will deal with the charters in the order of their date of issue. The paper compares the Hungarian sources with charters from Western Europe, when possible.

Keywords: liberation, slavery, Hungarian Kingdom, arenga

THE „HOMINES PROVINCIAE” IN THE COUNTIES OF THE MEDIEVAL NORTH-EASTERN HUNGARY

In the counties of the medieval Hungarian Kingdom the “*alispán*” (*vicecomes*) and the noble judges (*szolgabíró*, *iudex nobilium*) were responsible for the management of the administration. The noble judges were the assistants of the “*ispán*” (*comes*) or “*alispán*,” who sat in judgement of the county nobles. They summoned the nobles or made inquiries in the field as well. There were ad-hoc-elected nobles in several counties who helped them with the citations or inquisitions. They were called *homo* or *testimonium provinciae*, *homo vicecomitis*, or simply *homo noster*. Their number and function depended on the counties. In the north-eastern part of the Hungarian Kingdom these “*homines provinciae*” were sent to do the less important tasks: they inquired in those proceedings which were under the authority of the county. In most cases the “*homines*” fulfilled their duties as a companion of one of the noble judges, or they used a seal which belonged to a noble judge. It was important that they knew the area, and sometimes

they were relatives of the litigants, or even the noble judges. Despite belonging to the lesser nobility they enjoyed local prestige and relations.

Keywords: homo provinciae, noble judge, lesser nobility, medieval North-eastern Hungary

NATURAL REPRESENTATION IN HUNGARIAN HERALDRY IN THE LIGHT OF MEDIEVAL GRANT-OF-ARMS (1398–1526)

My paper's aim is to give an overview of natural representation, a peculiarity of medieval Hungarian heraldry, based on the grants-of-arms which are the only coloured sources for the medieval period. The paper discusses two main topics (with the involvement of a third one, the symbolism of coat-of-arms): the presence of ordinaries and charges, and the actual manifestation of natural representation and the use of "proper" as a distinct colour. One of the most popular beliefs spread among researchers of Hungarian heraldry originates in the writings of nineteenth-century heraldists; these heraldists thought that the rules of "classical" heraldry were not known in the medieval Kingdom of Hungary at all. Analyzing the coat-of-arms at our disposal, this belief appears to be false. Although it is true that there are far more charges than ordinaries in medieval Hungarian heraldry – some of them are certainly unheraldic – it is beyond dispute that there are also heraldically correct coat-of-arms. It is very likely that this taste for natural representation, which is usually manifested in small scenes on the coat-of-arms (most of them bloody ones), is one of the reasons of applying the color "proper" (and beside it, carnation); this remains an important, recently discovered feature of medieval Hungarian heraldry. Until now the appearance of this colour in heraldry was dated to the era of "paper heraldry" in the early modern ages both by international and Hungarian researchers. Existing from the early stages of coat-of-arms, it is certainly a unique feature and a "couleur locale" of medieval Hungarian heraldry even on an international scale.

Keywords: Hungarian heraldry; grants-of-arms; natural representation; proper (heraldic colour)

THE MAGISTRATES OF LATE MEDIEVAL ÓBUDA (1301-1526)

The city of Óbuda was divided between Queen Elizabeth of the Piast dynasty and the chapter of Óbuda. The part that belonged to the Queen had magistrates, who were elected every year, and had a mayor and four councillors. We know about approximately one hundred and ten of them from this period, and they can be sorted into two groups. Members of traditional families belong to the first, and could have been members of the city council for a long time. The second group included magistrates who were elected only once and did not enjoy great influence. The butchers had the strongest association in the town, but we do not have enough sources to claim that they were united in a guild. If we examine the origins of the magistrates, we can state that the majority of them came from the north-western part of Transdanubia. Many of them descended from the counties of Zala, Somogy and Baranya. Those in the second group were from other Hungarian cities, all of whom became members of the city council. Buda had a great influence on Óbuda; some citizens lived for a short period of time in Óbuda, after moving to Buda.

Keywords: magistrates, Óbuda, urban history, administration

THE ROAD TO NICOPOLIS: THE CRUSADERS' ROUTES IN THE KINGDOM OF HUNGARY

Several works have been written about the battle of Nicopolis in 1396. This is not surprising, as the battle was one of most iconic events late medieval crusades. Serious preparations were made, which included a parade. This study deals with the route of the Hungarian troops, more specifically its Hungarian and western parts. When did the western crusaders arrive in Buda? How and where did they go forward to Nicopolis? When did the Hungarian king and barons join the crusade?

The study shows that the Hungarian king, Sigismund, after joining the Western leaders of the crusade in Buda, made an important diplomatic detour to the Hungarian-Polish border. The arrival of the Western leaders to Buda must have happened around the first half of June.

Keywords: Crusade, battle of Nicopolis, Buda, King Sigismund

THE ACCOUNTKEEPING SYSTEM OF THE HIPPOLIT-CODICES IN ESZTERGOM: AN UNUSUAL FORM OF THE ITALIAN DOUBLE- ENTRY BOOKKEEPING IN HUNGARY. SOME NOTES ON THE STRUCTURE OF PIERO PINCHARO DE PARMA'S BOOKS

The importance of the accounts kept during the time of Ippolito I d'Este, Archbishop of Esztergom (1487–1497), is well-known to the researchers of Hungarian economic history. In spite of this, however, until now there has been no systematic research on the exact number of the codices, their whereabouts and their relation to the copies in Hungary. The research group of the Department of Italian Studies at the Pázmány Péter Catholic University is collecting documents with Hungarian affiliation written between 1301 and 1550 and kept in Modena and Milano. The Hippolit-codices form a special group of this collection. One of the main goals of my PhD thesis is to clarify the relations between the volumes and to present the considerable amount of information they provide. In this paper I discuss the present state of the research, and then I compare the methodologies used in Esztergom and in Ferrara. Finally, I investigate Piero Pincharo de Parma's bookkeeping activity and methods.

Keywords: Archbishopric of Esztergom, accounting practices, history of Double-Entry Bookkeeping, Cardinal Ippolito I d'Este

THE FOREIGN POLICY OF CHARLES I OF HUNGARY IN CONTEXT OF THE STRUGGLES FOR THE GERMAN THRONE (1314–1325)

This paper examines a particular case in medieval Hungarian foreign policy. How did Charles I of Hungary act during the struggle for the German throne between 1314 and 1325? The struggle also affected the Kingdom of Hungary, as the eastern neighbour of the Holy Roman Empire and Austria, and influenced the king's foreign policy. King Charles I, in spite of the internal struggles during the first half of his reign, took into account the European dynastic relations and adjusted his foreign policy according to the political situation of his age.

Keywords: Charles I of Hungary, foreign policy, Holy Roman Empire, Papacy

THE FIRST RESULTS OF A RESEARCH PROJECT: POLY SIGILLIC DIPLOMAS BETWEEN 1439 AND 1457

The paper summarizes the historiography of the Hungarian sphragistic studies, especially the historiography regarding the poly-sigillic diplomas. I would like to point out the deficiencies as well as the current projects dealing with the topic. I show the difficulties and the importance of the research of poly-sigillic diplomas, and introduce my project about those which were issued between 1439 and 1457. In the second part of the paper, I present the results of my research on seal usage that I have completed so far.

Keywords: sphragistic, poly-sigillic diplomas, research project, seal usage

THE ARISTOCRATS OF THESSALONIKE IN THE FIRST DECADES OF TWELFTH CENTURY: EUDOKIA'S DOWRY AND THE PATRIMONY OF THE BOURTZAI

The political and social changes of the Komnenian period led to the formation of the so-called second-tier élite, which mostly flourished at the lower levels of the Byzantine administration. This social group included several substrata whose relations and links within themselves and the first-tier élite still need further examination. The local aristocracy living in the provinces of the Byzantine Empire comprised one of the substrata of the second-tier élite. The archives of the Docheiariou Monastery have two charters dealing with two estates sold to the monastic community in the second decade of the twelfth-century. The landowners, Eudokia, the daughter of George Bourion, and Nikephoros Bourtzes, who gave their lands to the monastery, possibly belonged to the local aristocracy of Thessalonike. Despite the fact that Eudokia and Nikephoros seem to have been connected to the same substratum, there are some differences in their social background; their economic conditions, however, remain partially in obscurity. The aim of this study is to reveal some social phenomena which may demonstrate the diversity of the provincial aristocracy at Thessalonike, and also the complexity of its relations with the other groups of Byzantine society in the early Komnenian period.

Keywords: Byzantine Empire, second-tier élite, provincial aristocracy, Thessalonike

THE BENDS OF THREE THIRTEENTH-CENTURY ROLLS OF ARMS

This paper deals with three Rolls of Arms from the second half of the thirteenth-century. According to the linguistic research on these sources, they are independent from each other, as there is no connection between them. The examination of the *bend* of the three unrelated sources gives a clear picture of the usage of the bend, its frequency and norms. The analysis indicates that almost half of the Rolls have ordinaries as the main element of the shield; moreover, in the case of the three discussed Rolls the rate of the usage of the *bend* is similar. Regarding the norms of the bend's usage, I created three groups for the examined blazons according to their complexity. I ultimately found that the *bend* is a more frequent element on the simple or moderately complex shields, while it is not typical on complex shields. Because these Rolls were created within a short period of time, some similarities can be detected between their contents. These similarities are examples of the diversity of the blazons. This is confirmed by the variation and sometimes significant differences of word usage, as well as by the incorrect or inconsistent terminology and descriptions of the structure.

Keywords: English heraldry, blazon, bend, Roll of Arms